

Примљено : 13. 1. 2016.			
Орг. Јед.	Срп.	Крилог	Бредност

UNIVERZITET U NIŠU
FILOZOFSKI FAKULTET
Departman za psihologiju

Milica N. Ristić
PROVERA TEORIJE O DVA ASPEKTA MORALNOSTI
NA UZORKU GRAĐANA SRBIJE
doktorska disertacija

Niš, 2016.

UNIVERSITY OF NIŠ
FACULTY OF PHILOSOPHY
Department of psychology

Milica N. Ristić

**EVALUATION OF THE DUAL-ASPECT THEORY OF
MORALITY ON A SAMPLE FROM SERBIA**

doctoral dissertation

Niš, 2016.

Podaci o doktorskoj disertaciji

Mentor: Dr Vladimir Hedrih, vanr. prof. Filozofskog fakulteta u Nišu
Univerziteta u Nišu

Naslov: Provera Teorije o dva aspekta moralnosti na uzorku građana Srbije

Glavni cilj ovog istraživanja odnosi se na proveru *Lindove Teorije o dva aspekta moralnosti* na uzorku građana Srbije. Lindov Test moralnog rasuđivanja (*Moral Judgment Test, MJT*), zasnovan na ovoj teoriji, sastoji se od dve dileme, a namenjen je proceni kognitivnog (moralna kompetencija) i afektivnog aspekta (moralne preferencije) moralnog rasuđivanja. Validnost srpske verzije testa ispitana je proverom kriterijuma koji su nastali na osnovu Lindovih modifikacija glavnih hipoteza i konstrukata kognitivno-razvojne teorije (hijerarhijska preferencija stadijuma, kvazi-simpleks struktura interkorelacija stadijuma i afektivno-kognitivni paralelizam). Ovi kriterijumi su se pokazali kao veoma efektivni prilikom kroskulturalne validacije MJT-a na više od 30 stranih jezika, a trenutno predstavljena srpska verzija, validirana od strane samog autora testa, nalazi se među njima. Svaki od pomenutih kriterijuma, pored zahtevane provere na uzorku u celini, dodatno je ispitan i na poduzorcima ispitanika formiranim na osnovu pripadnosti muškom ili ženskom polu i određenom nivou obrazovanja, ali i na podacima koji su dobijeni zasebno na dve dileme. Podaci su sakupljeni na prigodnom uzorku kojim je obuhvaćeno 180 ispitanika oba pola. Pri tome je na svakom od obuhvaćenih obrazovnih nivoa (druga i četvrta godina srednje škole i druga i četvrta godina fakulteta) bilo po 45 ispitanika. Za obradu podataka upotrebljene su metode deskriptivne statistike, mere povezanosti, kao i odgovarajuće multivarijatne tehnike (hijerarhijska regresija, ANOVA, faktorska analiza).

Dobijeni rezultati, uz dozvoljena odstupanja, podržavaju pretpostavku o hijerarhijskoj preferenciji stadijuma, pri čemu je preferencija argumenata sa stadijuma 4 najizraženija. Provera kriterijuma na dilemama posebno, dala je sličnu sliku kao što je ona dobijena na obe dileme zajedno, osim jedne razlike – kod dileme *Radnici*, prihvatanje argumenta 4. stadijuma je najizraženije, dok se kod dileme *Doktor*, najviše prihvataju argumenti sa stadijuma 6. Hijerarhijska preferencija stadijuma veoma je slična na uzorku muških i ženskih ispitanika i poklapa se u velikoj meri sa preferencijom argumenata dobijenih na ukupnom uzorku na obe dileme. Kriterijum hijerarhijske preferencije ispunjen je i na poduzorcima ispitanika različitog obrazovnog nivoa, a, takođe u skladu sa predviđanjima, uočljiviji je što su ispitanici na višem nivou obrazovanja. Rezultati dobijeni proverom hipoteze o postojanju kvazi-simpleks strukture pokazali su da je na srpskom validacionom uzorku, ona potvrđena, kao i da postojeće odstupanje koje je vezano za inverziju zasićenja 1. i 2. stadijuma ne utiče na validnost kriterijuma. Rezultati dobijeni na pojedinačnim dilemama i na poduzorcima ispitanika po polu, u skladu su sa predviđanjima, a prisutne inverzije i odstupanja mogu se smatrati minimalnim i bez uticaja na validnost kriterijuma. Provera kriterijuma izvršena je i na poduzorcima ispitanika s obzirom na nivo obrazovanja, a najveća odstupanja od predviđene hipoteze javila su se kod ispitanika druge godine srednje škole. Kao i kod do sada opisanih kriterijuma, i prilikom provere kriterijuma – paralelizma kognitivnog i

afektivnog aspekta, javile su se devijacije koje ne utiču na validnost ovog kriterijuma. Hipoteza o paralelizmu dva aspekta potvrđena je i na osnovu rezultata dobijenih na dve dileme zasebno, kao i onih rezultata koji su dobijeni kod ispitanika različitog pola (osim što na uzorku ispitanica kriterijum kognitivno-afektivnog paralelizma daje jasniju sliku). Kada je ovaj kriterijum ispitan u okviru poduzoraka ispitanika prema nivou obrazovanja, najjasnije se mogao uočiti na rezultatima dobijenim na uzorku učenika četvrte godine srednje škole, dok je odstupanje interkorelacija od predviđene kvazi-simpleks strukture najizraženije kod ispitanika na drugoj godini fakulteta.

Nalazi mnogobrojnih istraživanja ukazali su na to da je, u cilju potpunijeg i dubljeg razumevanja moralnog postupanja ljudi, neophodno uključiti određene relevantne kognitivne i nekognitivne varijable. Stoga je sledeći cilj ovog rada bio testiranje integralnog strukturalnog modela kojim se predviđa moralna akcija (indikator – da li je osoba počinila krivično delo), na osnovu veza bitnih konstrukata u domenu moralnosti i konstrukata koji su sa njima povezani (sposobnost moralnog rasuđivanja, moralni stavovi, moralne emocije, kognitivne distorzije i lokus kontrole). Pored toga, proverena je i stabilnost ovako dobijenih rezultata na podgrupama ispitanika formiranim prema sociodemografskim varijablama (pol, godine, obrazovanje, partnerski status). Za merenje navedenih konstrukata, pored pomenutog Lindovog *MJT*-a, korišćeni su sledeći instrumenti: Skala Emocionalne empatije, Test samosvesnih afekata (*TOSCA-A*), Kako mislim upitnik (*HIT-Q*) i Skala Internalnosti, Moćnih drugih i Sreće/Slučajnosti (*IPC Scales*). Uzorkom je obuhvaćeno 393 ispitanika oba pola, između 19 i 65 godina. Od tog broja, 80 ispitanih lica nalazilo se na izdržavanju zatvorske kazne za neko od krivičnih dela protiv imovine. Prilikom obrade podataka, u ovom delu rada, pored metoda deskriptivne statistike i mere povezanosti, upotrebljene su i odgovarajuće multivarijatne tehnike (linearna i hijerarhijska regresija, faktorska analiza, metod strukturalnih jednačina). Rezultati su pokazali da predviđeni Lindov teorijski model nije u skladu sa empirijskim podacima i da varijabla C skor ne ostvaruje statistički značajan efekat na kriterijumsku varijablu. Nadalje je, zbog velikog broja varijabli uključenih u model i njegove kompleksnosti, izvršen set analiza, čime je dobijen konačni model, koji je, pored teorijske zasnovanosti, u velikoj meri određen i empirijski. Rezultati su pokazali da model sa najboljim indeksima podesnosti grade, pored stadijuma moralnog rasuđivanja i C skora, faktorski skor sastavljen iz varijabli lokusa kontrole sa spoljašnjom orijentacijom i kognitivnih distorzija (koji se pokazao kao najsnažniji prediktor), kao i moralna emocija srama. Ostale dve moralne emocije, kao i unutrašnji lokus kontrole, svoj doprinos ostvaruju indirektno. Modelom je moguće objasniti 19% od ukupnog varijabiliteta u kriterijumskoj varijabli krivično delo. I na kraju, utvrđeno je postojanje znatnih razlika u mogućnosti predikcije krivičnog dela na osnovu predloženog modela moralne akcije u zavisnosti od poduzorka ispitanika na koji je primenjen. Predložena kombinacija varijabli, najveći doprinos predikciji daje na poduzorku ispitanika čiji su godine starosti između 31 i 40 (37%), zatim na poduzorku ispitanika muškog pola (34%), dok je njihov doprinos najmanji na poduzorku ispitanika koji su završili fakultet (7%). Rezultati generalno, govore u prilog validnosti Lindove teorije na uzorku građana Srbije. Kada je u pitanju drugi deo studije, rezultati pokazuju da model koji uključuje sve ispitivane varijable objašnjava otprilike 19% varijanse njihove varijabilnosti.

Naučna oblast:	psihologija
Naučna disciplina:	psihologija

Ključne reči: Test moralnog rasuđivanja, moralni stavovi, sposobnost moralnog rasuđivanja, kognitivne distorzije, lokus kontrole, moralne emocije.

UDK: 159.9:17

CERIF klasifikacija: S260

Tip licence
Kreativne zajednice: **CC BY-NC-ND**

Data on Doctoral Dissertation

Doctoral
Supervisor:

Dr Vladimir Hedrih, Faculty of Philosophy, University of Niš

Title:

Evaluation of the Dual-Aspect Theory of Morality on a Sample from Serbia

Abstract:

The main goal of this study is to verify *Lind's Dual-Aspect Theory of Morality* on Serbian population. The Lind's Moral Judgment Test (*MJT*), based on this theory, consists of two dilemmas and aims at estimating cognitive (moral competency) and affective aspect (moral preference) of moral judgement. The validity of the Serbian version of the test was verified through the criteria based on the modification of Lind's main hypotheses and pillars of the cognitive development theory (hierarchical preference, quasi-simplex structure of intercorrelation and affective-cognitive parallelism). These criteria have proven to be very effective in cross-cultural validation of *MJT* in more than 30 languages. The Serbian version of the test at hand, validated by its very author, is included as well. All of the mentioned criteria, having been verified on a sample, have been checked on subsamples according to gender and the level of education, but also on data produced separately, on two dilemmas. The data have been collected on a respective sample amounting up to 180 of both genders. There were 45 people per each educational level encompassed (second and third year of high school and second and fourth year of faculty). Data processing methods included descriptive statistics, measures of relationship and multivariate techniques (hierarchical regression, ANOVA, factor analysis).

The results, although with minor deviations, support the hypothesis about the hierarchical preference, where the argument preference of stage 4 is the most noticeable one. The criteria verification on dilemmas separately, provided the same results as when verifying criteria on both dilemmas. However, there was a difference – Workers dilemma resulted the most in adopting arguments of stage 4, while Doctor dilemma resulted the most in adopting arguments of stage 6. The hierarchical preference of stages is quite similar between samples of men and women and reflects, to a great extent, the argument preference of the whole sample on both dilemmas. The criterion of hierarchical preference was also verified on subsamples of different educational levels, and, also as expected, it rose along with the educational level. The verification of the hypothesis which indicated the existence of quasi-simplex structures, resulted in the confirmation on the Serbian validation sample, and, the existence of deviations related to saturation inversion of stage 1 and 2, did not affect the criterion validity. The results related to separate dilemmas and subsamples according to gender are in line with the predictions, and the inversions and deviations can be considered as minimal, without influence on criteria validity. The validation of criteria was done also on subsamples according to educational levels, and the biggest deviation from the hypothesis is present in the second year of high school students. As in the above mentioned criteria, when verifying the last criterion – cognitive-affective parallelism, the deviations which appeared did not affect the validation of this criterion. The hypothesis of parallelism of two aspects was verified based on the results received on two dilemmas separately, as well as on those results received on the

sample of different gender (the cognitive-affective parallelism gave a clearer picture in the females). When this criterion was verified on the subsample according to the educational level, it was most noticeable on the results received in the fourth year of the secondary school students, while the intercorrelation variation of the quasi-simplex structure was most noticeable in the second year faculty students.

The findings of numerous investigations point to the fact that, in order to have a complete and deeper understanding of moral behaviour of people, certain cognitive and noncognitive variables need to be encompassed. Therefore, the next task in the paper tested the integral structural model which predicted the moral action (indicator – whether a person committed a criminal act), based on the relations among foundations of morality and its ties (ability of moral rationing, moral attitudes, moral emotions, cognitive distortions and locus of control). Therefore, the stability of these results was verified on subsamples according to socio-demographic variables (gender, age, education, marital status). For their verification, apart from Lind's MJT, the following instruments were used: Emotional Empathy Scale, Test of Self-conscious Affect (*TOSCA-A*), How I think Questionnaire (*HIT-Q*) and Internality, Powerful Others and Chance Scales (*IPC Scales*). The sample numbered 393 people of both genders, aged 19 - 65. Out of this number, 80 of them were imprisoned due to criminal activities involving goods. While processing data, at this stage, apart from the descriptive statistics and the measure of relationship, multivariate techniques have been used as well (linear and hierarchical regression, factor analysis, structural equation modelling). The results show that the Lind theoretical model is not in line with the empirical data and that C score does not have a statistically relevant effect on the criterion variable. Further on, due to numerous variables in the model and its complexity, the set of analyses was done, which resulted in the final model which was both verified theoretically and empirically. The results showed that the model which is the most well-becoming, apart from the moral reasoning stages and C score, amounts up to the factor score made of locus of control with external orientation and cognitive distortion (which surfaced as the most protruding), and the moral emotion of shame. The other two moral emotions, as well as the internal locus of control, have an indirect influence. The model explains 19% of variance of the criterion variable for criminal act. Finally, significant differences were registered related to predicting criminal acts based on suggested model of moral action depending on the sub causes of group types of the sample. The suggested combination of variables implies the biggest prediction on the subsample, aged 31 - 40 (37%), then on the subsample of males (34%), while their contribution is the lowest on the subsample related to whether they have a faculty degree (7%).

In general, the results are in favour of the Lind theory on Serbian population. In the second part of the study, the results show that the model which includes all of the verified variables, explains around 19% of variance of their variability.

Scientific
Field:
Scientific
Discipline:

Psychology

Psychology

Key Words:

Moral Judgment Test, moral attitudes, moral judgment competence, cognitive distortions, locus of control, moral emotions.

UDC:

159.9:17

CERIF
Classification:

S260

Creative
Commons
License Type:

CC BY-NC-ND

Ovaj rad ne bi bio ovakav kakav jeste bez pomoći i podrške mnogih kojima dugujem veliku zahvalnost. Na prvom mestu želim da se zahvalim svom mentoru, prof. dr Vladimiru Hedrihu, koji mi je svojom stručnošću i podrškom u pomogao da, uprkos brojnim teškoćama, svoje ideje sprovedem u delo. Time što mi je pružio slobodu i nezavisnost u izradi disertacije, uz istovremeno pružanje vrednih povratnih informacija i saveta, ukazao mi je veliko poverenje i značajno je uticao na moj profesionalni razvoj i samopouzdanje. Zaista mi je velika čast što sam njegov prvi doktorant.

Članovima komisije dugujem zahvalnost za sve korisne sugestije i savete kojima su doprineli boljem kvalitetu ovog rada. Mojoj najdražoj profesorki i uzoru Blagici Zlatković – hvala vam na prijateljstvu i svim korisnim podsticajima, sugestijama, ali i strpljenju i vremenu koje ste mi posvetili. Posebno želim da se zahvalim profesoru Siniši Lakiću koji je svojom kompetentnošću i sugestijama dao doprinos koji je za pojedine delove rada bio od neprocenjivog značaja. Zahvalnost dugujem i profesorki Snežani Stojiljković od koje sam u toku studiranja naučila puno i na čijim sam se predavanjima prvi put susrela sa oblašću moralnosti iz perspektive kojom se bavim u disertaciji.

Želim da izrazim zahvalnosti rukovodstvu Okružnog zatvora u Vranju, Kazneno-popravnog zavoda za žene u Požarevcu, kao i Kazneno-popravnog zavoda u Nišu, zbog toga što su mi omogućili da deo svog istraživanja sprovedem u ovim institucijama. Pri tome, najveću zahvalnost svakako dugujem svojim kolegama, Nataši, Jasmini i Bratislavu koji su mi bili od ogromne pomoći prilikom sprovođenja istraživanja. Posebno se zahvaljujem kolegi Bratislavu Jankoviću na uloženom ogromnom trudu i vremenu. Na moju veliku žalost u ovom trenutku nema dovoljno prostora da se zahvalim brojnim prijateljima koji su svojim angažovanjem doprineli da proces prikupljanja podataka bude krajnje ekonomičan. Nadam se da ćete se prepoznati i hvala vam.

Podršku i veliku pomoć, pre svega kroz strpljivo slušanje i inspirativnu diskusiju pružile su mi koleginice, a pre svega drugarice, Kristina Randelović, Marija Mladenov i Ivana Pedović. Svojoj drugarici Bojani Pejčić želim da se zahvalim zbog toga što mi je i sada, kao i u mnogim prilikama ranije, pomogla oko povratnog prevoda testova i prevoda rezimea na engleski jezik. Nezamenljivu ulogu u celokupnom procesu izrade disertacije u gotovo svakom smislu imala je i moja koleginica i kuma Milica Mitrović. Želim da se zahvalim i kumu Srđanu, koji je u puno situacija, pre svega svojom stručnošću iz oblasti informatike i računarstva uspeo da “spasi stvar”.

Ipak, najveću zahvalnost dugujem najboljoj porodici na svetu – suprugu Milošu, mami Slađani i tati Nebojši, mlađem bati Dušku, kao i svekrvi Gordani, na безусловnoj podršci i pomoći, ali i beskrajnom razumevanju i strpljenju.

*Nastanak ovog rada delimično je finansiran sredstvima
Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike
Srbije u okviru projekta br. 179002*

SADRŽAJ

UVOD	3
LINDOVA TEORIJA O DVA ASPEKTA MORALNOSTI.....	8
KONCEPTUALNI OKVIR TEORIJE – STRUKTURE I STADIJUMI.....	11
Strukture	11
Stadijumi	14
Kriterijumi stadijuma moralnog rasuđivanja i evaluacija teorijskog modela	26
Nepromenjeni redosled stadijuma.....	26
Strukturalna celovitost	31
Hijerarhijska preferencija stadijuma	34
Paralelizam kognitivnog i afektivnog aspekta	36
METODOLOŠKI PRISTUP PROBLEMU IZ POZICIJE LINDOVE TEORIJE.....	37
Test moralnog rasuđivanja.....	42
Eksperimentalni dizajn testa	45
Moralni zadatak i argumenti	48
Mere MJT-a (Skorovanje)	52
Pouzdanost instrumenta	54
Validnost instrumenta.....	55
Pitanje kroskulturalne validnosti.....	58
Moralna segmentacija	62
Kriterijumi validacije testa	64
Kriterijum 1: Hijerarhijska preferencija 6 Kolbergovih stadijuma	64
Kriterijum 2: Kvazi-simpleks struktura	75
Kriterijum 3: Afektivno-kognitivni paralelizam	85
METODOLOŠKI DEO.....	93
PROBLEM ISTRAŽIVANJA	93
CILJEVI ISTRAŽIVANJA	93
INSTRUMENTI ISTRAŽIVANJA	94
VARIJABLE ISTRAŽIVANJA	94
STRUKTURA I OPIS UZORKA.....	94
POSTUPAK ISTRAŽIVANJA	95
PRIMENJENE MERE	95
REZULTATI.....	96
HIJERARHIJSKA PREFERENCIJA STADIJUMA	96
Hijerarhijska preferencija u odnosu na pol.....	99
Hijerarhijska preferencija u odnosu na nivo obrazovanja.....	103
KVAZI-SIMPLEKS STRUKTURA.....	109
Kvazi-simpleks struktura u odnosu na pol.....	114
Kvazi-simpleks u odnosu na nivo obrazovanja	117
KOGNITIVNO-AFEKTIVNI PARALELIZAM	123
Kognitivno-afektivni paralelizam u odnosu na pol.....	126
Kognitivno-afektivni paralelizam u odnosu na nivo obrazovanja	127
DISKUSIJA REZULTATA	128
HIJERARHIJSKA PREFERENCIJA STADIJUMA	128
KVAZI-SIMPLEKS STRUKTURA INTERKORELACIJA STADIJUMA	150
KOGNITIVNO-AFEKTIVNI PARALELIZAM	154
SPOSOBNOST MORALNOG RASUĐIVANJA I MJT.....	159

PREDLOG MODELA MORALNE AKCIJE	171
KOGNITIVNE DISTORZIJE U SLUŽBI SELFA	171
LOKUS KONTROLE.....	178
MORALNE EMOCIJE	184
Empatija.....	186
Krivica i sram	190
METODOLOŠKI DEO.....	201
PROBLEM ISTRAŽIVANJA.....	201
CILJEVI ISTRAŽIVANJA	203
UZORAK.....	204
INSTRUMENTI ISTRAŽIVANJA	205
VARIJABLE ISTRAŽIVANJA	206
PRIMENJENE MERE	207
REZULTATI.....	208
TESTIRANJE INTEGRALNOG STRUKTURALNOG MODELA KOJIM SE PREDVIĐA MORALNA AKCIJA	208
Deskriptivna statistička analiza	208
Statistika zaključivanja	209
STABILNOST DOBIJENIH REZULTATA NA PODGRUPAMA ISPITANIKA	222
Deskriptivna statistička analiza	222
Statistika zaključivanja	224
DISKUSIJA REZULTATA	226
ZAKLJUČAK	237
LITERATURA	239
Biografija	261

UVOD

Kriterijumi na osnovu kojih su se donosile odluke o tome šta je *moralno* ispravno, a šta nije, tokom vremena su se menjali. Svaki od pokušaja određenja ovih kriterijuma, kao i svaki od predloženih teorijskih modela moralnosti, povlačio je za sobom i izbor određenih metoda proučavanja (Lind, 1985a). U jednom od najranijih pristupa – pristupu konformiranja sa pravilima, moralnost je definisana preko liste stvari koje treba raditi, odnosno stvari koje treba izbegavati. Ovaj pristup proizveo je svoj odjek u moralnoj psihologiji biheviorizma i pristupima nagrađivanja i kažnjavanja (Lind, 2008; 2013a). Ovde je moralno ponašanje procenjivano objektivno – kao fizički fenomen i bez uključivanja socio-psiholoških kategorija. Tipični istraživački dizajn podrazumevao je procenu usklađenosti ponašanja osobe sa socijalno datim normama i očekivanjima, pri čemu su te norme i očekivanja one postavljane od strane istraživača samih (Lind, 1985a). Ova istraživačka perspektiva dobro je predstavljena u istraživanjima Hartšorna i Meja (Hartshorne & May, 1928, prema Kohlberg, 1964) koji su odredili moralni karakter kao set kulturalno definisanih vrlina, kao što su poštenje, uslužnost, samo-kontrola. Svoje istraživanje započeli su pretpostavkom da moralno ponašanje mora biti posmatrano i mereno bez ikakvog osvrtnja na motive tog ponašanja. Kohlberg (Kohlberg, 1964), kao primer, navodi proučavanje poštenja koje su Hartšorn i Mej procenjivali na osnovu posmatranja sposobnosti deteta da se odupre iskušenju da prekrši pravilo u situaciji u kojoj je postojala mala verovatnoća da će biti otkriveno ili kažnjeno. Međutim, kao rezultat ekstenzivnog empirijskog proučavanja dece, autori dolaze do rezultata da (ne)poštenje nije jedinstvena crta, već da ponašanje zavisi od situacije, kao i da se ponašanje ne može proučavati bez uzimanja u obzir motivacije osobe. Lind (Lind, 1985a) smatra da je ovaj pristup mešao koncepte sa metodama i citira Adorna (Adorno, 1980, str. 84, prema Lind, 1985a) koji kaže da je ovaj pristup *obrnuo objektivnost bihevioralnog koncepta u subjektivnost metoda istraživanja*. Ovakav pristup proučavanja, prema Lindu (Lind, 1985a), zahteva da pretpostavimo da je sistem normi monolitan, ali i da ove norme imaju trenutni efekat na ponašanje. Na taj način, između ostalog, gubimo iz vida bitnu ulogu brojnih medijacionih procesa koji se dešavaju u individui.

Prema drugom pristupu koji navodi Lind (Lind, 2008), ponašanje se može smatrati moralno ispravnim jedino ukoliko je zasnovano na dobrim namerama (ili moralnim vrednostima, motivima ili principima). Kao primere ovog shvatanje on izdvaja rane hrišćanske pokrete i stoicizam. Savremenije gledište koje vuče korene iz ove tradicionalne

misli može se naći u psihologiji moralnih stavova, motiva i vrednosti, prema kome moralno dobro ponašanje proizlazi isključivo iz moralno dobrih stavova i vrednosti. Kao i Lind (2008) i Emler (Emler, 1996) ističe ozbiljna ograničenja ovog pristupa u kome je moralnost viđena kao da pripada isključivo afektivnom domenu ljudskog ponašanja. Moralno ponašanje ovde je svedeno samo na moralne preferencije, dok je vrednost kognitivnog aspekta moralnog mišljenja i ponašanja zanemarena. Ovaj pristup isključivo koristi testove moralnih preferencija i inventare moralnih vrednosti. Jedan od najpoznatijih testova moralnih stavova koji navodi Emler (1996), ali i Lind (Lind, 2013a), jeste *Defining Issues Test (DIT)* Džejmisa Resta i saradnika. *P* indeks koji se dobija kao rezultat na ovom testu meri relativni značaj koji se pridaje principijelnom moralnom razmatranju prilikom donošenja moralne odluke. Odnosno, ovaj indeks, navodi Narvez (Narvaez, 1998, str. 15) meri *relativni značaj koji se pridaje postkonvencionalnom mišljenju (stadijumi 5 i 6), kada je data mogućnost izbora među različitim tipovima mišljenja (stadijumi 2-6 su prezentovani). Drugim rečima, P skor pruža percentualni skor koji ukazuje na zastupljenost postkonvencionalnog mišljenja (u poređenju sa drugim vrstama) koji ispitanik preferira.*

Emler (Emler, 1996) ističe činjenicu da, prilikom ispitivanja, moralne preferencije i orijentacije mogu biti simulirane od strane ispitanika u cilju ispunjavanja očekivanja onoga ko ispituje – odnosno da postoji veliki uticaj davanja socijalno poželjnih odgovora. On je sa saradnicima (Emler, Renwick, & Malone, 1983) i pokazao da *P skor* može da se simulira u bilo kom smeru ukoliko su subjekti instruisani da to urade. Nakon brojnih rasprava, Rest i njegovi saradnici (Rest, Narvaez, Bebeau, & Thoma, 1999) prihvataju argument da *DIT* jedino predstavlja meru moralnih preferencija.

Lind i saradnici (Lind, Sandberger, & Bargel, 1985) izvode zaključak da su rezultati istraživanja ukazali na to da preferencija određenog stadijuma moralnog rasuđivanja (određenih stavova i vrednosti) između subjekata varira u veoma maloj meri i prema tome, slabo korelira sa ponašanjima kao što je pomaganje, iskrenost, izbegavanje nasilja, ali da je sposobnost moralnog rasuđivanja dosledno povezana sa različitim vrstama moralnog ponašanja. Upravo kognitivno-razvojni teoretičari, pre svega Pijaže i Kolberg, fokus pomeraju na formu, odnosno na kognitivni aspekt moralnosti i moralnog razvoja.

U osnovi kognitivno-razvojnog pristupa nalazi se pretpostavka da moralno ponašanje zaista može da se razume jedino ukoliko ispitamo kognitivno-strukturalne aspekte ljudskog ponašanja. Ovaj pristup, prema jednom od njegovih najistaknutijih zastupnika, Lorensu Kolbergu (Kohlberg, 1969), vezan je za niz pretpostavki i istraživačkih strategija koje su zajedničke za različite teorije socijalnog i kognitivnog razvoja. Ideja koja se nalazi u njegovoj

osnovi je ta da *razvoj uključuje osnovne transformacije kognitivne strukture koje ne mogu biti objašnjene ili definisane na osnovu parametara proste internalizacije ili asocijacionističkog učenja, već se moraju objasniti na osnovu parametara organizacionih celina ili sistema internih relacija* (str. 348). Kolberg, Ana Kolbi i veći broj njegovih saradnika objavili su više publikacija (Colby et al., 1983; Colby et al., 1987; Colby & Kohlberg, 1984) u kojima su izneli osnovne postavke ovog pristupa, koji je po mnogo čemu različit od tada dominantnih načina tumačenja procesa socijalizacije i moralizacije ljudske jedinke, sadržanih u okvirima psihoanalize i bihejviorizma. Fenomenalizam, strukturalizam i konstruktivizam su njihove polazne pretpostavke, koje su ključne kako za samu definiciju i određenje moralnosti i moralnog razvoja, tako i za adekvatan pristup njegovom merenju

Kolberg (Kohlberg, 1964), između ostalog, ističe da ponašanje u skladu sa određenim standardom zahteva i kapacitet da se donose sudovi koji su u skladu sa tim standardom, kao i sposobnost da se njegova primena opravda kako sebi, tako i drugima, odnosno da je moralno ponašanje velikim delom rezultat individualne odluke u specifičnoj moralnoj situaciji. Ovaj prosuđivački (kognitivni) aspekt moralnog razvoja zapravo je došao u fokus istraživačkog interesovanja zahvaljujući radu Pijažea (Piaget, 1948) koji je začetnik teorije kognitivno-moralnog razvoja. Dok je Pijaže svoja proučavanja temeljio na ispitivanjima dece, Kolberg je preuzeo i značajno unapredio ovaj pristup proučavanja moralnosti proširivši ga na adolescentni uzrast. On je, sam ili sa saradnicima (npr. Bar-Yam, Kohlberg, & Naame, 1980; Colby et al., 1983; Kohlberg, 1964; 1969; 1985; Kohlberg & Hersh, 1977), na osnovu longitudinalnog istraživanja moralnog rasuđivanja adolescenata i mladih, predložio set razrađenih hipoteza o prirodi i toku kognitivnog-moralno razvoja.

Ipak, prema brojnim kritičarima (pr. Blasi, 1980; 1983; Eisenberg, 2000; Eisenberg, Shea, Carlo, & Knight, 1991; Gilligan, 1982; Hinman, 1985; Hoffman, 1984; 2003; May, 1985; Rest et al., 1999; Popović, 1992, 1997; Stojiljković, 1995, 1997, 2002; Tangney, 1995; Tangney & Dearing, 2002), i kognitivno-razvojna teorija je suzila domen moralnosti samo na jedan aspekt – na moralno mišljenje (baveći se prvenstveno njegovom formom), a pritom je izostavila ili zanemarila afektivnu (moralne emocije) i bihejvioralnu (ponašanje) stranu moralnosti. Još je Blasi (Blasi, 1980) istakao da rezultati istraživanja ukazuju na umerenu vezu moralnog rasuđivanja (u Kolbergovom smislu) i moralne akcije. On nadalje objašnjava da u mnogim slučajevima nema očiglednog poklapanja datog modaliteta moralnog rasuđivanja i izbora određenog ponašanja. Svoj stav objašnjava na primeru altruističkog ponašanja koje po njemu može biti rezultat rezonovanja sa bilo kog stadijuma (pružanje

pomoći zbog toga što je to pravilo ili zbog uvažavanja ljudskih potreba). Nasuprot tome, dodaje autor, ljudi koji rezonuju sa istih stadijuma mogu se ponašati potpuno drugačije.

Na osnovu pregleda Kolbergove definicije sposobnosti moralnog rasuđivanja i pratećih pokušaja da se ona izmeri, Lind (Lind, 1982a; 1985a; 2000a) predlaže *Teoriju dva aspekta moralnog ponašanja i razvoja (The Dual Aspect Theory of Morality)* i predlaže novi metod za merenje ovog konstrukta – Test moralnog rasuđivanja (*Moral Judgement Test*). Njegova teorija inkorporira mnoge postulate kognitivno-razvojne teorije Pijažea i Kolberga, ali i pravi neka razjašnjenja i modifikacije kako bi učinila teoriju koherentnijom i konzistentnijom sa empirijskim podacima.

Može se reći da Lind, time što uspeva da teorijski i metodološki napravi razgraničenje dva aspekta – kognitivnog i afektivnog, svojim pristupom donekle uspeva da prevaziđe i ublaži ograničenja kognitivno razvojne teorije. Ipak, pored stavova, vrednosti i sposobnosti moralnog rasuđivanja, za koje se može reći da se nalaze u osnovi moralnog postupanja jedne osobe, ne treba zanemariti ni značaj ostalih faktora koji su vezani za ličnost i koji mogu bitno uticati na krajni ishod – moralnu akciju. Neretko se ljudi susreću sa različitim situacijama u kojima donošenje odluke o tome kako treba postupiti, može biti veoma teško. Prisustvo socijalne dimenzije i etičkih vrednosti u tim situacijama, dodatno usložnjava proces donošenja odluke i time posebno otežava *ispravan* izbor. Upravo u ovakvim situacijama govori se o postojanju konflikata ili moralnih dilema. Način razrešenja ovih dilema, tj. sam proces donošenja odluke, uplivisan je brojnim faktorima, pri čemu su neki od njih vezani za specifičnosti same konkretne situacije. Međutim, pored ovih situacionih, ostaje veliki broj faktora ličnosti koji se ne smeju zanemariti, s obzirom na to da ponekad imaju i presudan uticaj na pomenuti proces. Pod pretpostavkom da se na neke događaje ne može uticati, ljudima tada jedino preostaje da se oslone na sopstvenu slobodnu volju i da u skladu sa sopstvenim kognitivnim, afektivnim i konativnim svojstvima donesu odluku o ispravnom smeru delovanja. Pregledom literature, u ovom radu izdvojeni su neki od najčešće pominjanih konstrukata koji su se dovodili u vezu sa moralnošću i moralnim ponašanjem uopšte – kognitivne distorzije u službi selfa, zatim lokus kontrole, kao i pojedine moralne emocije (osećanja krivice, srama i empatija).

Ovaj rad osmišljen je tako da se sastoji iz dva dela. Osnovna ideja prvog dela rada jeste da se da prikaz Lindove Teorije o dva aspekta moralnosti, kao i da se izvrši provera adekvatnosti njenih postavki na osnovu hipoteza proisteklih iz glavnih teorijskih koncepata. Prilikom izlaganja Lindovih teorijskih i metodoloških postavki, uporedo je napravljen i osvrt

na osnovna shvatanja kognitivno-razvojne teorije koja su neophodna za sagledavanje Lindovih inovacija ovog pristupa.

Predloženi teorijski model Linda je, nakon provere, dopunjen gore navedenim konstruktima, tako da se drugi deo rada odnosi na testiranje integralnog strukturalnog modela moralne akcije sastavljenog od konstrukata iz domena moralnosti i različitih, sa njime povezanih, konstrukata (moralne preferencije i moralno rasuđivanje, moralne emocije, kognitivne distorzije i lokus kontrole).

LINDOVA TEORIJA O DVA ASPEKTA MORALNOSTI

Lind (Lind, 1985a) najpre ističe da kritičari, ali i sami zagovornici kognitivno-razvojne teorije, nisu uvek bili svesni toga da je prilikom istraživanja veoma važno praviti razliku između empirijskih hipoteza i konceptualnog okvira teorije. Po njemu je to upravo i jedan od razloga koji je doveo do određene zabune prilikom razmatranja vrednosti same kognitivno-razvojne teorije. Naime, koncepte treba posmatrati kao da pružaju osnovu za merenje i empirijsko proveravanje, ali njih, same po sebi, ne možemo empirijski proveriti na smislen način, već ih možemo testirati u odnosu na korisnost za otkrivanje novih činjenica, kao i u odnosu na internu konzistentnost i odsustvo kontradikcija. Sa druge strane, hipoteze, u kojima se ovi koncepti koriste za iskaze o vezama u empirijskom svetu, mogu se proceniti na dva načina. Prvi način, prema Lindu, jeste Poperov (Popper, 1968, prema Lind, 1985a) predlog procene u odnosu na informacioni sadržaj hipoteze, odnosno u odnosu na njen stepen (ne)predvidljivosti i a priori verovatnoće (da se neće dogoditi). Zbog velike verovatnoće da se potvrde i na osnovu slučajnosti (nagađanjem), hipoteze sa visokom a priori verovatnoćom imaju, čak iako su empirijski tačne, malo teorijskog i empirijskog značaja. To je i razlog zbog koga one ne pružaju informacije koje zaslužuju da budu empirijski testirane i zadržane u naučnoj teoriji. Kao drugi način procene, Lind navodi procenu hipoteza u odnosu na njihovu empirijsku validnost.

Prilikom izlaganja pretpostavki svoje teorije, Lind (Lind, 1985a) najpre pravi osvrt na centralne konstrukte i pretpostavke kognitivno-razvojne teorije. Pri tome on razmatra da li su se fundamentalne hipoteze ovog pristupa pokazale empirijski validnim ili se moraju posmatrati kao koncepti koji se ne mogu empirijski proveravati. U tom kontekstu, on posebno ističe nekoliko stvari. Na prvom mestu smatra da je kognitivno-razvojna teorija pružila veoma korisne koncepte za istraživanje moralnog ponašanja i time omogućila nova otkrića na polju moralne psihologije. Nadalje, u poređenju sa ostalim psihološkim pristupima, njene empirijske hipoteze imaju visoku informacionu vrednost i podržane su empirijskim podacima. Sledeća stvar, a verovatno i Lindova najvažnija inovacija, odnosi se na razumevanje centralnog teorijskog koncepta strukturalne celovitosti. Po njemu, ovaj koncept ne treba protumačiti kao da implicira empirijska predviđanja, već ga treba postaviti kao kriterijum u odnosu na koji će teorijska validnost mere moralne kompetencije biti evaluirana. Poslednja i prema Lindu, možda najvažnija stvar, jeste da Kolbergova šema stadijuma moralnog razvoja

ne uključuje i zamenjuje Pijažeovu, već pre uspeva da je dopuni i proširi u pogledu socijalne dimenzije moralnog razvoja.

U osnovi Lindove teorije nalazi se Pijažeovo i Kolbergovo viđenje dvojne prirode moralnog razvoja. Lind citira Pijažea (Piaget 1981, str. 158, prema Lind, 2013a) koji na sledeći način opisuje vezu afektivnih i kognitivnih aspekata ponašanja: *Afektivitet predstavlja energetska osnovu šablona ponašanja čiji se kognitivni aspekti odnose na same strukture*. Kolberg je, prema Lindu (Kohlberg, 1958 i 1984, prema Lind, 1999a), svoj model stadijuma takođe zamislio kao opis i afektivnog i kognitivnog aspekta moralnog ponašanja. U svojoj disertaciji on (Kohlberg, 1958, prema Lind, 1985a) razmatra dve dimenzije moralno-kognitivnog razvoja – kognitivno strukturalnu dimenziju, koja je predstavljena stadijumima i afektivnu dimenziju, koja je predstavljena nivoima. U skladu sa navedenim, i Lind (Lind, 2000a) iznosi shvatanje da *potpuni opis moralnog ponašanja jedne osobe, mora obuhvatiti: a) moralne ideale ili principe koji su informativnog karaktera i b) kognitivne kapacitete koje osoba poseduje prilikom primene ovih principa u procesu donošenja odluke* (str. 2, 3). On (Lind, 2006) pri tome, skreće pažnju na to da, iako se u kognitivno-razvojnoj teoriji pretpostavlja da su kognitivni i afektivni aspekti neodvojive odlike ljudskog ponašanja, takođe se insistira i na tome da su oni različiti i nesvodivi jedan na drugi. Na osnovu njih dobijamo bitne informacije o prirodi ljudskog ponašanja – o direkciji ili orijentaciji ponašanja, to jest o njegovoj organizaciji i strukturi.

Afektivni aspekt ponašanja moralnog rasuđivanja Lind (Lind, 1999b) određuje kao moralni ideali, vrednosti i stavovi jedne osobe. Specifičnije, određuje ga kao *moralna perspektiva koja ograničava opseg moralnog univerzuma jedne osobe* (str. 4). Kolbergovih (1984, prema Lind, 1999b) šest stadijuma preuzimanja moralne perspektive prema Lindu, pružaju odgovarajuću šemu za određenje afektivnog aspekta moralnog mišljenja i ponašanja osobe.

Lind (Lind, 2000b) kaže da kada se osoba nađe pred teškom dilemom, proces dolaženja do rešenja obično nije lak i podrazumeva uključivanje različitih sposobnosti. Na prvom mestu potrebna je *sposobnost da se prepoznaju sopstvena kompleksna moralna osećanja, zatim da se ona podvrgnu reflektivnom rezonovanju, kao i sposobnost da se uđe u etički diskurs sa prijateljima, ekspertima i autoritetima* (str. 3). Sve ove sposobnosti prema Lindu nazivamo sposobnost moralnog rasuđivanja kako je shvaćena od strane Kolberga.

Kolberg je (Kohlberg, 1964, str. 425) definisao moralnu kompetenciju ili sposobnost moralnog rasuđivanja kao *kapacitet da se donose odluke i sudovi koji su moralni (odnosno, koji su zasnovani na unutrašnjim principima) i da se deluje u skladu sa tim sudovima*. Lind (Lind, 2008) napominje da navedena Kolbergova definicija ne podrazumeva da osoba uvek mora postupati u skladu sa jednim određenim moralnim pravilom (ovakvo ponašanje pre bismo nazvali rigidnim umesto moralnim), već da postupa integrisano i diferencirano u odnosu na nekoliko moralnih principa.

Lind (Lind, 2008, str. 190) smatra da je ova definicija bila revolucionarna na tri načina:

- *Prvi put moralnost je definisana u terminima kompetencija (ili sposobnosti ili kapaciteta) a ne samo kao stav ili vrednost, čime je prevaziđen jaz kognitivnog i afektivnog domena;*

- *Moralno ponašanje definisano je u odnosu na prihvaćene interne principe osobe, a ne u odnosu na spoljašnje socijalne norme i standarde;*

- *Donošenje odluke predstavlja sastavni deo definicije, čime sva tri aspekta (afektivni, kognitivni i bihevioralni) postaju njen deo, tako da se na njih ne gleda kao na odvojene komponente koje mogu biti posmatrane i merene izolovano.*

Kognitivni aspekt ponašanja moralnog rasuđivanja – sposobnost moralnog rasuđivanja, prema Lindu se razvija kroz 4 faze koje je opisao Pijaže (Piaget, 1965, prema Lind, 1999b):

- Amoralnost ili anomia: faza u kojoj detetu nedostaje moralna osetljivost i ne vodi računa o tome šta je dobro, a šta loše, odnosno uopšte ne vodi računa o moralnim perspektivama;

- Imitacija: dete jedva da oponaša moralni jezik, ali ne vidi nikakve implikacije svog ponašanja;

- Heteronomija: dete podređuje sopstveno ponašanje moralnim perspektivama, ali bez jasnog razumevanja njihovog značenja. Dete se obično ponaša na rigidan, sve ili ništa način, zbog toga što donosi odluke samo na osnovu jedne moralne perspektive, ali nije u stanju da integriše različite moralne perspektive i donosi sudove i odluke na diferenciran način. Pri tome se uglavnom oslanja na spoljašnje autoritete;

- Autonomija: dete je u stanju da integriše mnoge moralne perspektive i donosi integrisane i diferencirane moralne sudove koji su pravedni kada se posmatraju i u odnosu na apstraktne principe i u odnosu na konkretnu situaciju. Moralna autonomija nije apsolutna već je uvek u odnosu na određenu moralnu perspektivu. Odnosno, moralna autonomija se određuje u odnosu nivo preuzimanja moralne perspektive. Dete tada razmatra moralne

perspektive za donošenje odluka koje su mu dostupne na tom stadijumu, čak iako mogu biti u konfliktu sa onom koja je za njega najznačajnija.

Poslednje dve faze, heteronomija i autonomija, odgovaraju Kolbergovim substadijumima A i B – razlici koju on pravi za sve glavne stadijume moralne orijentacije (Kohlberg, 1984, prema Lind, 1999b), o čemu će biti reči kasnije u tekstu.

Dakle, da bi bilo moralno, kaže Lind (Lind, 2008), ponašanje se mora zasnivati na moralnim idealima ili principima. Međutim, da bi bilo moralno zrelo, dodaje, ponašanje takođe mora biti vođeno razvijenim moralnim kompetencijama. Kao što je Kolberg (Kohlberg, 1964) predložio, moralnost ima i veoma značajni aspekt kompetencije, koji povezuje moralne orijentacije i preferencije sa svakodnevnim ponašanjem sa jedne strane i donošenjem odluka sa druge. Veza ovih aspekata prikazana je na Figuri 1.

Figura 1. Model dva aspekta (izvor: Lind, 2008, str. 191)

Konceptualni okvir teorije – strukture i stadijumi

Lind (Lind, 1985a) u svojoj teoriji zadržava osnovnu konceptualnu strukturu predloženu u kognitivno-razvojnoj teoriji, tj. uvažava razliku strukturalnog i sadržinskog aspekta, ali pristupa sa nove metodološke pozicije, čime modifikuje osnovna značenja nekih koncepata.

Strukture

Prilikom razmatranja jedne od bazičnih pretpostavki kognitivno-razvojne teorije – strukturalizma, Kolbijeva i saradnici (Colby et al., 1987) prave razliku sadržaja moralnog rasuđivanja i njegove strukture ili forme. Pod strukturom podrazumevaju *generalne organizujuće principe ili šablone mišljenja, pre nego specifična moralna verovanja i mišljenja* (str. 2). Prema Kolbergu (Kolberg, 1968a; 1969), ovaj pojam odnosi se na generalne karakteristike oblika ili šablona organizacije odgovora – kognitivne strukture tiču se pravila

procesuiranja informacija ili povezivanja doživljenih iskustava i situacija. U kognitivno-razvojnoj teoriji (prema Lind, 1984/2000; 1985a; Lind & Wakenhut, 1985) struktura ponašanja moralnog rasuđivanja odražava način na koji i stepen do koga su moralne maksime i principi aktivirani u specifičnoj situaciji. Odnosno, prema ovoj teoriji, moralna akcija zahteva i moć prosuđivanja i stvarno prihvatanje moralnih principa, tj. kognitivnu sposobnost da se razume kako pravilo treba upotrebiti u određenoj situaciji, kao i motivaciju ili volju da se akcija zasnjuje na racionalnim uvidima. U skladu sa tim, Kolberg je (Kohlberg, 1958, p. 7, prema Lind, 1985a) i definisao kognitivni i strukturalni aspekt moralnog ponašanja kao *stepen do koga se bilo koji od pojedinačnih sudova približava kriterijumima moralnog rasuđivanja*.

Prema Lindu (Lind, 1985a) ova definicija ne podrazumeva da osoba uvek mora postupati u skladu sa jednim određenim moralnim pravilom (ovakvo ponašanje pre bismo nazvali rigidnim umesto moralnim), već da postupa integrisano i diferencirano u odnosu na nekoliko moralnih principa. On smatra da organizacija postupka moralnog rasuđivanja osobe nije određena samo moralnim normama kojima služi (ili ne uspeva da služi), koje možemo nazvati afektivnim sadržajem ponašanja, niti samo formalnim svojstvima, odnosno strukturom rezonovanja osobe, tj. njenom doslednošću. Prema Lindu (Lind, 1985a, str. 30) *Ne postoji doslednost postupanja kao takva, već je ona uvek u odnosu na neki kriterijum ili princip. Ponašanje nije konzistentno samo po sebi, već uvek u odnosu na neki kriterijum*. Taj kriterijum može biti saglašavanje (slaganje sa bilo kojim argumentom kako bi se izbegla diskusija), slaganje sa mišljenjem (podržavanje argumenata koji su u skladu sa mišljenjem osobe o određenom pitanju) ili orijentacija ka moralnom kvalitetu argumenata (sposobnost moralnog rasuđivanja).

Prema modelu koji predlaže Lind (pr. Lind, 1985a; 2000a; 2008), afekat je, kao dopuna, dodat na osnovu moralnih sadržaja – moralnih normi, pitanja, principa. Ovaj moralni sadržaj čini bihejvioralnu strukturu dostupnijom za naučnu analizu. Štaviše, on usmerava i motiviše razvoj kognitivnog aspekta moralnog rasuđivanja. U tom kontekstu Lind (Lind, 1985a) kritikuje Kolbergovo povremeno insistiranje da kognitivno-moralni stadijumi treba da budu definisani jedino na osnovu formalnih aspekata. Pored toga, Lind kaže da, izjavom da ukoliko se osoba u svojim argumentima jedino poziva na deontičke principe, čak i apstraktni moralni principi predstavljaju sadržaj, Kolberg (Kohlberg, 1976, prema Lind, 1985a) i u svojoj novijoj verziji modela definiše *strukturalne* stadijume više na osnovu moralnog sadržaja, nego na osnovu moralnih kategorija. Ovaj kriterijum, nastavlja Lind, po Kolbergu se može nazvati formalnim, jedino ukoliko se rasuđivanje osobe poklapa sa principima pravde i univerzalnosti.

U cilju jasnijeg sagledavanja pomenutih kriterijuma moralnog rasuđivanja, napravićemo kratak osvrt na određenje i karakteristike moralnih sudova u kognitivno-razvojnoj teoriji. U kontekstu prethodnog razmatranja, Kolberg (Kohlberg, 1966) iznosi shvatanje da se svaki sud sa sledećeg višeg stadijuma moralnog rasuđivanja, sve više poklapa sa istinskim moralnim sudovima kako su određeni od strane filozofa. Ovakvi zreli moralni sudovi imaju tendenciju da budu univerzalni, inkluzivni, konzistentni i da, pored toga, budu zasnovani na objektivnim, impersonalnim ili idealnim osnovama. Kolbijeva i saradnici (Colby et al., 1987) smatraju da ovi sudovi poseduju određene karakteristike koje ih čine moralnim sudovima. Pored toga što su to *sudovi o vrednostima .... oni su socijalni sudovi – sudovi koji uključuju ljude. Treće, oni su preskriptivni ili normativni sudovi – sudovi o onome što se mora i šta bi trebalo, sudovi o pravima i odgovornosti, ...* (str. 10). Preskriptivna priroda moralnih sudova, objašnjavaju autori, implicira da nas oni usmeravaju ili obavezuju da preduzmemo neku akciju. Moralne preskripcije jesu imperativi nastali iz nekog pravila ili principa akcije koji osoba uzima kao obavezujuće, a pojam pravila i principa za uzvrat logički zahteva to da su moralni sudovi preskripcije podložne univerzalizaciji. Najbitniji od tih principa odnosi se, prema Kolbergu (Kohlberg, 1974), na pojam pravde, jer pravda ne podrazumeva pojedinačno pravilo ili skup pravila, već je ona moralni princip. Pod moralnim principom Kolberg podrazumeva način izbora koji je univerzalan, pravilo izbora za koje želimo da bude prihvaćeno od strane svih osoba u svim situacijama. To bi u praksi značilo da pravednu odluku možemo da donesemo jedino na osnovu posmatranja situacije iz perspektive druge osobe, tj. potrebno je da sve osobe uključene u situaciju preuzmu uloge ostalih aktera situacije. U tom smislu, prema Kendijevoj i Kolbergu (Candee & Kohlberg, 1984), principi su podložni univerzalizaciji ukoliko su uokvireni na taj način da se mogu i opravdati i primeniti od strane svih moralnih agenata.

Da rezimiramo. Prema Lindu (Lind, 1982a; 1985a), dva aspekta moralnog ponašanja – kognitivni i afektivni, predstavljaju atribute istog ponašanja i na njih se ne može gledati kao na dva ontološki izdvojena entiteta. Lind (Lind, 1982a; 1985a) ovu bazičnu teorijsku tvrdnju naziva *Aksiom neodvojivosti*, čija posledica podrazumeva da kognitivni aspekt, koji se odnosi na strukturu prosuđivačkog postupka, uvek mora biti određen u odnosu na moralni sadržaj. Lind ovde naglašava da, ukoliko delovanje u skladu sa principima treba da uključi uravnotežavanje, racionalnost i slobodu od kontradiktornosti, strukturalna celovitost rezonovanja ne može prosto značiti konzistentnost ili rigidnost. Radi se o tome da, kao što je i Kolberg smatrao (Kohlberg, 1958, prema Lind, 1984/2000; 1985a), konkretno ponašanje koje

istinski odražava mnogostrukost moralnih implikacija situacije za vrednosni sistem osobe, zahteva integrisane i diferencirane sudove. Lind (Lind, 1985b) na kraju ističe i to da razlikovanje pojma strukturalne transformacije od promena do kojih dolazi u stavovima, omogućava bolje razumevanje razvoja moralnog ponašanja, zbog toga što je po njemu kognitivni aspekt moralnog ponašanja, pre nego afektivni, taj koji se razvija stadijalno i nepromenljivo.

Do sada pomenute Lindove zamerke, modifikacije i dopune Kolbergovih ideja, potpunije će biti razmotrene u prikazu teorije koji sledi.

Stadijumi

Kolberg je (Kohlberg, 1975), kako kaže, svoje istraživanje i razvijanje koncepta moralnog stadijuma započeo još 1955. godine. Na osnovu rezultata dobijenih u longitudinalnim i kros-kulturalnim istraživanjima on je krenuo od redefinisavanja i validacije Djujevih i Pijaževih nivoa i stadijuma. Upravo je jedan od najvažnijih rezultata Pijaževih (Piaget, 1948) istraživanja pomenuto otkriće dve odvojene razvojne faze, tj. dva široka stadijuma moralnog mišljenja, među kojima postoji kvalitativna razlika: stadijum moralne heteronomije i moralne autonomije. Kao i Pijaževa, i Djujeva ideja (prema Kohlberg & Hersh 1977) razvoja ne podrazumeva prosto povećanje u sadržaju mišljenja, već podrazumeva kvalitativne transformacije u formi dečjeg mišljenja ili akcije. Nastavljajući njihov rad, Kolberg (Kohlberg, 1975) na svakom od Djujeva tri nivoa, pronalazi po dva stadijuma. Pored toga, on uzima u obzir i saznanja drugih istraživača i teoretičara. Kao primere, sam Kolberg (Kohlberg, 1969) navodi pojam nivoa socijalne perspektive Hobhauza i Mida, Spinozinu logiku etike, ali i ideje mnogih drugih i možda najvažnije, preuzima Pijaževu metodologiju istraživanja.

On je (Kohlberg, 1969) pokušao da definiše stadijume moralnog rasuđivanja koji će ispunjavati određene kriterijume. U tradicionalnoj kognitivno-razvojnoj literaturi, to su sledeća tri generalna kriterijuma koji se koriste za identifikovanje Pijaževih (1960, prema Kohlberg, 1968a; 1969) kognitivnih stadijuma, a koji takođe definišu koncept stadijuma kako ih je odredio i sam Kolberg (npr. Colby et al., 1983; Kohlberg, 1968a; Kohlberg 1975; Kohlberg & Hersh, 1977):

1. Stadijumi su strukturalne celine ili organizovani sistemi mišljenja. *Odgovor sa određenog stadijuma ne predstavlja jednostavno odgovor određen znanjem ili poznatošću zadatka ili zadataka koji su mu slični. On pre predstavlja organizaciju misli koja mu je u osnovi... Implikacija je da bi različiti aspekti logičkih operacija trebalo da se pojave kao logički i empirijski povezani klaster odgovora u razvoju.* (Kohlberg, 1969, str. 352). U skladu sa tim i koncept stadijuma implicira značajnu personalnu konzistenciju.

2. Stadijumi formiraju invarijantan redosled, sekvencu u individualnom razvoju. Pod svim uslovima, izuzev ekstremne traume, kretanje kroz stadijume je uvek unapred – osobe nikada ne preskaču stadijume i to važi za sve kulture. Kulturalni faktori mogu da uspore, ubrzaju ili zaustave razvoj, ali mu ne menjaju redosled.

3. Stadijumi su hijerarhijske integracije. Oni formiraju redosled sve diferenciranih i integrisanih struktura kojima je cilj ispunjavanje zajedničke funkcije. U skladu sa tim, viši stadijumi zamenjuju (ili bolje integrišu) strukture koje se nalaze na nižim stadijumima.

Uzorak istraživanja za svoju doktorsku disertaciju, u kojoj Kolberg (Kohlberg, 1958, prema Crain, 1985) prvi put i iznosi svoju teoriju, činila su 72 dečaka iz porodica niže i srednje klase u Čikagu, uzrasta 10, 13 i 16 godina. Na osnovu dobijenih rezultata, on pruža konceptualni okvir za analiziranje kognitivno-moralnog razvoja i ponašanja. Kasnije je, navodi Krejn, Kolberg (Kohlberg, 1963 i 1970, prema Crain, 1985) ovom uzorku pridodao i mlađu decu, delinkvente i dečake i devojčice iz ostalih američkih gradova i država.

Kolbergovi stadijumi definisani su u terminima slobodnih odgovora na deset hipotetičkih moralnih dilema. Svaki od stadijuma Kolberg (Kohlberg, 1966; 1969) dodatno definiše na osnovu 25 bazičnih aspekata moralnih vrednosti (npr. uzimanje u obzir motiva prilikom rasuđivanja, uzimanje u obzir posledica, subjektivnost/objektivnost vrednosti koje se procenjuju, povezivanje obaveze sa željom, aspekt osnova moralne vrednosti ljudskog života .....). Ovi aspekti predstavljaju bazične moralne koncepte za koje Kolberg (Kohlberg, 1969) veruje da su prisutni u svakom društvu. Na primer *kazna* je kulturalno univerzalni koncept koji ulazi u oblast moralnog rasuđivanja, kao što su i *prava i dužnosti* ili *ugovor*. Svaki od ovih koncepata se različito definiše i koristi na svakom od šest stadijuma. Za određenje i upotrebu koncepata na svakom od stadijuma, logički se može tvrditi da predstavljaju veću diferencijaciju i integraciju koncepta u odnosu na to kako su se koristili na prethodnim stadijumima.

Od pomenutih 25 specifičnih moralnih kategorija ili aspekata, Kolberg (Kohlberg, 1969) kao primarne uzima kategorije reciprociteta i jednakosti, tj. kategoriju pravde. Najprimitivnija forma reciprociteta je ona zasnovana na moći i kazni, tj. na reciprocitetu

poslušnosti i izbegavanja kazne. Na sledećem, drugom, stadijumu, radi se o doslovnoj razmeni, dok na trećem stadijumu dolazi do prepoznavanja da su porodični i drugi pozitivni socijalni odnosi, sistemi reciprociteta zasnovani na zahvalnosti i recipročnom održavanju očekivanja između dva partnera socijalne interakcije. Na četvrtom stadijumu ovo prerasta u pojam o socijalnom redu, u kome se očekivanja ispunjavaju na osnovu rada i konformizma i u kome se osoba mora držati svoje reči. Na sledećem stadijumu, pojam socijalnog reda postaje pojam fleksibilnog socijalnog ugovora ili saglasnosti između slobodnih i jednakih individua. Na šestom stadijumu moralni principi su formulisani kao univerzalni principi recipročnog preuzimanja uloga.

Na osnovu brojnih istraživanja koje je sproveo sam (npr. Kohlberg, 1968a; 1969; 1975) ili sa saradnicima (npr. Kohlberg & Hersh, 1977; Rest, Turiel, & Kohlberg, 1969), Kohlberg kaže da, iako su daleko od kompletnih, svi do tada prikupljeni nalazi ukazuju na to da stadijumi ispunjavaju predložene kriterijume. Ovi nalazi, navodi Kohlberg (Kohlberg, 1975), dolaze na osnovu rezultata istraživanja sprovedenih na Tajvanu, u Velikoj Britaniji, Meksiku, Turskoj i Ujedinjenim Državama. Kao dodatak dečacima srednje i niže klase iz gradske sredine, uzorkom su uključeni i nepismeni ili polupismeni seljaci iz Turske, Meksika i Tajvana.

Svi ovi nalazi, prema Kohlbergu (Kohlberg, 1968a; 1969), ukazuju na kulturalnu univerzalnost sekvencijalnosti stadijuma. Kohlberg (Kohlberg, 1969) daje i grafički prikaz uzrasnih trendova za grupu dečaka iz gradske sredine koji pripadaju srednjoj klasi iz Amerike, Tajvana i Meksika. Rezultati su pokazali da je na uzrastu od 10 godina redosled upotrebe stadijuma, kao i red njihove težine ili zrelosti, isti u svakoj zemlji. U Americi do 16-te godine redosled je obrnut, od najvišeg do najnižeg, osim što se stadijum 6 i dalje slabo koristi. U 13-toj godini najčešće se koristi 3. stadijum, koji Kohlberg ovde naziva *dobar dečak*. Rezultati u Meksiku i Tajvanu su isti, osim što je razvoj malo sporiji. Kao najupečatljiviji nalaz Kohlberg navodi to da je, iako je u 16-oj godini prisutan i u ostalim zemljama, stadijum 5 značajnije izražen u Americi nego u Meksiku i na Tajvanu. Na sledećem grafiku Kohlberg predstavlja rezultate dva izolovana sela – jednog u Jukatanu, drugog u Turskoj i iznosi zapažanje da je sličnost rezultata u ova dva sela izuzetna. Dok se konvencionalna moralna misao (stadijumi 3 i 4) postojano povećava od 10. do 16. godine, u 16-oj godini još uvek nije dostigla jasnu dominaciju nad premoralnom misli (stadijumi 1 i 2), a stadijumi 5 i 6 potpuno su odsutni iz ovih grupa. Trendovi za grupe iz niže klase iz gradskih sredina nalaze se između stopa razvoja onih kod dečaka iz srednje klase i seoskih sredina. Na osnovu ovih rezultata Kohlberg (Kohlberg, 1969) izvlači zaključak da uzrasni trendovi ukazuju na to da su neki modaliteti

mišljenja generalno teži ili napredniji od drugih, ali da oni ne ukazuju na to da je sticanje svakog od ovih modaliteta preduslov za prelazak na sledeći viši stadijum u hipotetičkom redosledu. I dalje smatra da, s obzirom na određenje moralnog razvoja, nije u potpunosti jasno da li stadijumi 5 i 6 treba da se koriste kao odrednica krajnjih tačaka razvoja moralnosti. Rezultati ukazuju na to da je stadijum 4 dominantan stadijum većine odraslih, pa je moguće da se stadijumi 4, 5 i 6 posmatraju kao alternativni tipovi zrelih odgovora, pre nego kao sekvence. Ukoliko se pokaže da su osobe sa 5. i 6. stadijuma prošle kroz stadijum 4, dok osobe sa 4. stadijuma nisu prošle kroz 5 i 6, može se govoriti o tome da hijerarhija stadijuma zaista postoji i da predstavlja više nego vrednosni sud istraživača. Pri tome se najveća nesigurnost, prema Kolbergu (Kohlberg, 1968b), sastoji u tome da li sve osobe na stadijumu 6 prolaze i kroz stadijum 5 ili su ovi stadijumi alternativne forme zrele orijentacije. Ipak, on (Kohlberg, 1968a; 1969) zaključuje da na redosled stadijuma ne utiču značajno različiti socijalni, kulturalni i religiozni faktori. Jedino što se nalazi pod njihovim uticajem jeste brzina napredovanja kroz stadijume.

Dakle, prema Kolbergu (Kohlberg, 1968a, 1969), postoje univerzalne, bazične strukture socijalne sredine koje pružaju osnovu moralnom razvoju. Sva društva, koja su Kolberg ili njegovi saradnici proučavali, imaju iste bazične institucije kao što su porodica, ekonomija, socijalna stratifikacija, zakon i vlast. Uprkos velikoj razlici u detaljnom opisu ovih institucija, sve one imaju određeno transkulturalno funkcionalno značenje. Na primer, dok detaljni propisi zakona variraju od nacije do nacije, forma zakona, funkcionalna vrednost njegovog značaja i važnosti održanja prilično su isti. Pored toga, Kolberg (Kohlberg, 1968a) smatra da su sva društva slična po tome što predstavljaju sisteme definisanih komplementarnih uloga. U cilju igranja socijalne uloge u porodici, školi ili društvu, dete mora implicitno da preuzme ulogu drugih prema sebi i prema ostalima u grupi, a ove tendencije preuzimanja uloga čine osnovu socijalnih institucija.

Kolberg (Kohlberg, 1968b) opisuje i anegdotske dokaze koji govore u prilog tvrdnji o kulturalnoj univerzalnosti stadijuma. Govori o tome da su mu, kada je odlučio da ispita moralni razvoj u drugim kulturama, prijatelji antropolozi govorili da će morati da odbaci svoje, od kulture zavisne, koncepte i da će morati da krene ispočetka i uči nove vrednosti svake kulture. Prvi put Kolberg pokušava da sprovede svoje istraživanje u par sela u Maleziji i na Tajvanu. Dečacima sa Tajvana u starosnoj grupi od 10 do 13 godina predstavljena je dilema o krađi hrane. U dilemi se govori o tome da žena umire od gladi, ali da prodavac njenom suprugu, osim ako ne plati, neće da hranu. Pitanje je da li on treba da provali u prodavnicu i ukrade hranu i zašto. Mnogi dečaci su odgovorili da treba da ukrade hranu za

svoju ženu, jer ako ona umre treba da plati sahranu, a to je skupo. Ovo bi bio klasičan odgovor sa stadijuma 2. Pošto u Malezijskom selu sahrane nisu bile tako skupe, dečaci na drugom stadijumu bi odgovorili da treba da ukrade hranu zbog toga što mu je žena potrebna da mu priprema hranu.

Rezultati istraživanja sprovedenih do 1975. godine, koje u svom radu navodi Kolberg (Kohlberg, 1975), dobijeni su na osnovu longitudinalnog istraživanja koje je trajalo 20 godina i uključilo: a) 50 dečaka iz Čikaga srednje i radničke klase koji su inicijalno intervjuisani kada su imali između 10 i 16 godina, a zatim su ponovo intervjuisani svake treće ili četvrte godine; b) šestogodišnje longitudinalno istraživanje dečaka iz turskih sela i gradova istih godina i c) mnoštvo longitudinalnih i transverzalnih istraživanja sprovedenih u Kanadi, Velikoj Britaniji, Izraelu, Turskoj, Tajvanu, Jukatanu, Hondurasu i Indiji. U pogledu kriterijuma strukturalne celovitosti, pronađeno je da je mišljenje više od 50 % ispitanika uvek na jednom stadijumu, uz eventualno prisustvo rezonovanja sa susednih stadijuma (onog koji osoba napušta ili onog na koji treba da pređe). Kada je u pitanju nepromenljivi redosled stadijuma – rezultati longitudinalnog istraživanja na američkom i turskom uzorku pokazali su da su, prilikom svakog sledećeg retestiranja, ispitanici ili bili na istom stadijumu kao pre tri godine ili su prešli na sledeći viši stadijum. Rezultat da adolescenti izloženi izjavama sa svakog od 6 stadijuma razumeju sve one koje su na njihovom ili nižim stadijumima, ali ne razumeju one sa viših nivoa, ukazuje na to da je kriterijuma hijerarhijske integracije ispunjen, smatra Kolberg.

Međutim, prva ovakva istraživanja, prema Krejnu, započeli su Kolberg i Krejmer (Kohlberg & Kramer 1969, prema Crain, 1985) na uzorku tinejdžera koje su retestirali u intervalima od po 2, 3 godine. Ova istraživanja proizvela su nejasne podatke. U oba istraživanja, ispitanici su ili ostali na istom stadijumu ili prešli na sledeći viši, ali bilo je i onih koji su preskočili stadijum. Štaviše, navodi Krejn, rezultati su ukazali i na to da je kod nekih od ispitanika došlo do regresije. S obzirom na to da je i pre toga bio nezadovoljan svojom prvobitnom metodom, pre svega zato što je smatrao da se, umesto na rezonovanje koje je u osnovi odgovora, isuviše oslanja na njihov sadržaj, ovakav nalaz navodi Kolberga (Kohlberg, 1958b, prema Crain, 1985) da revidira svoj metod skorovanja.

U dosada predstavljenim istraživanjima koja idu prilog teoriji, uglavnom je korišćeno poređenje rezultata na osnovu aritmetičkih sredina grupa. Rezultati ovih istraživanja međutim, nisu direktno podržali tvrdnju o strogoj sekvencijalnosti stadijuma, kao što su neki kritičari istakli. Kurtines i Grif na primer (Kurtines & Greif, 1974), neke nejasnoće u ovim rezultatima delimično povezuju sa ograničenom pouzdanošću i validnošću metoda skorovanja. Rezultati longitudinalnih istraživanja sprovedenih od strane Holstajnovne (Holstein, 1976), Kunove

(Kuhn, 1976), kao i Vajta i saradnika na uzorku oba pola sa Bahama (White, Bushnell, & Regnemer, 1978), sadržali su neke anomalije u redosledu stadijuma. Kunova (Kuhn, 1976) je u svom kratkoročnom longitudinalnom istraživanju na uzorku od pedesetoro dece između 5. i 8. godine, došla do rezultata o postojanju značajno, iako manje nego progresivnih, regresivnih promena. Rezultati istraživanja Holstajnovе (Holstein, 1976), na uzorku adolescenata i odraslih oba pola, u periodu od tri godine ukazuju na postojanje sekvencijalnog razvoja, ali samo kada je u pitanju prelazak sa jednog nivoa na drugi, što ne važi za stadijume.

Kolbijeva i saradnici (Colby et al., 1983) priznaju da je za nejasnoće u nekim od ovih rezultata delimično zaslužna ograničena pouzdanost Kolbergove metode intervjuisanja i skorovanja stadijuma iz 1958. godine. Međutim, i dalje nije bilo jasno da li ove anomalije predstavljaju neuspeh da se striktni model stadijuma uklopi u moralni razvoj ili su one posledica konfuzije u konceptualnim definicijama stadijuma ili je možda problem u pouzdanosti i validnosti mere.

Posle više od deset godina od kako je započeo svoje longitudinalno istraživanje, Kolberg (Kohlberg & Kramer 1969, prema Colby et al., 1983) prilikom iznošenja rezultata izveštava o nekim problemima u merenju koji dovode do pomenutih anomalija i ističe neuspeh hipoteze sekvencijalnosti stadijuma. On navodi rezultate Krejmerovog (Kramer, 1968, prema Kohlberg, 1969) longitudinalnog istraživanja koje je sproveo na uzorku od 50 dečaka (polovina iz srednje i polovina iz radničke klase, inicijalni raspon godina od 10 do 16) koji su u periodu od 12 godina retestirani svake treće godine. Jedini izuzetak od redosleda pronađen je u periodu između kraja srednje škole i fakulteta gde je kod 20% dečaka iz srednje klase došlo do privremene regresije. Ovakve regresije nisu pronađene ni kod ispitanika koji nisu pohađali fakultet ni kod onih iz niže klase. Jedini slučaj regresije na uzorku niže klase pronađen je kod 6 delikvenata. Kolberg razjašnjava da postoje izuzeci od očekivanja da normalni pravac socijalnog iskustva vodi ka progresiji kroz stadijume i da specijalne vrste iskustava, kao što je zatvor, mogu imati regresivni efekat.

Kao odgovor na nalaz Krejmerovog (Kramer, 1968, prema Colby et al., 1983) istraživanja i rezultate koji ukazuju anomalije u sekvencijalnom redosledu, Kolberg uvodi stadijum $4^{1/2}$. Ovaj fenomen prividne regresije sa 5. na 2. ili 3. stadijum u kasnoj adolescenciji, Kolberg i Krejmer (Kohlberg & Kramer 1969, prema Colby et al., 1983) interpretiraju kao funkcionalnu regresiju u službi ega. Kolberg (Kohlberg, 1973, prema Colby et al., 1983) kasnije menja objašnjenje ovog fenomena i navodi da se u ovom slučaju radi o strukturalnoj progresiji koja karakteriše tranziciju od konvencionalnog do principijelnog moralnog rasuđivanja kod nekih ispitanika. Na taj način anomalije nisu više interpretirane kao

rezultat nazadovanja, već kao netačne konceptualizacije razvoja stadijuma posle srednje škole. Kolberg (prema Colby et al., 1983) predlaže i revidirane konceptualne definicije 4. i 5. stadijuma, međutim, ove revizije rešile su problem samo nekoliko pronađenih odstupanja. Ovakva situacija ukazivala je na to da su postojali generalni problemi u pouzdanosti i validnosti kriterijuma stadijuma i metode skorovanja.

Poslednje stanovište o pomenutom fenomenu regresije Kolbijeve i saradnici (Colby et al., 1983) iznose u *Monografiji*, gde pokušavaju da na novi način pristupe problemu validnosti i pouzdanosti modela stadijuma i sa njime povezanim problemima definicije stadijuma i odgovarajuće mere koju ovakav zadatak zahteva. Povišeno *raspršivanje* stadijuma u intervjuima, prema autorima se može interpretirati kao odraz sloma vere u postojeći referentni moralni okvir u situaciji gde ne postoji adekvatniji sistem. Ispitanici koji se nalaze u ovoj poziciji ponekad odbijaju da donose moralne sudove, kažu autori, a kada to čine, izgleda da se oslanjaju na bilo šta što ima neku važnost za njih – makar to bili i intuitivni sudovi sa stadijuma 2, 3 i 4, pa na taj način ne uspevaju da predstave koherentnu celinu.

U poslednjoj fazi istraživanja i razvoja metode skorovanja (Colby et al., 1983), autori prave ponovnu analizu longitudinalnih podataka dobijenih u periodu od 1956. do 1968. godine, uporedo sa analizom kasnije sakupljenih podataka na uzorku istih ispitanika od 1968. do 1976. godine. U ovoj analizi autori koriste novi metod skorovanja (*Standard Issue Scoring – SIS*) koji je zasnovan na značajno revidiranom objašnjenju stadijuma. Posebno važna promena u skorovanju stadijuma moralnog rasuđivanja jeste i odbacivanje 6. stadijuma. Glavni razlog bio je nemogućnost pronalaženje ispitanika koji su konzistentno rezonovali sa pozicije ovog stadijuma. Kolbijeve i Kolberg (Colby & Kohlberg, 1983, prema Crain, 1985) takođe zaključuju da dileme u intervjuu nisu pogodne za pravljenje razlika između 5. i 6. stadijuma. Oni veruju da 6. stadijum sadrži jasniji i širi koncept univerzalnih principa (koji uključuje pravdu kao i individualna prava), ali smatraju da primenjena metoda ne uspeva da dopre do ovog šireg razumevanja. Na kraju, autori ovaj stadijum nazivaju teorijskim i sve postkonvencionalne odgovore svrstavaju u 5. stadijum.

Sa problemom konceptualizacije 5. i 6. stadijuma susreću se još ranije Nisan i Kolberg (Nisan & Kohlberg, 1982) u istraživanju koje su izvršili u Turskoj. Podaci su dobijeni i horizontalnim i longitudinalnim postupcima istraživanja na uzorku muških ispitanika iz gradskih i seoskih sredina između 10 i 28 godina starosti. I ovom prilikom korišćen je pomenuti novi metod skorovanja. Autori smatraju da su dobijeni rezultati u skladu sa pretpostavkom o strukturalnoj celovitosti i univerzalnosti stadijuma moralnog rasuđivanja. Međutim, kao i u prethodno pomenutom istraživanju, u kome je korišćen stari metod

skorovanja, uočene su slične varijacije u nekim aspektima moralnog rasuđivanja. Razvoj moralnog rasuđivanja ispitanika iz seoskih sredina sporiji je od razvoja onih iz gradskih sredina. Posle 16. godine, svi ispitanici sa sela pokazuju neke znake moralnog rasuđivanja sa konvencionalnog nivoa, ali se čini da se stabilizuju na 3. stadijumu. Nezavisno od stadijuma, oni pokazuju tendenciju da daju opravdanja za svoje moralne odluke u terminima poštovanja normi i utilitarizma, dok kod ispitanika iz gradskih sredina (u starijoj uzrasnoj grupi) postoji tendencija da koriste deontološka i perfekcionistička opravdanja. I tada autori kažu da je moguće da se u drugim kulturama poštuju principi koji su drugačiji i da se modaliteti moralnog mišljenja ne uklapaju u strukture koje je opisao Kolberg i da se to najverovatnije odnosi na više stadijume moralnog rasuđivanja. Gibs je, prema Nisanu i Kolbergu (Gibbs, 1977, prema Nisan & Kohlberg, 1982), predložio da se samo prva 4 stadijuma posmatraju kao da imaju prirodni razvojni tok, a da se viši stadijumi, kojih skoro i da nema u rezultatima dobijenih na osnovu intervjua, posmatraju kao formalizovane ekstenzije ranijih stadijuma. Autori se slažu u tome da je potrebno dalje ispitivanje na širem uzorku uz korišćenje većeg broja moralnih dilema koje bi bile osmišljene u saradnji sa ekspertima koji dobro poznaju osobenosti date kulture.

Lind veruje da se fina, ali veoma važna, razlika koju je uveo Kolberg (Kohlberg, 1978 i 1984, prema Lind, 1985a) tiče razlikovanja substadijuma A i B i da je ova promena jedna od najznačajnijih u modelu stadijuma. Naime, Kendijeva i Kolberg su (Candee & Kohlberg, 1984), u pokušaju da razjasne vezu moralnog mišljenja i moralne akcije, na osnovu pregleda rezultata nekoliko istraživanja (McNamee, 1978; istraživanje Haan, Smith and Block 1968 o pokretu slobodnog izražavanja na Berkliju 1964 i Milgramova studija poslušnosti autoritetu, 1978), napravili razliku deontičkih sudova i sudova odgovornosti i predložili razlikovanje dve različite orijentacije ispitanika prilikom donošenja moralnih sudova. Na jednoj strani je B tip koji je orijentisan na pravičnost, pre nego na pravila, preskriptivniji je, reverzibilniji i univerzalniji od tipa A. Ovaj substadijum pretpostavlja karakteristike koje su veoma slične karakteristikama 5. i 6. stadijuma – nivoa moralnosti zasnovanog na principima i moralnoj autonomiji, pa su stoga i sudovi odgovornosti koje donose osobe ovog tipa sličniji sudovima odgovornosti koji se donose na višim stadijumima, nego sudovi osoba drugog, tipa A. Sudovi tipa B svoje puno racionalno i principijelno opravdanje zadobijaju na stadijumu 5, ali na nižim stadijumima oni ipak mogu da vode i predviđaju odgovorne izbore ili akciju. U Milgramovom (Milgram, 1978) eksperimentu poslušnosti npr., u kome je samo 2 od 7 ispitanika koji su se nalazili na substadijumu B izvršilo naređenje da muči drugu osobu, uprkos njenom vikanju i žalbama na bol koji trpi (odustali 87%), svih 9 ispitanika koji su se

nalazili na substadijumu A, izvršilo je ovu naredbu. I u pomenutom istraživanju o slobodi govora, postoji monotono povišenje u sprovođenju moralne akcije kod osoba tipa B. Kolberg je (Kohlberg, 1958, prema Lind, 1985a) pretpostavio da njegova šema kognitivno moralnog razvoja zamenjuje Pijažev model i unapređuje ga. Time je mislio da su Pijaževе faze heteronomije i autonomije ekvivalenti njegovih stadijuma 1. i 2. Stadijumi od trećeg do šestog, pretpostavio je, prevazilaze Pijaževu razvojnu skalu.

Sledeća od Kolbergovih značajnih modifikacija, prema Lindu (Lind, 1985a), vezana je za uvođenje jednog novog teorijskog koncepta. Naime, kao bazični razvojni koncept koji leži u osnovi sekvencijalnosti i samog koncepta stadijuma Kolberg (prema Colby & Kohlberg, 1984; Colby et. al., 1987) uvodi nivo socio-moralne perspektive. Prema Kolbijevoj i saradnicima (Colby et al., 1983, str. 6) *Osnovni razvojni koncept koji leži u osnovi revidirane sekvence stadijuma jeste nivo socio-moralne perspektive, karakteristične tačke gledišta sa koje osoba formuliše moralne sudove.* Ovi nivoi pružaju generalnu organizaciju moralnom rasuđivanju i služe da informišu i ujedine ostale specifičnije moralne koncepte, kao što su priroda moralno dobrog i lošeg, pravičnosti, posledica po dobrobit, a takođe i moralnih vrednosti kao što su poslušnost autoritetu, očuvanje ljudskog života i održanje dogovora i afektivnih relacija (moralne norme i elementi). U okviru svakog od ovih moralnih koncepata (normi i elemenata), forma razvojne promene je do određenog stepena specifična za prirodu određenog koncepta o kome je reč. Međutim, generalna moralna perspektiva može se posmatrati kao nešto što leži u osnovi njenih specifičnijih manifestacija.

Šest moralnih stadijuma grupisano je u 3 nivoa, a Kolbijeva i saradnici (Collby, et. al., 1987) objašnjavaju da drugi stadijum u okviru svakog nivoa predstavlja napredniju i organizovaniju formu generalne perspektive tog nivoa. Prekonvencionalni nivo je nivo većine dece do devete godine, nekih adolescenata i odraslih prekršilaca zakona. Konvencionalni nivo je nivo većine adolescenata i odraslih u američkom i većini ostalih društava. Postkonvencionalni nivo dostiže mali broj odraslih i to obično tek posle 20-25. godine. Pri tome, napominju autori, termin konvencionalni ne znači da osobe na ovom nivou nisu sposobne da prave razliku između moralnosti i socijalnih konvencija, već da se pre moralnost sastoji od, u društvu prihvaćenih, moralnih pravila, uloga i normi. Individue na prekonvencionalnom nivou još uvek nisu uspele u potpunosti da razumeju i da se pridržavaju ovih socijalnih normi i očekivanja. Oni na postkonvencionalnom nivou razumeju i generalno prihvataju socijalna pravila, ali prihvatanje ovih pravila zasnovano je na formulisanju i prihvatanju generalnih moralnih principa koji su im u osnovi. Ovi principi u nekim slučajevima dolaze u konflikt sa društvenim pravilima – tada osoba donosi sud pre na osnovu principa nego na osnovu konvencije.

U skladu sa tri nivoa moralnog rasuđivanja, Kolberg postavlja tri nivoa socio-moralne perspektive (Collby et. al., 1987):

<i>Moralno rasuđivanje</i>	<i>Sociomoralna perspektiva</i>
Prekonvencionalni	Perspektiva konkretne individue
Konvencionalni	Perspektiva člana društva
Postkonvencionalni	Pre-društvena perspektiva

Kolbijeve sa saradnicima (Collby et. al., 1987) dalje skreće pažnju na to da samo pozivanje na reči *prava* ili *moralno ispravno* ili *savest*, ne razlikuje neophodno konvencionalnu od postkonvencionalne moralnosti. Ovi termini mogu biti korišćeni da opravdaju pravila i vrednosti grupe kojoj pojedinac pripada, a koje su u konfliktu sa građanskim zakonom ili pravilima većine u grupi. Za Jehovinog svedoka, koji je završio u zatvoru iz razloga savesti, savest može značiti Božji zakon interpretiran od strane religiozne grupe, a ne sa stanovišta bilo koje moralne individue orijentisane prema moralnim principima i vrednostima. Da bi se smatralo postkonvencionalnim, takve ideje ili termini moraju biti korišćene na način koji racionalnoj ili moralnoj individui koja se nije obavezala bilo kojoj grupi, društvu ili njegovoj moralnosti, jasno ukazuje na njihovu zasnovanost, objašnjavaju autori.

Na osnovu prikazanih razmatranja, posebno o uvođenju diferencijacije na A i B substadijume, Lind (Lind, 1985a) predlaže reviziju veze modela postavljenih od strane Pijažea i Kolberga. Na prvom mestu on smatra da kriterijum *strukturalna celovitost* ne mora biti shvaćen kao da znači da se moralna autonomija stiče odjednom u svim oblastima života i u odnosu na sva moralna pitanja. Drugo, Lind ne veruje da je dozvoljeno posmatrati Pijažeovu fazu moralne autonomije kao ekvivalent Kolbergovog 2. ili 3. stadijuma. Ukoliko se posmatra Pijažeov koncept razvoja mišljenja, može se uočiti da faza moralne autonomije, iako se pojavljuje u totalno različitim uzrasnim grupama, više liči na Kolbergov stadijum moralnosti zasnovane na principima i postkonvencionalizam. Prema tome, zaključuje Lind, dva koncepta se ne zamenjuju međusobno, nego su jedan drugome dodatak.

U nastavku rada prikazan je opis pojedinih nivoa i odgovarajućih stadijuma. Iako je ovaj opis dostupan u mnogim Kolbergovim radovima (npr. Blatt & Kohlberg, 1975; Kohlberg, 1966; 1969; 1973), prikaz koji sledi preuzet je iz Lindovog rada. On naime, navodi da je među mnogim formulacijama, deskripcija nivoa i stadijuma moralnog rasuđivanja Kolberga i Turijela (Kohlberg & Turiel, 1971, str. 415-6, prema Lind, 1984/2000, 1985a, str. 34) najjasnija.

Premoralni nivo

Stadijum 0. Dete niti razume pravila niti prosuđuje o dobrom i lošem u terminima pravila i autoriteta. Dobro je ono što je prijatno i uzbudljivo, loše je ono što je bolno ili zastrašujuće. Ne postoji ideja obaveze, onoga što treba ili što se mora čak ni u terminima spoljašnjeg autoriteta, već je ponašanje vođeno onim što dete može i želi da radi.

Prekonvencionalni nivo

Na ovom nivou dete je osetljivo na pravila kulture i etikete dobrog i lošeg, ispravnog i pogrešnog, ali ih interpretira u terminima ili fizičkih ili hedonističkih posledica akcije (kazna, nagrada, razmena usluga) ili u terminima fizičke moći onih koji postavljaju ta pravila ili etikete. Ovaj nivo je podeljen na dva stadijuma.

Stadijum 1. Orijehtacija na kaznu i poslušnost. Fizičke posledice akcije su ono što određuje da li je ona dobra ili loša bez obzira na ljudsko značenje ili vrednost ovih posledica. Izbegavanje kazne i bespogovorno poštovanje moći su vrednovani sami po sebi, a ne u terminima poštovanja moralnog reda koji im je u osnovi.

Stadijum 2. Instrumentalno relativistička orijentacija. Ispravan postupak je onaj koji služi kao sredstvo za zadovoljenje sopstvenih i ponekad tuđih potreba. Ljudski odnosi su shvaćeni kao razmene slične onima u prodavnici. Elementi pravednosti, uzajamnosti i ravnopravnosti su prisutni, ali se stalno tumače preko materijalnih posledica, na pragmatičan način. Uzajamnost se shvata kao razmena „ti meni, ja tebi“, a ne kao pitanje lojalnosti, zahvalnosti ili pravičnosti.

Konvencionalni nivo

Individua koja se nalazi na ovom nivou smatra da je samo po sebi vredno da opravda očekivanja i pravila svoje porodice, grupe ili nacije, bez obzira na trenutne i očigledne posledice. Ona nastoji ne samo da se konformira ličnim očekivanjima i društvenom redu, već i da održi, brani ili opravda ovaj red. Dva stadijuma na ovom nivou su:

Stadijum 3. Interpersonalno saglašavanje ili orijentacija “dobar dečak – dobra devojčica”. Dobro je ono ponašanje koje se dopada ili pomaže drugima i koje drugi odobravaju. Ima dosta uklapanja u stereotipne predstave o tome šta većina opaža kao

„prirodno“ ili normalno ponašanje. O postupcima se često sudi na osnovu namere – *On želi dobro* postaje važno po prvi put i preterano se upotrebljava. Dete očekuje odobravanje za to što je bilo dobro.

Stadijum 4. Orijentacija na red i zakon. Ova orijentacija podrazumeva opredeljivanje prema autoritetu, utvrđenim pravilima i očuvanju društvenog reda. Ispravno ponašanje se ogleda u ispunjavanju svojih dužnosti, iskazivanju poštovanja prema autoritetu i održavanju datog socijalnog reda zarad njega samog. Poštovanje zaslužuje onaj koji predano izvršava svoju dužnost.

Postkonvencionalni, autonomni ili principijelni nivo

Na ovom nivou postoji uočljiv napor osobe da definiše moralne vrednosti i principe koji su validni i mogu se primeniti nezavisno od autoriteta grupa ili osoba koje ih poštuju, kao i od sopstvene identifikacije sa tim grupama ili osobama.

Stadijum 5. Legalistička i orijentacija na društveni dogovor. Ispravan postupak se definiše u terminima generalizovanih individualnih prava i standarda korisnosti koje su kritički preispitane i prihvaćene od strane celokupnog društva. Postoji jasna svest o relativnosti ličnih vrednosti i mišljenja, uz odgovarajuće isticanje važnosti proceduralnih pravila za postizanje opšte saglasnosti. Bez ustava i demokratskog dogovora, ispravno i neispravno postaje stvar ličnih vrednosti i uverenja. Rezultat je naglašavanje pravne tačke gledišta, ali uz dalje isticanje mogućnosti da se zakon menja pozivanjem na racionalnu procenu društvene dobrobiti. Ovde se može uočiti razlika u odnosu na stadijum 4., gde se po svaku insistira na rigidnom održanju reda i zakona. Izvan pravne realnosti, slobodno dogovaranje i ugovor čine vezivne elemente obaveze. Ovo je priznata moralnost demokratske vladavine i ustava.

Stadijum 6. Orijentacija na univerzalne etičke principe. Ono što je ispravno definisano je na osnovu odlučivanja po savesti i u skladu sa samostalno izabranim etičkim principima koji imaju logičku opravdanost, univerzalnost i doslednost. To su apstraktni i etički principi (Zlatno Pravilo, kategorički imperativ), a ne konkretna moralna pravila (kao što su na primer 10 Božjih zapovesti). U suštini, to su univerzalni principi pravde, reciprociteta i jednakosti ljudskih prava, kao i poštovanja dostojanstva ljudskih bića kao osobenih ličnosti.

Kriterijumi stadijuma moralnog rasuđivanja i evaluacija teorijskog modela

Kao polaznu osnovu svog modela Lind (npr. Lind 1985a; 1999a) izdvaja četiri hipoteze koje mogu biti formulisane u okviru Kolbergove kognitivno razvojne teorije. Iz konceptualnih odrednica koje se tiču već navedenih kriterijuma stadijuma, Lind izdvaja tri empirijski testabilne hipoteze, dok kao četvrti kriterijum koristi jednu od osnovnih postavki kognitivno-razvojne teorije – paralelizam razvoja kognitivnih i afektivnih aspekata moralnog rasuđivanja i razvoja.

Nepromenjeni redosled stadijuma

Centralna hipoteza kognitivno-razvojne teorije odnosi se na postojanja kvalitativno različitih stadijuma moralnog razvoja koji formiraju nepromenjen redosled; *socijalni faktori mogu da ubrzaju ili usporavaju ovaj razvoj, ali ne mogu promeniti redosled stadijuma* (Kohlberg, 1969, str. 352; Colby et al., 1983, str. 1). Lind navodi da, prema Kolbergu (Kohlberg, 1973, str. 182, prema, Lind 1985a), ovo implicira da jedan jedini slučaj longitudinalne inverzije stadijuma *obara teoriju stadijuma, ukoliko nije posledica greške merjenja*. Dakle, progresivne promene su jedine promene koje treba očekivati.

Ova hipoteza je prema Lindu (Lind, 1984/2000; 1985a) visoko informativna i moguću je proveriti, a to zapravo nije učinjeno u uobičajenim izveštajima u kojima se posmatraju procenti, korelacije i testira statistička značajnost. Rečeno je da visok informacioni sadržaj znači da postoji visoka a priori verovatnoća da hipoteza nije potvrđena na osnovu šanse. Lind (Lind, 1985a) navodi primer da je a priori verovatnoća da će jedna osoba proći kroz 6 stadijuma redom koji je tačno propisan u teoriji samo $p = 0.0014$ i stoga informacioni sadržaj takve hipoteze iznosi $1 - p = 1 - 0.0014 = 0.9986$ (pri čemu maksimum iznosi 1). Informacioni sadržaj hipoteze da će, na primer, 50 ljudi proći kroz stadijume navedenim redom je ekstremno visoka, tj, bliska jedinici ($1 - 0.001450$). Nasuprot ovakvoj vrednosti, objašnjava Lind, nalazi se vrednost informacionog sadržaja širokih, ali veoma uobičajenih hipoteza, kao što je na primer ona da varijabla x na neki način utiče na varijablu y , koji je blizak nuli. Prema Lindu, bitno je naglasiti da se ovaj sadržaj bazira na čistoj logičkoj a priori verovatnoći koju implicira hipoteza.

Krejn (Crain, 1985) navodi da većina početnih Kolbergovih dokaza za stadijalnost dolazi na osnovu istraživanja izvršenih metodom poprečnog preseka – stadijumi 1 i 2

primarno su zastupljeni na mlađim uzrastima, dok viši stadijumi sa uzrastom postaju prevalentniji. Prema tome, podaci podržavaju pretpostavku sekvencijalnosti. Međutim, nastavlja Krejn, zbog toga što se ispituju različita deca sa različitih uzrasta, tako da ne postoji garancija da je svako pojedinačno dete stvarno prošlo kroz sve stadijume određenim redosledom, na osnovu nalaza ovakvih istraživanja ne mogu se izvući sigurni zaključci. Ovakvi zaključci mogu se doneti samo na osnovu rezultata longitudinalnih istraživanja.

Lind smatra (Lind, 1985a) da je ova hipoteza u velikom broju slučajeva i potkrepljena rezultatima istraživanja ovog tipa, kao i da su retka odstupanja uglavnom nalažena u kratkoročnim studijama i istraživanjima u kojima su korišćene specifične mere. Na primer, ova pretpostavka podržana je longitudinalnim istraživanjima i pokušajima da se subjekti poduče višim nivoima rezonovanja (Turiel, 1966; Walker, 1982). Rezultati su ukazali na to da subjekti ne mogu prosto internalizovati više nivo rezonovanja, već da su jedino sposobni da se pomere unapred, na sledeći logičan nivo kognitivne reorganizacije. Rest i saradnici (Rest et al., 1969), kao polaznu osnovu uzimaju navedeno Turijelovo istraživanje i dolaze do sličnih zaključaka. Ova nemogućnost, prema Kolbijevoj i saradnicima (Colby et al., 1987), dodatno ima i bitne implikacije za merenje moralnog rasuđivanja. Ona sprečava svaki pokušaj subjekata da pogrešno prikažu svoje moralno rasuđivanje kao bolje od onoga što jeste i u prilog socijalne poželjnosti odgovora. Rest (Rest, 1968, prema Kohlberg, 1969) sprovodi istraživanje u kome je od ispitanika tražio da prepričaju predstavljene izjave sa svakog stadijuma, čime je zapravo želeo da ispita razumevanje argumentacije sa različitih stadijuma. On dolazi do rezultata da ispitanici ispravno ponavljaju sve izjave koje su ispod stadijuma na kome se nalaze, zatim one sa svog stadijuma, samo neke od izjava sa višeg stadijuma u odnosu na svoj i skoro nijednu od onih koje se nalaze na dva stadijuma iznad. Kohlberg i Elfenbajn (Kohlberg & Elfenbein, 1975) u longitudinalnom istraživanju moralnog rasuđivanja na temu smrtne kazne, nisu pronašli nijedan slučaj regresije, što smatraju snažnom podrškom za hipotezu o kojoj je trenutno reč.

Rezultati istraživanja u kojima su mereni donekle drugačiji aspekti moralnog rasuđivanja, takođe podržavaju navedenu hipotezu. Lind, kao primer, ovde navodi rezultate istraživanja Rest (Rest, 1979a, prema Lind, 1985a) u kome je on primenio svoj test – *DIT*. Pokazalo se da konzistentnost sa kojom osobe između 13. i 22. godine preferiraju postkonvencionalne argumente u odnosu na ostale, značajno raste. U longitudinalnom istraživanju Linda i saradnika, (Lind, 1984/2000), u kome je korišćen Lindov *MJT*, pronađeno je da konzistentnost procenjivanja argumenata s obzirom na moralne principe raste sa godinama i obrazovnim iskustvom, a da se tendencija racionalizacije sopstvenog iskustva pozivanjem na moralne razloge smanjuje.

Poslednji priručnik za skorovanje Kolberg ja sa svojim saradnicima (Colby et al., 1983) napravio na osnovu rada sa sedam dečaka, koji su bili učesnici njegovog originalnog istraživanja za doktorat, koji su retestirani svake tri ili četiri godine u periodu od 20 godina. Zatim su ispitali hipotezu o nepromenjenom redosledu stadijuma na uzorku koji je obuhvatio preostale dečake (njih 51) iz originalnog istraživanja, koji su takođe bili retestirani najmanje dva puta svake tri ili četiri godine u periodu od 20 godina. Lind (Lind, 1985a) ovo istraživanje smatra najvažnijim – istraživači ovde nisu naišli na rezultate koji bi ukazali na preskakanje stadijuma, a očekivani sekvencijalni razvoj je izostao samo u nekoliko slučajeva. Kolbijeva i saradnici (Colby et al., 1983) izveštavaju o rezultatu da je kod 58 osoba, samo 14 od 193 prelazaka (7%) bilo obrnuto (kada se merenje izvrši na skali substadijuma koja ima 13 intervala).

Lind (Lind, 1985a) navodi da su podaci o postojanju malobrojnih, ali ipak pronađenih regresija, kao i činjenica da se može naći mali broj subjekata na stadijumu 5, a praktično ni jedan sa stadijuma 6, pokrenuli debatu o tome kako rešiti ove anomalije. Neki su čak zagovarali fundamentalne teorijske promene. Međutim, Lind smatra da, umesto da se odmah pronalaze pomoćne hipoteze (što bi smanjilo informacioni sadržaj kognitivno-razvojne teorije), prvo treba tragati za metodološkim nesavršenostima koje mogu biti otklonjene na osnovu nepromenjene teorije.

U tom kontekstu, Lind (Lind, 1985a) ističe da Kolberg sa kolegama uložio mnogo napora da bi poboljšao metod skorovanja, ali je malo pažnje posvećeno samom instrumentu. Po njemu, postoje neke indikacije koje ukazuju na to da je dizajn metoda procene zaista mogao biti poboljšan u pogledu teorijske validnosti. Na prvom mestu on skreće pažnju na slučajevne regresije koji su pronađeni u istraživanju Kolberga i Krejmera (Kohlberg & Kramer, 1969, prema Lind, 1985a) i koji su, smatra Lind, gotovo isključivo ograničeni na subjekte koji su na inicijalno višim stadijumima. Ovo bi moglo značiti da možda zaista ima nedostataka u metodu prilikom procenjivanja visokih stadijuma rasuđivanja. Lind dalje kaže da, ukoliko se analizira, ne samo broj puta u kojima je subjekt rezonovao na svakom stadijumu, već i koliku (relativnu) vrednost daje ovim razlozima (kao što se na primer, radi u njegovom *MJT*-u), onda dolazimo do drugačije slike. Naime, može se videti da osobe sa inicijalno visokom kompetencijom moralnog rasuđivanja prihvataju stadijum 5 i 6 moralnog rasuđivanja malo manje nakon godinu dana, ali da je ovo smanjenje relativno samo u odnosu na inicijalno prihvatanje osobe. Apsolutna preferencija za visoke stadijume moralnog rasuđivanja ostaje mnogo viša nego ona kod subjekata sa nižom kompetencijom moralnog rasuđivanja. Upravo ovde se, prema Lindu, može videti da je fenomen regresije ponovo izazvan razvojnim

restrikcijama koje su nametnute podacima istraživanja od strane korišćenog instrumenta. Broton (Broughton, 1978), u svom kritičkom osvrtu na kognitivno-razvojni pristup moralnosti, iznosi mišljenje da neki od teških slučajeva regresije upravo mogu biti odraz nedostataka prilikom intervjuisanja gde se od ispitanika traži da navedu razloge (*probing*, pitanja *Zašto?*).

Lind (Lind, 1985a) zaključuje da njegove analize ipak ukazuju na to da hipotezu o nepromenjenom redosledu stadijuma možemo smatrati empirijski validnom i da, iako postoje neki podaci koji su naizgled u neskladu sa ovom tvrdnjom, ne postoji prihvatljiv razlog da se odustane od sržne hipoteze kognitivno-razvojne teorije ili da se suzi njen raspon primene. Ovakve promene po njemu mogu značajno umanjiti informacionu vrednost teorije i trebalo bi ih preduzeti jedino u slučaju da se mogućnosti metodološkog poboljšanja pokažu kao neuspešne.

Ovde je najbitnije uočiti da, nasuprot Kolbergovom insistiranju na nepromenjenom redosledu, Lind (Lind, 2008), isticanjem da se regresija u moralnom razvoju zapravo može dogoditi, pravi zaokret. Ali, pri tome se regresija koja je vezana za redosled stadijuma i ona koja se odnosi na sposobnost moralnog rasuđivanja treba posmatrati drugačije. On (Lind, 2000c) u jednom trenutku kaže da se stavovi ili rezultati na testovima koji mere stavove, na primer, mogu menjati, a promene se mogu desiti i u okviru kratkih vremenskih perioda. U tom slučaju ne govorimo o pravoj regresiji, već o promeni u stavovima. Prema tome, rezultati o regresiji, dobijeni primenom Kolbergove metode, verovatno bi bili posledica promene u komponenti koja se tiče stavova. U skladu sa tim, rezultati dobijeni primenom Lindovog *MJT*-a koji dopušta nezavisno i istovremeno merenje afektivnog i kognitivnog aspekta i pružaju podršku ideji da dolazi do regresije u kognitivnom aspektu. Dakle, sposobnost moralnog rasuđivanja, kao i bilo koja druga sposobnost može da erodira.

Verovatnoća da se dogodi regresija, prema Lindu (Lind, 1997), je veća, ukoliko su ispunjena dva uslova: kada osoba nije razvila *kritičan nivo* sposobnosti moralnog rasuđivanja nakon koga moralni razvoj postaje samoodržavajuć, odnosno kada osoba uđe u fazu samo-edukacije i kada osoba nema mogućnosti da primenjuje svoju sposobnost moralne kompetencije.

Postoje i neki empirijski dokazi koji, za Lindu, upućuju na to da moralni razvoj može da regredira. Na primer, regresija je pronađena kod srednjoškolaca završne godine sa inače slabim postignućem, kod kojih je došlo do erodiranja sposobnosti moralnog rasuđivanja nakon što su napustili školu u 15-oj godini (Lind, 2009; 2013a), kao i kod studenata medicine (Lind, 2000b; 2009). Self sa saradnicima (Self et al., 1996, prema Lind, 2009) kaže da se čini

da iskustvo medicinskog obrazovanja inhibira napredovanje u moralnom rasuđivanju, koji bi se inače očekivao kod mladih tih godina i obrazovnog nivoa. Na taj način, ne samo da medicinsko obrazovanje inhibira moralni razvoj, već dovodi i do moralne regresije. Do ovakvog rezultata došli su i Šilingerova i Lind (Schillinger-Agati & Lind, 2003) u krosnacionalnom istraživanju sprovedenom na studentima medicine, psihologije i poslovne administracije u Brazilu, Nemačkoj i Švajcarskoj. Prema tome, dobro obrazovanje, a ne godine, je to koje predstavlja pokretačku snagu moralnog razvoja.

Lind (Lind, 1985c) navodi rezultate svog longitudinalnog istraživanja koje je sprovedeno na uzorku od 844 studenata univerziteta u Nemačkoj od 1. do 5. semestra koji su pohađali različite fakultete: medicinski, nemački jezik, ekonomiju, prirodne nauke, mašinstvo i društvene nauke. Rezultati su ukazali na to da, generalno gledano, nema regresije, već dolazi do blage progresije u pogledu kognitivne strukture moralnog rasuđivanja studenata. Lind napominje da se u periodu od dve godine provedene na fakultetu i ne može se očekivati veliki napredak kada se meri na osnovu grubog modela od 6 stadijuma. Ipak, i ovde je postojala mala grupa studenata (oko 20% uzorka) koji su inicijalno rangirani na najvišem nivou kompetencije i čiji su se skorovi smanjili nakon godinu dana. Lind kaže da se ovde radilo o slučaju *pseudo-regresije* (str. 11). Kada je od studenata traženo da direktno uporede prihvatljivost argumenata sa različitih stadijuma, kod nekih od njih je došlo do povećanja preferencije prekonvencionalnih razloga i istovremenog smanjenja preferencije postkonvencionalnih argumenata. Lind kaže da su se ovi slučajevi prividne regresije mogli skoro u potpunosti predvideti na osnovu inicijalne sposobnosti moralnog rasuđivanja studenata i da su se uglavnom odnosili na one ispitanike koji su već na prvoj godini studija iskazali visok nivo moralne kompetencije. Kada je uzorak podeljen na tri grupe – sa inicijalno niskim, srednjim i visokim vrednostima na skali koja meri kognitivni aspekt, i kada su analizirane promene u šablonu prihvatanja 6 stadijuma od strane studenata, jedino se kod grupe sa inicijalno visokim skorovima pojavila pseudo-regresija, dok je kod grupe sa srednjim i niskim skorovima ispoljavanje šablona razvojnih promena bilo u većem skladu sa očekivanjima teorije. Odnosno, dok se njihova preferencija nižih stadijuma smanjuje, prihvatanje viših postkonvencionalnih stadijuma se povećava u toku dvogodišnjeg perioda. Takođe se moglo uočiti da su, kao što hipoteza predviđa, regresivne promene u afektivnoj komponenti moralnog rasuđivanja samo relativne u odnosu na prethodnu preferenciju ispitanika. U apsolutnim terminima, skoro svi studenti koji su povećali prihvatanje rezonovanja sa stadijuma 2, i dalje najviše preferiraju rasuđivanje sa postkonvencionalnih stadijuma. Prema Lindu, ovde se radi o pojavi koja je nastala zbog metodoloških problema, a ne o pravoj regresiji u razvoju. Može se desiti da je moralno rasuđivanje ovih studenata

postalo još diferenciranije, što onda, zbog nedovoljne osetljivosti metode, izgleda kao sniženje ukupnih skorova. Lind (Lind, 1985c) dalje objašnjava da blago opadanje preferencije viših i isto takvo povećanje preferencije razloga sa stadijuma 2, može imati nekoliko uzroka. Studenti time mogu izraziti *protivljenje preteranoj moralnoj sofisticiranosti* ili mogu, kao što Dobert i Nuner-Vinkler predlažu (Döbert & Nunner-Winkler, 1975, prema Lind, 1985c), koristiti cinično instrumentalne razloge. U par svojih radova Lind (Lind, 1985c; 1986; 2000b) iznosi mišljenje da je regresija pronađena u opisanom i nekim drugim istraživanjima zapravo odraz tzv. efekta plafona, odnosno da odražava limite instrumenta prilikom merenja razvoja preko određene tačke – moguće je da su skorovi kompetencije i stavova ispitanika već toliko visoki, tako da ne mogu da idu više.

Strukturalna celovitost

Prema kognitivno-razvojnoj teoriji svaki stadijum moralnog rasuđivanja formira strukturalnu celinu koja ujedinjuje prosuđivačko ponašanje osobe. Ova pretpostavka obično se posmatra kao da implicira konzistentnost odgovora kroz različite aspekte. Moralna orijentacija trebalo bi da se pojavi *kao logički i empirijski povezan klaster odgovora u razvoju* (Kohlberg, 1969, str. 353). Kao potvrdu ove hipoteze Kolberg (prema Стојиљковић, 1998a) ističe činjenicu da osobe u velikoj meri koriste moralne principe nezavisno od specifične dileme i da su, s obzirom na to, razlike među njima visoko stabilne. Ispitanici mogu da se slažu u tome šta treba da se uradi, a razlikuju se i u razlozima koje navode. Ipak, struktura koja je u osnovi odgovora je ista – određeno shvatanje pravde, odnosno pojam o pravdi (npr. ako je u pitanju stadijum 3. ovaj zajednički element mišljenja je da se pravičnost zasniva na uzvratnosti, odnosno na razmeni usluga).

Kolberg (Kohlberg, 1958, prema Bergling, 1981) smatra da bi visoka korelacija između odgovora na različitim moralnim problemima pružila empirijski dokaz da stadijumi čine strukturalne celine. Prema Berglingu (Bergling, 1981) jedini izvor informacija o toj vezi jeste Kolbergova neobjavljena disertacija. O tome Kolberg kasnije (Kohlberg, 1969, str. 388) izveštava: *Stadijumi moraju da ispune kriterijum konzistencije koji je impliciran pojmom "strukturalne celine"...* Na takvu konzistentnost ukazuju prilično visoke korelacije moralnih nivoa među više priča. Najviša takva korelacija je .75, najniža .31, medijana .51.

Kolberg (Kohlberg, 1969) nadalje navodi podatke o postojanju generalnog faktora prvog nivoa koji objašnjava najveći deo kovarijacije od situacije do situacije i taj nalaz interpretira kao podršku konzistenciji. Slične rezultate su takođe dobili i Liberman

(Lieberman, 1971, prema Bergling, 1981) i Alozije (Alozie, 1976, prema Bergling, 1981). Ipak, MekDžordž (1974, prema Bergling, 1981) pronalazi dvofaktorsku strukturu – jedan faktor koji se odnosi na empatiju ili preuzimanje uloga i drugi koji uključuje koncepte socijalnih pravila i struktura. Međutim, Bergling (Bergling, 1981) smatra da kovarijacija seta moralnih situacija ne govori ništa o moralnim stadijumima kao strukturalnim celinama. Metod faktorske analize koji bi odgovarao rešavanju ovog problema, po njemu, mora da se bavi *trodimenzionalnim problemom, tj. kovarijacijom seta m varijabli (moralne dileme), na n individua u k prilika (stadijumi moralnog rasuđivanja)* (str. 20).

Kolbijeve sa saradnicima (Colby et al., 1983) iznosi kvantitativne procene stepena do koga ispitanici daju odgovore u terminima jednog određenog stadijuma dobijene na osnovu najnovije verzije intervjua (*MJI*). S obzirom na to da je postojala mogućnost da neki od ispitanika budu u fazi tranzicije između stadijuma, autori nisu očekivali savršenu doslednost. Ipak, rezultati su ukazali na to da su u oko 2/3 puta skorovi ispitanika na devet dilema bili na njihovom dominantnom stadijumu. Ovakav rezultat, autorima izgleda kao prilično dobar stepen konzistentnosti i može ukazivati na to da stadijumi odražavaju generalne modalitete mišljenja.

Iako je u većini istraživanja pronađena umerena konzistentnost, odnosno dobijene su značajne varijacije u individualnim sudovima, Lind (Lind, 1985a) smatra da se ovaj nalaz može poboljšati uvođenjem novog koncepta i strukturalnog kriterijuma. Taj novi koncept i kriterijum, prema Lindu, jeste opisani nivo sociomoralne perspektive. U skladu sa određenjem ovog koncepta, Lind objašnjava da se ne može očekivati da svi sudovi koji se odnose na moralnu dilemu budu slični ali da će se, ukoliko se prati rezonovanje osobe do njegovih osnova, eventualno doći do toga da ta osoba rasuđuje na osnovu jedinstvene sociomoralne perspektive koja je karakteristična za njen moralno-kognitivni razvoj.

Međutim, Lind (Lind, 1985a) smatra da ovaj nalaz još uvek nije u potpunosti u skladu sa originalnom tvrdnjom teorije i kriterijumom o strukturalnoj celovitosti. Protivrečnosti se pre svega mogu naći u postojanju pomešanih stadijuma, substadijuma i graduisanju stadijuma u sto razvojnih bodova u Kolbergovoj metodi procene, ali u uvođenju A i B substadijuma. Na kraju, Lind smatra da je sama interpretacija strukturalne celovitosti kao konzistentnost odgovora isuviše uska zbog toga što se na ovaj način zanemaruje još jedan bitan ishod moralno-kognitivnog razvoja, a to je njegova diferencijacija.

Prilikom razmatranja ovih nedoslednosti, Lind (Lind, 1985a) ukazuje na to da pretpostavka o strukturalnoj celovitosti sama po sebi uključuje deskriptivnu grešku. Naime, *strukturalna celovitost je kao opis stanja nepravilno shvaćena. Potrebno ju je razumeti kao*

normu za pristup subjektu i kao normu za konstruisanje metoda koje se koriste u susretu sa subjektom. Ukoliko strukturalnu celovitost posmatramo kao metodološki kriterijum kognitivno-razvojne teorije, stepen i vrsta doslednosti kojom osoba uvodi moralno pravilo u svoju interakciju u socijalnim situacijama, dobiće status manifestacije kompetencije prosuđivanja (str. 43). Kao što su Pijaže i Kolberg primetili, naglašavaju Lind i Vakenhat (Lind & Wakenhut, 1985), strukture nisu od uvek bile prisutne u individui i ne nastaju sve odjednom, nego se konstruišu kroz interakciju sa socijalnom sredinom.

Dakle, prema Lindu i saradnicima (Lind et al., 1981), ukoliko se posmatra sa metodološke pozicije, pretpostavka o strukturalnoj celovitosti implicira da pojedinačno ponašanje, kao što je jedan odgovor na pitanje, nije dovoljno da bi se na osnovu njega donosili zaključci o nivou moralne konceptualizacije. Jedino je na osnovu konfiguracije odgovora na šablon stimulusa moguće nedvosmisleno proceniti značenje ponašanja.

Lind citira Kolberga (Kohlberg, 1958, str. 8-9, prema Lind, 1985a) koji kaže da *ukoliko delovanje u skladu sa principima uključuje uravnotežavanje, racionalnost, slobodu od kontradiktornosti i prikladnost, onda strukturalna celovitost rezonovanja ne može prosto da znači konzistentnost ili rigidnost; konkretno ponašanje koje zaista odražava višestrukost moralnih implikacija situacije za vrednosni sistem osobe, zahteva integrisane i diferencirane sudove*. Lind (Lind, 1982a; 1985a) smatra da u ovom trenutku problem može nastati prilikom ispravne interpretacije termina integracija i diferencijacija. On komentariše da se u mnogim radovima može sresti izjava da razvoj ličnosti podrazumeva istovremeno i diferencijaciju i integraciju. Ukoliko, u okviru modela crta ličnosti, integraciju prevedemo kao povećanje, a diferencijaciju kao smanjenje konzistentnosti rasuđivanja, dolazimo do dve međusobno isključive pretpostavke da ponašanje istovremeno postaje i manje i više konzistentno, naglašava Lind. Naime, u toku razvoja rasuđivanje postaje konzistentno i nekonzistentno u isto vreme. Ova kontradiktornost se prema Lindu, rešava jedino ukoliko se rasuđivanje definiše eksplicitno u odnosu na orijentaciju u odnosu na koju je rasuđivanje konzistentno, odnosno nekonzistentno. Lind (Lind, 1982b; Lind et al., 1981) objašnjava da je konzistentnost, u ovom kontekstu, relacioni koncept. Naime, ponašanja ne mogu biti konzistentna sama po sebi, već samo u odnosu na nešto – u ovom slučaju u odnosu na funkciju kojoj služe. Na taj način ponašanje može postati konzistentnije u odnosu na jednu funkciju, dok istovremeno može postati manje konzistentno u odnosu na drugu. Pored ovih jednostavnih procesa integracije i dezintegracije može se doći i do pojave superpozicije crta, gde superponirane crta ne postaje dezintegrisana, već postaje diferencirana u odnosu na drugu potrebnu crtu. Ukoliko se analizira kontekst koji definiše doslednost rasuđivanja, Lind tvrdi

da se konzistentnost smanjuje u odnosu na saglasnost argumenta, tako da je rasuđivanje diferencirano. Suprotno, doslednost se povećava u odnosu na moralni kvalitet argumenata (faktor stadijuma) tako da je istovremeno integrisan. Pri tome se ranije orijentacije retko napuštaju, već se pre diferenciraju u skladu sa novim prioriternim pravilom, a sve zavisi od toga da se ne izgubi sposobnost donošenja odluka dok se razvija kapacitet za moralnu refleksiju. Drugim rečima, osoba nastavlja da formira mišljenja o konkretnim moralnim dilemama, ali su ova mišljenja refleksivne odluke koje su otvorene za modifikaciju na osnovu argumenata.

Stoga, ukoliko želimo moralno rasuđivanje da nazovemo zrelim, po Lindu (Lind, 1985a) ono mora biti zasnovano na univerzalno važećim moralnim principima (integracija rasuđivanja), ali istovremeno mora uvažavati specifične okolnosti svake dileme i njihove specifične moralne implikacije (diferencirano rasuđivanje).

Hijerarhijska preferencija stadijuma

Kolberg (Kohlberg, 1966) u svom radu daje objašnjenje pretpostavke o hijerarhijskoj preferenciji stadijuma kako je shvaćena od strane kognitivno-razvojnih teoretičara. On kaže da tokom razvoja određeni stadijum biva integrisan u sledeći viši i na kraju njime zamenjen, što znači da se svaki stadijum razvija iz prethodnog, zbog toga i predstavlja sintezu starog i novog. Ali to takođe podrazumeva i da viši stadijumi uključuju prethodne niže, reintegrirane na višem nivou. To bi zapravo značilo (prema Стојиљковић, 1998a) da prelazak na sledeći, ne znači jednostavno dodavanje novog stadijuma na raniji, već pre svega znači reorganizaciju mišljenja koja zamenjuje onu koja je bila prisutna na prethodnom stadijumu. Razvojno gledano, svaki stadijum, u poređenju sa prethodnim, odlikuje sve veća diferenciranost moralnog od nemoralnog i sve veća integrisanost, što povećava sposobnost pojedinca da rešava moralne sukobe i probleme.

Kolberg (Kohlberg, 1969) smatra da stadijumi moralnog razvoja nisu poređani samo na osnovu njihove filozofske adekvatnosti, već da ljudi u stvari intuitivno preferiraju ovaj redosled. I Lind (Lind, 1985a) kaže da je ovo podudaranje filozofske i *svakodnevne* moralne filozofije zaista izuzetno i da ova pretpostavka, kao i prva, ima uporedivo visoki informacioni sadržaj. Ukoliko je red preferencija određen nasumično, 6 stadijuma moralnog rasuđivanja mogu se rasporediti na 720 različitih načina, pa bi informacioni sadržaj predviđanja da će jedna ili grupa osoba preferirati stadijume u teorijski očekivanom redosledu bio $1 - 0.0014 =$

0.9986. Isto tako se ovom hipotezom, prema Lindu, može objasniti zbog čega je nepromenjeni razvojni redosled stadijuma moralnog rasuđivanja univerzalno važeći. Pri tome se afektivna komponenta moralnog rasuđivanja, prema Kolbergu (Kohlberg, 1969), može smatrati komponentom koja određuje tempo razvoja kognitivnog aspekta rasuđivanja: ... *postoji dispozicija da se preferira rešenje problema sa najvišeg nivoa koji je dostupan individui. Ova dispozicija delimično je odgovorna za konzistentnost postuliranu kao treći kriterijum* (str. 353) (u citiranom delu rada to je kriterijum strukturalne celovitosti).

Dakle, prema Kolbergu i Giliganovoj (Kohlberg & Gilligan, 1971), redosled stadijuma je univerzalan – isti je u svim kulturama. Iako je proces socijalizacije u različitim kulturama drugačiji – deca se uče različitim moralnim vrednostima, stadijumi se ne odnose na specifična verovanja, već na načine razmišljanja koji su im u osnovi. Autori, kao primer, navode da se verovanja i stavovi o ispoljavanju fizičke agresije u dve kulture mogu razlikovati i da će se kao rezultat toga kod dece javiti i različita verovanja po tom pitanju. Međutim, deca na istom stadijumu će rezonovati na isti način – jedno dete na prvom stadijumu može reći da treba izbegavati tuču zbog kazne koja sledi, dok će drugo reći u da je takvo ponašanje u redu jer neće biti kažnjeno zbog toga. Dakle, verovanja se razlikuju, ali rezonovanje koje je u osnovi ima isti modalitet u terminima fizičke posledice. Ipak, smatraju autori, bez obzira na verovanja, osoba će se uvek kretati ka višim stadijumima jer su oni kognitivno sofisticiraniji.

Ova hipoteza je potvrđena u velikom broju istraživanja i u različitim kulturalnim kontekstima i na ispitanicima različitih uzrasta. Većina ovih istraživanja rađena je metodom poprečnog preseka (npr. Kohlberg 1963; Rest, Davison, & Robbins 1978), ali bilo je i nekoliko longitudinalni (Kohlberg, 1973, prema Nisan & Kohlberg, 1982; Kuhn, 1976; Rest et al., 1978), kao i eksperimentalnih istraživanja (Rest et al., 1969; Turiel, 1966) na američkim ispitanicima. Istraživanja izvršena metodom poprečnog preseka u Keniji (Edwards, 1975), Hondurasu (Gorsuch & Barnes 1973, prema Crain, 1985), na Bahamima (White, 1975), Indiji (Parikh, 1980) i Novom Zelandu na uzorku žena (Moir, 1974), pružila su potvrdu za pretpostavku o univerzalnosti.

Rest (Rest, 1973) u svom istraživanju nalazi da ispitanici preferiraju, odnosno biraju kao najbolje, odgovore sa najvišeg stadijuma koji mogu da razumeju i tu pojavu označava kao hijerarhijska preferencija stadijuma. Sama sklonost ispitanika da preferiraju stadijum neposredno iznad onog na kome se sami nalaze, objašnjena je time da viši stadijum predstavlja bolju ravnotežu između postupaka pojedinca i postupaka drugih prema njemu. Odnosno, razvijenije moralno mišljenje pruža veću mogućnost razrešavanja sporova u međuljudskim odnosima, jer je viši stadijum bolje diferenciran i integrisan nego prethodni.

Ukoliko je Kolberg u pravu kada govori o hijerarhijskoj prirodi stadijuma, očekuje se da bi ljudi i dalje bili sposobni da razumeju ranije stadijume, ali i da ih smatraju inferiornijim. Kada je Rest (Rest, 1973) predstavio adolescentima argumente sa različitih stadijuma, upravo je i pronašao da su razumeli argumente sa nižih stadijuma, ali im se nisu dopadali. Preferirali su argumente sa najvišeg stadijuma koji im je predstavljen bez obzira na to da li su ga u potpunosti razumeli ili ne.

Paralelizam kognitivnog i afektivnog aspekta

Kognitivno-razvojna teorija (prema Lind, 2006), kao što je rečeno, pretpostavlja da su afektivni i kognitivni razvoj paralelni. Ovu hipotezu Lind (Lind, 1985a) smatra sržnom u kognitivno-razvojnoj teoriji, ali dodaje da, iako nije u centru istraživačke prakse, njeno značenje, uprkos različitim interpretacijama, ostaje i dalje nejasno.

Prema Lindu, interpretacija, najvažnija za kognitivno razvojnu teoriju, potiče od Kolbergovog (Kohlberg, 1958, str. 16, prema Lind, 1985a) postulata da *moralni čin ili stav ne može biti definisan niti na osnovu čisto kognitivnog, niti motivacionog kriterijuma*. Na sličan način Pijaže je već izjavio da *svaki oblik ponašanja ima energetske ili afektivni aspekt i strukturalni ili kognitivni aspekt* (Piaget, 1976, str. 7-8, prema Lind, 1985a).

Lindova Teorija dva aspekta moralnosti (Lind, 1999b) implicira da je razvoj oba aspekta sukcesivno povezan i paralelan. Sukcesivni sled podrazumeva da će sticanje određene moralne perspektive ili orijentacije prethoditi razvoju kognitivnih sposobnosti neophodnih za autonomnu moralnu akciju. Drugim rečima, moralne perspektive služe kao ciljevi ili ideali za razvoj moralnih sposobnosti potrebnih da ih približe svakodnevnoj akciji. Paralelno znači da će, iako se aspekti mogu logički razlikovati i nezavisno meriti, oni biti empirijski u korelaciji. To jest, što je sposobnost moralnog rasuđivanja osobe veća, to će ona pre birati više moralne perspektive (stadijume Kolbergovog modela). Ovo važi za grupe ispitanika različitog obrazovanja i kultura. Prema Lindu (Lind, 1985a; 2002; 2006; 2008), kognitivno-afektivni paralelizam podrazumeva pretpostavku da će ljudi preferirati više moralne orijentacije i odbacivati niže što je veća njihova sposobnost donošenja moralnih sudova. Drugim rečima, pretpostavka je da što je kapacitet osobe da procenjuje argumente na osnovu njihovog moralnog kvaliteta (moralno razumevanje), umesto na osnovu ne-moralnih kvaliteta kao što je saglašavanje sa mišljenjem, razvijenija – preferiraće više ili adekvatnije morale orijentacije.

Zbog toga što nije adekvatno uzeta u obzir u dizajnama istraživačkih metoda, Lind (Lind, 1985a) smatra da ova hipoteza još uvek nije podvrgnuta adekvatnoj empirijskoj validaciji. Da bi se učinila dostupnom empirijskom proveravanju, potreban je novi istraživački dizajn i Lind predlaže the *Moralisches Urteil Test (Moral Judgment Test, MJT, Test moralnog rasuđivanja)* (Lind, 1982a; 1982b; Lind & Wakenhut, 1985) koji omogućava simultano merenje afektivnih i kognitivnih funkcija ili aspekata određenog šablona prosuđivačkog ponašanja.

Metodološki pristup problemu iz pozicije Lindove teorije

S obzirom na to da se Lindova metoda procenjivanja – Test Moralnog rasuđivanja, bazira na idejama Pijažea, pri čemu se posebno oslanja na teorijska i sa njima povezana, metodološka razmatranja Kolberga, najpre će biti napravljen kratak osvrt na ove pretpostavke. Ovim osvrtom biće obuhvaćene i najbitnije zamerke koje Lind upućuje Kolbergovoj metodi, koje su mu i poslužile kao polazna osnova za, dosada već pominjanu, promenu metodološkog pristupa. Nakon toga će biti opisan i sam pristup koji Lind predlaže i koji smatra adekvatnim ukoliko želimo da na ispravan način pristupimo merenju konstrukta moralnosti i moralnog razvoja.

Prema Kolbijevoj i saradnicima (Colby et al., 1987), kliničko-eksperimentalna metoda procenjivanja, razvijena od strane Pijažea i Kolberga, zasnovana je na pretpostavci da su strukturalna svojstva odgovora ispitanika realna i dostupna posmatranju. *Odgovori ispitanika koji su vezani za dileme, kao i naredni odgovori u okviru kliničke provere odražavaju pojavnu, odnosno manifestnu strukturu ... Nas zanima aktuelno moralno rasuđivanje ... šta će napraviti razliku kada se individua nađe pred aktuelnim moralnim izborom ... Ono što želimo da saznamo je kako se donose moralni sudovi kada se (moralni princip) zaista primeni na vrednosti koje su konfliktne* (str. 58).

S obzirom na to da je u fokusu moralno rasuđivanje, naglasak je na tumačenju i korišćenju pravila u hipotetičkim okolnostima sukoba, kao i na načinima opravdavanja, odnosno osuđivanja određenih postupaka. Do strukture, koja leži u osnovi odgovora, možemo doći jedino ukoliko dobijemo odgovor na pitanje *Zašto?* osoba misli na određeni način, čime ćemo napraviti i neophodno razlikovanje od sadržaja određenog odgovora. Znanje o razlozima, tj. o strukturi koja je u osnovi odgovora, je ono koje nam dopušta da odredimo stadijum moralnog razvoja osobe (prema Стојиљковић, 1998a).

Vodeći se osnovnim teorijskim postavkama Pijažea i novim metodološkim pristupom u proučavanju, Kolberg nastavlja njegov rad. On (Kohlberg, 1958, prema Lind, 1989) je u svojoj disertaciji, pored strukturalne teorije moralnog rasuđivanja, predložio i novu metodologiju za merenje ovog konstrukta. Njegova namera je (prema Стојиљковић, 1998a) bila da proširi istraživanje na period adolescencije i odraslog doba, tako da ispitivanje moralnosti na osnovu posmatranja pravila dečjih igara i priča o dečjim prekršajima, kao što je to radio Pijaže, nisu više bile odgovarajući metod. U tu svrhu, Kolberg (prema Стојиљковић, 1998a) razrađuje set hipotetičkih moralnih dilema – jedna od najpoznatijih je ona u kojoj Hajnc mora da odluči da li da ukrade precenjeni lek kako bi spasio život svojoj supruzi. U ovim pričama nema tačnih i pogrešnih odgovora u smislu poznavanja ili nepoznavanja činjenica, pošto se njima ne ispituje znanje moralnih pravila i principa, već je njihova namena ispitivanja načina na koji subjekt sagledava probleme moralne prirode.

Prema Lindu (Lind, 1989), povezanost teorije i metodologije, karakteristična za Kolbergovu hipotetičko-deduktivnu epistemologiju, razlikuje njegovu metodu od mnogih drugih psiholoških testova. Prilikom opisivanja teorijskih kriterijuma adekvatnog pristupa merenju, Kolberg (Kohlberg, 1984, prema Lind, 2013a) na prvom mestu ističe da se manifestna struktura ili obrasci ponašanja mogu posmatrati jedino ako je metod procene konstruisan na odgovarajući način. Odnosno, ako na osnovu testa treba da se dođe do strukture stadijuma, to se ne može učiniti induktivnim putem – nakon što je test napravljen, već koncept same strukture mora biti ugrađen u inicijalni postupak opservacije, konstrukcije testa i skorovanja. Da bi se to ostvarilo, Kolberg (Kohlberg, 1984, prema Lind, 2008) insistira na tome da se mera mora usmeriti na procenu unutrašnjih veza i organizacija u okviru celina, a da nikako ne može biti fokusirana samo na izolovane jedinice ponašanja. Pošto merenje mora da uključi kompleksnu moralnu situaciju koja bi pobudila sposobnost moralnog rasuđivanja, mera sposobnosti uvek zahteva konstrukciju odgovarajućeg moralnog zadatka. Za Kolberga, korišćenje moralnih dilema i kontra-argumenata ispunjavaju kriterijume tog adekvatnog moralnog zadatka.

Kolberg (Kohlberg, 1984, prema Lind, 2008) je koristio kontraargumente u dve svrhe: prvo, za procenu nezavisnosti moralnog suđenja, a drugo za validaciju nivoa moralnog razvoja. Kisi (Keasey, 1974) na primer, sprovodi istraživanje čiji je cilj bio da razjasni uticaj ne/slaganja sa predstavljenim mišljenjem i stadijuma rezonovanja na procenu moralnih sudova. Rezultati su pokazali da su odgovori ispitanika na kontraargumente indikativni za njihovu (ne)sposobnost moralnog rasuđivanja, tako da se oni mogu koristiti kao zadaci u testovima moralnog rasuđivanja.

Pored dilema i kontraargumenata, Lind (Lind, 2008) navodi da je Kolberg, kako bi ispitanicima bilo otežano postizanje visokih skorova samo nagađanjem, preporučivao da se u intervjuu koriste pitanja otvorenog tipa. Međutim, Lind smatra da ova razlika nije toliko bitna kao ona koja se odnosi na razliku testa sposobnosti koji sadrži moralni zadatak (kontraargumente) i upitnika kojima se ispituju stavovi. Kao što je Lind (Lind, 2000a) pokazao, rezultat da su skorovi na Kolbergovom testu (*MJI*) skoro uvek viši nego skorovi na njegovom Testu moralnog rasuđivanja (*MJT*) i Restovom testu (*DIT*), govori protiv pretpostavke da je produkcija argumenata teži zadatak nego ispunjavanje unapred postavljenih kriterijuma u testu preferencija. Pitanje da li su razlozi korišćeni prilikom donošenja odluke spontani ili predloženi od strane ispitivača Lind smatra manje značajnim – proizvodnja razloga od strane ispitanika čak može i doprineti jezičkim teškoćama i nedoumicama koje su irelevantne za moralnost.

Skoro tri decenije su, navodi Lind (Lind, 1989), Kolberg i njegovi brojni saradnici poboljšavali i validirali sistem za skorovanje rezonovanja o moralnim dilemama. Skoro svakih deset godina (1958, 1971, 1978, prema Bergling, 1981), intervju je podvrgavan revizijama. Kolberg i njegovi saradnici su, verovatno pod rastućim pritiskom *main-stream* psihologije, odustali od većine svojih metodoloških inovacija, smatraju Kurtines i Grif (Kurtines & Grief, 1974). Sam Lind (Lind, 1989) slaže se sa ovom konstatacijom.

Kolbijeve i saradnici (Colby et al., 1987, str. 40) u poslednjem priručniku (*The Measurement*) izjavljuju: *Namera je da Standard Issues Scoring postigne veću objektivnost i pouzdanost u skorovanju specifikovanjem jasnih i konkretnih kriterijuma stadijuma, kao i da definiše razvojni sled specifičnih moralnih koncepata u okviru svakog stadijuma, kao i sekvence globalnih ili generalnih struktura.* Dakle, za Kolbijevu i saradnike ovaj novi metod, kao što samo ime kaže, *Standard Issue Moral Judgment Interview and Scoring System*, predstavlja pokušaj standardizacije procene stadijuma moralnog rasuđivanja. Devet hipotetičkih dilema konstituišu tri paralelne forme intervjuja, a pitanja koja pobuđuju moralno rasuđivanje (pitanja *Zašto?*) su određena.

Ovaj sistem skorovanja – *Standard Issue Scoring (SIS)*, kao što je pomenuto, autori (Colby et al., 1987) zasnivaju na redefinisanoj koncepciji stadijuma koji je centriran na ideju sociomoralne perspektive. Njihova namera pri tome bila je da se postigne veća validnost redefinisanjem strukture i sadržaja, zatim da se, time što će se specifikovati jasniji i konkretni kriterijum stadijuma, postigne veća objektivnost i pouzdanost u skorovanju, kao i da se definiše razvojni redosled globalne, generalne strukture stadijuma. Autori takođe izveštavaju o tome da su test-retest i alternativne forme pouzdanosti visoke, kao i interna konzistentija

skorova na intervjuu. Ovakvi rezultati, prikazani u prvom delu priručnika, dobijeni su u različitim istraživanjima, inter-kulturalnim, kros-kulturalnim i longitudinalnim (vol. I, poglavlja 2 do 5).

Međutim, za Linda (npr. Lind, 1985a; 1989; 2008), zbog toga što uspešno saglašavanje sa standardima psihometrije nije dovoljno da bi se obezbedila kongruentnost teorije i metodologije, ovi podaci nisu dokaz da je *SIS* validna mera moralnog rasuđivanja. Iako ovu poslednju verziju testa, *Moral Judgment Interview (MJI)*, autori smatraju testom moralne kompetencije, on (Lind, 2008) kaže da se njegov dizajn i sistem skorovanja samo delimično slažu sa kriterijumima teorije o dva aspekta moralnog rasuđivanja. Originalni test uključuje dve centralne karakteristike moralnog zadatka – dileme i kontraargumente, a bodovanje podrazumeva uzimanje u obzir celokupne strukture šablona odgovora ispitanika. Međutim, na ovom mestu Lind primećuje da, nakon nekoliko revizija, autori u ovoj najnovijoj verziji više ne pominju korišćenje kontraargumenata, njihov značaj se umanjuje, a na strukture se, između ostalog, gleda kao na hipotetičke i nedostupne posmatranju. Stoga, više i ne pokušavaju da procene strukturalna svojstva šablona odgovora, već pokušavaju da zakluče o ovim svojstvima na osnovu sadržaja stavki. Autori (Colby et al., 1987) sada zahtevaju da svaka stavka u priručniku jasno odražava strukturu stadijuma čiji ključ predstavlja, umesto da definišu stadijum ili kvalitet rezonovanja na osnovu strukture odgovora ispitanika. Lind ovde citira Kolberga (1984, str. 410, prema Lind, 2013a) koji izjavljuje da *Svaka stavka mora da poseduje pojavnu validnost kada je u pitanju predstavljanje stadijuma kako je definisan u teoriji*.

Pored toga, Lind (Lind, 1989) smatra da ovde i intervjuisanje nije sistematski tretirano, već da je u velikoj meri zasnovano na intuiciji i zdravom razumu, kao i da u nekim slučajevima instrukcije ostaju nejasne. Na primer, istraživač je instruisan da intenzivno postavlja pitanja, ali istovremeno on ne sme da pita *Zašto?* previše puta (Colby et al., 1987, str. 54). I dok je u svojoj disertaciji Kolberg (1958, prema Lind, 1989) koristio postavljanje pitanja da testira čvrstinu moralnih ubeđenja, u najnovijoj verziji testa, postavljanje pitanja se koristi jedino da proizvede dovoljnu količinu lingvističkog materijala za skorovanje, zaključuje Lind.

Iako pravila skorovanja favorizuju moralne ideje sa najviših stadijuma za koje je subjekt sposoban, Lind (Lind, 1989) smatra da ova pravila ne garantuju da je to pravi stadijum sposobnosti moralnog rasuđivanja subjekta. Ovakav metod ne odražava jasno sposobnost ispitanika da primeni moralne principe na izbor akcije i ne uspeva da vrednuje strukturalnu

informaciju (onu o stepenu diferencijacije i integracije ponašanja moralnog rasuđivanja ispitanika).

Na kraju Lind (Lind, 1999b) ističe da *MJI* daje samo pomešane indikatore (skor stadijuma i MMS) za afektivni i kognitivni aspekt ponašanja moralnog rasuđivanja (ispitanik mora istovremeno da poseduje visoku sposobnost moralnog rasuđivanja i da preferira 6. stadijum da bi dobio visok skor na testu), čime je onemogućeno nezavisno identifikovanje dva aspekta. Korišćenje pomešanih skorova stadijuma umesto čistih, prema Lindu uzrokuje dilemu u interpretaciji. U prilog Lindove opaske govori i prikaz rezultata distribucije stadijuma u jednom od istraživanja koje prikazuju Kolbijeva i saradnici, u kome je samo 29 od 188 ispitanika, imalo čist stadijum moralnog rasuđivanja (Colby et al., 1987, tabela 5.4, str. 136).

Kolbijeva i saradnici (Colby et al., 1987) kažu da je *SIS* validan *ukoliko daje skorove koji se blisko podudaraju sa teorijskom pretpostavkama o nepromenjenom redosledu i internom konzistentnošću* (str. 71). I Lind (Lind, 1989) smatra da, ukoliko se validnost shvati na ovaj način, rezultati longitudinalnih istraživanja koje su autori prikazali dobro se slažu sa hipotezom o redosledu razvoja stadijuma i pružaju bitnu podršku validnosti mere. Međutim, po njemu ovi nalazi su jedino neophodni, ali nisu i dovoljni da bi se ustanovila validnost strukturalne mere moralnog rasuđivanja. Izgleda da se mora zadovoljiti još jedan kriterijum da bi se sistem skorovanja smatrao validnim, a taj kriterijum se prema Lindu odnosi se na prirodu ili kvalitet zadatka koji se prezentuje ispitaniku. Pitanje validnosti mora biti dopunjeno i dati odgovor na pitanje koliko dobro Kolbergov intervju izaziva sposobnost ispitanika da primenjuje moralne principe na donošenje odluka u zadacima moralnih dilema. Iako je ovo pitanje ključalno za validnost, autori ga ne postavljaju, smatra Lind. On kaže (Lind, 1989, str. 12) *Rešenje i diskusija istinski moralne dileme predstavljaju težak zadatak. Od ispitanika se traži da koordiniraju višestruka očekivanja i vrednosti, dok pokušavaju da razumeju zadatak. Prvo, pažnja se naravno, mora posvetiti određenom smeru delovanja: „Da li smatrate da Hajnc treba da ukrade lek?” Ispitanik može da odgovori „Da”. „Da li ste sigurni?” „Da, ja bih to učinio da sam u njegovoj situaciji.” Drugo, ispitanik mora dati opravdanje svog izbora. „Zbog čega smatrate da Hajnc treba da ukrade lek?” „Zbog toga što je njegovoj ženi potreban lek, inače će umreti.” Treće, ovo opravdanje mora biti generalizovano. „Da li je važno da ljudi učine sve što je u njihovoj moći da spasu život drugog?” Četvrto, od ispitanika se traži da razmotri moralne norme koje su suprotne smeru delovanja koji je on izabrao. „Da li je protivzakonito da Hajnc krade?” „Da li to čini ovaj postupak moralno pogrešnim?”*

Ima i dokaza koji upućuju na to da ova pitanja zaista formiraju red sve veće težine. Rezultati Kisijevog i Lindovog istraživanja na primer (Keasey, 1974; Lind 1985a), ukazali su na to da se kod manje razvijenih ispitanika, intervju teško izvodi preko prvog i drugog pitanja. Pokazalo se da čak i mnogi odrasli ispitanici nalaze da je teško, ako ne i nemoguće učestvovati u racionalnom diskursu o argumentima koji se protive njihovom mišljenju, tako da izgleda da je zadatak da se saslušaju i daju moralni argumenti koji nisu u skladu sa sopstvenim izborom akcije, najteži.

Test moralnog rasuđivanja

Lind (Lind, 2013a; 2013b) smatra da, dok se afektivni aspekti ponašanja moralnog rasuđivanja obično procenjuju kao preferencije za određene moralne orijentacije, kognitivno-strukturalni aspekt zahteva nov pristup i drugačiji način procene. Uobičajeno posmatranje pojedinačnog akta, kao što je na primer izražavanje mišljenja o određenoj dilemi, ne može nam ništa reći o strukturalnom aspektu. U cilju donošenja adekvatnih zaključaka o sadržaju i strukturi moralnog ponašanja, naglašava Lind, neophodno je sagledati celokupni sklop akcija u određenom ponašajnom kontekstu, kao i razloga njihovog opravdavanja. Drugim rečima, da bi se došlo do adekvatnog razumevanja koje moralne stavove osoba poseduje i u kojoj meri je njeno ponašanje zaista određeno tim principima, Lind zahteva primenu tzv. *hermeneutičkog ciklusa evaluacije* (str. 32). Lind (Lind, 1985a) razmatra ovaj proces na primeru dileme o eutanaziji. Ukoliko osoba, na primer, odgovori da je doktor koji je počinio ubistvo iz samilosti postupio moralno ispravno, samo na osnovu ove izjave ne može se zaključiti da li je odluka zasnovana na moralnim razlozima, objašnjava Lind. Dakle, moramo dalje pitati za razlog. Razlog koji navede osoba može biti odraz prihvatanja argumenata koji ukazuju na peti stadijum. Međutim, ovo prihvatanje, prema Lindu, može biti određeno na osnovu nekoliko polaznih osnova i različitih razmatranja, pri čemu je moralni kvalitet argumenta samo jedan od njih. Osoba može prihvatiti argument zato što je on predstavljen od strane određenog autoriteta (npr., doktora, psihologa) ili ga može prihvatiti zato što je u skladu sa njenim nezavisno ustanovljenim mišljenjem o eutanaziji. Prema tome, bili bismo sigurniji, smatra Lind, ako ova osoba ne bi prihvatila nijedan od ostalih argumenata korišćenih u diskusiji i ako bi prihvatila isti moralni razlog i u situacijama u kojima je on u suprotnosti sa njenim intuitivno dobijenim razlogom. Na suštinski isti način, prema Lindu i Vakenhatu (Lind & Wakenhut, 1985), ovaj uobičajeni proces postavljanja pitanja *Zašto?* (tzv. *probing*), koji se i u

svakodnevnom životu koristi za preispitivanje i donošenje *najispravnije* odluke, koristi se i u testovima sposobnosti moralnog rasuđivanja.

Prema Lindu (Lind, 2005a; 2005b), bolje razumevanje, kao i napredovanje znanja o moralnosti, zavisi od napretka u oblasti merenja u ovom domenu i obrnuto. To jest, potrebni su nam testovi kojima bismo validirali teorije, a u cilju razvijanja adekvatnih testova za merenje i analizu podataka, potrebno nam je i poznavanje prirode moralnosti. Kolberg (Colby & Kohlberg, 1984; Kohlberg, 1981, prema Lind, 2003) ovaj proces, u kome validacija teorije moralnog razvoja odvija paralelno sa instrumentima kojima se mere različiti aspekti moralnog razvoja, naziva *bootstrapping* procesom. Lind (Lind, 2003) objašnjava da se u ovom procesu, na rezultate merenja u jednoj naučnoj fazi gleda kao na kriterijum za istinitost ili validnost teorije, dok se u drugoj fazi dobro utvrđeno znanje može uzeti kao kriterijum za određivanje validnosti instrumenta merenja. On napominje da se pri tome mora voditi računa da nalazi ne rezultuju tautologijama, jer, ukoliko bi se to dogodilo, i teorija i mera bi postale otporne na bilo koju kritiku, čime bi bio onemogućen i sam naučni progres. Teorijska znanja koja se koriste u ovom procesu moraju biti dobro razvijena i moraju se konstantno validirati kroz istraživanja pre toga, a pozitivni nalazi validacionih istraživanja takođe se mogu posmatrati kao podrška teoriji na kojoj je instrument baziran.

Lind (Lind, 2003) izdvaja tri empirijske hipoteze kognitivno-razvojne teorije koje su nastale na osnovu ovog procesa: 1. kvazi-simpleks struktura redosleda intekorelacija stadijuma, 2. redosled hijerarhijske preferencije Kolbergovih stadijuma, kao i 3. afektivno-kognitivni paralelizam. Pored ovih, Lind navodi i četvrtu – korelaciju sposobnosti moralnog rasuđivanja sa kvantitetom i kvalitetom obrazovanja, koju je kasnije, kao što ćemo videti, izuzeo prilikom validacije.

U cilju nezavisnog merenja motivacionih (ili vrednosnih) i kognitivnih aspekata moralnog rasuđivanja, Lind konstruiše Test Moralnog rasuđivanja (*Moralisches Urteil Test*, *Moral Judgment Test*, *MJT*, konstruisan 1975-77, prema Lind, 1999c). On smatra da postojeći instrumenti kojima se ispituje sposobnost moralnog rasuđivanja, iako namenjeni merenju kompetencija, pre predstavljaju mere moralnih preferencija i stavova, dok njegov Test moralnog rasuđivanja omogućava da se, pored moralnih stavova, istovremeno i nezavisno proceni i sposobnost moralnog rasuđivanja ispitanika. Procena se vrši na osnovu sposobnosti ispitanika da rasuđuju o argumentima za i protiv kontraverznog moralnog problema, na osnovu njihovih sopstvenih moralnih principa. Pored toga, test pruža mere ispitanikovih stavova u skladu sa 6 Kolbergovih stadijuma moralnog rasuđivanja.

Na osnovu tridesetogodišnjeg proučavanja sa *MJT*-om, Lind (Lind, 2005a; 2013a) navodi anegdotske dokaze koji govore u prilog teorije i postojanja međuigre moralnih emocija i moralne kognicije i koji najbolje ukazuju na to šta zapravo meri ovaj test.

- Da je očigledno da *MJT* provocira neke (moralne) emocije, prema Lindu se može videti prilikom davanja odgovora na *MJT* u okviru baterije testova. Dok su obično veoma smireni prilikom popunjavanja ostalih testova, ispitanici ovde pokazuju različite znake uzbuđenosti (ispravljaju telo, dodiruju glavu, mrmljaju, prave grimase).

- Na samom početku razvoja, ispitanici razmisle o dilemi, ali ne odgovaraju na argumente koji slede kako se od njih traži. Lind navodi tipične odgovore (*Već sam rekao šta mislim o tome, Zašto sad da odgovaram i na sve ovo?*) i kaže da izgleda da u ovoj fazi ispitanici ne razumeju funkciju argumenata i razloga, tako da se i jednostavan zadatak procenjivanja argumenata ne može savladati.

- Na sledećem nivou ispitanici odgovaraju na date argumente, ali samo na one koji su u skladu sa njihovim mišljenjem. Jedan od ispitanika je rekao da je preskočio kontraargumente jer se sa njima ne slaže. Možda su, smatra Lind (Lind, 2005a), baš zbog ovakvih primedbi Kolberg i njegovi saradnici u velikoj meri počeli da izbegavaju kontra-argumente u svom intervjuu, a Rest odlučio da ih uopšte ne uzme u obzir prilikom konstruisanja svog *DIT*-a.

- Tek na sledećoj fazi se većina ispitanika može baviti kontra-argumentima, ali na specifičan način – indiskriminativno ih odbacujući. Još je Kisi (Keasey, 1974) u svom istraživanju pronašao da retko koje dete ovog uzrasta uzima u obzir moralni kvalitet argumenata, već samo to da li su argumenti u skladu sa njihovim mišljenjem ili nisu. Tako se i ovde svi argumenti koji su u skladu sa njihovim mišljenjem prihvataju bez razmišljanja i sumnje (procenjuju se sa 4), dok se suprotstavljeni argumenti odmah odbacuju (procenjuju se sa - 4). Većina ispitanika, prema Lindu (Lind, 2013a), ovu fazu dostiže na uzrastu do 10 godina, a ujedno je to i najraniji uzrast na kome se *MJT* može primeniti, ukoliko se ne načine neke modifikacije. Za ovakav šablon odgovora, takozvani C skor je 0. Ovakav skor ukazuje na to da moralne orijentacije ispitanika mogu biti prisutne, ali da su isuviše slabe da prevladaju ostale situacione faktore kao što je u ovoj situaciji slaganje sa mišljenjem.

- Prvi znaci sofisticiranijeg moralnog rasuđivanja, navodi Lind (Lind, 2013a) pojavljuju se kada ispitanik počne da razlikuje argumente prema njihovom moralnom kvalitetu i to se najčešće dešava kod argumenata koji su u skladu sa njihovim mišljenjem. Pri tome ispitanici otkrivaju da nisu svi argumenti *za* moralno ispravni – neki mogu biti moralno neadekvatni ili čak loši, tako da bi ih trebalo prihvatiti u manjoj meri ili bi ih čak trebalo odbaciti.

- Nadalje Lind kaže (Lind, 2013a) da paralelno sa ovim procesom, ili malo kasnije, ispitanici otkrivaju da nisu svi kontra-argumenti loši, već da se neki mogu u manjem stepenu odbaciti ili da čak mogu biti i u skladu sa njihovim moralnim idealima i tada C skor zaista počinje da se kreće naviše. Lind (1978, prema Lind 2005a) veruje da će ovaj skor varirati u zavisnosti od težine moralnog zadatka. Ovo je i potvrđeno rezultatima istraživanja gde se pokazalo da učesnici dobijaju veoma slične C skorove na dve različite situacije u dilemama (dilema Radnici i ubistvo iz samilosti) sa malom prednošću za dilemu koja se tiče ubistva iz samilosti koja izgleda da provocira snažniju motivaciju vezanu za rešavanje zadatka (Lind, 1985a).

- Na kraju, Lind (Lind, 2005a; 2013a) navodi da maksimalni C skor od 100, dostižu oni ispitanici koji se, kada procenjuju argumente, fokusiraju jedino na njihov moralni kvalitet, a ne na to koliko su oni u skladu sa njihovim mišljenjem ili socijalnim kontekstom.

Konstrukcija ovakvog testa, koji bi omogućio merenje sposobnosti moralnog rasuđivanja, prema Lindu i Vakenhatu (Lind & Wakenhut, 1985), zahteva razmatranje nekih posebnih problema. Pre svega potrebno je razmotriti odgovarajući pristup dizajnu testa, zatim pitanje izbora i konstrukcije moralne dileme, moralnih argumenata i odgovora, kao i sam način računanja i interpretacije različitih indeksa na osnovu individualnog šablona prosuđivačkog ponašanja

Eksperimentalni dizajn testa

Odgovarajući dizajn testa za Linda (Lind, 2008) predstavlja pitanje od posebnog značaja. Rečeno je već da se kvalitet moralnog rasuđivanja osobe ne može proceniti samo na osnovu pojedinačnih odgovora ili dimenzija, već se mora posmatrati u određenom kontekstu – *moralne vrline, kao što su poverenje, pouzdanost, iskrenost, poštenje.., ne mogu se procenjivati na osnovu jednog postupka ili jednog tipa ponašanja osobe, već samo na osnovu celokupnog šablona strukture postupaka* (Lind, 2008, str 195). Lind i saradnici (Lind et al., 1981), u tom kontekstu, naglašavaju da, metodološki, pretpostavka o strukturalnoj celovitosti implicira da ne možemo govoriti o nivou kognitivno-moralnog razvoja osobe na osnovu samo jednog postupka, kao što je na primer odgovor na pitanje u upitniku – da bi se obezbedila informacija o strukturalnim osobinama ponašanja jedne osobe, neophodna je višestruka procena ponašanja. Koncept konzistencije, prema autorima, sam po sebi nosi nejasno značenje, jer, kao što je rečeno, ponašanje nije konzistentno samo po sebi, već uvek u odnosu

na neki kriterijum. Kada se radi o ponašanju rasuđivanja u moralnim situacijama, ovaj kriterijum može biti saglašavanje, slaganje sa mišljenjem ili orijentacija prema moralnom kvalitetu argumenata. Dakle, *sposobnost osobe da iznese i vodi se moralnim stavovima u konkretnoj moralnoj akciji u kojoj mogu postojati i druge orijentacije koje mogu voditi akciju, ali i takođe i sposobnost osobe da to čini na integrisan i diferenciran način, ne može biti merena pojedinačnim stavkama (ili njihovom sumom) – ovom sposobnošću treba se baviti u terminima strukturalnih veza koje postoje među šablonima pitanja i šablonima odgovora.* (Lind & Wakenhut, 1985, str. 86).

Pri tome, Lind (Lind, 2000a) napominje da se osobe međusobno ne razlikuju samo u pogledu određenih moralnih preferencija, stavova i vrednosti, već da među njima postoje razlike koje su strukturalne. U skladu sa tim i merenje mora biti bazirano na proceni individualnih šablona ponašanja, a ne na šablonu ponašanja uzorka osoba. Ukoliko bismo krenuli od hipoteze da je struktura bihejvioralnih podataka na uzorku osoba identična onoj kod svake osobe, napravili bismo ekološku grešku, smatra Lind. Kada komentariše pristup klasične testne teorije Lind (Lind, 2013a, str. 12) kaže da su *konvencionalne metode konstrukcije testa zasnovane na implicitnoj pretpostavci da “nekonzistentnost” odgovora ispitanika ne predstavlja ništa drugo nego grešku merenja,... Međutim, ova takozvana nekonzistentnost odgovora ili greška merenja, predstavlja bitan izvor informacija o moralno-kognitivnoj organizaciji osobe ili njenoj sposobnosti moralnog rasuđivanja.* Upravo se ta konzistentnost procenjivanja argumenata u pogledu njihovog moralnog kvaliteta u Lindovom testu koristi kao osnova za računanje indeksa kompetencije moralnog rasuđivanja. Dalje, prema Lindu i Vakenhatu (Lind & Wakenhut, 1985), prilikom razmatranja dileme i donošenja odluke, (ne)slaganje sa određenim argumentima može biti vođeno moralnim razlozima, ali takođe i nekim drugim motivima ili njihovom kombinacijom. Na primer, (Lind, 1982b; Lind & Wakenhut, 1985), osoba može prihvatiti argument zbog toga što se on poklapa sa njenim sopstvenim već formiranim mišljenjem o određenom problemu (konformiranje sa mišljenjem). Prihvatanje pojedinih argumenata može biti rezultat generalne tendencije ispitanika da se slaže sa datim argumentima kakvi god da su (saglašavanje), pri čemu na donošenje odluke može uticati i autoritet onoga ko postavlja pitanja. I na kraju, odluka o prihvatanju se može zasnivati na moralnim motivima osobe koja smatra da je određeni argument dobar zbog razloga koji su mu u osnovi (kvalitet nivoa rezonovanja). Navedeni faktori saglašavanja i konformiranja sa mišljenjem, prema navedenim autorima, jesu dve najvažnije orijentacije koje se, pored moralnih motiva, moraju uzeti u obzir kada želimo da proučavamo sposobnost moralnog rasuđivanja određene osobe.

Lind, sam i u saradnji sa Vakenhatom, (Lind, 1984/2000; Lind & Wakenhut, 1985), objašnjava da su moralni motivi u *MJT*-u diferencirani od saglašavanja na taj način što se ispituje kako osoba evaluira kvalitativno različite argumente (u skladu sa terminologijom ANOVA – faktor Stadijuma). U cilju razlikovanja moralnih motiva od motiva osobe da se konformira sa sopstvenim intuitivno stečenim mišljenjem, *MJT* uključuje argumente koji se zasnivaju i na konformističkim i na suprotstavljenim mišljenjima (faktor Za-Protiv). Treći dispozicioni faktor o kome se mora voditi računa, ističu autori, jeste različita pažnja sa kojom osoba razmatra moralne principe uključene u moralnu dilemu koja im je predstavljena. Kako bi se na odgovarajući način uzela u obzir situaciona diferenciranost i hijerarhijska integracija moralnog rasuđivanja u sistemima ličnosti, kao eksperimentalni faktor (faktor Dilema ili Priča), u *MJT*-u se uzima u obzir situacija dileme.

Osnovna pozicija sa koje Lind zapravo kreće prilikom konstrukcije svog testa, jeste Kolbergova (1984, str. 401-402, prema Lind, 2000a) izjava da: *Ukoliko želimo da dođemo do strukture koja leži u osnovi odgovora, test mora biti konstruisan tako da pitanja i odgovori na njih omogućavaju da se donese zaključak o strukturi koja im je u osnovi. Nasuprot induktivnom dolaženju do strukture u sadržaju nakon što je test već napravljen, konstruktor testa mora postaviti strukturu na početku.* Najbolji način da se to ostvari prema Lindu (Lind, 2000a), jeste da se *MJT* konstruiše kao multivarijantni $N=1$ eksperiment, jer se jedino tako može obezbediti da svi relevantni aspekti moralnog zadatka budu prisutni u testu, kao i da međusobno ne koreliraju, što omogućava njihovu jasnu identifikaciju.

Koncept eksperimentalnih upitnika za Linda (Lind, 1982a) predstavlja pokušaj da se pronade novo i adekvatnije sredstvo za procenu dinamičko strukturalnih crta. Ovi upitnici se koriste nomotetički (to jest, oni traže sistematske pravilnosti ljudskog ponašanja), ali u isto vreme, oni poseduju idiografsku smislenost. Kao primer eksperimentalnog upitnika, Lind (Lind, 1982a) navodi *MJT* i njegov trofaktorski dizajn. Sama struktura ovog testa, objašnjavaju Lind i Vakenhat (Lind & Wakenhut, 1985), sastoji se od elemenata (stavki) i njihovih odnosa (faktorijalni dizajn). Stavke otkrivaju ponašajne akte pojedinca, dok je faktorijalni dizajn osmišljen tako da otkrije hipotetičke dispozicije. Pošto je, prema Lindu (Lind, 1982a), *MJT* zasnovan na konceptu eksperimentalnih upitnika, pretpostavljene prosuđivačke dispozicije ugrađene su u situaciju upitnika kao *faktori*, tako da se mogu testirati korišćenjem primera interakcije između ispitanika (osobe) i upitnika (situacije). Lind (Lind, 2005a; 2013a) na sledeći način opisuje osnovni eksperimentalni dizajn *MJT*-a. Pre eksperimenta, kaže Lind, ispitanik treba da pročita priču koja sadrži moralnu dilemu i da prosudi o ispravnosti odluke protagoniste. Ovaj zadatak treba da aktivira moralne emocije ispitanika i on u stvari samo priprema teren za pravi eksperiment u kome ispitanik treba da

proceni argumente različitog moralnog kvaliteta – 6 argumenata koji govore u prilog odluke i 6 koji govore protiv odluke i postupka protagoniste dileme. Pošto svaki od argumenata predstavlja jedan od šest Kolbergovih stadijuma moralne orijentacije, omogućeno je merenje stepena do koga ispitanici uzimaju u obzir moralni kvalitet argumenata. S obzirom na to da je, navodi Lind (Lind, 2013a), svaki argument povezan sa jednom od dilema, sa jednim od dva seta argumenata (za i protiv) i sa jednim od 6 tipova moralnih orijentacija – ukupan set argumenata u *MJT*-u formira ukršten 2x2x6 eksperimentalni dizajn za svakog ispitanika. Na kraju, kako bi se uzeo u obzir i ishod same moralne dileme, nakon dileme, a pre predstavljanja argumenata, Lind i Vakenhat (Lind & Wakenhut, 1985) dodaju objašnjenje da se ispitanicima postavlja tzv. pitanje o mišljenju. Odgovor na ovo pitanje određuje da li će argumenti *za* ili *protiv* biti klasifikovani kao *saglašavanje sa mišljenjem* ili kao *suprotni mišljenju*.

Eksperimentalni dizajn MJT-a, Lind (Lind, 2008) prikazuje na rezultatima dva zamišljena ispitanika (Tabela 1).

Tabela 1. Eksperimentalni dizajn MJT – C skorovi za šablone ponašanja moralnog rasuđivanja dva zamišljena ispitanika (preuzeto iz Lind, 2008, str. 201)

Person: Opinion on decision:	Sam "I disagree with the decision"		Bill "I disagree with decision"	
	Pro	Contra	Pro	Contra
Probing: Acceptability of Stage 1	3 -3 -2 -1 0 +1 +2 +3 +4	4 -3 -2 -1 0 +1 +2 +3 +4	3 -3 -2 -1 0 +1 +2 +3 +4	3 -3 -2 -1 0 +1 +2 +3 +4
Stage 2	3 -3 -2 -1 0 +1 +2 +3 +4	4 -3 -2 -1 0 +1 +2 +3 +4	4 -3 -2 -1 0 +1 +2 +3 +4	3 -3 -2 -1 0 +1 +2 +3 +4
Stage 3	3 -3 -2 -1 0 +1 +2 +3 +4	4 -3 -2 -1 0 +1 +2 +3 +4	3 -3 -2 -1 0 +1 +2 +3 +4	4 -3 -2 -1 0 +1 +2 +3 +4
Stage 4	3 -3 -2 -1 0 +1 +2 +3 +4	4 -3 -2 -1 0 +1 +2 +3 +4	4 -3 -2 -1 0 +1 +2 +3 +4	3 -3 -2 -1 0 +1 +2 +3 +4
Stage 5	3 -3 -2 -1 0 +1 +2 +3 +4	4 -3 -2 -1 0 +1 +2 +3 +4	4 -3 -2 -1 0 +1 +2 +3 +4	3 -3 -2 -1 0 +1 +2 +3 +4
Stage 6	3 -3 -2 -1 0 +1 +2 +3 +4	4 -3 -2 -1 0 +1 +2 +3 +4	4 -3 -2 -1 0 +1 +2 +3 +4	3 -3 -2 -1 0 +1 +2 +3 +4
	C-score: 0.4		C-score: 92.2	

Design of factors: 6 x 2 multivariate, orthogonal, N=1 (Standard MJT, two dilemmas: 6 x 2 x 2)

Independent variable: 1. Moral stage (or quality) of reasoning
2. Probing (pro and contra arguments)
(3. Dilemma context; standard version, not depicted here)

Dependent Variable: Rating of 12 arguments as to their acceptability (standard version: 24 arguments)

Moralni zadatak i argumenti

Lind (Lind, 2005b) naglašava da merenje bilo koje sposobnosti uvek zahteva i određenje vrste zadatka za koju je ta sposobnost potrebna. U skladu sa tim, ukoliko želimo da merimo sposobnost moralnog rasuđivanja, neophodno je da definišemo moralni zadatak. On (Lind, 1999a) smatra da postoji mnogo zadataka koji mogu poslužiti ovoj svrsi, ali da ih je

samo nekoliko koji su izvodljivi i/ili validni. Na primer, testovi koji sadrže moralni izazov mogu se činiti odgovarajućim, ali ovakvi testovi su, smatra Lind, neetički i ne smemo ih koristiti. Drugi su izvodljivi, ali im nedostaje validnost – kao na primer zadatak da se pomogne osobi koja je u nevolji. U potrazi za odgovarajućim zadatkom, Lind (Lind, 2005a; 2005b; 2013a) navodi da je sa kolegama sagledao nekoliko opcija. Na osnovu razmatranja teorije komunikativne etike (Habermas, 1983; Apel, 1990), Pijaževog korišćenja kontra-argumenata i njegovog kliničkog intervjua, kao i Kisijevog istraživanja sposobnosti adolescenata da se bave kontra-argumentima, oni su, kao moralni zadatak, izabrali situaciju komunikacije u kojoj ispitanik treba da procenjuje moralne argumente koji su u skladu ili se protive njegovom sopstvenom stanovištu o određenom moralnom pitanju. U prilog ovom izboru je i Kolbergov (Kohlberg, 1966) nalaz da njegove hipotetičke i udaljene, ali očigledno moralno realne i izazovne konfliktne situacije izazivaju intenzivno interesovanje kod skoro svih adolescenata i pokreću ih na debatu.

Rezultati istraživanja u kojima je testiran efekat programa u kojima su korišćene hipotetičke dileme, iznosi Lind (Lind, 1994), ukazali su na značajan pozitivan efekat ovakvih intervencija na sposobnost moralnog rasuđivanja adolescenata. Ali, on takođe napominje da kratka intervencija koja je sprovedena na mladim delinkventima, u kojoj su korišćene realne situacije i dileme iz svakodnevnog života, nije imala efekta. Lind objašnjava da su ove dileme, zbog toga što su provocirale anksioznost, ometale razvoj sposobnosti moralnog rasuđivanja, jer su ispitanici pokazivali otpor i nisu želeli da ulaze u diskusiju. U jednom od istraživanja koje su sproveli Lind i Huver (prema Lind, 1999b) u zatvoru, ispitanici koji su dobrovoljno pristali da učestvuju u programu, bili su maloletni delinkventi osuđeni za ozbiljne prestupe kao što su pljačka i ubistvo. Prva od predstavljenih dilema bavila se delinkventom kome je obećano skraćenje kazne ukoliko otkrije ime druge osobe koja je umešana u slučaj. Zbog toga što su verovali da će njihovi odgovori biti uzeti za ozbiljno i da će im prouzrokovati značajne neprilike u zatvoru, ispitanici su bili veoma nevoljni da diskutuju o ovoj temi. Iako su ostale dileme bile manje realistične, istraživači nikada nisu uspeli da uključe ove ispitanike u diskusiju o ovim dilemama kao grupe istih godina testirane u školama. Lind (Lind, 1994) zaključuje i kaže da su hipotetičke dileme možda bolji način da se stvori optimalna situacija za učenje.

Potvrdu toga da *MJT* zaista sadrži (težak) moralni zadatak, kao i da C indeks ovog testa zaista jeste mera moralne kompetencije, Lind (Lind 1999a) nalazi u rezultatima eksperimenata u kojima je ispitanicima data instrukcija da simuliraju skor koji je iznad njihovog. Rezultati su pokazali da ispitanici nisu mogli da simuliraju više skorove kada su

popunjavali *MJT* (Lind, 1993/1998 i Wasel, 1994, prema Lind 1999a), dok je to bilo moguće u istraživanjima u kojima su primenjivani drugi testovi moralnog razvoja (Emler et al., 1983; Rest, 1979, prema Lind 1999a). Za Lindu, to predstavlja dokaz da ostali instrumenti mere moralne stavove, a ne sposobnost moralnog rasuđivanja. Dokaz da C indeks predstavlja sposobnost, prema Lindu (Lind 1999a; 2008) takođe je podržana činjenicom da su u longitudinalnim istraživanjima promene navise uvek postepene, nikada nagle. Ovakve promene, objašnjava Lind, tipične su za sticanje sposobnosti, ali ne i stavova, jer promene u stavovima, posebno u situacijama kada ljudi promene svoje socijalno okruženje, ponekada mogu biti veoma nagle i dramatične. Na kraju, kao još jedan dokaz, Lind na ovom mestu iznosi rezultate istraživanja (Lind, 1993/1998; 1995, prema Lind, 1999a) u kojima je pronađeno da sposobnost moralnog rasuđivanja opada postepeno – krivulja C skora negativno je ubrzana, tj., što duže osoba ne praktikuje svoje moralne sposobnosti, to ih brže gubi. Na ovaj način, smatra Lind (Lind 1999a; 2008), može se videti da C indeks dobijen na osnovu zadataka u *MJT*-u ispunjava sva 4 kriterijuma indeksa koji treba da meri kompetenciju, a to su po njemu: moralni zadatak, nemogućnost da se simulira, postepenost razvoja i opadanja.

Dakle, kako bi se adekvatno formulisala kompleksna situacija na koju ispitanici treba da odgovore, ona na prvom mestu mora biti konstruisana kao moralna dilema koja, prema Lindu (Lind, 2008), treba da obuhvati dve ili više moralnih vrednosti koje su sukobljene. Kohlberg (Kohlberg, 1974, str 9.) imenuje ukupno 10 ovakvih univerzalnih moralnih vrednosti: *život, zakon, savest, ljubav ili briga, autoritet, poverenje i dogovor, sloboda, prava vlasništva, istina i disciplina*. Sa Elfenbajnom (Kohlberg & Elfenbein, 1975, str. 623), godinu dana kasnije, iznosi donekle izmenjenu listu: *kazna i krivica, vlasništvo, afektivne veze, autoritet i vladavina, zakon, život, sloboda, distributivna pravda, istina i seksualne vrednosti*. Lind, međutim uzima u obzir Kolbergova razmatranja iz rada objavljenog dve godine kasnije (Kohlberg, 1976, prema Lind & Wakenhut, 1985) u kome on navodi 11 ovakvih moralnih pitanja: kazna, vlasništvo, osećanja, autoritet, pravo, život, sloboda, jednakost, istina, savest i seksualnost. Pored ovoga, Lind i Vakenhat (Lind & Wakenhut, 1985) smatraju da bi ispitanik trebalo da bude u stanju da se stavi na mesto protagoniste dileme, a da ovaj uslov može biti zadovoljen ukoliko se radi o situacijama koje su povezane sa realnim životom i životnim iskustvom. To su situacije koje je ispitanik sam doživeo ili one koje je samo posmatrao ili posredno iskusio kroz opis drugih osoba. Međutim, ono što autori smatraju esencijalnim za efektivnost dileme, nije učestalost u kojoj je situacija doživljena u svakodnevnom životu, već je to stepen u kome ona predstavlja moralni izazov.

MJT se sastoji iz dve dileme. U jednoj, koja je adaptirana na osnovu Kolbergove situacije IV (Kohlberg, 1958, str. 366, prema Lind & Wakenhut, 1985; Lind, 1986), radi se o dilemi doktora i ubistvu iz samilosti. Lind (Lind, 1986) kaže da se njenoj u osnovi nalazi pretpostavka da će potreba da se uključi moralno rasuđivanje biti najizraženija prilikom razmatranja pitanja života i smrti. Nasuprot tome, centralno pitanje druge dileme, dileme Radnici, je krađa, a pretpostavka je da će rešavanje ovog problema zahtevati rasuđivanje sa nižih stadijuma.

Lind i Vakenhat (Lind & Wakenhut, 1985) napominju i to da ne mora svaka dilema biti rešena na najvišem stadijumu. Hijerarhijska preferencija argumenata koji se odnose na pojedine stadijume je pod uticajem izbora pitanja koje je izneto u dilemi. Tako, na primer, dok se za neke dileme (npr., Doktor) najsnažnije prihvataju argumenti sa šestog stadijuma, u slučaju dileme Radnici prihvatanje rezonovanja sa nižeg, petog, stadijuma, je izraženije. S obzirom na to da se rešavanju dileme Radnici sa moralne tačke gledišta možda zaista i najadekvatnije može pristupiti sa petog stadijuma, to ne ukazuje neophodno na niži stadijum sposobnosti rezonovanja. Stoga, ističu autori, visoko razvijena sposobnost moralnog rasuđivanja može podrazumevati i preferenciju nižih stadijuma u odnosu na šesti, a to je i razlog zbog koga je neophodno da se koriste makar neke dileme koje zahtevaju diskusiju na postkonvencionalnim stadijumima (na primer situacije u kojima se kao moralno pitanje uzmu ljudsko dostojanstvo i život). Koja će druga pitanja i situacije biti izabrane za određenu dilemu, kažu autori, takođe zavisi i od istraživačkog interesa. Iako im deluje prihvatljivo, oni smatraju da zahtev za ekološki validnom situacijom ne može biti ispunjen, jer se totalitet moralno relevantnih situacija u oblasti života koja se proučava ne može u potpunosti odrediti. Umesto toga, autori predlažu da dileme, kao i argumenti, budu reprezentativni za istraživačko pitanje i za teoriju. Teorijska reprezentativnost može biti obezbeđena na tri načina: zasnivanjem izbora dilema na moralnoj filozofiji, podvrgavanjem dilema proceni stručnjaka i dopuštanjem da ispitanici definišu o kojoj vrsti problema se radi u dilemi. Lind i Vakenhat izveštavaju da je *MJT* validiran na prvi i drugi način, a da je trećem načinu validacije podvrgnuta samo dilema Doktor.

Kada je reč o argumentima koji služe kao test ajtemi, Lind i Vakenhat (Lind & Wakenhut, 1985) kažu da je za njihov odgovarajući dizajn neophodno ispuniti dva zahteva. Na prvom mestu oni treba da konstituišu teorijski validan instrument, odnosno svaki argument u *MJT*-u mora da predstavlja jedan i samo jedan od šest stadijuma moralnog rasuđivanja. Ipak, ovaj argument je prema autorima, sam po sebi ograničen trenutnim stanjem kognitivno-razvojne teorije u kojoj je još na snazi proces preciznijeg definisanja stadijuma. Drugi zahtev

odnosi se na to da izbor argumenata od strane ispitanika treba da bude izvršen nezavisno od stadijuma moralnog rasuđivanja kome pripada. Da bi se to ostvarilo, za svaku od direkcija koju odluke (za i protiv) i za svaki od šest stadijuma, trebalo bi da uključiti u upitnik najmanje po jedan argument.

Mere MJT-a (Skorovanje)¹

Rečeno je već da se na osnovu podataka dobijenih na testu dolazi do dva skora (Lind, 1992; 1999c). Jedan od njih je skor koji se tiče stavova i koji predstavlja *afektivnu komponentu* ili sadržaj moralnog rasuđivanja. Ovaj aspekt je prema Lindu (Lind, 1985c, str. 107) *definisan kao klasični stavovi, kao direkcija i intenzitet subjektive preferencije za argumentaciju sa bilo kog od stadijuma moralnog rasuđivanja*. On se dakle, dobija na osnovu individualne preferencije stadijuma moralnog razvoja i predstavlja meru moralnih stavova, npr., stav ispitanika prema jednom od šest Kolbergovih stadijuma. (Lind, 1999a). Slaganje ili neslaganje sa određenim nivoom moralnog rasuđivanja računa se na osnovu sume procena sa Likertove skale koja se podeli sa brojem ajtema i time odražava prosečni stav kroz situacije (Lind, 1985c; Lind & Wakenhut, 1985).

Drugi, *C skor* ili *C-indeks* (C označava kompetenciju), prema Lindu (Lind, 1999c; 1992), predstavlja jedinstvenu crtu MJT i odnosi se na kognitivnu komponentu ili strukturu moralnog rasuđivanja osobe. Ovaj indeks ili sposobnost moralnog rasuđivanja odražava doslednost u izboru određenih stadijuma od strane individue, tj. predstavlja sposobnost ispitanika da procenjuje razloge konzistentno sa moralne tačke gledišta. Ipak, on (Lind, 1999a) skreće pažnju na to da nije svaka konzistentnost rasuđivanja indikator sposobnosti moralnog rasuđivanja, već samo ona koja se odnosi na moralna pitanja i obzire. Dakle, konzistentnost rasuđivanja osobe sa sopstvenim mišljenjem o dilemi radnika nije validni indikator sposobnosti moralnog rasuđivanja, već ponekada može, suprotno, da ukazuje na moralnu rigidnost. Lind (Lind, 2005a) dalje objašnjava da ovaj skor zapravo ukazuje na stepen do koga ispitanik procenjuje svih 24 argumenata u odnosu na njihov moralni kvalitet. To je zapravo procentualni skor koji on (Lind, 1992; 1999c) računa na osnovu multivarijantne analize varijanse individualnih šablona prosuđivanja. Ovakav način računanja prema Lindu

---

¹ Detaljan opis procedure skorovanja, može se naći, na primer, u radu http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/pdf/Lind-1999_MJT-Introduction-E.pdf

(Lind 1999a, 2008), logički je nezavisan od moralnih stavova osobe – C skor može biti visok ili nizak bez obzira na to da li se osoba slaže ili ne sa određenim moralnim principima. Zbog toga, za razliku od ostalih koji daju pomešane indekse moralne kompetencije i stavova, C skor za Linda (Lind 1999a, str, 15) predstavlja *čisti indeks moralne kompetencije*.

Lind (Lind, 2013a) izveštava da vrednost 0 C skora, znači da ispitanik uopšte ne uzima u obzir moralni kvalitet argumenata, dok vrednost 100, znači da ispitanik procenjuje argumente isključivo na osnovu njihovog moralnog kvaliteta. On na početku, prateći Koena (Cohen, 1988, prema Lind, 1999a), predlaže sledeće rangove za ocenu visine C skora: nizak skor – od 1 do 9, srednji od 10 do 29; visok od 30 do 49 i veoma visok preko 50. Međutim, Lind kasnije (Lind, 2013c) donekle revidira ovaj predlog i kaže da iako maksimalna vrednost iznosi 100, u praksi se vrlo retko sreću srednje vrednosti grupa više od 40. On sada smatra da postoji dovoljno dokaza na osnovu kojih se mogu izvesti smislenije preporuke. U većini istraživanja autori ne prikazuju više rezultate preko kategorije, već preko prosečnih C-skorova. Lind (Lind, 2013c) navodi da vrednosti ovog skora do 9 treba interpretirati kao veoma nizak skor, odnosno kao posedovanje *nulte moralne kompetencije*, od 10 do 29 je raspon *srednjih* moralnih kompetencija, u kome treba očekivati da se nađe većina (obrazovanih) ljudi, dok C skorovi preko 30 ukazuju na *visoku moralnu kompetenciju*. Iako je C skor od 30 veoma daleko od maksimuma, Lind dodaje da izgleda da je ponašanje ljudi koji postižu ovakav rezultat zaista vođeno moralnim obzirima (makar u velikom stepenu) i da ćemo među ovim osobama vrlo retko naći one koji konzumiraju drogu, kriminalce i prevarante, već ćemo pre naći one koji pomažu drugima u nevolji, uključuju se u demokratske procese i slede sopstvene ideale.

Lind (Lind, 2013c), na osnovu svog iskustva, kaže da se C-skorovi i međugrupne razlike u ovom skoru jedino mogu interpretirati ukoliko su prosečni C-skorovi dobijeni na osnovu uzorka koji je sačinjen od najmanje 15 ispitanika. Kada su međugrupne razlike u izraženosti C skora u pitanju, on navodi da se razlike od 5 C skor poena i veće mogu smatrati visokim razlikama, a razlike od 10 C poena ili više, veoma visokim razlikama. Pored toga, Lind (Lind, 2013d) napominje da se C skorovi interpretiraju isključivo na nivou grupe, kao pokazatelj moralne kompetentnosti grupe, a da, usled promenljivosti ove mere na nivou individue, te uslova da se MJT mora popunjavati anonimno da bi funkcionisao ispravno, interpretacija individualnih skorova nema smisla – *MJT* se koristi za evaluaciju metoda i programa, a ne osoba.

Pouzdanost instrumenta

Lind (Lind, 1982a) smatra da se stagnacija u oblasti istraživanja ličnosti ne može prevazići na osnovu pokušaja nezavisnog poboljšanja teorije ili metode, već da se rešenje treba tražiti u sagledavanju njihove veze. Pored toga, on insistira na ponovnom promišljanju samih metodoloških kriterijuma konstrukcije testa, zbog toga što sami koncepti validnosti i pouzdanosti mogu biti neadekvatni.

Razmatranje pitanja *pouzdanosti* testa, Lind (Lind, 1982a; 2000a) započinje kritikom klasične testne teorije koja pretpostavlja da sam proces merenja sadrži slučajnu grešku, odnosno da je nekonzistentnost odgovora ispitanika koji se tiču pretpostavljene zajedničke crte, greška nastala zbog svojstava samog metoda procene. Ukoliko se, prema Lindu, kao uzrok ove nekonzistentnosti posmatra nedovoljna pouzdanost primenjene metode, gube se iz fokusa karakteristike same osobe koja se testira. Nasuprot tome, teorija o dinamičko-strukturalnoj ličnosti koju zagovara Lind, ovu nekonzistentnost uzima u obzir i pripisuje je specifičnoj organizaciji crta. U skladu sa tim, on (Lind, 1982a; 2000a) ističe da je, zbog svoje osnove i dizajna, *MJT* više bihejvioralni eksperiment nego klasični psihometrijski test, pa se konzistentnost i nekonzistentnost odgovora u ovom slučaju više odnose na svojstva moralno-kognitivne strukture osobe, nego na svojstva instrumenta kao što su greška merenja ili nepouzdanost.

Lind (Lind, 1982b; 2013e) tvrdi da *MJT* ima visoku pouzdanost, ali ne samo u smislu pouzdanosti klasične teorije testova, već u mnogo, po njemu, značajnijem smislu. Na prvom mestu, Lind, daje pomalo čudnu izjavu, da je *MJT* pouzdan zbog toga što niti njegova administracija niti njegovo skorovanje ne uključuju ljudski faktor, kao što je to na primer u intervjuima otvorenog tipa. Dalje, Lind navodi da se instrukcije i stimulusi u testu uopšte se ne menjaju, a pored toga kaže i da je *MJT* nezavisan od uzorka na kome se istraživanje vrši. Međutim, poslednje dve navedene konstatacije, nisu Lindova inovacija, već važe i za sve ostale testove. On objašnjava da se skorovi ne menjaju od uzorka do uzorka, kao što je to slučaj npr. kod Gutmanove skale, z skorova ili skorova baziranih na standardnoj devijaciji u uzorku, gde se statistika uzorka koristi u cilju računanja individualnih skorova na testu. Zbog toga što je *MJT* instrument koji je namenjen merenju razvojnih promena i promena nastalih pod uticajem obrazovnih intervencija, a, po Lindu, ovakvi instrumenti moraju biti osetljivi na realne promene, i koncept stabilnosti se ne primenjuje. I na kraju, Lind kaže da, zbog toga što se u *MJT*-u informacija o konzistentnosti šablona odgovora posmatra kao znak sposobnosti

moralnog rasuđivanja osobe, a ne kao osobina testa, koncept interne konzistencije nije primenljiv. Pošto se inkonzistentnost ovde posmatra kao znak manifestnog šablona ponašanja ispitanika, test nije ni podvrgnut ajtem-analizi radi povećanja interne konzistencije ili stabilnosti, jer bi to, prema Lindu, neizbežno dovelo do smanjenja validnosti i korisnosti testa.

Validnost instrumenta

U cilju boljeg razumevanja postupka validacije koji zagovara, Lind (Lind, 1995) najpre pravi razgraničenje dveju različitih bazičnih svrha ili namena mera, koje su povezane sa dva tipa mera koje su predložili Kumbs, Dejvs i Tverski (Coombs, Dawes, & Tversky, 1970, prema Lind, 1995) – mere kao tehnike (namenjene dobijanju informacija koje nam omogućavaju da predvidimo kriterijumsko ponašanje ili dispoziciju) i mere kao kriterijuma. Ove dve vrste mera, prema Lindu, podrazumevaju potpuno drugačije strategije validacije, naročito u kroskulturalnim istraživanjima. Mere kao tehnike zahtevaju samo korelacione studije i one predstavljaju izbor onda kada je validni test za merenje određenih bihevioralnih osobina veoma teško primeniti ili je primena veoma skupa. Lind dalje objašnjava da nema potrebe da ovakve tehnike merenja poseduju sadržinsku ili teorijsku validnost, već jedino visoku prediktivnu validnost – odnosno, potrebno je da budu u visokoj korelaciji sa kriterijumom čiji su indikator (kao primer Lind navodi MMPI). Dakle, mera kao tehnika čak ne zahteva ni dobro razvijenu teoriju o prirodi kriterijuma, već, kaže Lind, samo kategorije oko kojih postoji slaganje. Međutim, ne postoji način da se proverí teorijska validnost ovih mera ukoliko nemamo teoriju o određenim fenomenima. Statističke analize koje nemaju uporište u teorijskim očekivanjima, smatra Lind, ne pružaju osnovu za razumevanje prirode tih fenomena i prema tome ne govore ništa o teorijskoj validnosti mere. Štaviše, zaključuje on, ne postoji nepristrasan i objektivan način za kroskulturalno poređenje ovakvih mera zbog toga što empirijske korelacije na kojima su ove mere zasnovane reflektuju mnoge, relevantne i irelevantne, činjenice.

Ukoliko želimo da unapredimo naše razumevanje ljudskog ponašanja i testiramo teorije o tom ponašanju, Lind (Lind, 1995) smatra da treba primeniti meru kao kriterijum, koja zahteva različite vrste provera. Na prvom mestu, ovakva mera, prema Lindu, ne može biti validirana na osnovu korelacije sa nekim kriterijumom, zbog toga što ne postoji kriterijum koji je validan. Kolbijeva i saradnici (Colby et al. 1983) na sličan način govore o problemu validacije. Po njima odgovarajući koncept validacije za razvojnu meru je konstrukt validnost,

a ne predikcija na osnovu eksternog kriterijuma. Za meru stadijuma moralnog rasuđivanja, dva najbitnija empirijska kriterijuma konstrukt validnosti, naglašavaju autori, odgovaraju centralnim teorijskim pretpostavkama konstrukta stadijuma i to su nepromenjeni redosled stadijuma i strukturalna celovitost ili interna konzistentnost (opštost korišćenja stadijuma u moralnim pitanjima ili dilemama).

U tom smislu i Lind kaže da, pre nego što je Kolberg (1958, prema Lind, 1995) dizajnirao svoju meru nivoa moralnog rasuđivanja, nije bilo dostupnog kriterijuma za validaciju testa na osnovu korelacija. Kolberg je izveo hipoteze o prirodi moralnog rasuđivanja (kvazi-simpleks struktura interkorelacija stadijuma, nepromenjeni redosled stadijuma) i koristio ove predikcije kao test validnosti svog instrumenta. Kada su rezultati empirijskih istraživanja podržali ova predviđanja, Kolberg je zaključio da su i njegova teorija i mera validni. Prema tome, zaključuje Lind (Lind, 2000a, str. 8), *bilo bi bespredmetno validirati MJT koreliranjem sa drugim testovima. MJT je konstruisan na osnovu potpunih teorija u cilju da zameni druge testove za koje se činilo da nisu dovoljno validni. Tako da, ukoliko je korelacija sa drugim testovima niska, pomislili nismo da taj drugi test, a ne MJT, nije validan.*

Pored toga, Lind (Lind, 2000a) ističe da se u *MJT*-u ne vrši selekcija ajtema u cilju povećanja verovatnoće da se potvrdi bilo koja od pretpostavki koje treba testirati na osnovu testa (npr., nijedna stavka nije selektovana da bi se povećala korelacija C-indeksa sa empirijskim kriterijumima kao što su godine, politički stavovi ili više obrazovanje). Ova činjenica za Lindu predstavlja garanciju da *MJT* nije naklonjen favorizovanju određenih predikcija, kao što su stabilnost ili redosled rangiranja među ljudima, korelacije sa godinama ili nepromenjeni redosled, a najbitnije, po njemu, je to što stavke nisu birane niti da povećaju stabilnost skorova (pouzdanost) na uštrb osetljivosti testa na promene podstaknute obrazovanjem, niti su birane da povećaju osetljivost na promenu na uštrb teorijske validnosti.

Postupak validacije bi, prema Lindu (Lind, 1995), ukratko izgledao ovako. Na prvom mestu neophodno je dokazati da su teorijske pretpostavke na kojima je mera zasnovana empirijski tačne, kao i da su sadržaj i dizajn testa nedvosmisleno povezani sa teorijom. Zbog toga što su prilikom ovakve validacije teorijska razmatranja presudna, kaže Lind, ova vrsta validnosti naziva se teorijskom. Nasuprot nje nalazi se empirijska validnost koja jedino znači postojanje korelacije sa ustanovljenim kriterijumskim ponašanjem. Dakle, test je teorijski validan jedino ukoliko meri on što je autor njime nameravao da meri. Prema tome, možemo rešiti problem teorijske validnosti jedino na osnovu znanja o fenomenu koji se meri, a ne

samo na osnovu statističkih analiza. Ovaj proces uparivanja teorija i mera podrazumeva to da je dizajn mera u velikoj meri zasnovan na akumuliranom znanju o određenom ponašanju, a da se nove teorije testiraju korišćenjem tih mernih instrumenata.

Lind (Lind, 1982a) smatra da, s obzirom na to da teorijska validnost ne može biti merena, već mora biti ustanovljena na osnovu konceptualne analize i teorijske refleksije, dva najbitnija sredstva za obezbeđivanje ove validnosti jesu temeljna objašnjenja odgovarajuće teorije i neka vrsta procene nastalog testa od strane eksperata. U skladu sa tim Lind (Lind, 1999a) navodi da je, u cilju optimizacije teorijske validnosti, konstrukcija *MJT*-a bazirana je na ekstenzivnom pregledu literature, kao i materijala, odnosno intervjua iz istraživanja u kojima je korišćena Kolbergova metoda i njegov *Moral Judgment Interview*, ali i da je izvršeno nekoliko provera ajtema od strane eksperata.

Pored potrebe da test ispuni zahteve, odnosno kriterijume teorijske validnosti, Lind (Lind, 1999a) izveštava i o problemu zadovoljavanja uslova *komunikativne (semantičke i semiotičke)* validnosti, tj. stepena do koga ispitanici razumeju test i to na isti način kao i konstruktor testa. Naime, on (Lind, 2003; 2005a; 2005b) smatra da u testovima objektivnog tipa, kao što je *MJT*, kompleksne moralne misli moraju biti predstavljene u samo jednoj kratkoj rečenici. Pored toga što je ispitanik ovde lišen mogućnosti da dobije dodatna razjašnjenja, kako bi i on sam i ispitivač bili sigurni da misle na istu stvar, kao još jedan od razloga, Lind navodi mogućnost da preduge ili kompleksne rečenice opterete kratkoročnu memoriju ispitanika, tako da se na kraju može desiti da nismo sigurni na koji se deo rečenice odnosi njegov odgovor.

Semantička validnost, kaže Lind (Lind, 2003), podrazumeva da svaka stavka u testu, kao i test u celini, ispravno predstavljaju željeno značenje. U slučaju *MJT*-a to bi značilo da svaki (kontra)argument predstavlja jedan od 6 Kolbergovih stadijuma moralne orijentacije. On izveštava da je semantička validnost originalne verzije proverena pažljivim iščitavanjem stavki, a da je, pored toga, 6 istaknutih stručnjaka iz oblasti istraživanja moralnog razvoja ponovo kritički preispitalo svaku od stavki. Test je takođe, zadat maloj grupi ispitanika koji su naglas popunjavali test i zapisivali eventualne komentare, tako da je i na ovaj način moglo da bude ustanovljeno da li postoji neko nerazumevanje argumenata ili pojedinih reči. Nakon toga stavke su revidirane, a zatim ponovo podvrgnute istoj proceduri, pa su odgovori ispitanika prošli kroz četiri vrste relacione analize. Posmatranja ovih veza i interkorelacija odgovora, prema Lindu, dodatno je doprinelo otkrivanju još nekih znakova semiotičke validnosti, a ovaj način provere se koristi i prilikom provere semiotičke ekvivalencije prevedenih verzija *MJT*-a

Semiotička (Lind, 2003), tj. pragmatička validnost (Lind, 2005b) podrazumeva ne samo semantičku ispravnost izjave, već i njeno emocionalno i praktično značenje, kaže Lind. Odnosno, ona označava stepen do koga ispitanici, koji verovatno ne poznaju teoriju, razumeju predstavljene argumente na isti način kao i eksperti i konstruktor testa. On (Lind, 2005b) upozorava da se može desiti da instrukcije i stavke budu u potpunosti semantički korektne, ali da ih ispitanici i dalje razumeju na drugačiji način, tako da i odgovori mogu kasnije biti pogrešno interpretirani. Lind se ovom prilikom poziva na Kolberga (1958, prema Lind, 2005a; 2005b) koji smatra da pojedinačni argument sam za sebe nikada ne može biti pouzdan znak specifične moralne orijentacije ili sposobnosti moralnog rasuđivanja, već uvek mora biti interpretiran u kontekstu. Odnosno, pouzdana i validna interpretacija podataka se ne može postići sagledavanjem izolovanih argumenata, već, kao u *MJT*-u sagledavanjem struktura i relacija.

Lind (Lind, 2003), kao bitno, napominje da je, kao i drugi testovi sposobnosti, *MJT* veoma osetljiv na određene uslove pod kojima se radi. Ovi uslovi su posebno značajni kada su u pitanju istraživanja koja imaju evaluativni karakter. Vremenski pritisak, testovni zamor ili nepoverenje mogu biti faktori koji umnogome ograničavaju ispitanike.

Pitanje kroskulturalne validnosti

Svoje razmatranje pitanja kulturalne nepristrasnosti testova, Lind (Lind, 1995; 2003), započinje prikazom univerzalističke perspektive, prema kojoj različite kulture imaju makar neke iste vrednosti i da je postojanje tih univerzalnih moralnih vrednosti, moralnih principa, ono što omogućava konstruisanje kulturalno nepristrasnih mera i testova. Znanje o tome da je određena vrednost zaista moralna vrednost zasniva se, prema Lindu (Lind, 1995), na racionalnom prosuđivanju i na empirijskim dokazima.

Racionalni deo opravdanja univerzalističke tvrdnje, prema Lindu (Lind, 1995; 2003) može se naći u definiciji moralnih vrednosti kao onih principa ponašanja koji su podložni univerzalizaciji. Kolberg je, podseća Lind i zasnovao svoj model na dugoj filozofskoj tradiciji, kao i na racionalnoj argumentaciji, a retko koja mera moralnog razvoja je zasnovana na ovakvim racionalno-filozofskim osnovama. Kao primer, Lind (Lind, 1995) iznosi stanovište bihejviorističke perspektive gde se o moralnosti osobe može zaključivati na osnovu činjenice da li ona poštuje ili krši socijalno definisana pravila, kao što je na primer pravilo da ne treba krasti. Lind smatra da je ovo pravilo verovatno bitno u većini kultura, ali da se na njega ne možemo osloniti prilikom donošenja zaključaka o moralnosti osobe, ma o kojoj

kulturi da je reč. Ovakvo stanovište povlači za sobom i pretpostavku da lopov krade zbog toga što smatra da je to ispravna stvar, ali nijedan lopov ne može želiti da ovo postane univerzalno prihvaćeno pravilo – nijedan lopov ne želi da on sam bude opljačkan. Ono što čini da osoba postane lopov uglavnom ima veze sa ne-moralnim razlozima koji su delom u samoj osobi, a delom van nje. Kao jedan primer ne-moralnog razloga koji leži u samoj osobi Lind navodi nesposobnost te osobe da razume važnost pravila kojima se štiti vlasništvo. Ima mnogo siromašnih ljudi koji ne krše zakon zbog toga što razumeju da zakon, takođe štiti i njihovo vlasništvo. Primer ne-moralnog razloga koji je van osobe jeste ekstremno siromaštvo koje može navesti osobu na razmišljanje da je moralna obaveza očuvanje sopstvenog i života svojih najbližih važnija od obaveze da se poštuje vlasništvo drugih osoba.

Lind (Lind, 1986; 1995; 2005a) predlaže da se kao validni i kulturalno nepristrasni indeks moralnog razvoja uzme kompetencija moralnog rasuđivanja kako je određena od strane Kolberga, jer njegova definicija (Kohlberg, 1964, str. 425), po Lindu, ima prednosti u odnosu na ostale. Naime, moralna kompetencija je na ovaj način definisana u odnosu na moralne standarde same osobe, umesto u odnosu na bilo koji eksterni moralni standard koji bi zavisio od određene kulture. Odnosno, Kolbergovo određenje ove sposobnosti uzdržava se od nametanja specifičnih moralnih vrednosti pojedincu, već jedino zahteva to da svaka osoba, nezavisno od kulture kojoj pripada, prati sopstvene moralne vrednosti na dosledan način. Stoga i bilo koji instrument zasnovan na ovakvoj definiciji, smatra Lind, uzima u obzir i određene moralne standarde bilo koje kulture zahvaljujući samom svom dizajnu.

To bi, prema Lindu (Lind, 1995) značilo da ovako konstruisan test istovremeno omogućava i kroskulturalna poređenja. Na ovaj način C indeks se računa nezavisno od određenog sistema moralnih vrednosti jedne osobe, pa tako nije vezan za kulturalno specifične načine rešavanja moralnih dilema, naglašava Lind. Ispitanik može dobiti visok C skor bez obzira na nivo rezonovanja koji preferira, jer ovaj skor odražava sposobnost osobe da konzistentno primenjuje sopstvene moralne vrednosti dosledno u procesu donošenja odluka. Preciznije, C indeks odražava sposobnost ispitanika da procenjuje argumente bez obzira na svoje mišljenje o tom rešenju. Drugim rečima, C indeks ne odražava mišljenje osobe o moralnom pitanjima, niti odražava njenu preferenciju određenih stadijuma moralnog rasuđivanja. Ovaj indeks meri stepen do koga osoba zasniva svoje rasuđivanje na moralnim razlozima, pre nego na uzimanju u obzir toga da li je dati argument u skladu sa njenim mišljenjem. Sve ovo bi, prema Lindu (Lind, 2005a) značilo da, u cilju dobijanja visokog C skora, ispitanik ne treba da zauzima isključivo jednu moralnu orijentaciju – teorijski se može desiti da ispitanik najviše preferira prvi stadijum moralnog rasuđivanja i dobije visoki C skor.

Međutim, Lind ovde navodi da su rezultati mnogih istraživanja u kojima je korišćen *MJT* pokazali da se to skoro nikada ne dešava. U praksi se zapravo, prema Lindu, dešava ono što je Pijaže pretpostavio, a to je da su kognitivni i afektivni aspekt moralnog ponašanja veoma snažno povezani, tako da što je viša sposobnost moralnog rasuđivanja ispitanika, izraženija je i njihova preferencija za principijelne moralne argumente.

U mnogim slučajevima, kaže Lind (Lind, 1995), standardi dobijeni na osnovu promišljanja mogu se smatrati filozofski nepristrasnim, a to je u nekim slučajevima i dovoljno. Međutim, dalje navodi, da bi bilo od velike vrednosti, ukoliko bi ova promišljanja dobila i svoju empirijsku potvrdu. Tu empirijsku potvrdu Lind nalazi u rezultatima brojnih istraživanja u oblasti moralnog razvoja do kojih se došlo kognitivno-razvojnim merama i koji su ukazali na to da moralni razvoj ima neke aspekte koji su univerzalno važeći:

1. U svim do sada proučavanim kulturama preferencija 6 Kolbergovih stadijuma moralnog rasuđivanja ima redosled koji se može predvideti na osnovu teorije. Naime, stadijum 6 je najpreferiraniji, nakon njega stadijum 5, itd., iako se mogu dogoditi male inverzije preferencije stadijuma posebno između 1. i 2., kao i između 5. i 6.

2. U svim istraživanjima, nezavisno od kulture, interkorelacija stadijuma formira kvazi-simpleks strukturu. Odnosno korelacija susednih stadijuma veća je od one kod stadijuma koji su međusobno udaljeniji.

3. Prema kriterijumu afektivno-kognitivnog paralelizma preferencija stadijuma korelira sa merom sposobnosti moralnog rasuđivanja na način koji je moguće predvideti – korelacija preferencije najviših stadijuma visoko je pozitivno povezana sa skorom kompetencije, dok je ova korelacija sa najnižim stadijumima visoka i negativna, ostale korelacije nalaze se između ovih ekstrema.

Kao četvrti kriterijum validacije, Lind (npr. Lind, 1999a) jedno vreme zahteva i postojanje visoke pozitivne korelacije *C* skora sa količinom i kvalitetom obrazovanja ispitanika ($r > 0.40$). On (Lind, 2005a) objašnjava da su se testovi moralnog rasuđivanja dugo vremena i validirali na osnovu korelacije sa godinama starosti ispitanika. Visoka pozitivna korelacija viđena je kao veoma važan indikator teorijske validnosti jer se verovalo da se moralna kompetencija razvija u uzlaznom nepromenjenom redosledu i nikada ne dolazi do regresije (npr. Kohlberg, 1958 i 1984, prema Lind, 2005a; Rest, 1979, prema Lind, 2005a). Međutim, on ovde navodi da su u mnogim istraživanjima pronađeni neosporni znaci regresije i zaključuje da se stoga godine ne mogu i dalje smatrati ispravnim kriterijumom za validaciju testova moralnog razvoja. Njemu se čini da je ova pretpostavka o vezi sa godinama uzrokovana činjenicom da su se prva istraživanja fokusirala samo na mlade koji pohađaju

osnovnu i srednju školu ili idu na fakultet, tako da su varijable godine i obrazovanje uvek bile izmešane. Samo kada su uzorkom istraživanja obuhvaćeni mladi koji nisu nastavili akademsku karijeru, već su krenuli da rade kao veoma mladi, kaže Lind, došlo se do jasnih rezultata da kompetencija moralnog rasuđivanja uglavnom erodira. Tako da je, zaključuje Lind, do sada postalo jasno da ono što podstiče moralni razvoj nisu biološki određene godine, već kvalitet i kvantitet obrazovanja (Lind, 2002; Rest, 1979 i 1991, prema Lind, 2005a).

Lind (Lind, 2005a) kaže da se u većini, ako ne i u svim istraživanjima pokazalo da je korelacija obrazovanja i moralnog razvoja veća, nego veza sa svim drugim varijablama koje su proučavane (npr. Lind, 2002; Rest, 1979 i 1991, prema Lind, 2005a) i baš iz tog razloga Lind (Lind, 1999a) na početku svog istraživačkog rada, uvodi ovaj kriterijum.

Međutim, on kasnije (Lind, 2005a) ističe da, ono što podstiče moralni razvoj, nije samo stvar kvantiteta, već pre svega kvaliteta obrazovanja. Navodi da se u nekim istraživanjima pokazalo da pojedine obrazovne institucije ne samo da ne podržavaju moralni razvoj, već ga i koče, tako da ukoliko je kvalitet obrazovanja koji se tiče moralnog razvoja loš – više obrazovanja može značiti lošiju sposobnost moralnog rasuđivanja. Ovo se i jasno pokazalo u slučaju studenata medicinskog fakulteta (Lind, 1985c; 2005a). Pored rezultata koji su ukazivali na erodiranje moralne kompetencije u toku studiranja, i sami studenti iznosili su žalbe da se na predavanjima skoro uopšte ne bave etičkim implikacijama saznanja do kojih dolaze u toku studija.

On (Lind, 2005a) napominje da su kvantitet i kvalitet obrazovanja ipak veoma moćne determinante moralnog razvoja, ali i da se kvantitet, a posebno kvalitet obrazovanja, veoma razlikuju između kultura koje su proučavane (Lind, 1986; 2005a; Schillinger-Agati & Lind, 2003). Stoga, prema Lindu (Lind, 2003; 2005a) ma kakvo direktno poređenje C skorova različitih kultura ili zemalja neće imati mnogo smisla ukoliko se postojeće razlike u nivou, a posebno u kvalitetu obrazovanja, ne uzmu u obzir. Čak iako se uporede C skorovi prema nivoima obrazovanja u jednoj zemlji, napominje Lind, ne možemo biti sigurni da ovi nivoi zaista odgovaraju različitim kvantitetima obrazovanja ukoliko se ne razmotri i njegov kvalitet. Kao primer, on navodi rezultate koje je dobio u jednom od svojih istraživanja, gde su ispitanici završnih godina (12 razred) postigli viši C skor od studenata. Lind je zatim uvideo da su srednjoškolci dolazili iz privatne škole i uticajne sredine, dok se fakultet nalazio u veoma siromašnoj oblasti i sa slabom finansijskom podrškom. Zbog toga više ni Lind (Lind, 2003; 2005a) ne preporučuje da se obrazovanja uzima kao kriterijum za validaciju novih verzija testa moralnog rasuđivanja.

Međutim, iako se ne uzima više kao kriterijum za validaciju, obrazovanje Lindu (Lind, 2003; 2005a; 2013f) i dalje služi kao osnova za izbor odgovarajućeg uzorka, jer podaci pružaju adekvatnu osnovu za testiranje validnosti, jedino ukoliko u uzorku postoje znatne varijacije u sposobnosti moralnog rasuđivanja. Veličina varijanse C-skora u validacionom uzorku, kao što je pomenuto, ograničava korelaciju koja se može naći. Kako bi se osigurao odgovarajući uzorak za testiranje kros-kulturalne validnosti *MJT*-a, Lind (Lind, 2013f) predlaže da se uzorak sastoji od najmanje tri grupe ispitanika sa različitih nivoa obrazovanja, sa razmakom od otprilike dve godine. U većini slučajeva čini se da ovo pravilo uzorkovanja garantuje da će varijacija u sposobnosti moralnog rasuđivanja biti dovoljno velika za smislenu validacionu analizu, zaključuje Lind.

Pre nego što pređemo na opis predloženih kriterijuma, pomenućemo jedan fenomen koji je, u skorije vreme u istraživanjima u Latinskoj Americi otkrio Lind sa saradnicima (Lind, 2000d; Bataglia, Schillinger-Agati & Lind, 2003). Reč je o fenomenu moralne segmentacije koji ima direktan uticaj na pitanje kros-kulturalne validnosti instrumenta, a tiče se vrednosti skorova sposobnosti moralnog rasuđivanja.

Moralna segmentacija

Kolberg (Kohlberg, 1984, prema Lind, 2000d) je pretpostavio da se sposobnost moralnog rasuđivanja jedne osobe razvija postepeno, od jednog do drugog nivoa kroz različite zadatke (sadržaje). Lind (Lind, 2000d) izjavljuje da ima rezultata istraživanja (pa kao primer navodi istraživanja Krebs, 1991; 2000; Lind, 1985; Wakenhut, 1982) koji ipak ukazuju na postojanje situacionih razlika u moralnim stavovima i vrednostima osobe, odnosno ukazuju na postojanje fenomena koji je Vakenhat, prema Lindu, nazvao segmentacija.

Različiti istraživači (npr. Bataglia et al., 2003; Lind, 2000d; Schillinger-Agati & Lind, 2003) su u svojim istraživanjima otkrili da ispitanici dobijaju dosta niže vrednosti C skora na jednoj nego na drugoj dilemi. Ponovnim analiziranjem kroskulturalnih podataka istraživanja sprovedenih na Univerzitetima u Nemačkoj, Italiji i Meksiku, Lind (Lind, 2000d), pokušava da razjasni ovaj fenomen. Naime, radilo se o tome da su ispitanici u ovom istraživanju bili sličnih godina i nivoa obrazovanja, a da su rezultati ukazali na to da nemački studenti poseduju značajno viši C skor ($AS=42,1$) u odnosu na italijanske ($AS=24,6$) i meksičke ($AS=17,3$) studente.

Lind (Lind, 2000d) razmatra nekoliko mogućih objašnjenja nastalih razlika. Jedna od pretpostavki je da nemački studenti različito interpretiraju situaciju, odnosno predstavljene dileme, zatim da su studenti u Nemačkoj više navikli da se bave hipotetičkim, a u Italiji i

Meksiku svakodnevnim dilemama. Da studenti u Italiji i Meksiku imaju veoma različita lična iskustva u odnosu na studente iz Nemačke, za koje je test i bio originalno konstruisan, da je institucionalni pritisak u ovim zemljama različit ili/i da se radi o ideološkim razlikama, tj. da religija utiče na nivo sposobnosti moralnog rasuđivanja. Različito lično iskustvo razmatrano je kao uzrok zbog toga što su meksički studenti uglavnom pripadali višoj srednjoj klasi, pa je pretpostavka autora bila da je sadržaj dileme Radnici daleko od njihovog ličnog iskustva. Odnosno, smatrali su da ispitanici nisu imali puno kontakata sa ljudima iz radničke klase i uopšte takvim načinom života, pa su bili i nedovoljno motivisani da procenjuju argumente, tako da je C skor snižen zahvaljujući rezultatu na ovoj dilemi. Međutim, bliža analiza, kaže Lind, dovela je do nalaza koji je ukazivao na potpuno drugačije objašnjenje uzroka segmentacije – mnogi od njih imali su niže rezultate na dilemi ubistvo iz samilosti. U stvari, Lind objašnjava da se radilo o tome da učenje Rimske katoličke crkve zabranjuje iskrenim vernicima da raspravljaju o moralnim dilemama za koje crkva sama nudi božansko rešenje. Za istinskog vernika, pokoriti se Bogu znači, ne samo prihvatiti njegovu volju, već i suzdržavati se od bilo kakvog promišljanja o Njegovoj volji. Na osnovu ovakvih rezultata Lind objašnjava i kaže da religiozno orijentisani ispitanici potiskuju svoje autonomno moralno suđenje u odnosu na sadržaj dileme po kojem crkva zauzima snažan stav, tako da izgleda da fenomen segmentacije ukazuje na to da su internalizovana pravila, a ne eksterni socijalni pritisak, ona koja ograničavaju korišćenje autonomnog moralnog rasuđivanja.

Ovaj fenomen u skladu je i sa nalazom Rolanda Vakenhata (Wakenhut, prema Lind 2005a) koji je pronašao slične razlike u svom istraživanju na nemačkim vojnicima, gde su vojnici dobili niže C skorove na dilemama čiji se sadržaj ticao vojske, u odnosu na moralne dileme sličnog, ali civilnog sadržaja. Ovi nalazi o moralnoj segmentaciji, prema Lindu (Lind, 2005a; 2013) ne ukazuju samo na to razlike u C skorovima odražavaju jedino razlike u individualnim sposobnostima moralnog rasuđivanja i težini moralnog zadatka, već ukazuju i na uticaj moćnih socijalnih agenata kao što su crkva i vojska. Lind (Lind, 2000d) ističe da još uvek nema slaganja oko toga šta je uzrok ovog fenomena i da li se ove razlike tiču samo moralnih stavova ili važe i za sposobnost moralnog rasuđivanja kako je definisana od strane Kolberga.

Sličan rezultat dobijen je u istraživanju sposobnosti moralnog rasuđivanja na uzorku brazilskih i nemačkih studenti (Schillinger-Agati & Lind, 2003). Naime, pokazalo se da brazilski studenti imaju niže C skorove (N=233, AS=18,7, AS dilema Doktor= 26,7, AS dilema Radnici = 39,5) kada se uporede sa studentima iz nemačke (N=72, AS= 37,8, AS dilema Doktor= 55, AS dilema Radnici = 49,5, a pri tome su veoma slični sa C skorovima dobijenim u gore pomenutom istraživanju na ispitanicima iz Meksika.

Kriterijumi validacije testa

Na osnovu više decenija istraživanja moralnog rasuđivanja, Lind (Lind, 2005a) kaže da su tri nalaza toliko puta potvrđivana, da ih, možemo smatrati činjenicama. Ovi nalazi upravo se koriste kao kriterijumi validacije testa:

1. nalaz o hijerarhijskoj preferenciji stadijuma,
2. nalaz o kvazi-simpleks strukturi interkorelacija stadijuma,
3. Pijaževa teorija o afektivno-kognitivnom paralelizmu, empirijski podržana nalazima Linda.

Pre samog objašnjenja kriterijuma i prikaza rezultata različitih istraživanja u kojima je proveravana njihova validnost, smatramo da je neophodno napomenuti sledeće. Validacija svake nove verzije testa, zahteva da se sirovi rezultati dobijeni u istraživanju, najpre podvrgnu proveru koju sprovodi sam Lind. Rezultati validacije tih verzija dostupni su na sajtu, a Lind pri tome zadržava pravo da odlučuje o ispunjenosti zahteva kriterijuma, pri čemu u sklopu prikaza rezultata istraživanja uglavnom daje i svoj komentar.

Rezultati ovde prikazanih, kao i ostalih istraživanja mogu se naći na sajtu: <http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/mut/mjt-certification.htm>

Kriterijum 1: Hijerarhijska preferencija 6 Kolbergovih stadijuma²

Ovaj kriterijum validacije, prema Lindu (Lind, 2000a), odnosi se na hijerarhijsku preferenciju šest Kolbergovih stadijuma moralnog razvoja (afektivni aspekt) koja bi trebalo da bude u skladu je sa teorijskim predviđanjem *Naime, u istinski moralnoj dilemi, trebalo bi da ispitanici najviše preferiraju stadijume prema njihovom redosledu, tako da bi najpreferiraniji bio stadijum 6, a najmanje preferiran stadijum 1* (str. 7).

Ovaj kriterijum je, navodi Lind (2005a) zasnovan na nalazima Restovih istraživanja. Naime, Rest je, sam ili sa saradnicima, (npr. Rest 1973; Rest et al., 1969) empirijski utvrdio da subjekti mogu da razumeju moralne argumente sa sopstvenog stadijuma, sa svih stadijuma koji su ispod onog na kojem se nalaze, a obično i argumente sa sledećeg višeg stadijuma. Rest

---

² Na X osi svih Grafika na kojima su predstavljeni rezultati vezani za ovaj kriterijum, nalaze se Kolbergovi stadijumi, a na Y osi izraženost njihovog prihvatanja.

takođe nalazi da ispitanici preferiraju, odnosno biraju kao najbolje, odgovore sa najvišeg stadijuma koji mogu da razumeju i ta pojava je označena je kao hijerarhijska preferencija stadijuma. U jednom od svojih istraživanja on (Rest, 1973) kao polaznu osnovu uzima: Kolbergov nalaz (Kohlberg, 1958, prema Rest, 1973) o tome da stadijumi imaju prirodni tok razvoja (do koga je Kolberg došao na osnovu opažanja da se u odgovorima starijih ispitanika manifestuju karakteristike viših stadijuma), da vremenom ispitanici prirodno teže ka promeni *na gore*, odnosno na više stadijume razvoja (Kohlberg & Kramer, 1969, prema Rest, 1973), kao i Turielov (Turiel, 1969, prema Rest, 1973) nalaz da, ukoliko se promena namerno izaziva, postoji tendencija napredovanja na sledeći viši stadijum. Iako primenjuje sličan istraživački dizajn i metodologiju, Rest smatra da njegovo istraživanje izbegava neke slabosti prethodnih i da se rezultati mogu interpretirati u smeru pružanja podrške pretpostavci kognitivno-razvojne teorije o hijerarhijskoj preferenciji i redosledu stadijuma.

Pored Resta i Kolberg (Kohlberg, 1958 i 1984, prema Lind, 2005a) je sakupio mnoštvo dokaza koji ukazuju na to da su viši stadijumi moralnih orijentacija, ne samo preferiraniji kao idealni nivoi rezonovanja od strane filozofa, već i od strane običnih ljudi. Takođe, u istraživanjima (Rest, 1979; Lind, 1985d) je pronađeno i da se preferencija moralno najviših stadijuma razvija brže nego sposobnost da se oni u svakodnevnoj argumentaciji koriste na konzistentan i diferenciran način.

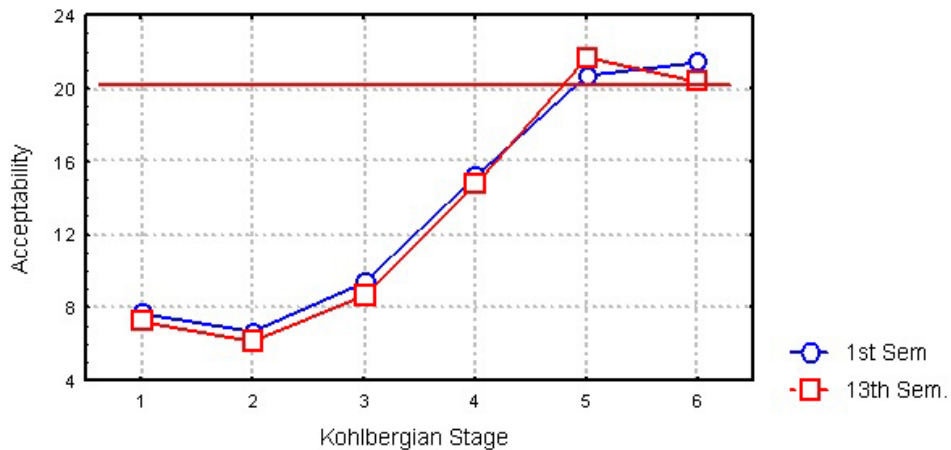
U cilju kategorisanja moralnih stavova/preferencija osobe i Lind koristi originalnih 6 Kolbergovih stadijuma moralnog rasuđivanja. U jednom trenutku Kolberg ih je redukovao na 5, ali se, prema Lindu (Lind, 2003) ipak kasnije vratio na staru poziciju (Kohlberg, Boyed, & Levine, 1990, prema Lind, 2005a).

Lind (Lind, 1985a; 2000a; 2003; 2005a; 2005b) izveštava o tome da su u mnogim istraživanjima u kojima je korišćen *MJT*, nalazi o hijerarhijskoj preferenciji stadijuma jasno podržani.

On (Lind, 1986; 1984/2000) iznosi podatke longitudinalnog istraživanja koje je sprovedeno između 1977. i 1983. godine u okviru FORM-Project-a. Istraživanje je deo internacionalne longitudinalne studije koja je trajala dugi niz godina, pri čemu autor ovog rada nema informaciju o tome da li je ovo istraživanje još uvek u toku.

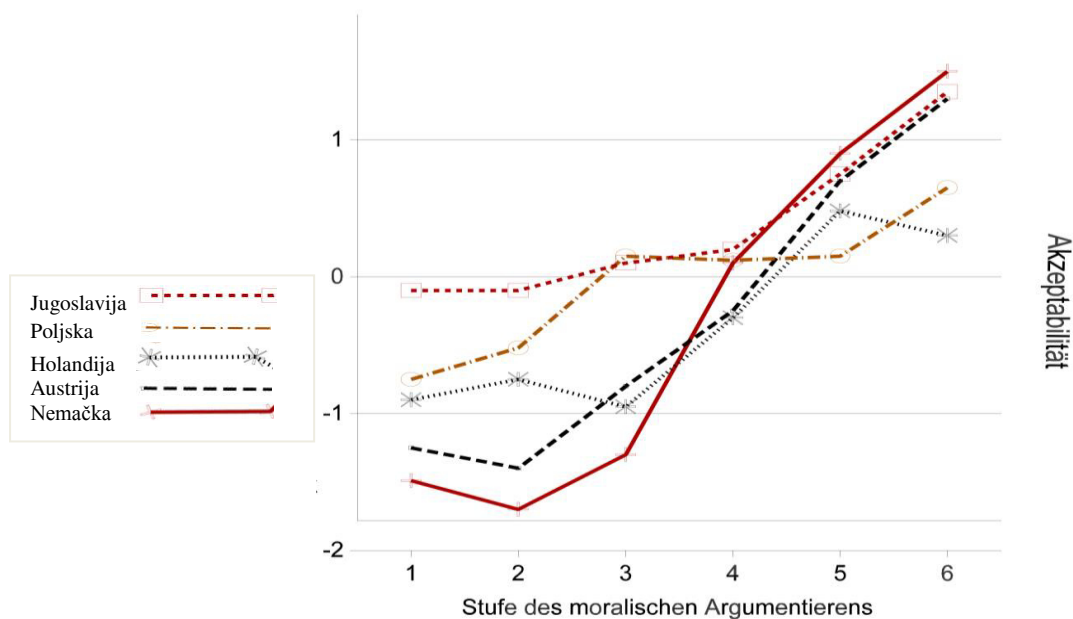
Podaci navedenog istraživanja u Zapadnoj Nemačkoj sakupljeni su na uzorku od 1649 studenata oba pola koji su studirali nemački jezik (n = 158), medicinu (211), ekonomiju (353), prirodne nauke (457), i tehničke nauke (289). Zbog nedostajućih podataka, odbačen je 181 test. Rezultati su, prema Lindu, pokazali da je preferencija pojedinih stadijuma u skladu sa teorijskim predviđanjem – stadijum 6 je najpreferiraniji od strane većine studenata, a i

ostali stadijumi su birani u skladu sa svojim redosledom ($F(5,2854)=12,36$; $p<0,001$). Iako retko ko od ispitanika prilikom intervjuisanja o različitim moralnim dilemama produkuje razloge sa stadijuma 6, skoro svi ispitanici preferiraju postkonvencionalne moralne principe u odnosu na konvencionalne i prekonvencionalne, kaže Lind. Rezultati ovog istraživanja prikazani su na Grafiku 1.

Grafik 1. Preferencija stadijuma na validacionom uzorku u Nemačkoj (Lind, 1983).

Lind (Lind, 1986) iznosi i podatke longitudinalnog krosnacionalnog istraživanja koje je, u sklopu pomenutog projekta, sprovedeno između 1977. i 1978. godine, na uzorku od 4055 studenata na prvom semestru. Istraživanjem su obuhvaćeni ispitanici oba pola iz različitih napred pomenutih polja obrazovanja ($N = 4055$) iz zapadno i istočno evropskih zemalja. Uzorci su ujednačeni po nivou obrazovanja, semestru studija, polu i obrazovnom polju. Veličine uzoraka iz pojedinih zemalja su sledeće: Austrija $N = 756$, Nemačka $N = 1469$, Holandija $N = 400$, Poljska $N = 882$, Jugoslavija $N = 548$. Na Grafiku 2 prikazani su podaci o hijerarhijskoj preferenciji pojedinih stadijuma na opisanim uzorcima kod studenata 1. semestra. Raspon preferencija kreće se od -3 do 3.

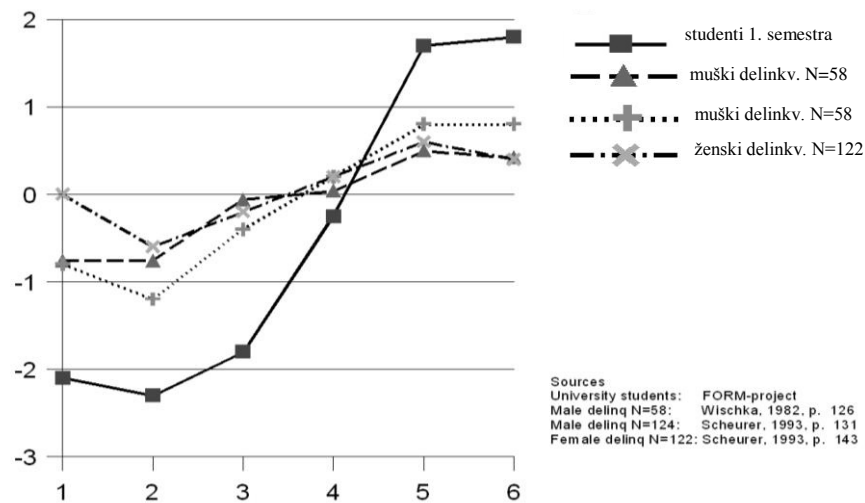

Grafik 2. Hijerarhijska preferencija stadijuma studenata pet evropskih zemalja (Izvor: FORM-project, prema Lind, 2002, str 146; 1986; 2013a).

Za razliku od prethodnog, Lind izveštava o tome da je za ovo istraživanje korišćena samo dilema Eutanazija. Iako, prema Lindu, Poljska i Jugoslavija imaju ideologije i kulturu koja se dosta razlikuje od onih u zapadnoevropskim zemljama, rezultati ukazuju na to da je hijerarhijska preferencija stadijuma ispitanika u svim zemljama ista. Odnosno, on kaže da skoro i da ne postoje varijacije u moralnim obzirima koje bi ukazivale na postojanje kulturalnih razlika. Ipak, blaga odstupanja koja se mogu uočiti, po Lindu (Lind, 1986) se delimično mogu pripisati greškama u prevodu. Na primer, objašnjava Lind, na uzorku studenata u poljskoj, argumenti sa stadijuma 3 su, zahvaljujući veoma visokim procenama kontraargumenata sa ovog stadijuma, nešto izraženije prihvaćeni od onih sa stadijuma 4. U originalnoj verziji testa kao razlog protiv eutanazije i postupka doktora navedeno je postupanje koje ne bi bilo u skladu sa uverenjima ostalih kolega, dok se u poljskoj verziji navodi da je to postupak koji nije u skladu sa principima profesionalne etike – što je očigledno razlog sa stadijuma 4.

Lind (Lind, 2000b) je sproveo longitudinalnom istraživanje na uzorku studenata medicine koji su ispitani 4 puta – u prvom, petom, devetom i 13. semestru, u trenutku kada su mnogi od njih već diplomirali i počeli stažiranje. Rezultati su pokazali da su stavovi prema svakom od Kolbergovih stadijuma kod studenata medicine bili veoma stabilni u periodu od 5 godina, odnosno da nije bilo promene u preferenciji stadijuma 5 i 6. Ove preferencije moralnih orijentacija ostale su stabilne čak i u apsolutnim terminima, naglašava Lind.

Rezultati istraživanja na uzorku delinkvenata, koje Lind prikazuje u nekoliko radova (Lind, 2002; 2005a; 2013a), dati su na Grafiku 3 i oni, takođe, prema Lindu govore u prilog hipoteze o hijerarhijskoj preferenciji stadijuma.

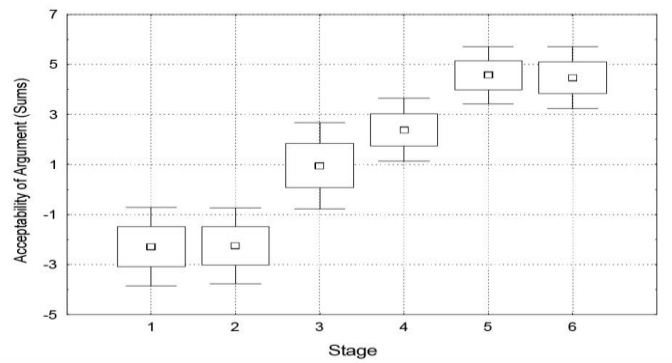

Grafik 3. Hijerarhijska preferencija stadijuma mladih nedelinkvenata i delinkvenata

Lind (Lind, 2005b), na osnovu pregleda validacionih istraživanja testa u različitim zemljama, pri čemu izveštava o postojanju 40 različitih jezičkih verzija koje su validirane, iznosi zaključak da rezultati pokazuju isti redosled preferencija – od najvišeg ka najnižem stadijumu. U svim zemljama principijelne moralne orijentacije (stadijumi 5 i 6) najpreferiranije su kao adekvatan nivo rezonovanja za rešavanje moralnih dilema, a prekonvencionalne orijentacije su najmanje preferirane (stadijumi 1 i 2).

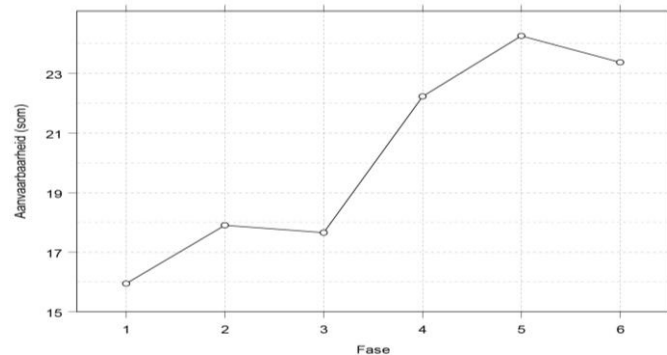
U nastavku rada biće prikazani rezultati nekoliko validacionih istraživanja koji su dobijeni u različitim zemljama. U nekima od ovih istraživanja, rezultati su prikazivani na osnovu sume skorova na pojedinim stadijuma, a negde je ova izraženost prikazana kroz aritmetičke sredine skorova.

Lind (Lind, 1999a; 2000a), kao model validacionog istraživanja, prikazuje rezultate brazilske verzije testa (Grafik 4). Autorka ove verzije (Bataglia, 2010) u svom kasnijem radu daje pregled rezultata ovog istraživanja koje je sprovedeno na uzorku od 60 ispitanika. Dobijeni rezultati zadovoljavaju pomenuti kriterijum, mada postoje blage inverzije između stadijuma 1 i 2 i između stadijuma 5 i 6. Lind (Lind, 1999a; 2000a) napominje da ovakva mala odstupanja ne utiču na validnost novih verzija testa.

Grafik 4. Hijerarhijska preferencija stadijuma na validacionom uzorku iz Brazila

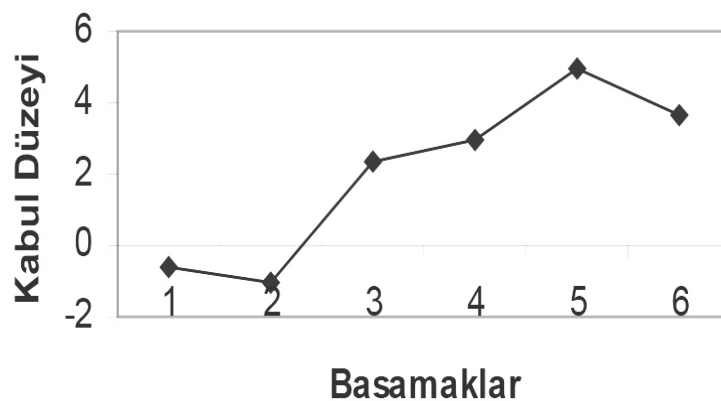
Belgijska verzija testa (Duriez & Demarez, 2000), čiji su rezultati prikazani na Grafiku 5, takođe ispunjava ovaj kriterijum.

Grafik 5. Hijerarhijska preferencija stadijuma na validacionom uzorku iz Belgije

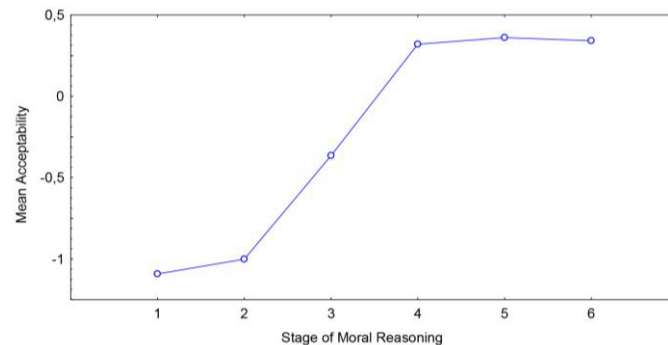
Blaga odstupanja u slučaju belgijske verzije ispoljena su kroz inverzije preferencija 2. i 3., kao i 5. i 6. stadijuma, a svi stadijumi procenjeni su pozitivno.

Rezultati validacionog istraživanja u Turskoj (Diftci, 2000) u kome je potvrđen kriterijum hijerarhijske preferencije prikazani su na Grafiku 6.

Grafik 6. Hijerarhijska preferencija stadijuma na validacionom uzorku iz Turske

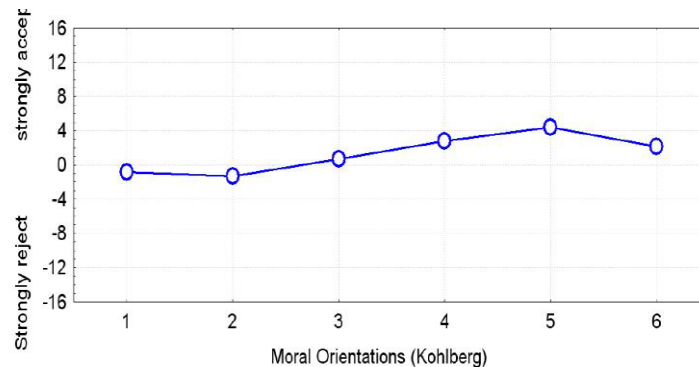
Kriterijum hijerarhijske preferencije stadijuma ispunjen je i u verziji testa na makedonskom jeziku (Handziska, 2001) na uzorku koji je činilo 198 ispitanika srednjih škola i fakulteta. Rezultati su predstavljeni na Grafiku 7.

Grafik 7. Hijerarhijska preferencija stadijuma na validacionom uzorku iz Makedonije

U prikazanim rezultatima validacionih istraživanjima u Belgiji, Brazilu, Turskoj i Makedoniji nema podataka o tome da li su razlike u izraženosti preferencije ispitanika za 6. stadijuma statistički značajne.

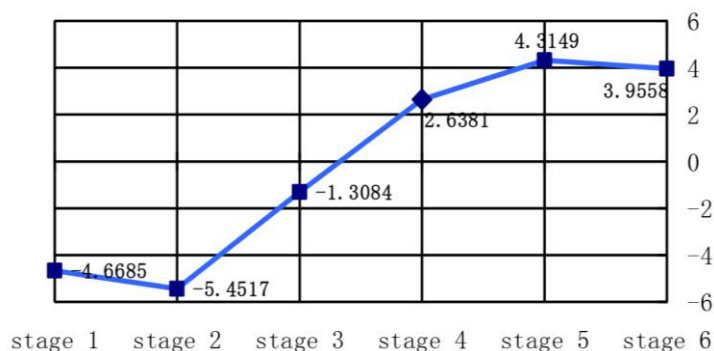
Na Grafiku 8 su prikazani rezultati istraživanja sprovedenog u Švedskoj (Weimer, 2010) na uzorku od 183 ispitanika. Pri tome se pokazalo da su razlike u proceni argumenata sa pojedinih stadijuma statistički značajne ($F(5,910)=55,29, p<0,001$).

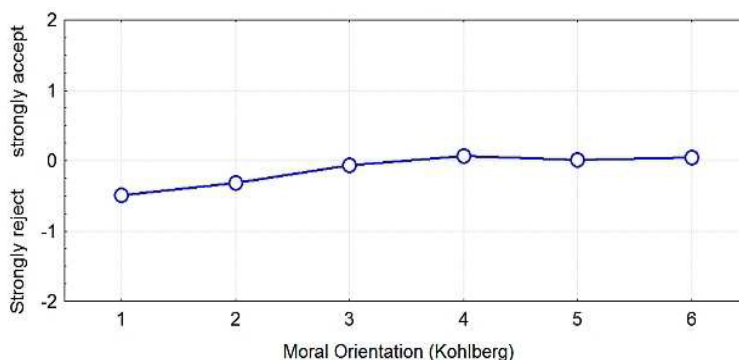
Grafik 8. Hijerarhijska preferencija stadijuma na validacionom uzorku iz Švedske

Validaciono istraživanje izvršeno je i u Kini prvi put 2003. godine (Zhao, 2003). Kriterijum o hijerarhijskoj preferenciji potvrđen je i u naredna dva istraživanja na uzorku ispitanika iz Kine. Jedno od njih (Shaogang & Huihong, 2008), sprovedeno je na uzorku od 724 adolescenata (od 14 do 27 godina), a rezultati su prikazani na Grafiku 9, a kriterijum je takođe zadovoljen i u istraživanju koje je sprovedeno par godina kasnije (Zhang, 2012) na uzorku kojim je obuhvaćeno 1967 ispitanika ($F(5,10310) = 235,04; p<0,001$). Rezultati ovog poslednjeg istraživanja prikazani su na Grafiku 10.

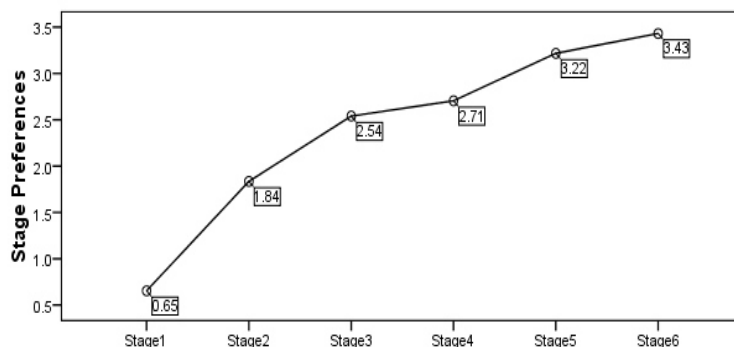
Grafik 9. Hijerarhijska preferencija stadijuma na validacionom uzorku iz Kine (Shaogang & Huihong, 2008)

Grafik 10. Hijerarhijska preferencija stadijuma na validacionom uzorku iz Kine (Zhang, 2012)

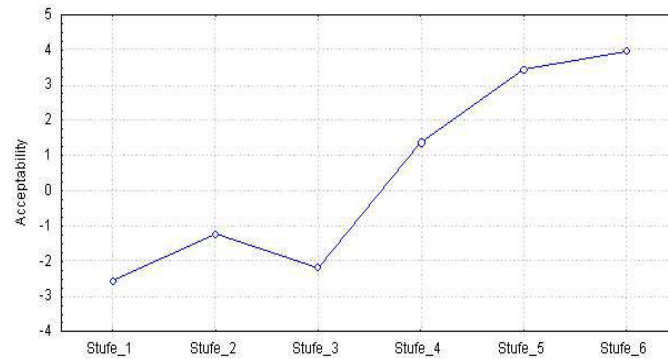
Kao i u prethodnim istraživanjima – preferencija stadijuma 5 i 6 nije najjasnije razgraničena i, bez obzira na priličnu zaravnjenost krivulje, redosled ostalih stadijuma prema ovim autorima, u skladu je sa teorijskom pretpostavkom.

Test je validiran i u Pakistanu (Liaquat, 2011; 2012) na uzorku od 436 učenika srednjih škola i fakulteta. Uzorak je činilo 439 ispitanika, a razlike u njihovoj preferenciji argumenata sa pojedinih stadijuma pokazale su se statistički značajnim ($F(4.61, 2017.56)=32,28$, $p<0,001$). Na Grafiku 11 su prikazani rezultati validacionog istraživanja sprovedenog po drugi put.

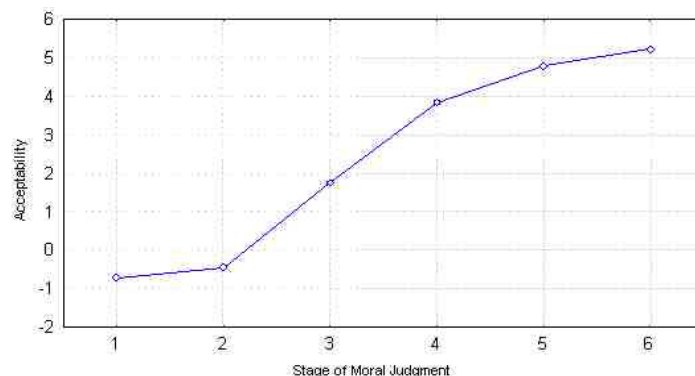
Grafik 11. Hijerarhijska preferencija stadijuma na validacionom uzorku iz Pakistana

Prikaz hijerarhijske preferencije stadijuma italijanske verzije testa (Comunian, 2002) na uzorku učenika srednjih škola i fakulteta nalazi se na Grafiku 12. U ovom slučaju može se videti da je raspored preferencija 2. i 3. stadijuma izmenjen. Razlike u preferencijama argumenata su statistički značajne ($F(5,825)=101,73$, $p<0,001$).

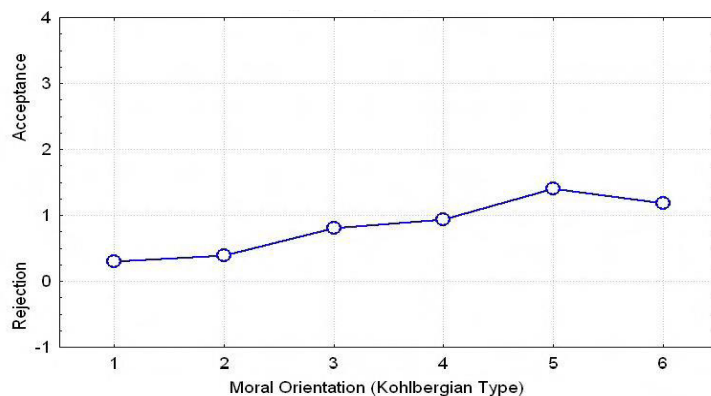
Grafik 12. Hijerarhijska preferencija stadijuma na validacionom uzorku iz Italije

Validnost testa proverena je i u Letoniji (Malzubris, 2002) na uzorku koji se sastojao od 115 ispitanika. Razlike između preferencija stadijuma su se pokazale statistički značajnim ($F(5,540) = 48,20$; $p<0,001$), a rezultati su prikazani na Grafiku 13.

Grafik 13. Hijerarhijska preferencija stadijuma na validacionom uzorku iz Letonije

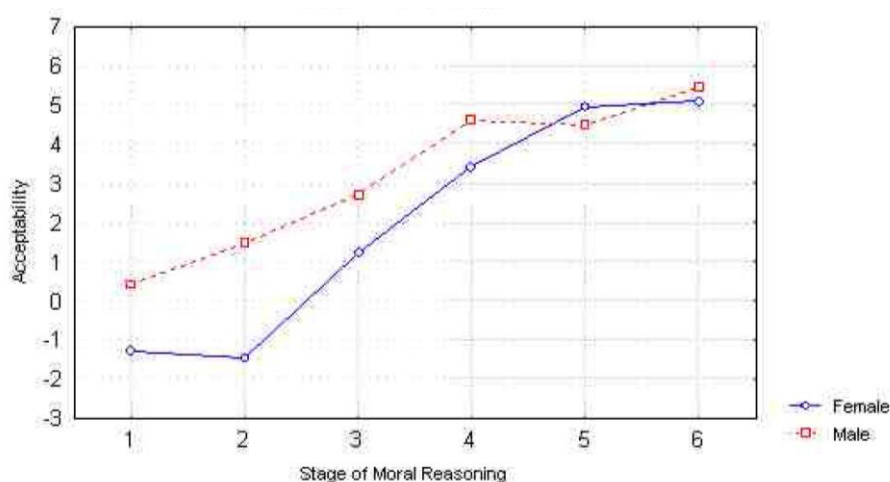
Iako je prihvatanje argumenata sa pojedinih stadijuma neobično visoko – sve vrednosti su iznad nule, a profil preferencija je prilično zaravnjen, autorka Jermenske verzije (Avetisyan, 2006) sa Lindom, na osnovu rezultata prikazanih na Grafiku 14, gde je prikazana i vrednost F testa ($F(5,585) = 10,68$; $p<0,001$), zaključuje da je validnost ovog kriterijuma na uzorku od 119 ispitanika potvrđena.

Grafik 14. Hijerarhijska preferencija stadijuma na validacionom uzorku iz Jermenije

Lind (Lind, 1986; 1984/2000) u istraživanju na uzorku studenata u Zapadnoj Nemačkoj, koje je pomenuto na početku, iznosi rezultate dobijene na osnovu provere ovog kriterijuma na ispitanicima različitog pola. Po njemu, ova preferencija ostaje nepromenjena i kada se radi o ispitanicima različitog pola – ispitanici muškog i ženskog pola ispoljavaju skoro identični red preferencije stadijuma prilikom moralnog rasuđivanja. Međutim, autor ne daje nikakve specifičnije podatke.

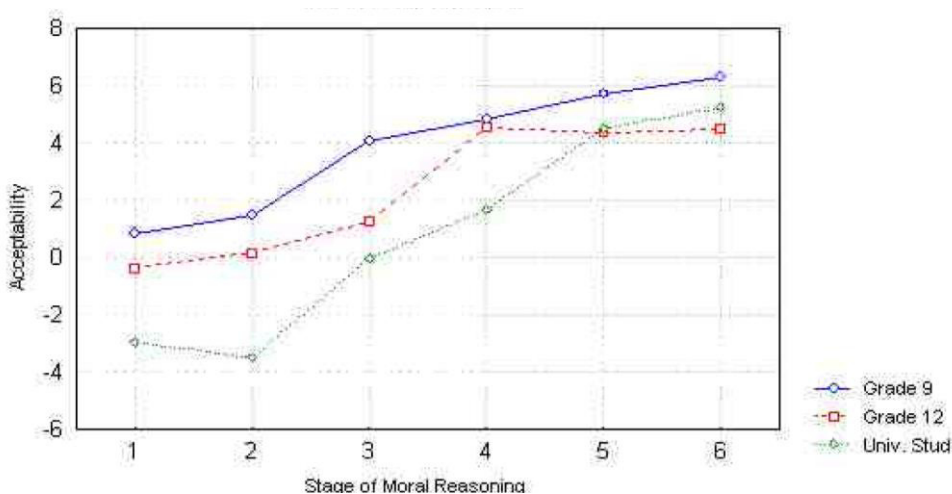
Ipak, u najvećem broju istraživanja u kojima je korišćen *MJT*, kriterijum hijerarhijske preferencije stadijuma ispitivan je na globalnim podacima, bez uzimanja u obzir polnih razlika. U prikazu rezultata provere kriterijuma hijerarhijske preferencije stadijuma, ovaj kriterijum je u letonskoj verziji testa (Malzubris, 2002) proveren u odnosu na pol. Rezultati se nalaze na Grafiku 15, a za vrednost F testa dobijenu u ovom istraživanju može se reći da je na granici statističke značajnosti ($F(5,535) = 2,18$; $p = 0,0552$).

Grafik 15. Hijerarhijska preferencija stadijuma u odnosu na pol na validacionom uzorku iz Letonije

Na osnovu rezultata prikazanih na Grafiku 15, može se uočiti da postoje inverzije preferencije stadijuma i kod muških i kod ženskih ispitanika. U slučaju ispitanika ženskog pola prisutna je inverzija 1. i 2. stadijuma, dok je u slučaju ispitanika muškog pola prisutna inverzija 5. i 6. stadijuma.

Slično je i sa rezultatima koji se tiču hijerarhijske preferencije kod ispitanika različitog nivoa obrazovanja, Na Grafiku 16 prikazani su rezultati hijerarhijske preferencije stadijuma ispitanika različitog nivoa obrazovanja dobijeni u Letoniji (Malzubris, 2002). Može se uočiti da što su ispitanici na nižem nivou obrazovanja, manje odbacuju argumente sa nižih stadijuma, ali i u manjoj meri prihvataju one sa viših ($F(10,530) = 2,36; p < 0,01$).

Grafik 16. Hijerarhijska preferencija stadijuma u odnosu na nivo obrazovanja na validacionom uzorku iz Letonije

Slovačkova i Slovaček (Slovackova i Slovacek, 2007) u istraživanju u Češkoj koje je sprovedeno na 310 studenata medicine dobijaju rezultate prikazane u Tabeli 2.

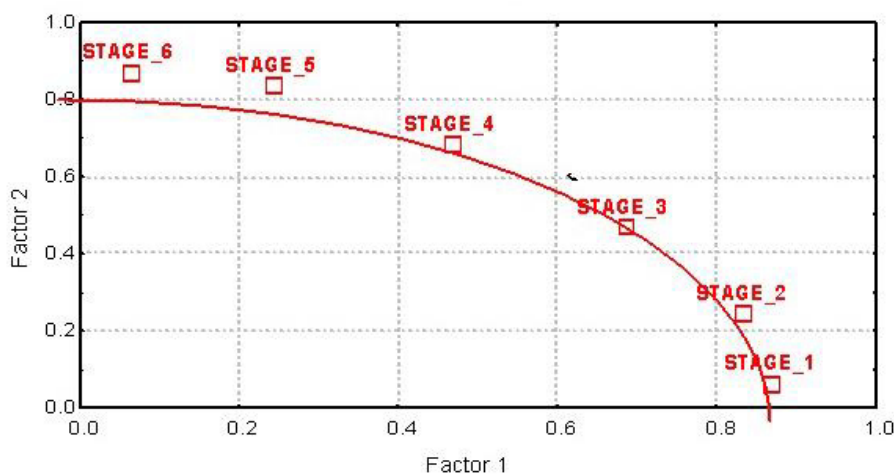
Tabela 2. Hijerarhijska preferencija stadijuma u odnosu na nivo obrazovanja na validacionom uzorku iz Češke

	Semestar				
	2.	4.	6.	8.	10.
AS	4,2	5,0	4,2	4,6	4,6
SD	1,5	1,2	1,7	1,3	1,2
N	60	41	74	91	44

Kriterijum 2: Kvazi-simpleks struktura

Kriterijum kvazi-simpleks strukture, kao što je rečeno, odnosi se na poseban način interkorelacija varijabli: korelacija susednih ili sličnih varijabli viša je od korelacije varijabli koje su međusobno udaljenije ili manje slične. Ovaj kriterijum validacije skala moralnog razvoja, prema Lindu, ima svoje uporište u Kolbergovoj disertaciji u kojoj on izjavljuje (Kohlberg, 1958, prema Lind, 2005a, str. 12): *Čini se da se objašnjenje može naći u razmišljanjima L. Gutmana (Guttman). On specifikuje neke neophodne, mada ne i dovoljne uslove za donošenje zaključka o razvojnom sledu. Ukoliko određeni testovi ili stavke ili dimenzije stoje u razvojnom redu jedni u odnosu na druge, onda bi trebalo da među njima postoji određeni šablon veza, ... Ovakav šablon koji se odnosi na kvantitativne podatke, prema Gutmanu se zove "simplex" (Kohlberg, 1958, str. 82-83, prema Lind, 2005a). Implikacija je ta da svaki nivo treba da bude u najvišoj korelaciji sa susednim stadijumom/ima, dok bi korelacije trebalo ravnomerno da opadaju kako stadijumi postaju udaljeniji prema svom redosledu. Ukoliko je matrica ovih korelacija uređena prema ovom razvojnom nivou, korelacije bi se smanjivale u bilo kom pravcu koji podrazumeva udaljavanje od glavne dijagonale (Kohlberg, 1958, str. 84, prema Lind, 2005a).*

Lind (Lind, 2005a, str. 12) u jednoj od napomena u ovom radu daje objašnjenje da je **kvazi-simpleks struktura zapravo simpleks struktura u kojoj su dozvoljene prilične greške merenja**. Po njemu, *razumno je očekivati perfektnu simpleks strukturu jedino u slučaju da su greške merenja zanemarljive*. Idealna kvazi-simpleks struktura bi, prema Lindu (npr. Lind, 2003), trebalo da izgleda kao na Grafiku 17.

Grafik 17. Idealna kvazi-simpleks struktura na fiktivnim podacima (izvor: Lind, 2003)

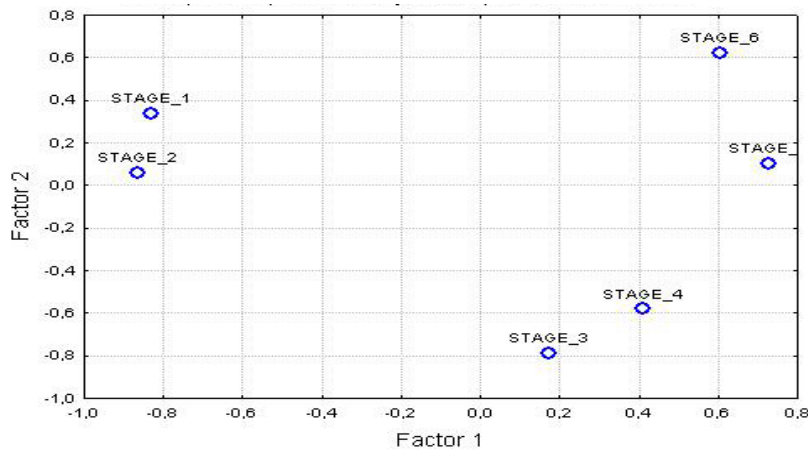
Lind (npr. Lind, 2003; 2005a) izveštava Kolberg nije uveo statistički koeficijent kojim bi merio stepen uklapanja ove predikcije sa posmatranim podacima, već je to činio vizuelnom inspekcijom matrica korelacija dobijenih u istraživanju. Lind ovde objašnjava da je, kao pomoć pri vizuelnoj proveru, sa saradnicima koristio dve statističke metode. Jedna je metoda preraspodele korelacija u cilju poboljšanja kvazi-simpleks strukture, pa, ukoliko bi rezultati ukazali na potrebu za promenom redosleda stadijuma koji ne bi bio u skladu sa onim koji je Kolberg predložio, smatralo bi se da ovaj kriterijum nije zadovoljen. Ipak, Lind smatra da je ovaj metod previše grub i neosetljiv, pa predlaže drugi način – korišćenje analize glavnih komponenti sa jednostavnom varimax rotacijom. Da bi kriterijum bio ispunjen, ovaj način provere zahteva da se analizom dođe do dva faktora, kao i da faktorska zasićenja svakog stadijuma budu raspoređena na kružnici redosledom od prvog do šestog stadijuma

Lind (npr. Lind, 2003; 2005a) je rezultate pomenutog, originalnog, Kolbergovog istraživanja za disertaciju, podvrgao ovoj analizi i dobio strukturu korelacija prikazanu u Tabeli 3.

Tabela 3. Interkorelacije preferencija stadijuma na rezultatima dobijenim u Kolbergovom originalnom istraživanju

Stadijum	1	2	3	4	5
2	,55	-			
3	-,41	-,19	-		
4	-,52	-,41	,18	-	
5	-,52	-,58	,09	00	-
6	-,37	-,43	-,29	-,07	,23

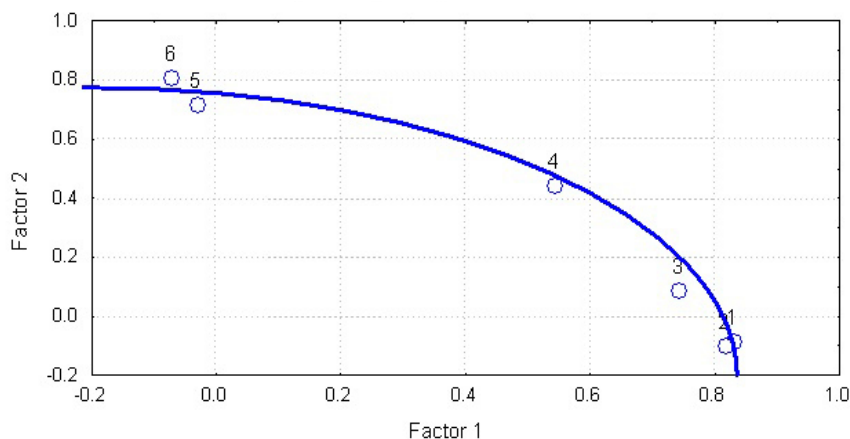
Lind (Lind, 2005a) dalje kaže da bi trebalo obratiti pažnju na to da je Kolberg u svojim intervjuima kao indikatore preferencije stadijuma (ipsativni, zbog toga što se dodaju do 100%) koristio relativne frekvencije korišćenja stadijuma, što implicira da neki pokazatelji moraju da budu u negativnoj međusobnoj korelaciji (dok neki procenti rastu, drugi po definiciji moraju da opadaju). Lind je ovu matricu korelacije podvrgao analizi glavnih komponenti i dobio rezultate prikazane na Grafiku 18.

Grafik 18. Kriterijum kvazi-simpleks strukture proveren na podacima iz originalnog Kolbergovog istraživanja (Kohlberg, 1958, p. 84, prema Lind, 2005a).

Poređenje Kolbergovih podataka sa idealnom kvazi-simpleks strukturom, prema Lindu (npr. Lind, 2003; 2005a; 2013a) pokazuje da postoji dobro, iako ne perfektno poklapanje.

Rezultati istraživanja u kojima je korišćen *MJT* po Lindu (npr. Lind, 1986; 2002; 2005a; 2013a) pokazuju još bolje poklapanje sa ovom strukturom. On (Lind, 1983) je u pomenutom istraživanju na studentima prvog semestra iz zapadne Nemačke 1970-ih došao do matrice interkorelacija, prikazane na Grafiku 19, koja, po njemu, mnogo bolje ispunjava ovaj kriterijum.

Grafik 19. Kriterijum kvazi-simpleks strukture proveren na osnovu podataka validacionog istraživanja u Nemačkoj

Bilo koji pokušaj da se preurede ovi podaci, izjavljuje Lind (Lind, 1985d), pokazao je da ne postoji drugačiji redosled stadijuma koji bi se više približio idealnoj kvazi-simpleks strukturi.

Lind (Lind, 1986; 2013a) iznosi podatak da je ovaj rezultat ponovljen i u već pomenutom longitudinalnom istraživanju na ispitanicima u 5 istočnoevropskih zemalja u kome je korišćena samo dilema Doktor. Odnosno, korelacija susednih stadijuma viša je od korelacije stadijuma koji su razvojno udaljeniji (Tabela 4).

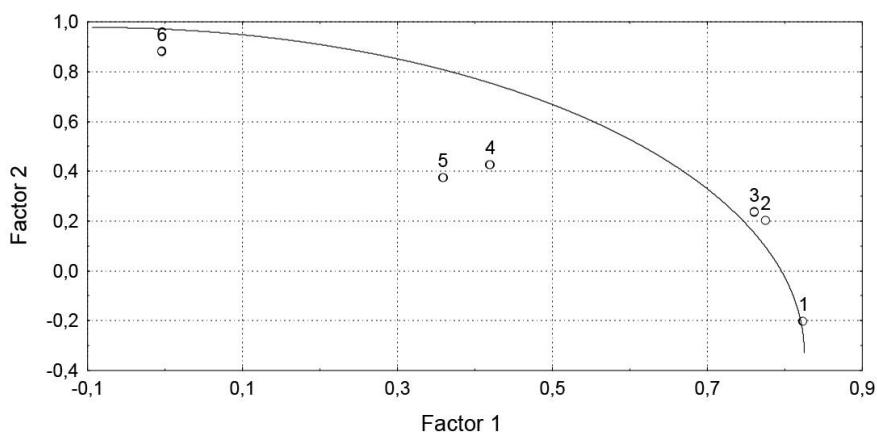
Tabela 4. Interkorelacije preferencija stadijuma na uzorku iz 5 evropskih zemalja

Stadijum	2	3	4	5	6
1	0,59	0,3	0,25	0,11	0
2		0,29	0,3	0,08	0,03
3			0,28	0,13	0,06
4				0,15	0,1
5					0,25

U Tabeli 5 i na Grafiku 20 prikazana je struktura interkorelacija dobijena u istraživanju sprovedenom na brazilskom uzorku (Bataglia, 2010) kojim su obuhvaćeni učenici srednje škole i fakulteta – ukupno njih 60. Pomenuto je da Lind rezultate ovog istraživanja koristi kao model za prikazivanje validacionog istraživanja.

Tabela 5. Interkorelacije preferencija stadijuma na validacionom uzorku iz Brazila

Stadijum	1	2	3	4	5
2	0,45	/			
3	0,51	0,47	/		
4	0,11	0,41	0,31	/	
5	0,21	0,27	0,22	0,12	/
6	0,01	0,14	0,24	0,14	0,16

Grafik 20. Kriterijum kvazi-simpleks strukture proveren na osnovu podataka validacionog istraživanja u Brazilu

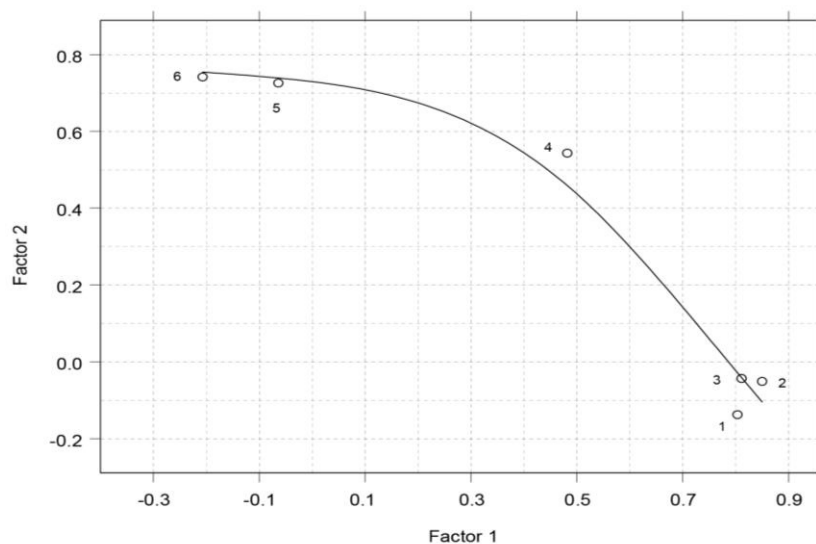
Iako i Lind i Bataglia izvide zaključak da ovako dobijena struktura interkorelacija ispunjava zahteve kvazi-simpleks strukture, uočljive su inverzije veličine interkorelacija stadijuma.

Belgijska verzija testa (Duriez & Demarez, 2000), takođe ispunjava ovaj kriterijum. Rezultati su prikazani u Tabeli 6 i na Grafiku 21.

Tabela 6. Interkorelacije preferencija stadijuma na validacionom uzorku iz Belgije

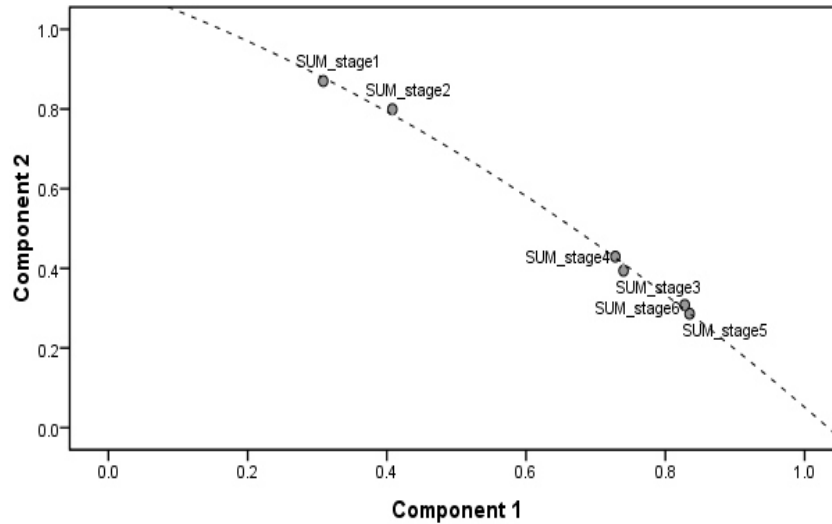
Stadijum	1	2	3	4	5
2	0,62 ****	/			
3	0,52 ****	0,54 ****	/		
4	0,16 *	0,27 ***	0,29 ****	/	
5	-0,07	-0,08	-0,07	0,13	/
6	-0,19 *	-0,18 *	-0,18 *	0,12	0,26 **

* $p < 0,05$, ** $p < 0,001$, *** $p < 0,0005$, **** $p < 0,0001$

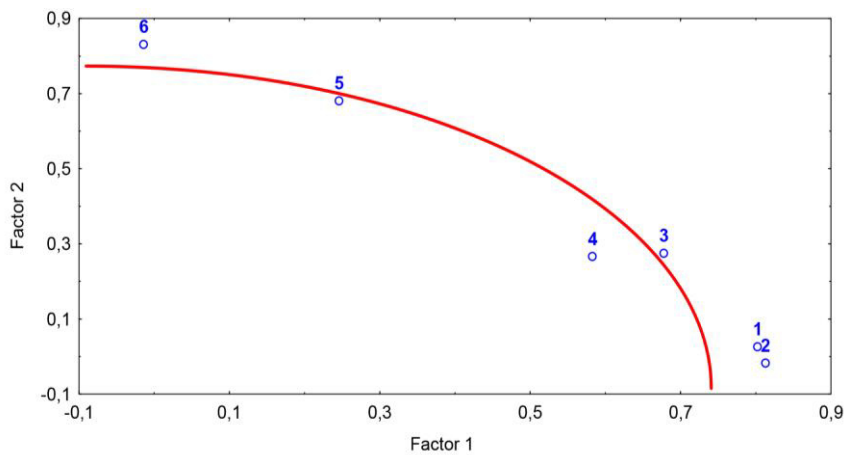
Grafik 21. Kriterijum kvazi-simpleks strukture proveren na osnovu podataka validacionog istraživanja u Belgiji

Ovaj kriterijum ispunjava i verzija testa proverena na uzorku ispitanika iz Pakistana (Liaquat, 2011; 2012). Autor, pored grafičkog prikaza (Grafik 22), daje i podatke rezultata analize glavnih komponenti sa varimax rotacijom koji su ukazali na postojanje dva faktora od kojih prvi objašnjava 67.6%, a drugi 9.6% varijanse.

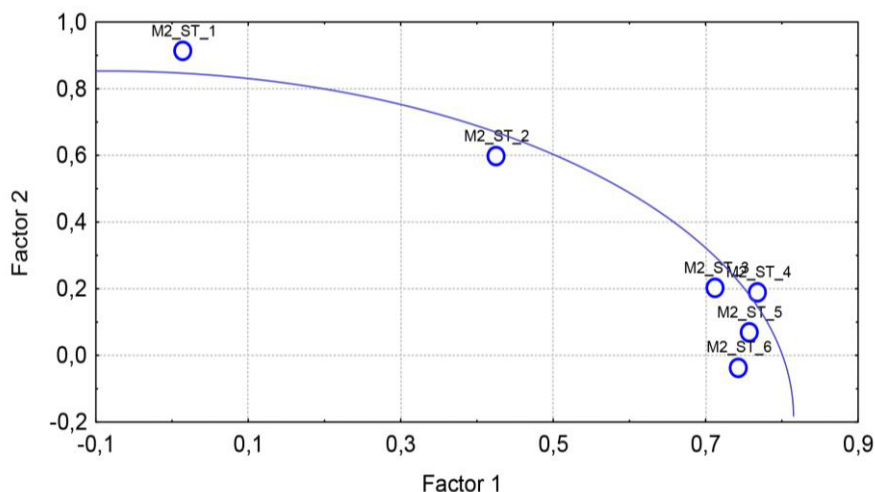
Grafik 22. Kriterijum kvazi-simpleks strukture proveren na osnovu podataka validacionog istraživanja u Pakistanu

Kriterijum kvazi-simpleks strukture ispunjen je i u verzijama testa na makedonskom jeziku (Handziska, 2001) na uzorku koji je obuhvatio 198 ispitanika (Grafik 23), kao i u Maroku (Aghbal, 2004) na arapskom jeziku (Grafik 24).

Grafik 23. Kriterijum kvazi-simpleks strukture proveren na osnovu podataka validacionog istraživanja u Makedoniji

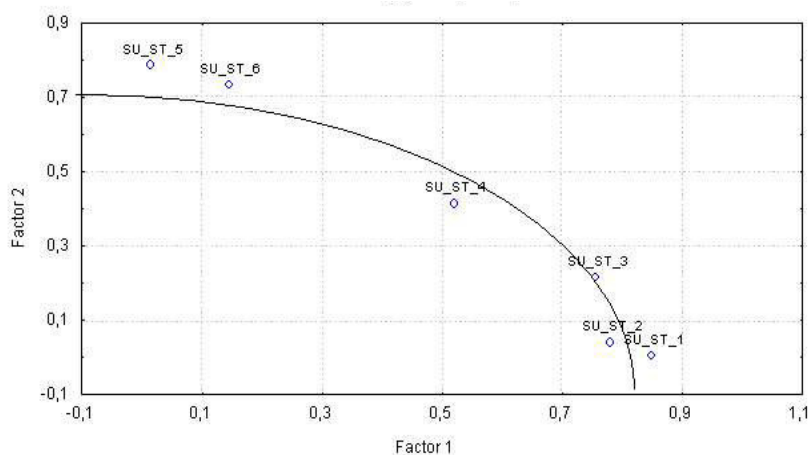
Iz prikazanih rezultata makedonske verzije, može se uočiti da je prisutna inverzija zasićenja 1. i 2. stadijuma.

Grafik 24. Kriterijum kvazi-simpleks strukture proveren na osnovu podataka validacionog istraživanja u Maroku

Iz rezultata prikazanih na Grafiku 24, može se videti da u marokanskoj verziji testa nema inverzija zasićenja stadijuma, ali i da ne postoji najbolja usaglašenost ovih rezultata sa predviđenim kriterijumom.

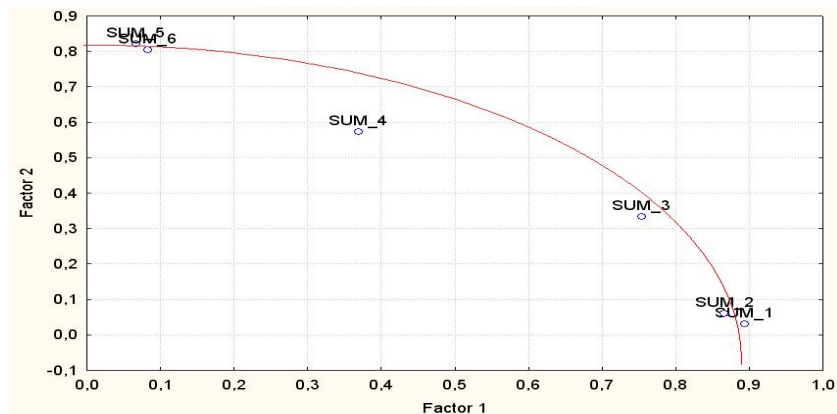
Kvazi-simpleks struktura podataka dobijenih na italijanskoj verziji testa (Comunian, 2002) nalazi se na Grafiku 25.

Grafik 25. Kriterijum kvazi-simpleks strukture proveren na osnovu podataka validacionog istraživanja u Italiji

Iako su u italijanskoj verziji testa dobijeni rezultati raspoređeni na način koji, u odnosu na gore predstavljenu marokansku verziju, više odgovara kvazi-simpleks strukturi, u ovom slučaju može se uočiti prisutna inverzija 5. i 6. stadijuma.

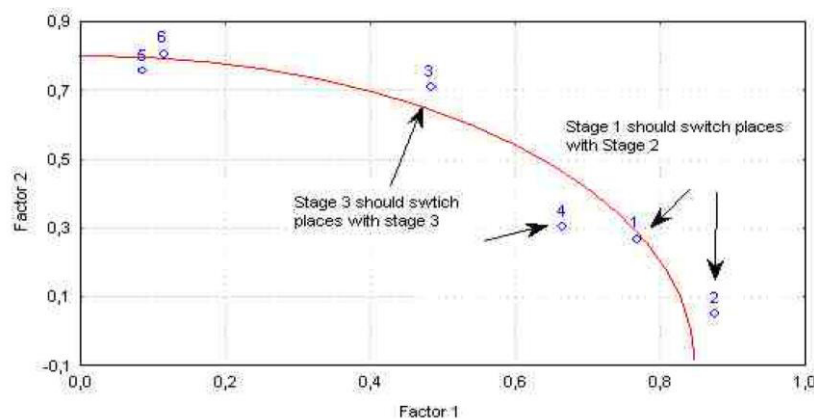
Istraživanje u Švedskoj (Weimer, 2010) kojim je obuhvaćeno 183 ispitanika, takođe je dalo potvrdne rezultate (Grafik 26).

Grafik 26. Kriterijum kvazi-simpleks strukture proveren na osnovu podataka validacionog istraživanja u Italiji

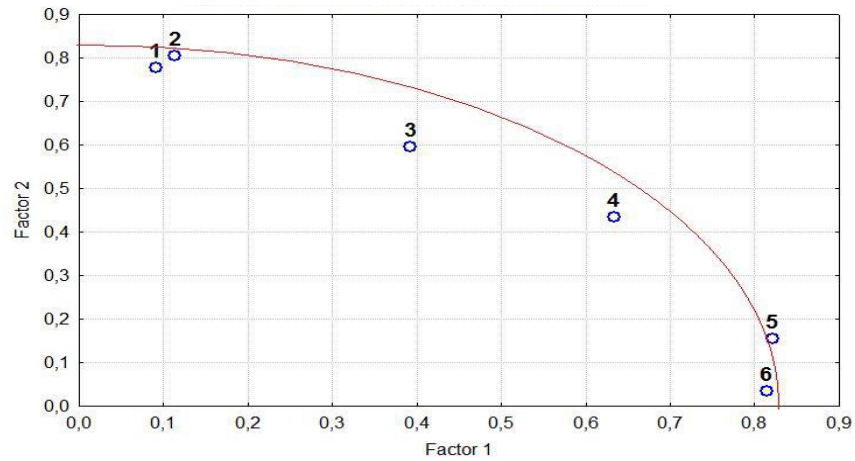
Autor švedske verzije kaže da je ispunjenost kriterijuma kvazi-simpleks strukture na ispitanom uzorku na skoro maksimalnom nivou, kao i da su podaci u skoro perfektnoj saglasnosti sa predviđanjima. Blagu inverziju redosleda zasićenja stadijuma 5. i 6., zajedno sa Lindom, autor objašnjava činjenicom da je varijacija u sposobnosti moralnog rasuđivanja u uzorku manja nego što se očekivalo.

Na Grafiku 27 prikazani su rezultati validacionog istraživanja sprovedenog u Letoniji na uzorku od 117 ispitanika (Malzubris, 2002). Kada komentariše ove rezultate, Lind (u Malzubris, 2002) kaže da je verzija validna izuzev minornih odstupanja koja se odnose na ovaj kriterijum. On dalje predlaže da se ponovo pregledaju ajtemi i ukoliko je potrebno revidiraju. Mada, iako se uzrok odstupanja ne može naći, Lind kaže da bi se, s obzirom na to da su ostali kriterijumi ispunjeni, ova verzija smatrala u potpunosti kroskulturalno validnom.

Grafik 27. Kriterijum kvazi-simpleks strukture proveren na osnovu podataka validacionog istraživanja u Letoniji

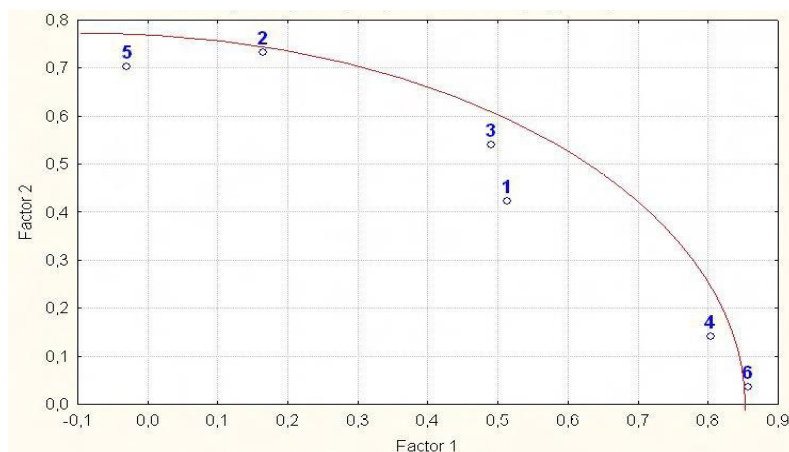
Validaciono istraživanje, na uzorku koji je obuhvatio 486 ispitanika, sprovedeno je i u Južnoj Koreji (Park, 2011), a rezultati analize kriterijuma kvazi-simpleks strukture prikazani su na Grafiku 28.

Grafik 28. Kriterijum kvazi-simpleks strukture proveren na osnovu podataka validacionog istraživanja u Koreji

Za rezultate dobijene u korejskoj verziji testa Lind (u Park, 2011) kaže da su u perfektnoj saglasnosti sa datim kriterijumom i da jedino postoje dve male devijacije koje se ponovo tiču stadijuma 1. i 2., kao i 5. i 6.

Na osnovu podataka sakupljenim na uzorku od 119 ispitanika Jermeniji (Avetisyan, 2006) dobijeni rezultati su pokazali da kriterijum kvazi-simpleks strukture nije ispunjen (Grafik 29).

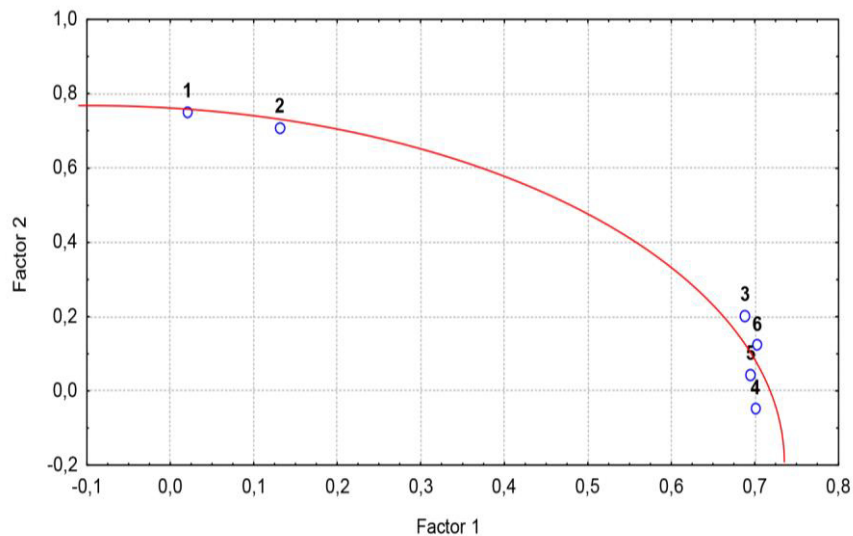
Grafik 29. Kriterijum kvazi-simpleks strukture proveren na osnovu podataka validacionog istraživanja u Jermeniji

Lind (u Avetisyan, 2006) međutim, kaže da na se osnovu dobijenih podataka jermenska verzija može smatrati validnom u smislu da se može koristiti u istraživanjima uz napomenu da se podatak o ograničenoj validnosti uvek pomene u izveštaju rezultata i uzme u obzir prilikom tumačenja podataka. Pored toga smatra da je kvazi-simpleks struktura potpuno nepravilna, a da je razlog tome verovatno premala varijacija C skora u uzorku. U cilju poboljšanja rezultata on predlaže uključivanje dodatnih uzoraka sa različitih razreda i škola u cilju maksimizacije varijanse C skora.

Rezultati validacionog istraživanja sa kineskim prevodom MJT-a (Zhao, 2003) dobijeni na uzorku od 141 ispitanika, prikazani su u Tabeli 7 i na Grafiku 30.

Tabela 7. Interkorelacije preferencija stadijuma na validacionom uzorku iz Kine

Stadijum	1	2	3	4	5
2	0,10				
3	0,12	0,18			
4	0,08	0,06	0,36		
5	0,10	0,08	0,35	0,24	
6	0,07	0,19	0,29	0,33	0,37

Grafik 30. Kriterijum kvazi-simpleks strukture proveren na osnovu podataka validacionog istraživanja u Kini

Lind (u Zhao, 2003) ne komentariše validnost instrumenta u celini, osim podatka koji se može videti u tabeli da postoji samo jedan faktor i da nema jasne kvazi-simpleks strukture.

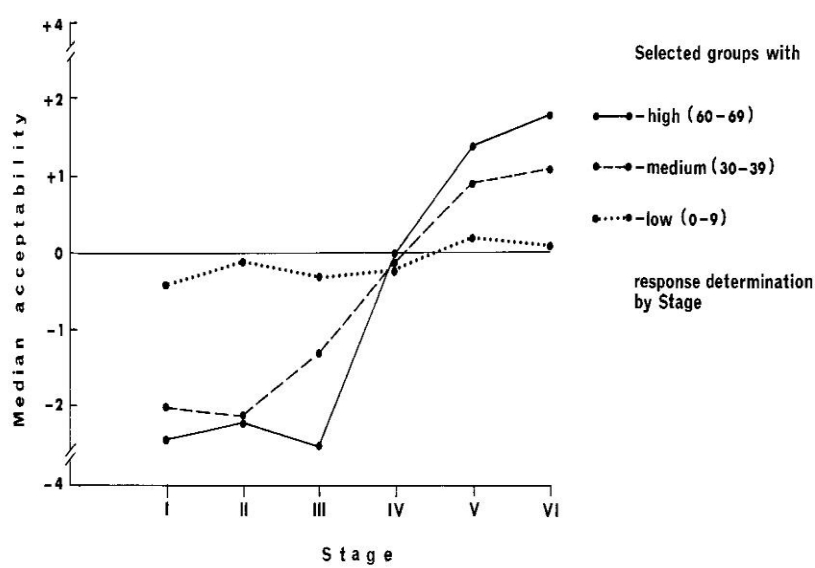
Kriterijum 3: Afektivno-kognitivni paralelizam

Da bi kriterijum afektivno-kognitivnog paralelizma bio ispunjen, Lind (Lind, 2000a) kaže da se očekuje da C skor sistematski korelira sa stavovima ispitanika prema 6 Kolbergovih stadijuma moralne orijentacije. Odnosno, očekuju se visoke negativne korelacije C skora i skorova za stadijume 1 i 2 sa jedne strane, umerene korelacije ovog skora i stavova sa stadijuma 3 i 4 i značajne pozitivne korelacije sa stadijumima 5 i 6.

Drugim rečima, Lind objašnjava (Lind, 2000b; 2000d; 2005a) da što je veća sposobnost moralnog rasuđivanja osobe, ona će jasnije odbacivati niže stadijume moralnog rasuđivanja kao neadekvatne, a izraženije će se opredeljivati za stadijume 5 i 6 kao adekvatne stadijume sa kojih treba rešavati moralne dileme. Međutim, napominje Lind, treba voditi računa o tome da je ovo zapažanje tačno jedino ukoliko se radi o regularnim situacijama i da paralelizam može postati nedostupan posmatranju ukoliko na neki način ispitanik nešto rizikuje. U tim situacijama ispitanici mogu pokušati da simuliraju socijalno prihvatljive moralne stavove naviše ili naniže. Može se desiti i da ispitanici *podbace* (Lind, 2005b, str. 15) u smislu da ne iskažu u potpunosti svoju sposobnost moralnog rasuđivanja, što se posebno dešava u averzivnim situacijama (kao što je na primer rad pod vremenskim pritiskom). Dakle, Lind (Lind, 2006) smatra postoje određene situacije u kojima ova veza kognicija-afekat kida. Jedna od tih situacija je da ukoliko učesnici osete da će njihovi odgovori dovesti do neke vrste gratifikacije ili sankcije, truditi će se da urade onako kako veruju da istraživač očekuje od njih. Ukoliko učesnici pokušaju da simuliraju svoje skorove naviše, što je mnogo lakše učiniti sa skorovima moralnih preferencija, korelacije se mogu smanjiti ili čak nestati. U slučaju pseudo regresije, može se dogoditi suprotno. Pseudoregresija odnosi se na situaciju kada osoba počinje da preferira niže moralne orijentacije, pri čemu je njena sposobnost moralnog rasuđivanja očuvana. Ovakva situaciju Lind uočava kod adolescenata u vreme prelaska od srednje škole do fakulteta, kada pokušavaju da se oslobode normativnog konteksta porodičnog života. Ova veza se kida i u slučajevima regresije moralnog razvoja (Lind, 2006). Rečeno je već (Lind, 2002) da se prava regresija događa u kognitivnom, a ne afektivnom, aspektu. U tim situacijama moralne orijentacije ostaju uglavnom očuvane, ali se sposobnost da se one primenjuju u svakodnevnom životu drastično smanjuje.

Većina, ako ne sva istraživanja u kojima je korišćen *MJT* prema Lindu (Lind, 2000a; 2005a) su jasno ukazala na postojanje paralelizma dva aspekta, tj., paralelizam između sadržaja i strukture moralnog rasuđivanja. U svim istraživanjima je šablon korelacija između dva aspekta iznenađujuće konzistentan sa pretpostavkom teorijom moralno-kognitivnog razvoja naglašava Lind.

Ukoliko je preferencija viših nivoa moralne orijentacije ono što daje tempo i vodi ka narednoj formi kognitivne organizacije, Lind sa saradnicima (Lind et al, 1985) pretpostavlja da prepoznavanje moralnog prioriteta razmišljanja sa viših stadijuma ide zajedno sa organizovanijom strukturom misli – tj. da bi motivacioni sadržaj i kognitivna struktura ponašanja moralnog rasuđivanja trebalo empirijski da koreliraju na predvidljiv način. U njihovom istraživanju na uzorku od 708 ispitanika srednjih škola u nemačkom gradu Baden-Württemberg čija je prosečna starost iznosila 18,5 godina – ova hipoteza je potvrđena (Grafik 31).

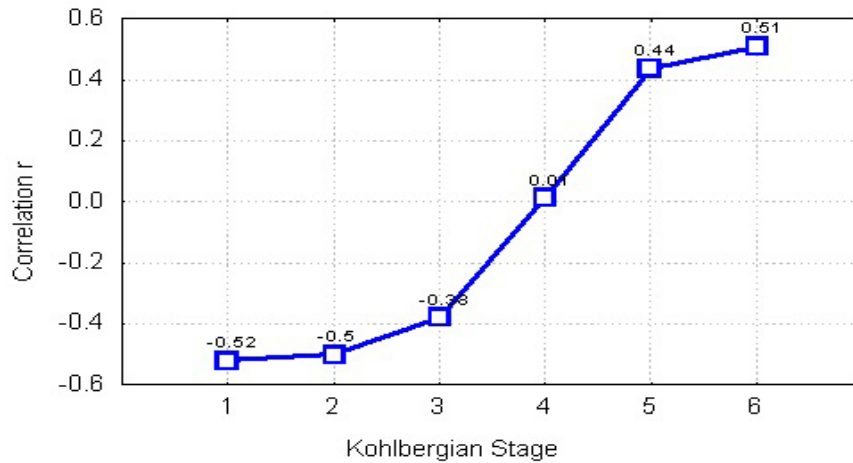
Grafik 31. Hijerarhijska preferencija stadijuma moralnog rasuđivanja s obzirom na visinu C skora
*Originalni naziv grafika (Lind et al., 1985, str. 70): Korelacija afektivnih i kognitivnih aspekata: prihvanje stadijuma s obzirom na različiti stepen konzistentnosti prosuđivanja*³

Na Graficima 32 i 33 predstavljeni su rezultati Lindovog istraživanja koje je sproveo u Zapadnoj Nemačkoj u okviru pomenutog FORM projekta na 670 studenata prvog semestra (Lind, 2005a). I u ovom slučaju, prema Lindu (Lind, 1986), potvrdila se pretpostavka da, što studenti konzistentnije primenjuju principe bilo sa kog stadijuma u svom rasuđivanju, to su pozitivniji njihovi stavovi prema višim stadijumima, a negativniji prema nižim. Drugim rečima, kada se uporede sa studentima čiji su sudovi manje konzistentni, studenti koji su kompetentniji u prosuđivanju argumenata takođe su oni koji snažnije preferiraju više u

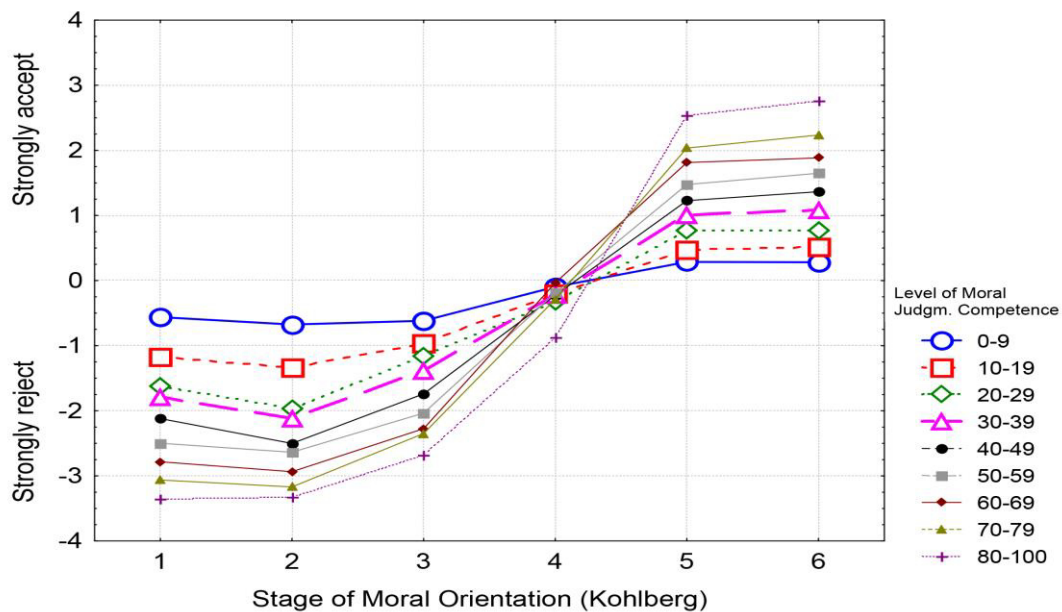
³ Moramo skrenuti pažnju na to da, kada daje grafički prikaz rezultata vezanih za kognitivno-afektivni paralelizam, Lind, puno puta u svojim radovima, rezultate o izraženosti stadijuma u odnosu na visinu globalnog C skora ili njegove vrednosti na nivou kategorija, naziva korelacijom. Kada je to slučaj – ispod naziva određenog grafika, biće naveden i originalni Lindov naziv.

odnosu na niže stadijume moralnog rasuđivanja (Grafik 33). To se najjasnije može videti na osnovu rezultata istraživanja (Lind, 2006), prikazanih na Grafiku 34, u kome su ispitanici podeljeni u podgrupe u odnosu na visinu C skora ($F(40,9830)=92,43$; $p<0,001$).

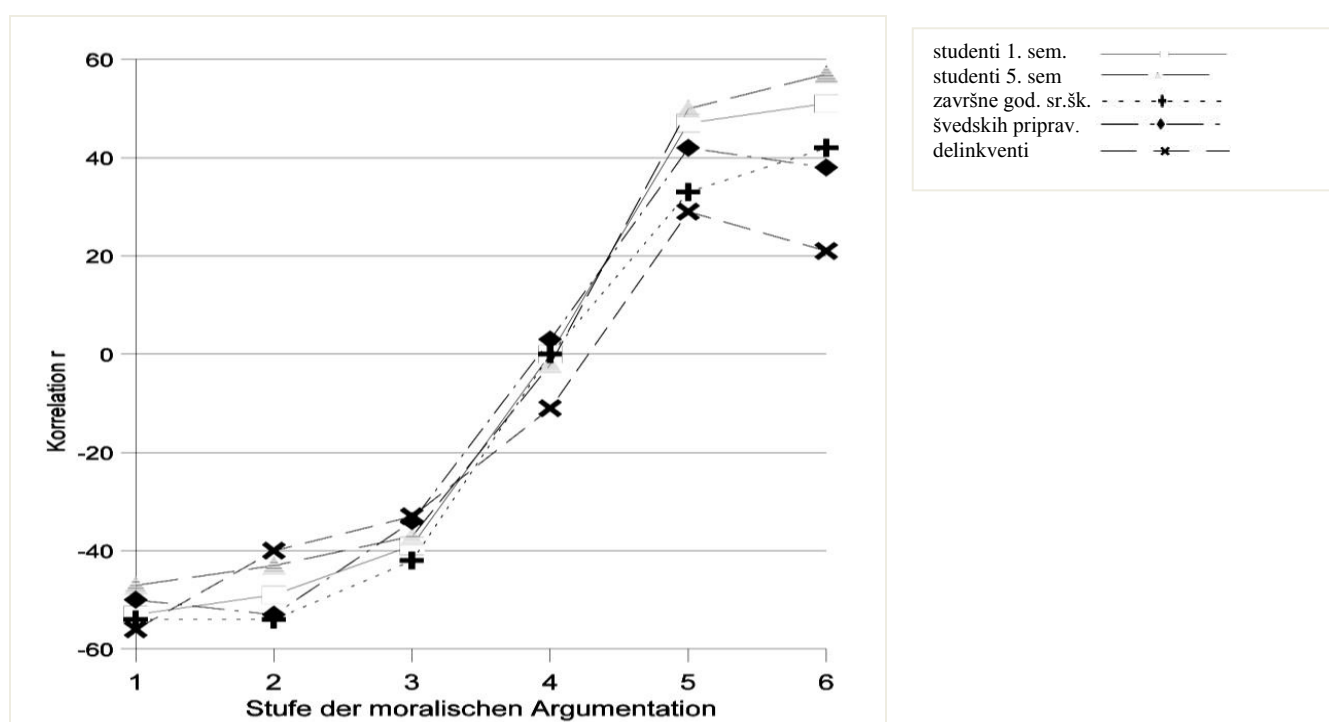
Grafik 32. Kognitivno-afektivni paralelizam na uzorku studenata iz Nemačke (Lind, 2005a)

Grafik 33. Hijererijska preferencija stadijuma moralnog rasuđivanja s obzirom na visinu C skora
Originalni naziv grafika (izvor FORM-Project, 1977-1984, prema Lind, 2006, str 9): Korelacioni paralelizam između moralnog afekta i kognicije: preferencija svakog od šest Kolbergovih stadijuma kao funkcija C skora ispitanika.

Lind (Lind, 2006) kaže da je ovakav rezultat dalje potvrđen i podržan mnogim nalazima na različitim uzorcima u Nemačkoj i mnogim drugim državama. Na primer, prilikom istraživanja na uzorcima studenata, ali i maloletnih delinkvenata pojavio se sličan šablon,

Lind (Lind, 2002) ponovo kaže korelacija, koji je u skladu sa teorijskim predviđanjima. Lind navodi da su za najniže stadijume ove korelacije su uglavnom ispod $r = -0,50$ i iznad $r = +0,50$, dok su za srednje stadijume između. Na Grafiku 34 predstavljeni su rezultati izraženosti preferencija stadijuma moralnog rasuđivanja s obzirom na visinu C skora na pet različitih uzoraka: studenti prvog semestra (N=2098; FORM-project, prema Lind, 2002), petog semestra (N = 812; FORM-project prema Lind, 2002), završne godine srednje škole (N=516; FORM; prema Lind, 2002), švedskih pripravnika (N=579; HASMUproject by Oser et al., prema Lind, 2002), kao i maloletnih delinkvenata u zatvoru (N=58; Wischka, 1980, prema Lind, 2002).

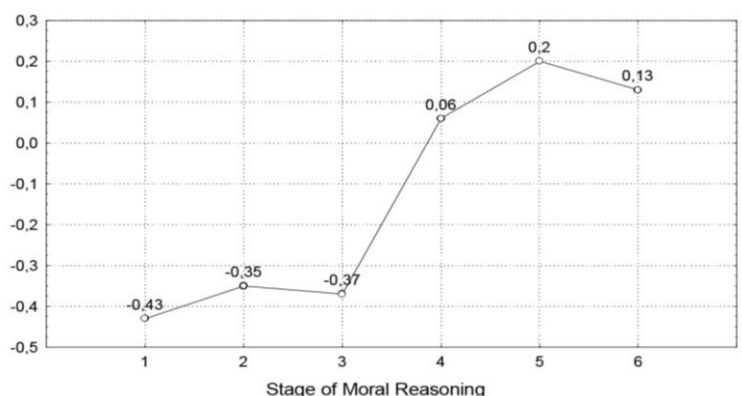

Grafik 34. Hijererhijska preferencija stadijuma moralnog rasuđivanja s obzirom na visinu C skora na različitim uzorcima

Originalni naziv grafika (Lind, 2002; 2006): Kognitivno-afektivni paralelizam na pet različitim uzorcima.

Na osnovu brojnih istraživanja u kojima je korišćen test moralnog rasuđivanja, Lind (Lind, 1999b) iznosi tipične korelacije C indeksa sposobnosti moralnog rasuđivanja i indikatora ispitanikovih stavova prema svakom od 6 Kolbergovih stadijuma: stadijum 1: -0,55, stadijum 2: -0,55, stadijum 3: -0,40, stadijum 4: $\pm 0,00$, stadijum 5: +0,40, stadijum 6: +0,45.

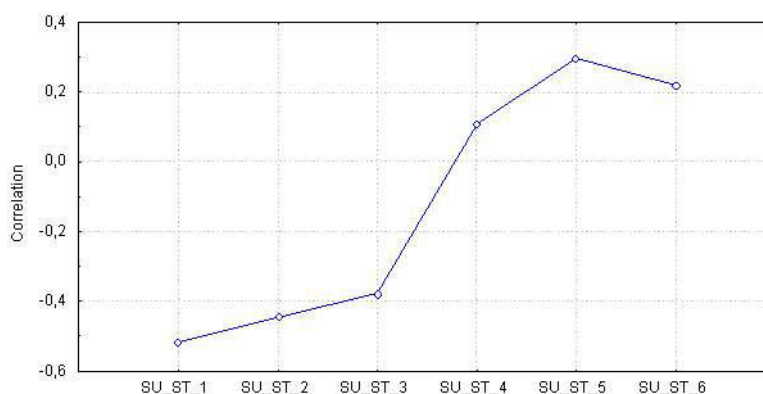
Rezultati brazilske verzije, koje Lind navodi kao model (Lind, 1999a; 2000a), po njemu su, takođe u skladu sa pretpostavkom afektivno-kognitivnog paralelizma (Grafik 35).

Grafik 35. Korelacija C skora i preferencija stadijuma na validacionom uzorku iz Brazila

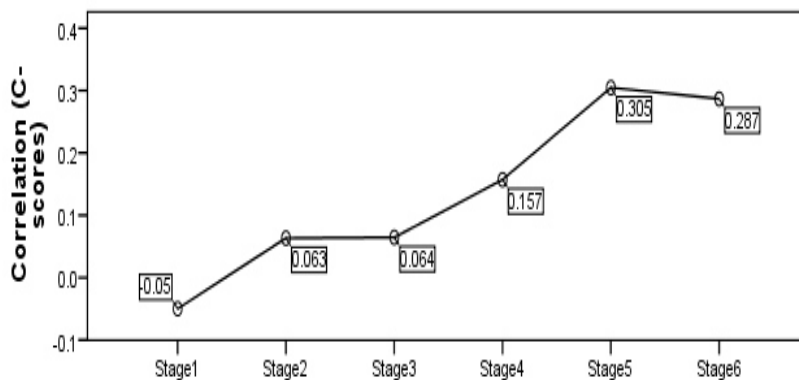
Inverzija korelacija 5. i 6. stadijuma sa C skorom koja se može uočiti iz rezultata prikazanih na Grafiku 35, prema Lindu (Lind, 1999a; 2000a) ne utiče na validnost kriterijuma. Ipak, kako se može uočiti iz rezultata prikazanih na grafiku – blaga inverzija postoji i kada se radi o korelacijama C skora sa 2. i 3. stadijumom.

Prikaz rezultata vezanih za navedeni kriterijum koji su dobijeni na italijanskom uzorku koji je činilo 166 ispitanika (Comunian, 2002) nalazi se na Grafiku 36.

Grafik 36. Korelacija C skora i preferencija stadijuma na validacionom uzorku iz Italije

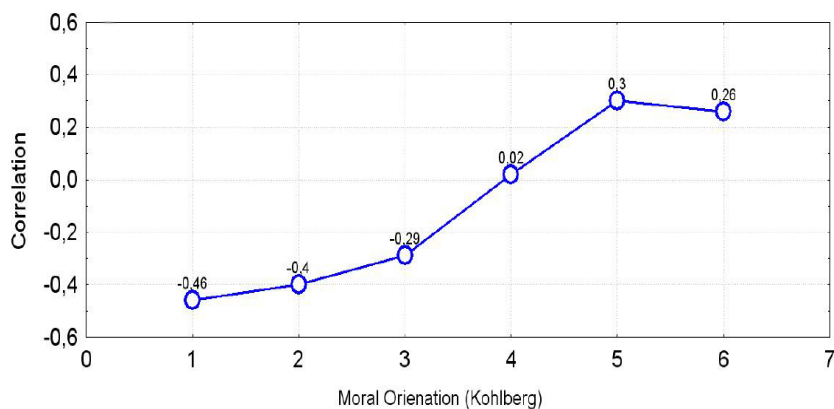
Ovaj kriterijum ispunjava i verzija testa proverena na uzorku od 430 pakistanskih ispitanika (Liaquat, 2011; 2012), a rezultati su prikazani na Grafiku 37.

Grafik 37. Korelacija C skora i preferencija stadijuma na validacionom uzorku iz Pakistana

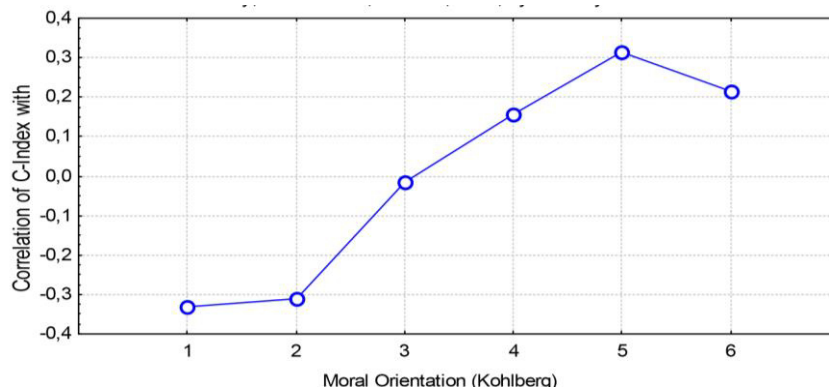
Iako Lind (u Liaquat, 2012) na početku teksta kaže da je verzija testa na urdu jeziku validna, sam autor testa (Liaquat, 2012) iznosi svoja zapažanja i kaže da su jedino statistički značajne pozitivne korelacije C skora one sa stadijumima 4, 5 i 6, pa zaključuje da je kriterijum kognitivno-afektivnog paralelizma delimično zadovoljen. Ono što se još može uočiti da su korelacije 2. i 3. stadijuma sa C skorom skoro identične ($r = 0,063$ i $r = 0,064$), dok je jedina negativna veza ona koja se odnosi na 1. stadijum.

Na Grafiku 38 prikazani su rezultati dobijeni proverom kriterijuma kognitivno-afektivnog paralelizma na uzorku iz Švedske (Weimar, 2010), a na sledećem, Grafiku 39, prikazani su rezultati dobijeni na osnovu korejske verzije testa (Park, 2011).

Grafik 38. Korelacija C skora i preferencija stadijuma na validacionom uzorku iz Švedske

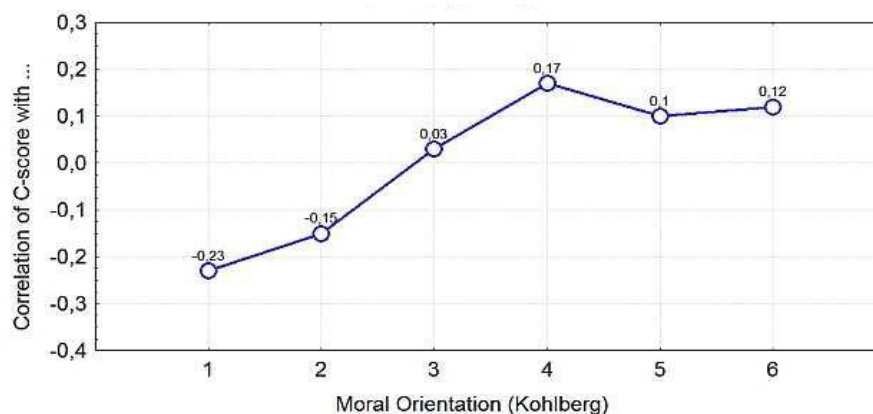
Lind (u Weimar, 2010) komentariše da je šablon korelacija upravo onakav kako je zahtevano i da je validnost ovog kriterijuma maksimalna.

Grafik 39. Korelacija C skora i preferencija stadijuma na validacionom uzorku iz Koreje

Može se videti da je u rezultatima oba prikazana istraživanja prisutna inverzija korelacija C skora sa 5. i 6. stadijumima, a identičan rezultat dobijen je i na podacima istraživanja sprovedenog u Letoniji (Malzubris, 2002). Međutim, za rezultate dobijene na koreanskom uzorku, Lind kaže da su u skoro perfektnom skladu sa kriterijumom kognitivno-afektivnog paralelizma, ali da u ovom slučaju konstatovane, inverzije korelacija C skora sa 5. i 6. stadijumom ne utiču na validnost mere, kao i da je ovakav rezultat u skladu sa rezultatima većine ostalih istraživanja.

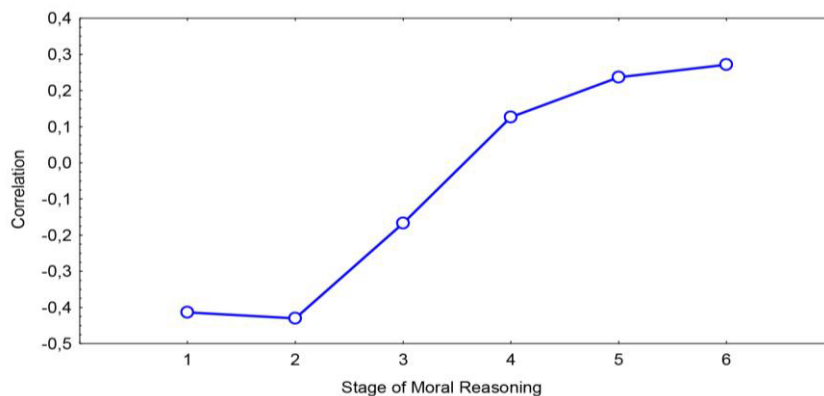
Rezultati prvog validacionog istraživanja u Kini (Zhao, 2003) potvrđuju pretpostavku kognitivno-afektivnog paralelizma. Rezultati ponovljenog istraživanja (Zhang, 2012), takođe su u skladu sa navedenom hipotezom (Grafik 40).

Grafik 40. Korelacija C skora i preferencija stadijuma na validacionom uzorku iz Kine

I u ovom slučaju, u prikazanim rezultatima iz Kine, postoji, skoro neprimetna, inverzija korelacija C skora sa 5. i 6. stadijumom – najizraženija je ona sa stadijumom 4.

Rezultati dobijeni na makedonskom (Handziska, 2001) uzorku dali su blagu inverziju korelacija C skora sa 1. i 2. stadijumom (Grafik 41).

Grafik 41. Korelacija C skora i preferencija stadijuma na validacionom uzorku iz Makedonije

METODOLOŠKI DEO

Problem istraživanja

Osim rezultata jedne studije o kojoj su podaci dati na Lindovom sajtu, pretragom literature, nije nađena nijedno istraživanje u kome su proveravane teorijske postavke Lindovog modela moralnosti i pristupa merenju na srpskoj populaciji. Stoga, nije poznato da li su postavke ove teorije adekvatne za našu populaciju ili ne.

Ciljevi istraživanja

Osnovni cilj ovog dela istraživanja jeste provera adekvatnosti postavki Lindove teorije o dva aspekta moralnosti na uzorku građana Srbije.

Ovaj cilj zahteva proveravanje osnovnih hipoteza proisteklih iz glavnih koncepata teorije:

- Hijerarhijska preferencija šest Kolbergovih stadijuma moralnog razvoja u skladu je sa teorijskim predviđanjem – najpreferiraniji je stadijum 6, nakon njega stadijum 5, itd. Ovaj kriterijum biće i dodatno ispitan:

- na dilemama pojedinačno,
- kod ispitanika različitog pola (na obe dileme i pojedinačno na svakoj od dilema),
- kod ispitanika različitog obrazovnog nivoa (na obe dileme i pojedinačno na svakoj od dilema).

- Interkorelacije preferencija stadijuma formiraju kvazi-simpleks strukturu. Korelacija između susednih stadijuma (na primer 5 i 6), veća je nego ona između stadijuma koji su udaljeniji (npr. 4 i 6). Ovaj kriterijum biće ispitan još i:

- na dilemama pojedinačno,
- kod ispitanika različitog pola,
- kod ispitanika različitog obrazovnog nivoa.

- Afektivni i kognitivni aspekti su paralelni. Preferencija stadijuma korelira sa sposobnošću moralnog rasuđivanja u skladu sa teorijskim predviđanjem – preferencija najviših stadijuma je u visokoj pozitivnoj korelaciji sa C-skorom, dok je ova korelacija visoko

negativna kada su najpreferiraniji najniži stadijumi. Kao i u prethodnom slučaju, i kriterijum biće ispitan:

- na dilemama pojedinačno,
- kod ispitanika različitog pola,
- kod ispitanika različitog obrazovnog nivoa.

Instrumenti istraživanja

Test moralnog rasuđivanja (Moral Judgement Test, konstruisan 1975-77, prema Lind, 1999a) sadrži dve moralne dileme koje njihovi glavni protagonisti razrešavaju na određeni način. Zadatak ispitanika je prvo da se, na skali od -3 do 3, izjasne u kojoj meri se slažu, odnosno ne slažu sa postupkom protagonista. Zatim je ponuđeno 6 argumenta koji govore u prilog postupka, kao i 6 argumenata u kojima je izneto neslaganje sa postupkom (tzv. kontraargumenti). Ispitanici stepen slaganja sa argumentima i kontraargumentima procenjuju na skali od -4 do 4. Svaki od argumenata odražava rezonovanje koje je karakteristično za jedan od 6 Kolbergovih stadijuma moralnog rasuđivanja (afektivna komponenta), dok C-skor ukazuje na stepen konzistentnosti u procenjivanju argumenata od strane ispitanika koji se odnose na isti stadijum moralnog razvoja, odnosno moralni kvalitet argumenta (kognitivna komponenta).

Varijable istraživanja

Varijable koje će biti uključene u ovaj deo istraživanje su sledeće:

1. moralni stavovi i sposobnost moralnog rasuđivanja,
2. pol,
3. nivo obrazovanja ispitanika.

Struktura i opis uzorka

Za potrebe trenutnog istraživanja sprovedeno je anonimno ispitivanje kojim su obuhvaćeni učenici iz po dva odeljenja druge i četvrte godine gimnazije *Svetozar Marković* iz Niša, kao i studenti druge i četvrte godine departmana za psihologiju Filozofskog fakulteta u Nišu. Nakon odbacivanja nepotpunih ili neadekvatno popunjenih testova (na primer cik-cak odgovaranje ili biranje samo srednjih vrednosti), prilikom obrade podataka korišćen je

prigodan uzorak od 180 ispitanika oba pola. Ovim uzorkom je obuhvaćeno po 45 učenika druge i 45 učenika četvrte godine srednje škole, kao i 45 studenata druge i isto toliko studenata četvrte godine. Od ukupnog broja ispitanika 59 je muškog, a 121 ispitanik ženskog pola, pri čemu se raspon njihovih godina u trenutku ispitivanja kretao između 15 i 23 godina.

Postupak istraživanja

Lind (Lind, 1999a) ukratko opisuje proceduru koja obezbeđuje validnost novih testova i verzija na stranom jeziku. Prvi korak prilikom validacije bilo koje verzije na stranom jeziku jeste povratni prevod testa na originalni jezik. Postoje nemačka i engleska verzija (koja je korišćena u ovom istraživanju) testa koje se mogu iskoristiti u tu svrhu. Srpska verzija Testa moralnog rasuđivanja korišćena u ovom istraživanju adaptirana je na srpski jezik sa engleskog metodom povratnog prevoda. Test je prvo preveden na srpski, a zatim je ovako dobijena srpska verzija prevedena ponovo na engleski. Poređenje ove dve verzije pokazalo je da je njihovo podudaranje zadovoljavajuće.

Drugi korak, prema Lindu (Lind, 2013f) podrazumeva validaciono istraživanje koje bi obuhvatilo najmanje 60 ispitanika sa različitim nivoom edukacije – npr. osmi razred, prva godina srednje škole, treća godina srednje škole, prva i treća godina fakulteta. Zatim, sledi provera već opisanih osnovnih teorijskih postavki koje su ugrađene u test: hijerarhijska preferencija stadijuma, da interkorelacije preferencija stadijuma formiraju kvazi-simpleks strukturu i postojanje afektivno-kognitivnog paralelizma.

Primenjene mere

Prilikom obrade podataka koji se tiču validacije teorijskog modela biće upotrebljene metode deskriptivne statistike, mere povezanosti, Kendalov koeficijent W (koji služi za poređenje sličnosti struktura bilo koja dva niza podataka), kao i odgovarajuće multivarijatne tehnike (hijerarhijska regresija ili ANCOVA, faktorska analiza).

REZULTATI

Validnost srpske verzije testa na ovom uzorku proveravana je i potvrđena i od strane samog autora testa i može se naći na veb sajtu <http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/mut/validation/MJT-Serbian-Validation-study.pdf>

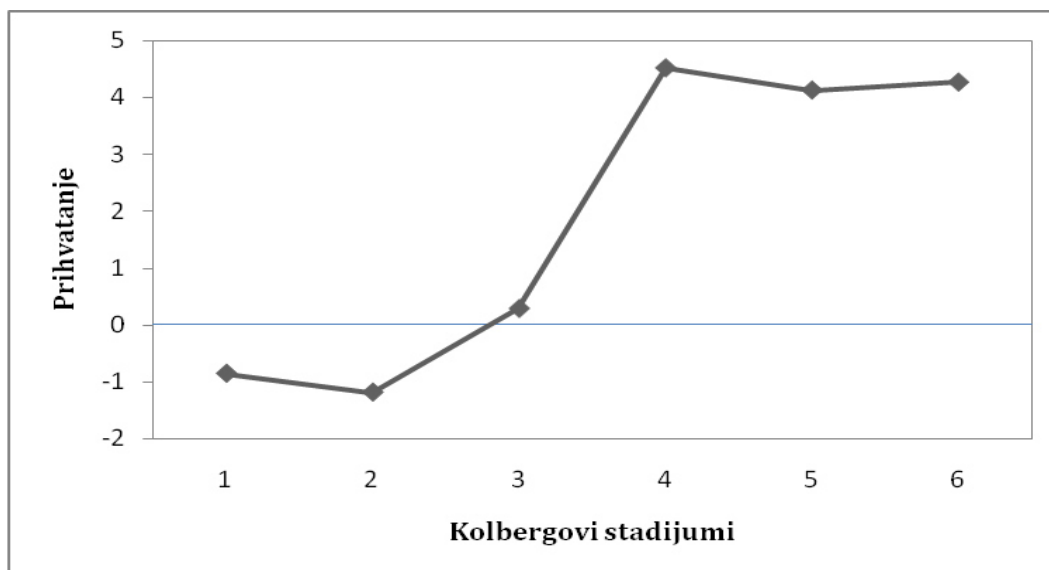
Hijerarhijska preferencija stadijuma

Primenom analize varijanse sa ponovljenim merenjem, najpre je proverena hipoteza vezana za kriterijum hijerarhijske preferencije šest Kolbergovih stadijuma. Rezultati su prikazani u Tabeli 8 i na Grafiku 42.

Tabela 8. Izraženost preferencija stadijuma na srpskom validacionom uzorku

Stadijumi	Min	Max	Mdn	AS	SD
1	-16,00	9,00	-1,00	-0,86	4,85
2	-16,00	11,00	-1,00	-1,19	5,03
3	-16,00	15,00	0,50	0,28	5,04
4	-8,00	16,00	5,00	4,51	4,58
5	-7,00	13,00	4,00	4,12	3,68
6	-5,00	14,00	4,00	4,26	3,87

N=180

Grafik 56. Hijerarhijska preferencija stadijuma na srpskom validacionom uzorku

Rezultati su pokazali da postoji statistički značajna razlika između prosečnih procena prihvatljivosti argumenata sa šest stadijuma ($F(5) = 88,55$; $p < ,001$; $\eta^2 = 0,331$), kao i da se 33% varijanse može objasniti na osnovu preferencija pojedinih stadijuma. Prisutna je i blaga inverzija 1. i 2. stadijuma, dok je prihvatanje stadijuma 4 najizraženije.

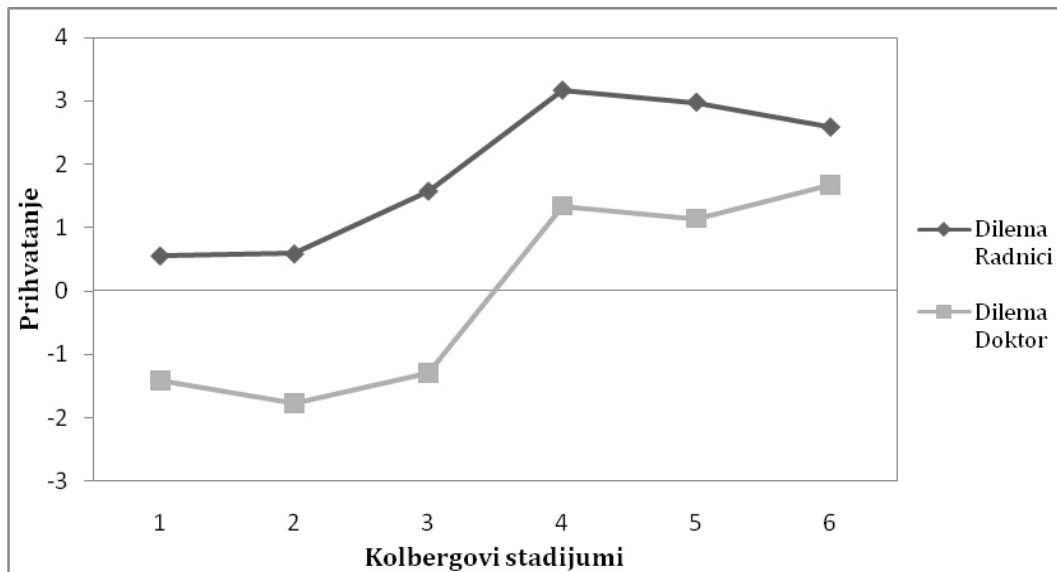
Koliko se može uočiti iz Lindovih, ali i radova u kojima je proveravan njegov model na osnovu predloženih kriterijuma, ne postoji praksa primene post hoc analize. Iako nalaz o hijerarhijskoj preferenciji ukazuje na validnost kriterijuma na našem uzorku, u sledećem koraku proverena je struktura pojedinačnih razlika u preferenciji argumenata sa pojedinih stadijuma. Poređenje stepena izraženosti stadijuma po parovima sprovedeno je Fišerovim postupkom najmanje značajnih razlika (LSD), a dobijeni rezultati su pokazali da nema razlike u izraženosti prihvatanja argumenata sa 1. i 2. stadijuma (Koenovo $d = 0,07$; $p = 0,344$), kao ni razlika u izraženosti prihvatanja argumenata sa 5. i 6. stadijuma (Koenovo $d = 0,04$; $p = 0,678$). Rezultati su ukazali i na to da, iako je stadijum 4 najizraženiji, nema razlike u izraženosti prihvatanja argumenata sa ovog stadijuma i argumenata sa stadijuma 5 (Koenovo $d = 0,09$; $p = 0,263$), kao ni onih sa stadijuma 6 (Koenovo $d = 0,06$; $p = 0,503$).

Rezultati preferencije stadijuma sagledani su i na dilemama nezavisno. Najpre su, u Tabeli 9, uporedo prikazani rezultati deskriptivne statistike preferencije stadijuma za dilemu Doktor i Radnici, a nakon toga su, na Grafiku 57, uporedo prikazani rezultati preferencije stadijuma na dve dileme.

Tabela 9. Izraženost preferencija stadijuma dve dileme na srpskom validacionom uzorku

Stadijum	Min		Max		Mdn		AS		SD	
	Radnici	Doktor	Radnici	Doktor	Radnici	Doktor	Radnici	Doktor	Radnici	Doktor
1	-8,00	-8,00	8,00	7,00	1,00	-1,00	0,56	-1,42	2,89	3,32
2	-8,00	-8,00	8,00	8,00	1,00	-2,00	0,59	-1,78	3,20	3,23
3	-8,00	-8,00	8,00	7,00	2,00	-1,00	1,58	-1,30	3,03	3,12
4	-5,00	-8,00	8,00	8,00	3,00	1,00	3,17	1,34	2,70	3,06
5	-8,00	-7,00	8,00	8,00	3,00	1,00	2,98	1,14	2,66	2,48
6	-4,00	-7,00	8,00	8,00	3,00	1,00	2,59	1,67	2,65	2,57

N=180

Grafik 57. Hijerarhijska preferencija stadijuma dve dileme na srpskom validacionom uzorku

Rezultati ANOVE sa ponovljenim merenjem pokazali su da razlika u izraženosti procena argumenata sa pojedinih stadijuma kod dileme Radnici postoji ($F(5) = 34,57$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,162$). Rezultat istog značenja dobijen je i kod dileme Doktor ($F(5) = 72,06$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,287$). U odnosu na veličinu efekta, kod dileme Radnici 16% varijabiliteta može biti objašnjeno razlikama u prihvatanju pojedinih stadijuma, dok je kod dileme Doktor ovaj procenat veći i iznosi 29%.

Ukoliko se pogledaju krivulje rezultata dveju dilema, mogu se uočiti određene sličnosti, ali i razlike. Kod dileme Radnici rezultati ukazuju na to da se odstupanja od predviđenog redosleda preferencija odnose na stadijum 5 i 6, što nije slučaj kod dileme Doktor. Kod dileme Doktor radi se o inverziji preferencija argumenata sa 1. i 2., ali i onih sa 4. i 5. stadijuma. Kod dileme Radnici najprihvaćeniji su argumenti sa 4. stadijuma, dok su kod dileme Doktor to argumenti sa 6. stadijuma.

Poređenjem stepena izraženosti stadijuma po parovima postupkom najmanje značajnih razlika (LSD) na dilemama pojedinačno, dobijeni su rezultati koji su pokazali da ni kod jedne ni kod druge dileme nema razlike u proceni argumenata sa 1. i 2. stadijuma (Dilema Radnici: Koenovo $d < 0,01$; $p = 0,903$; Dilema Doktor: Koenovo $d = 0,11$; $p = 0,114$), kao ni sa stadijuma 4. i 5. (Dilema Radnici: Koenovo $d = 0,07$; $p = 0,448$; Dilema Doktor: Koenovo $d = 0,07$; $p = 0,413$).

Međutim, kod dileme Doktor razlika nije pronađena ni između prihvatanja argumenata sa stadijuma 1 i 3 (Koenovo $d = 0,04$; $p = 0,638$), kao ni između onih sa stadijuma 2 i 3 (Koenovo $d = 0,15$; $p = 0,072$). Pored toga, dok kod dileme Radnici nema razlike u izraženosti prihvatanja argumenata sa stadijuma 5 i 6 (Koenovo $d = 0,15$; $p = 0,136$), kod

dileme Doktor ova razlika je značajna i u korist prihvatanja argumenata sa 6. stadijuma (Koenovo $d = 0,21$, $p = 0,014$). Kod dileme Doktor nema razlike u prihvatanju argumenata sa stadijuma 4 i 6 (Koenovo $d = 0,12$; $p = 0,216$), dok je kod dileme Radnici, iako uz minimalnu veličinu efekta, ova razlika statistički značajna (Koenovo $d = 0,22$; $p = 0,03$).

Proverena je statistička značajnost razlika između prihvatanja argumenata koji predstavljaju iste stadijume na dve dileme zasebno. Rezultati su prikazani u Tabeli 10.

Tabela 10. Razlike u izraženosti prihvatanja argumenata pojedinih stadijuma dve dileme na srpskom validacionom uzorku

	t(df)	p	Koenovo d
rstad1 - dstad1	6,79(179)	< 0,001	0,64
rstad2 - dstad2	7,94(179)	< 0,001	0,74
rstad3 - dstad3	10,96(179)	< 0,001	0,94
rstad4 - dstad4	6,98(179)	< 0,001	0,63
rstad5 - dstad5	6,89(179)	< 0,001	0,71
rstad6 - dstad6	3,52(179)	0,001	0,35

*rstad – izraženost prihvatanja stadijuma na dilemi Radnici; dstad – izraženost prihvatanja stadijuma na dilemi Doktor

Kao što se može videti iz rezultata prikazanih u tabeli, razlike u izraženosti prihvatanja argumenata sa istih stadijuma na dve različite dileme su se u svim slučajevima pokazale statistički značajnim. Pri tome su sve razlike u korist prihvatanja argumenata na dilemi Radnici.

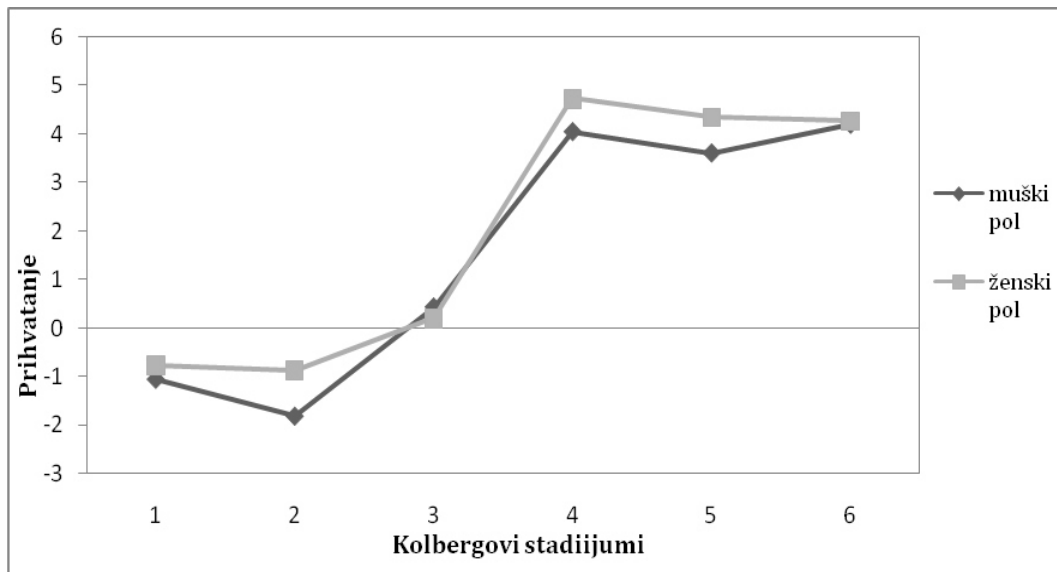
Hijerarhijska preferencija u odnosu na pol

Kriterijum o hijerarhijskoj preferenciji stadijuma proveren je i na poduzorcima ispitanika različitog pola. Rezultati su predstavljeni u Tabeli 12 i na Grafiku 58.

Tabela 12. Izraženost preferencija stadijuma kod ispitanika različitog pola

Stadijumi	Min		Max		Mdn		AS		SD	
	muški	ženski	muški	ženski	muški	ženski	muški	ženski	muški	ženski
1	-16,00	-12,00	9,00	9,00	-1,00	-1,00	-1,05	-,77	5,43	4,56
2	-16,00	-15,00	8,00	11,00	-1,00	-1,00	-1,81	-,88	5,61	4,72
3	-15,00	-16,00	15,00	10,00	1,00	0,00	,44	,20	5,80	4,64
4	-8,00	-6,00	16,00	16,00	5,00	5,00	4,05	4,74	4,94	4,39
5	-7,00	-4,00	12,00	13,00	4,00	4,00	3,61	4,36	4,08	3,47
6	-5,00	-3,00	14,00	13,00	4,00	4,00	4,20	4,28	4,26	3,68

N=180 (muški pol N=59, ženski pol N =121)

Grafik 58. Hijerarhijska preferencija stadijuma kod ispitanika različitog pola

Rezultati analize varijanse sa ponovljenim merenjem pokazali su da postoje statistički značajne razlike u prihvatanju argumenata od strane ispitanika muškog pola ($F(5) = 24,06$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,293$), kao i od strane ispitanika ženskog pola ($F(5) = 66,39$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,356$). Procenat varijabiliteta koji može biti objašnjen razlikama u prihvatanju pojedinih stadijuma je na uzorku ispitanica veći i iznosi 36%, dok na uzorku ispitanika ovaj procenat iznosi 29%.

Na osnovu prikazanih rezultata može se uočiti da i u ovom, kao i na celom uzorku i na dilemama posebno, postoje inverzije preferencija 1. i 2. stadijuma koja je nešto izraženija kod ispitanika muškog pola. Kao i na celom uzorku, 4. stadijum je najizraženiji na uzorku ženskih ispitanika, dok je kod muških to 6. stadijum. Međutim, ukoliko se pogledaju apsolutni iznosi AS, ova preferencija stadijuma 6 je kod muških ispitanika niža nego kod ženskih. Dalje, na uzorku ispitanica postoji inverzija 5. i 6. stadijuma, dok na uzorku muških ispitanika ova inverzija postoji između rezultata 4. i 5. stadijuma.

Proverena je i struktura pojedinačnih razlika u preferenciji argumenata sa pojedinih stadijuma posebno kod ispitanika muškog i ženskog pola. Poređenja stepena izraženosti sprovedena su Fišerovim LSD postupkom, a rezultati su ukazali na to da ni kod jednih ni kod jedne grupe ispitanika nema statistički značajnih razlika u izraženosti prihvatanja argumenata sa 1. i 2. stadijuma (Muški pol: Koenovo $d = 0,14$; $p = 0,262$; Ženski pol: Koenovo $d = 0,02$; $p = 0,771$), 4. i 5. stadijuma (Muški pol: Koenovo $d = 0,1$; $p = 0,476$; Ženski pol: Koenovo $d < 0,09$; $p = 0,389$), 4. i 6. stadijuma (Muški pol: Koenovo $d = 0,03$; $p = 0,828$; Ženski pol: Koenovo $d = 0,11$; $p = 0,318$), kao ni onih sa stadijuma 5 i 6 (Muški pol: Koenovo $d = 0,14$; $p = 0,344$; Ženski pol: Koenovo $d = 0,02$; $p = 0,834$).

Nadalje je ispitano i postojanje razlika u prihvatanju argumenata sa pojedinih stadijuma između ispitanika različitog pola. Rezultati se nalaze u Tabeli 13.

Tabela 13. Razlike u izraženosti prihvatanja argumenata pojedinih stadijuma među ispitanicima različitog pola

Stadijum	t(df)	p	Koenovo d
1	-,366(178)	,715	0,06
2	-1,164(178)	,246	0,18
3	,302(178)	,763	0,05
4	-,942(178)	,348	0,15
5	-1,290(178)	,199	0,2
6	-,126(178)	,900	0,02

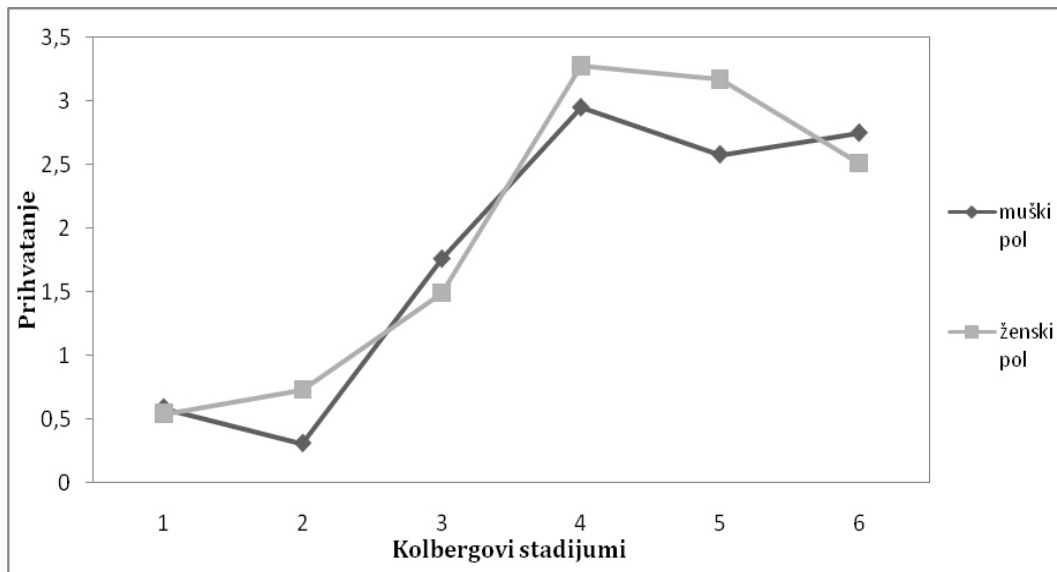
Kao što se može i videti iz rezultata prikazanih u tabeli, nijedna od razlika u izraženosti prihvatanja argumenata sa pojedinih stadijuma kod ispitanika muškog i ženskog pola nije statistički značajna. U prilog saglasnosti dobijenih struktura preferencija pojedinih stadijuma kod ispitanika različitog pola govori i vrednost F testa dobijena primenom analize varijanse ($F(1,178) = 0,845$; $p = 0,359$, $\eta^2 = 0,005$).

Kriterijum hijerarhijske preferencije u odnosu na pol sagledan je i posebno na dve dileme. Najpre su u Tabeli 15 i na Grafiku 59 prikazani rezultati dobijeni na dilemi Radnici.

Tabela 15. Izraženost preferencija stadijuma dileme Radnici kod ispitanika različitog pola

Stadijumi	Min		Max		Mdn		AS		SD	
	muški	ženski	muški	ženski	muški	ženski	muški	ženski	muški	ženski
1	-8,00	-6,00	8,00	6,00	1,00	1,00	,59	,54	3,20	2,74
2	-8,00	-8,00	8,00	8,00	1,00	1,00	,31	,73	3,74	2,90
3	-7,00	-8,00	8,00	8,00	2,00	2,00	1,76	1,49	3,25	2,92
4	-5,00	-3,00	8,00	8,00	3,00	3,00	2,95	3,28	3,05	2,52
5	-7,00	-8,00	8,00	8,00	3,00	3,00	2,58	3,17	2,81	2,57
6	-4,00	-3,00	8,00	8,00	3,00	3,00	2,75	2,51	2,95	2,51

N=180 (muški pol N=59, ženski pol N=121)

Grafik 59. Hijerarhijska preferencija stadijuma dileme Radnici kod ispitanika različitog pola

Kriterijum validacije vezan za hijerarhijsku preferenciju stadijuma potvrđen je i u ovom slučaju. Kao i kod ispitanika ženskog pola ($F(5) = 28,510$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,192$), razlika u proceni argumenata na dilemi Radnici je statistički značajna i kod ispitanika muškog pola ($F(5) = 8,315$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,125$). Kod rezultata dobijenih na uzorku ispitanica nema inverzije 1. i 2. stadijuma, stadijum 4 je najizraženiji, pri čemu se javlja i inverzija stadijuma 5 i 6. Inverzija 1. i 2., stadijuma, sa druge strane, postoji kod ispitanika muškog pola, dok nema inverzije 5. i 6., a 4. stadijum je, ponovo najizraženiji.

Rezultati ANOVA-e sa ponovljenim merenjem, pokazali su da među ispitanicima različitog pola nema statistički značajne razlike u prihvatanju argumenata sa pojedinih stadijuma na dilemi Radnici ($F(1,178) = 0,307$; $p = 0,580$; $\eta^2 = 0,002$).

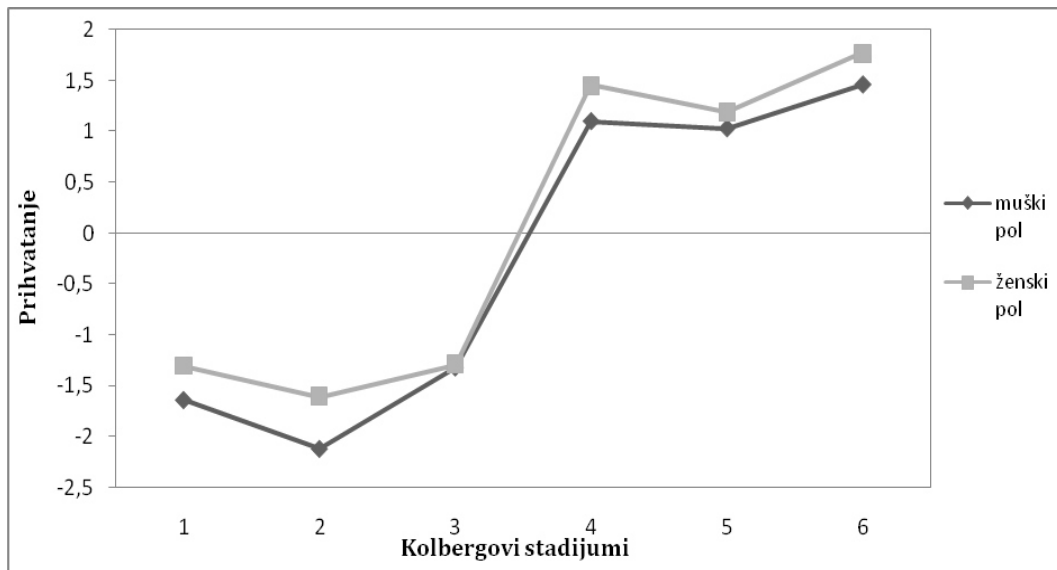
Nadalje je proverena preferencija pojedinih stadijuma od strane ispitanika različitog pola na dilemi Doktor. Rezultati se nalaze u Tabeli 16 i na Grafiku 60.

Tabela 16. Izraženost preferencija dileme Doktor stadijuma kod ispitanika različitog pola

Stadijum	Min		Max		Mdn		AS		SD	
	muški	ženski	muški	ženski	muški	ženski	muški	ženski	muški	ženski
1	-8,00	-8,00	7,00	6,00	-1,00	-1,00	-1,64	-1,31	3,72	3,11
2	-8,00	-8,00	7,00	8,00	-1,00	-2,00	-2,12	-1,61	3,35	3,17
3	-8,00	-8,00	7,00	6,00	,00	-1,00	-1,32	-1,29	3,45	2,96
4	-8,00	-7,00	8,00	8,00	1,00	1,00	1,10	1,45	3,33	2,93
5	-7,00	-4,00	8,00	7,00	1,00	1,00	1,03	1,19	2,80	2,31
6	-7,00	-2,00	7,00	8,00	1,00	1,00	1,46	1,77	2,91	2,40

N=180 (muški N=59, ženski =121)

Grafik 60. Hijerarhijska preferencija stadijuma dileme Doktor kod ispitanika različitog pola

Na osnovu prikazanih rezultata može se uočiti da je na dilemi Doktor 6. stadijum najizraženiji i kod muških i kod ženskih ispitanika. Inverzije preferencija prisutne su i ovde, a odnose se na prihvatanje stadijuma 1. i 2., kao i 4. i 5. Rezultati analize varijanse dali su statistički značajan rezultat o postojanju razlika u izraženosti prihvatanja pojedinih stadijuma i na uzorku muških ($F(5) = 19,883$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,255$) i na uzorku ženskih ispitanika ($F(5) = 53,213$; $p < 0,001$, $\eta^2 = 0,307$).

U ovom slučaju, kod rezultata dobijenih na dilemi Doktor, krivulje hijerarhijske preferencije ispitanika različitog pola, skoro da su paralelne. Rezultati analize varijanse sa ponovljenim merenjem pokazali su da među ispitanicima različitog pola ne postoji statistički značajna razlika u prihvatanju argumenata sa pojedinih stadijuma ($F(1,178) = ,881$, $p = 0,349$, $\eta^2 = ,005$).

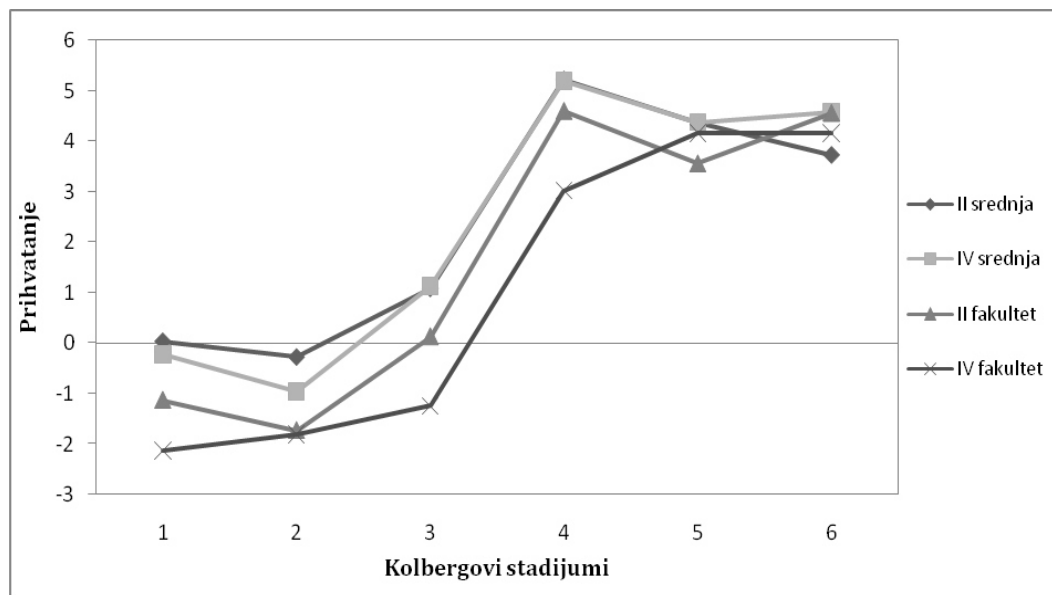
Hijerarhijska preferencija u odnosu na nivo obrazovanja

Kriterijum je proveren i na poduzorcima koji su podeljeni u odnosu na nivo obrazovanja ispitanika. Rezultati su prikazani u Tabeli 17 i na Grafiku 61.

Tabela 17. Izraženost preferencija stadijuma kod ispitanika različitog nivoa obrazovanja

Stadijum	Min				Max				AS				SD			
	II sš	IV sš	II fax	IV fax	II sš	IV sš	II fax	IV fax	II sš	IV sš	II fax	IV fax	II sš	IV sš	II fax	IV fax
1	-11	-12	-14	-16	9	9	9	8	,04	-,22	-1,13	-2,13	4,74	4,40	5,34	4,71
2	-11	-12	-11	-16	11	9	11	7	-,27	-,96	-1,73	-1,80	4,69	4,85	5,21	5,38
3	-8	-16	-11	-15	15	10	9	5	1,09	1,13	,13	-1,24	4,74	5,41	4,77	4,99
4	-3	-6	-8	-8	15	16	16	15	5,22	5,20	4,60	3,02	4,71	4,61	4,49	4,28
5	-7	-2	-4	-6	13	13	10	12	4,38	4,38	3,56	4,16	4,12	3,41	3,26	3,94
6	-4	-3	-1	-5	13	13	14	11	3,73	4,58	4,56	4,16	4,11	3,88	3,83	3,71

II srednje škole N = 45; IV srednje škole N = 45; II fakulteta N = 45; IV fakulteta N = 45

Grafik 61. Hijerarhijska preferencija stadijuma kod ispitanika različitog nivoa obrazovanja

Iz prikazanih rezultata može se videti da je kriterijum ispunjen i na poduzorcima ispitanika različitog obrazovnog nivoa. Razlike u preferenciji stadijuma u okviru svakog nivoa obrazovanja su statistički značajne (II srednje: $F(5) = 16,196$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,269$; IV srednje: $F(5) = 19,015$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,302$; II fakultet $F(5) = 27,566$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,385$; IV fakultet: $F(5) = 30,529$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,410$). Na osnovu prikazanih pokazatelja veličine efekta, može se uočiti i da procenat varijanse koji se može objasniti na osnovu preferencija pojedinih stadijuma raste u skladu sa nivoom obrazovanja, tako da je najmanji kod učenika druge godine srednje škole, a najveći kod studenata četvrte godine fakulteta.

Rezultati sprovedene post hoc analize LSD metodom, dobijenih u okviru pojedinih obrazovnih podgrupa, prikazani su u Tabeli 18. Ovi rezultati su pokazali da ni na jednom od četiri obrazovna nivoa nema statistički značajnih razlika u između preferencija argumenata sa 1. i 2., zatim 1. i 3., 4. i 5., 4. i 6., kao ni onih sa 5. i 6. stadijuma. Pored toga, ispitanici druge godine srednje škole i oni sa četvrte godine fakulteta, podjednako prihvataju argumente sa 2. i 3. stadijuma.

Tabela 18. Razlike u izraženosti prihvatanja argumenata pojedinih stadijuma kod ispitanika različitog nivoa obrazovanja

Stadijum	II srednja škola		IV srednja škola		II fakultet		IV fakultet		
	Koenovo d	p	Koenovo d	p	Koenovo d	p	Koenovo d	p	
1	2	0,07	0,649	0,16	0,357	0,11	0,383	0,07	0,593
	3	0,22	0,192	0,27	0,126	0,25	0,141	0,18	0,155
	4	1,10	<0,001	1,20	<0,001	1,16	<0,001	1,14	<0,001
	5	0,98	<0,001	1,17	<0,001	1,06	<0,001	1,45	<0,001
	6	0,83	<0,001	1,16	<0,001	1,22	<0,001	1,48	<0,001
2	3	0,29	0,129	0,41	0,015	0,37	0,023	0,11	0,383
	4	1,17	<0,001	1,30	<0,001	1,30	<0,001	0,99	<0,001
	5	1,05	<0,001	1,27	<0,001	1,22	<0,001	1,26	<0,001
	6	0,91	<0,001	1,26	<0,001	1,38	<0,001	1,29	<0,001
3	4	0,87	<0,001	0,81	<0,001	0,97	<0,001	0,92	<0,001
	5	0,74	0,001	0,72	<0,001	0,84	<0,001	1,20	<0,001
	6	0,60	0,001	0,73	0,001	1,02	<0,001	1,23	<0,001
4	5	0,19	0,204	0,20	0,293	0,27	0,076	0,28	0,145
	6	0,34	0,070	0,15	0,469	0,01	0,942	0,28	0,131
5	6	0,16	0,384	0,05	0,732	0,28	0,131	0,00	1,000

Na osnovu prikazanih rezultata Na Grafiku 61 i Tabeli 18, još se može uočiti i da što su ispitanici na višem nivou školovanja, u većoj meri odbacuju argumente sa nižih stadijuma. Kod ispitanika koji su na četvrtoj godini fakulteta – hijerarhijska preferencija stadijuma je najuočljivija, osim što su preferencije 5. i 6. stadijuma izražene podjednako. Međutim, preferencija argumenata sa stadijuma 4, dosta je izraženija kod ispitanika koji pohađaju

srednju školu, ali i onih sa druge godine fakulteta, u odnosu na studente četvrte godine fakulteta. Preferencije 3., 4., i 5. stadijuma skoro su identične kod ispitanika druge i četvrte godine srednje škole.

Rezultati ANOVE ukazali su na to da nema značajnih razlika u proceni argumenata sa pojedinih stadijuma između grupa ispitanika različitog nivoa obrazovanja (Tabela 19).

Tabela 19. Razlike u izraženosti prihvatanja argumenata pojedinih stadijuma među ispitanicima različitog nivoa obrazovanja

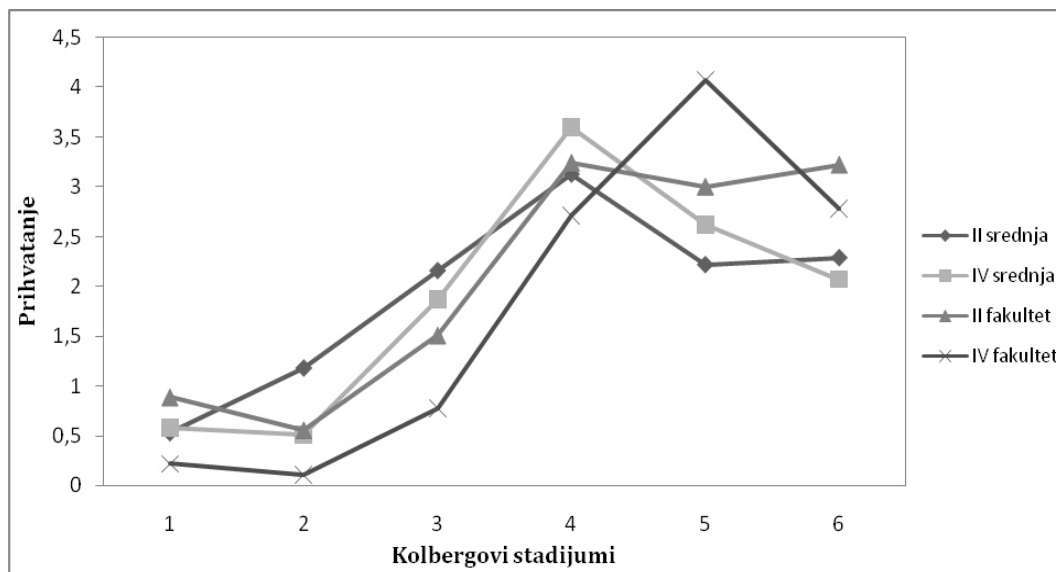
Stadijum	Suma	AS	F(df)	p
	kvadrata	kvadrata		
1	131,44	43,81	1,89(3)	0,132
2	70,87	23,62	,93(3)	0,427
3	167,76	55,92	2,25(3)	0,084
4	144,22	48,07	2,35(3)	0,074
5	20,37	6,79	,49(3)	0,686
6	21,44	7,15	,47(3)	0,701

Međutim, serijom t testova (LSD metoda) izvršeno je poređenje svake grupe sa svakom, a rezultati su ukazali na to da ispitanici u drugom razredu srednje škole u većoj meri prihvataju argumente sa 1. stadijuma od onih koji su četvrta godina fakulteta (Koenovo d = 0,46; p = 0,033). Takođe, u odnosu na ispitanike koji su na četvrtoj godini fakulteta, oni koji pohađaju drugi i četvrti razred srednje škole, u većoj meri prihvataju argumente sa 3. stadijuma (Koenovo d = 0,48; p = 0,028, odnosno Koenovo d = 0,49; p = 0,025). Isti je slučaj i kod preferencije argumenata sa 4. stadijuma koji su prihvaćeniji odstrane učenika drugog i četvrtog razreda srednje škole u odnosu na njihovo prihvatanje od strane studenata četvrte godine fakulteta (Koenovo d = 0,49; p = 0,022, odnosno Koenovo d = 0,08; p = 0,49).

Validnost kriterijuma je proverena kod ispitanika različitog nivoa obrazovanja i na podacima dobijenim na dilemama posebno. U Tabeli 21 i na Grafiku 62 prikazani su rezultati preferencije za dilemu Radnici.

Tabela 21. Izraženost preferencije stadijuma dileme Radnici kod ispitanika različitog nivoa obrazovanja

Stadijum	AS				SD			
	II sš	IV sš	II fax	IV fax	II sš	IV sš	II fax	IV fax
1	0,53	0,58	0,89	0,22	3,10	3,09	2,49	2,89
2	1,18	0,51	0,56	0,11	3,12	3,34	2,63	3,62
3	2,16	1,87	1,51	0,78	2,60	3,14	3,11	3,15
4	3,13	3,60	3,24	2,71	3,12	2,86	2,25	2,51
5	2,22	2,62	3,00	4,07	3,18	2,38	2,31	2,40
6	2,29	2,07	3,22	2,78	3,06	2,87	2,31	2,19

Grafik 62. Hijerarhijska preferencija stadijuma dileme Radnici kod ispitanika različitog nivoa obrazovanja

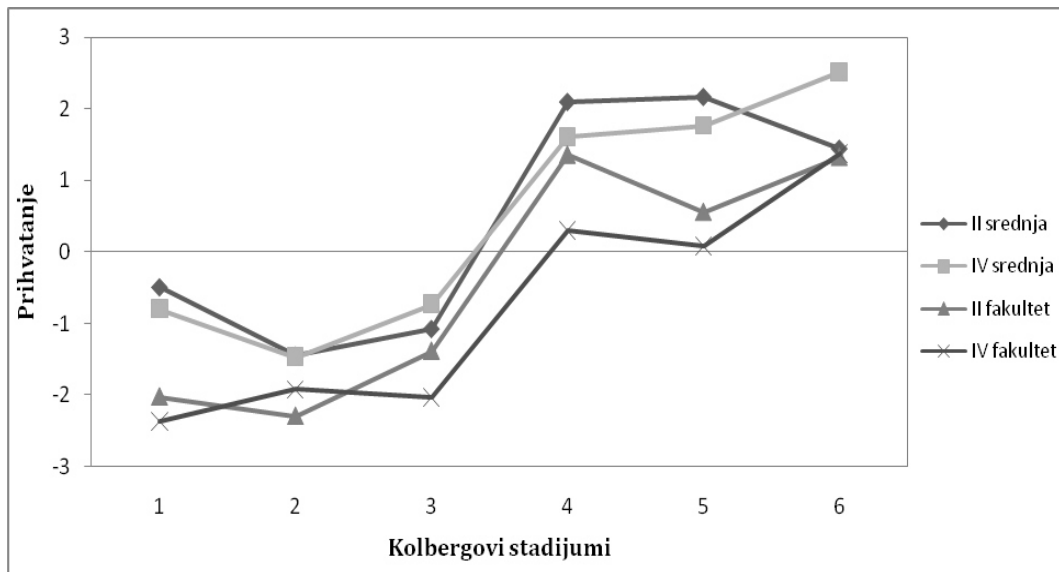
Kriterijum hijerarhijske preferencije, uz dozvoljena odstupanja, potvrđen je i u ovom slučaju. Pored toga, rezultati analize varijanse sa ponovljenim merenjem ukazali su na to da su razlike u preferenciji stadijuma, u okviru svakog od nivoa obrazovanja, statistički značajne (II sš: $F(5) = 4,667$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,096$; IV sš: $F(5) = 7,745$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,150$; II fax: $F(5) = 12,333$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,219$; IV fax: $F(5) = 19,119$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,303$). Kod učenika druge i četvrte godine srednje škole, kao i kod studenata druge godine fakulteta, najizraženiji je 4. stadijum, dok je kod studenata četvrte godine fakulteta najizraženiji stadijum 5.

Rezultati ANOVA-e pokazali su da među ispitanicima različitog nivoa obrazovanja nema statistički značajne razlike u prihvatanju argumenata sa pojedinih stadijuma na dilemi Radnici ($F(3,176) = 2,99$; $p = 0,826$; $\eta^2 = 0,005$).

Rezultati preferencije stadijuma od strane ispitanika različitog obrazovnog nivoa za dilemu Doktor prikazani su u Tabeli 22 i na Grafiku 63.

Tabela 22. Izraženost preferencija stadijuma dileme Doktor kod ispitanika različitog nivoa obrazovanja

Stadijumi	AS				SD			
	II sš	IV sš	II fax	IV fax	II sš	IV sš	II fax	IV fax
1	-0,49	-0,80	-2,02	-2,36	2,94	3,46	3,58	2,96
2	-1,44	-1,47	-2,29	-1,91	3,06	3,29	3,49	3,12
3	-1,07	-0,73	-1,38	-2,02	3,26	3,39	3,06	2,68
4	2,09	1,60	1,36	0,31	2,48	3,22	3,18	3,13
5	2,16	1,76	0,56	0,09	2,16	2,39	2,37	2,47
6	1,44	2,51	1,33	1,38	2,19	2,90	2,50	2,54

Grafik 63 Hijerarhijska preferencija stadijuma dileme Doktor kod ispitanika različitog nivoa obrazovanja

Rezultati ANOVA-e sa ponovljenim merenjem ukazali su na postojanje statističkih značajnih razlika u izraženosti preferencija pojedinih stadijuma kod dileme Doktor kod ispitanika na svakom od ispitanih nivoa obrazovanja (II sš: $F(5) = 19,246$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,304$; IV sš: $F(5) = 15,419$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,260$; II fax: $F(5) = 22,804$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,341$; IV fax: $F(5) = 19,927$ $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,312$). Iz prikazanih rezultata može se uočiti da ispitanici koji pohađaju drugi i četvrti razred srednje škole u većoj meri prihvataju argumente sa 1. stadijuma u odnosu na ispitanike koji su studenti druge i četvrte godine fakulteta. Ukoliko se pogleda relativna izraženost prihvatanja argumenata sa pojedinih stadijuma u okviru obrazovnih podgrupa, argumenti sa 6. stadijuma su najprihvaćeniji kod studenata četvrte godine fakulteta i četvrte godine srednje škole. Međutim, ukoliko pogledamo apsolutne izraženosti stadijuma, videćemo da su argumenti sa 6. stadijuma najpreferiraniji od strane ispitanika koji pohađaju četvrti razred srednje škole. Kod učenika drugog razreda srednje škole, najizraženije je prihvatanje argumenata sa 5., stadijuma, dok je kod studenata druge godine fakulteta, u skoro jednako meri, izražena preferencija 4. i 6. stadijuma. Inverzija preferencija 1. i 2. stadijuma prisutna je na svim podgrupama, osim na podgrupi ispitanika četvrte godine fakulteta.

Rezultati ANOVA-e pokazali su da među ispitanicima različitog nivoa obrazovanja postoji statistički značajna razlika u prihvatanju argumenata sa pojedinih stadijuma na dilemi Doktor ($F(3,176) = 5,099$; $p = 0,026$; $\eta^2 = 0,080$). Na osnovu sprovedene post hoc analize

(LSD metod) dobijenih razlika došli smo do rezultata prikazanih u Tabeli 23. U ovoj tabeli prikazani su samo oni podaci koji su ukazali na postojanje statistički značajnih razlika.

Tabela 23. Razlike u izraženosti prihvatanja argumenata pojedinih stadijuma među ispitanicima različitog nivoa obrazovanja kod dileme Doktor

Nivo obrazovanja	1. stadijum		4. stadijum		5. stadijum		6. stadijum	
	Koenovo d	p	Koenovo d	p	Koenovo d	p	Koenovo d	p
II srednja-IV srednja							0,42	,048
II srednja-II fakultet	0,47	,026			0,71	,001		
II srednja-IV fakultet	0,63	,007	0,63	,006	0,9	,000		
IV srednja – II fakultet					0,51	,016	0,44	,030
IV srednja – IV fakultet	0,48	,024	0,4	,044	0,69	,001	0,41	,036

Kao što se može uočiti, na stadijumima 2. i 3. nisu pronađene značajne razlike među ispitanicima, a takođe statistički značajnih razlika u izraženosti nema ni među ispitanicima koji su na drugoj i četvrtoj godini fakulteta.

Kvazi-simpleks struktura

Validacioni kriterijum koji se odnosi na to da interkorelacije preferencije stadijuma formiraju *kvazi-simpleks* strukturu znači da njihove međusobne korelacije treba da budu veće što su stadijumi bliži. Odnosno, korelacije u korelacionoj matrici trebalo bi da imaju tendenciju monotonog opadanja od dijagonale prema donjem desnom uglu. Način da se proveriti ovaj kriterijum podrazumeva primenu faktorske analize glavnih komponenti sa varimax rotacijom. Očekuje se izdvajanje dva faktora, pri čemu zasićenja faktora za skorove preferencija 6 stadijuma treba da budu raspoređeni na simpleks krivulji između njih (npr. Lind, 2005a; 2003). U Tabeli 24 dat je prikaz matrice interkorelacija stadijuma.

Tabela 24. Interkorelacije preferencija stadijuma na srpskom validacionom uzorku

Stadijum	1	2	3	4	5
2	0,560**				
3	0,441**	0,453**			
4	0,364**	0,326**	0,209**		
5	0,034	0,137	0,200**	0,365**	
6	0,119	0,015	0,099	0,277**	0,297**

** korelacija je značajna na nivou 0,01

Na osnovu rezultata prikazanih u tabeli, može se uočiti da postoje odstupanja koja nisu velikog intenziteta, a odnose se na korelacije stadijuma 4 i u manjoj meri na korelacije stadijuma 3. Korelacija stadijuma 4 sa susednim stadijumom 3 niža je nego njegova korelacije sa nižim stadijumima. Kada je u pitanju stadijum 3, intenzitet korelacije sa stadijumom 1 veći je nego sa stadijumom 4, mada je pritom ta korelacija viša od ostalih (sa stadijumima 5 i 6).

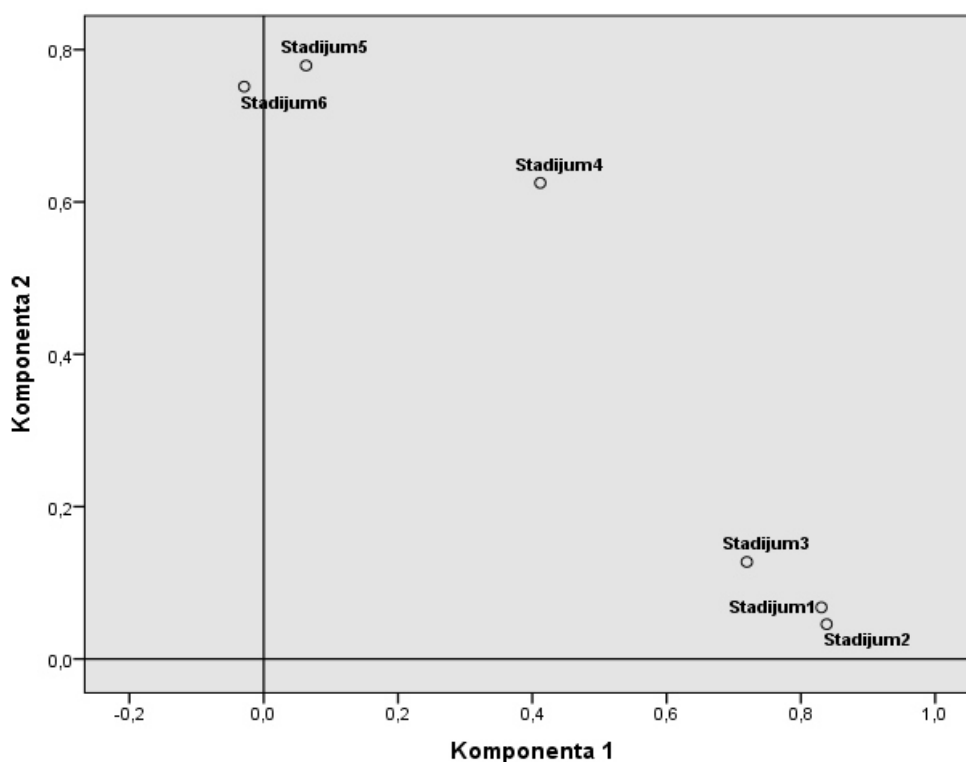
Dostupni rezultati o interkorelacijama preferencije stadijuma dobijeni u brazilskom (Bataglia, 2010) i belgijskom (Duriez & Demarez, 2000) validacionom istraživanju iskorišćeni su kako bi se dodatno potvrdila validnost kriterijuma kvazi-simpleks strukture na trenutnom uzorku. Visina Kendalovog koeficijenta potvrdila je zadovoljavajuću kongruentnost brazilske i srpske strukture (Kendalov $W = 0,712$), a vrednost ovog koeficijenta ukazala je na još bolju usaglašenost sa belgijskom strukturom (Kendalov $W = 0,935$). Struktura interkorelacija na srpskom uzorku upoređena je i sa onom dobijenom u Kolbergovom originalnom istraživanju (Kohlberg, 1958, prema Lind, 2005a), a dobijeni rezultat ukazuje na zadovoljavajuću podudarnost dveju struktura (Kendalov $W = 0,700$).

Primenom analize glavnih komponenti na osnovu Gutman-Kajzerovog kriterijuma izolovana su dva faktora koji objašnjavaju ukupno 61,23% varijanse (od toga je 34,81 % varijanse objašnjeno prvim, a 26,42%, drugim faktorom). U Tabeli 25 dat je pregled faktorske strukture i zasićenja argumenata sa pojedinih stadijuma *MJT*-a.

Tabela 25. Faktorska zasićenja stadijuma nakon rotacije na srpskom validacionom uzorku

Stadijum	Komponenta	
	1	2
1	0,832	0,064
2	0,839	0,043
3	0,719	0,128
4	0,414	0,624
5	0,061	0,780
6	-0,031	0,752

Grafik 64. Provera kvazi-simpleks strukture interkorelacija preferencija stadijuma na srpskom validacionom uzorku

Kao i kod redosleda preferencije stadijuma, iz rezultata prikazanih na Grafiku 64, može se uočiti da postoje odstupanja od simpleks strukture i da se ona najpre odnose na inverziju zasićenja 1. i 2. stadijuma, a da je pored toga prisutno i blaže odstupanje u pogledu pozicioniranja stadijuma 5 i 6. Detaljnijom analizom podataka uočeno je da ovo poslednje neslaganje potiče pre svega od dileme Radnici (Grafik 65) dok je kod dileme Doktor (Grafik 66) sve kako treba .

Kriterijum je ispitan i na rezultatima dilema pojedinačno. Matrica interkorelacija za dilemu Radnici prikazana je u Tabeli 26.

Tabela 26. Interkorelacije preferencija stadijuma dileme Radnici

Stadijum	1	2	3	4	5
2	0,283**				
3	0,266**	0,281**			
4	0,133	0,143	0,098		
5	-0,145	0,082	-0,010	0,182*	
6	0,010	0,033	0,199**	0,107	0,138

** korelacija je značajna na nivou 0,01

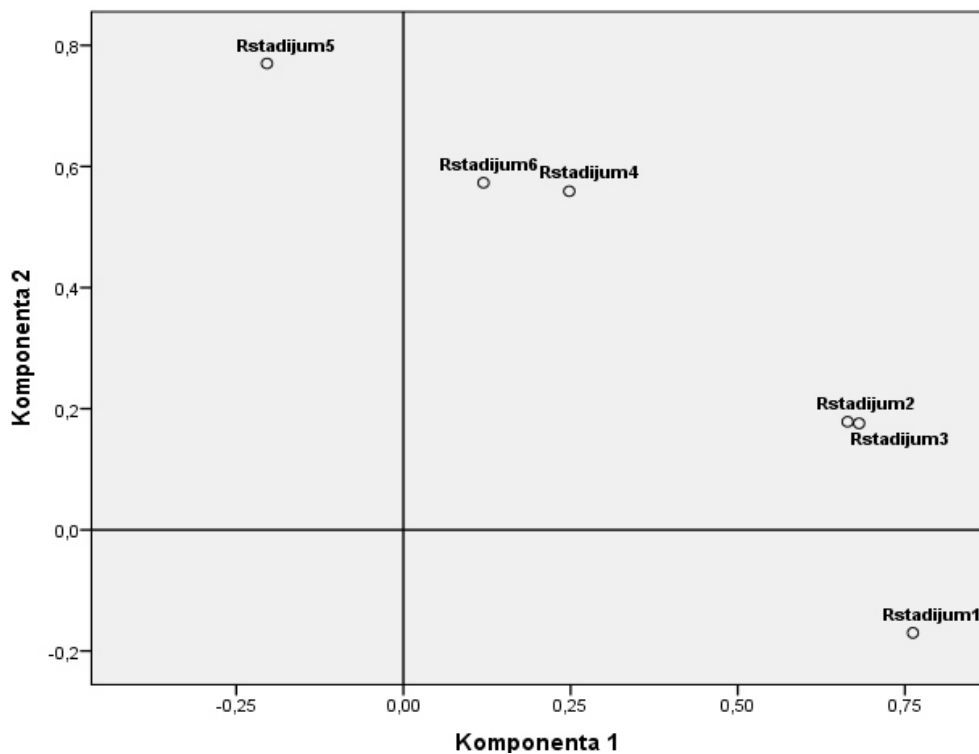
* korelacija je značajna na nivou 0,05

U odnosu na očekivanu kvazi-simpleks strukturu iz tabele se može videti da postoje izvesna odstupanja od ove struktura na više mesta, ali se čini da su ona najizraženija kod stadijuma 3 i 4. Korelacija stadijuma 3 sa susednim stadijumom 4, manja je u odnosu na njegovu korelaciju sa stadijumima 1 i 6. Ukoliko se kriterijum sagleda u odnosu na interkorelacije stadijuma 4, ta korelacija je čak i najniža u poređenju sa svim ostalim korelacijama ovog stadijuma. Slično, stadijum 6. ima veću korelaciju sa stadijumom 3, nego sa njemu susednim stadijumom 5.

Na osnovu rezultata analize faktorske strukture kod dileme Radnici, mogu se izdvojiti dva faktora sa karakterističnim vrednostima iznad 1, koji sa približno jednakim doprinosom (prvi faktor objašnjava 26, 73%, a drugi 22,09% varijanse) objašnjavaju ukupno 48,2 % varijanse. U Tabeli 27 i na Grafiku 65 dat je pregled faktorske strukture i zasićenja argumenata sa pojedinih stadijuma *MJT*-a na dilemi Radnici.

Tabela 27. Faktorska zasićenja stadijuma dileme Radnici nakon rotacije

Stadijum dilema Radnici	Komponenta	
	1	2
1	0,762	-0,170
2	0,664	0,178
3	0,681	0,176
4	0,248	0,559
5	-0,204	0,770
6	0,120	0,573

Grafik 65. Provera kvazi-simpleks strukture interkorelacija preferencija stadijuma na srpskom validacionom uzorku na dilemi Radnici

Na osnovu podataka prikazanih na Grafiku može se uočiti postojanje blage inverzija zasićenja 2. i 3., ali i izraženije inverzija zasićenja 5. i 6. stadijuma.

Kriterijum je proveren i na podacima dobijenim na dilemi Doktor. U Tabeli 28 dat je prikaz matrice interkorelacija za dilemu Doktor.

Tabela 28. Interkorelacije preferencija stadijuma dileme Doktor

Stadijum	1	2	3	4	5
2	0,567**				
3	0,470**	0,378**			
4	0,442**	0,372**	0,245**		
5	0,187*	0,141	0,276**	0,318**	
6	0,099	0,074	0,024	0,218**	0,378**

** korelacija je značajna na nivou 0,01

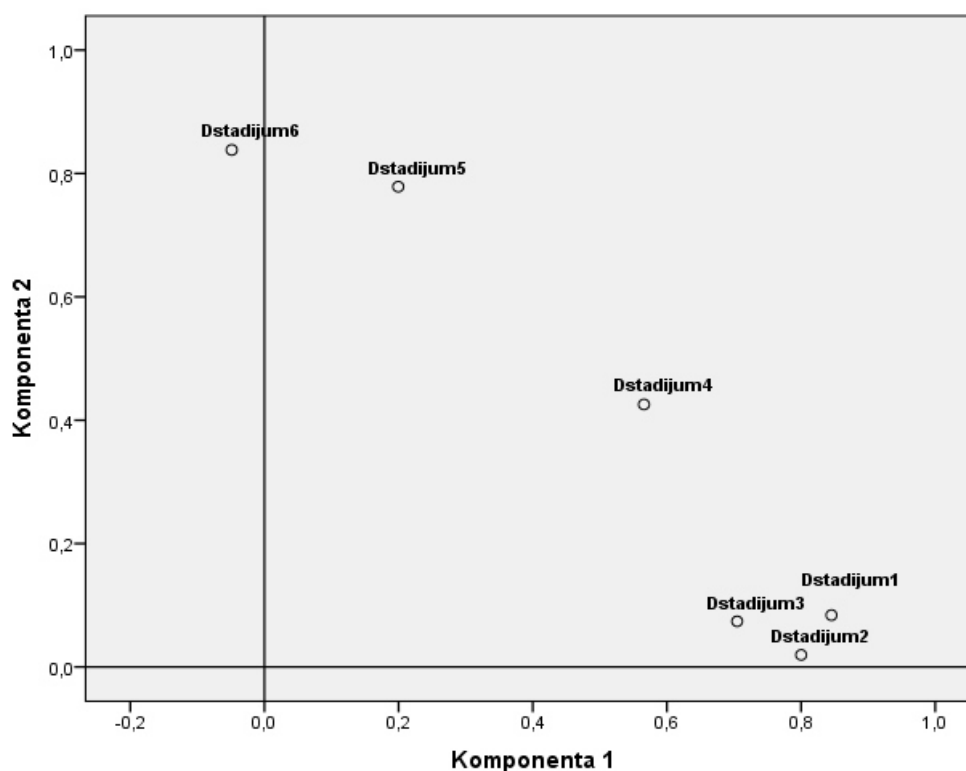
Iz rezultata prikazanih u tabeli 28 može se videti da stadijumi 1, 5 i 6, ali i 2 imaju adekvatne visine korelacije ukoliko se traži minimalni zahtev kvazi-simpleks strukture – najviše korelacije sa susednim stadijumima. Odstupanja od predviđenih zahteva mogu se uočiti kod stadijuma 3 i 4. Korelacija stadijuma 3 sa stadijumima 1 i 5 veća je od korelacije sa susednim stadijumom 4. Najveći intenzitet korelacije stadijum 4 ostvaruje sa stadijumom 1.

Struktura interkorelacija koja je dobijena u okviru Lindovog istraživanja (Lind, 1986; 2013a) u pet evropskih zemalja, gde je korišćena samo dilema Doktor, upoređena je sa strukturom na srpskom uzorku, a dobijeni rezultat ukazao je na izuzetno visoku podudarnost dveju struktura interkorelacija na ovoj dilemi (Kendalov W = 0,949). Pokazalo se takođe, da su ove strukture, bilo da se uporede na nivou pojedinačnih dilema ili na ukupnom nivou podudarne u velikoj meri.

Rezultati faktorske analize se na osnovu Gutman-Kajzerovog kriterijuma mogu protumačiti u skladu sa Lindovim zahtevom o postojanju dva faktora. Ovi faktori objašnjavaju ukupno 61,94% varijanse, pri čemu je prvim objašnjeno 36, 89%, a drugim 25,06% varijanse. Pregled zasićenja stadijuma prikazan je u Tabeli 29 i na Grafiku 66.

Tabela 29. Faktorska zasićenja stadijuma dileme Doktor nakon rotacije

Stadijum dilema Doktor	Komponenta	
	1	2
1	,845	,085
2	,800	,019
3	,705	,073
4	,566	,424
5	,199	,779
6	-,047	,838

Grafik 66. Provera kvazi-simpleks strukture interkorelacija preferencija stadijuma na srpskom validacionom uzorku na dilemi Doktor

Iz rezultata prikazanih na grafiku, može se uočiti da postoji skoro idealno poklapanje dobijenih faktorskih zasićenja stadijuma sa predviđenom kvazi-simpleks strukturom. Jedino odstupanje koje kvari ovu sliku jeste odstupanje zasićenja stadijuma 1.

Kvazi-simpleks struktura u odnosu na pol

U Tabeli 30 dat je prikaz rezultata dobijenih na osnovu provere međusobnih korelacija pojedinih stadijuma kod ispitanika muškog pola.

Tabela 30. Interkorelacije preferencija stadijuma kod ispitanika muškog pola

Stadijum	1	2	3	4	5
2	0,562**				
3	0,604**	0,629**			
4	0,379**	0,284*	0,303*		
5	0,050	0,192	0,171	0,466**	
6	0,018	-0,075	-0,050	0,326*	0,343**

** korelacija je značajna na nivou 0,01

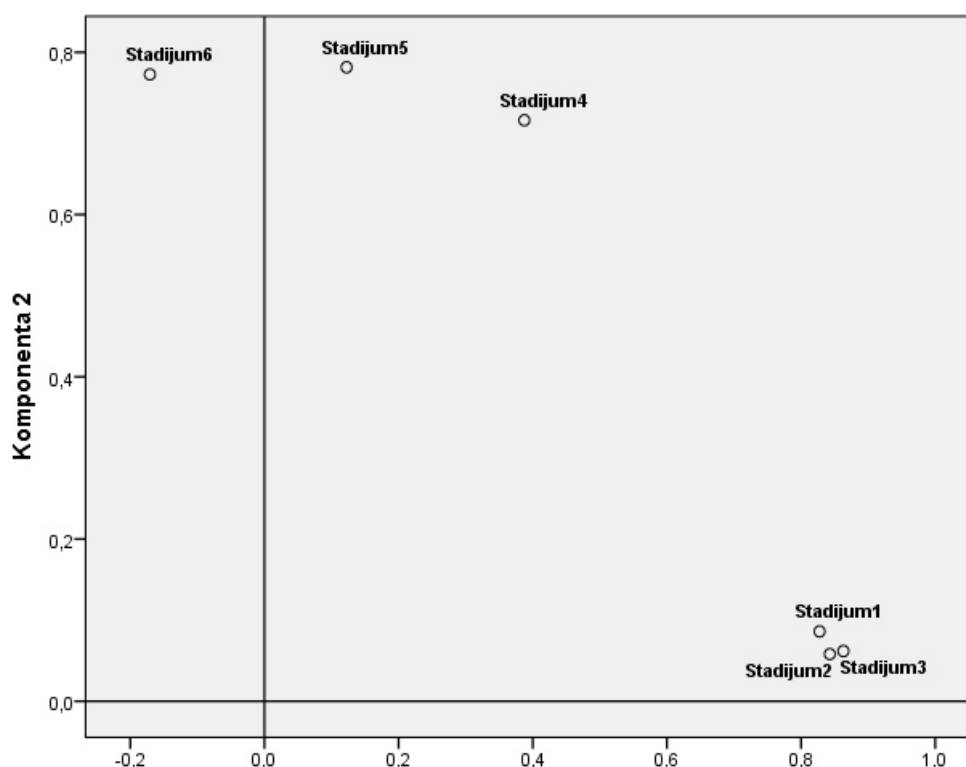
* korelacija je značajna na nivou 0,05

Odstupanja od zahteva predviđenih kriterijumom, kao što se može videti iz rezultata prikazanih u Tabeli 30, u ovom slučaju pre svega su vezana interkorelacije 1. stadijuma i stadijuma 3 i 4. Korelacija 1. stadijuma veća je sa stadijumom 3, nego sa stadijumom 2. Intenzitet korelacija susednih stadijuma 3 i 4 manji je nego intenzitet njihovih korelacija sa stadijumom 1.

Primenom analize glavnih komponenti na osnovu Gutman-Kajzerovog kriterijuma izolovana su dva faktora od kojih prvi objašnjava 39,027%, a drugi 28,896% varijanse, što zajedno čini 67,92% objašnjene varijanse. Pregled zasićenja pojedinih stadijuma prikazan je u Tabeli 31 i na Grafiku 67.

Tabela 31. Faktorska zasićenja stadijuma kod ispitanika muškog pola nakon rotacije

Stadijum	Komponenta	
	1	2
1	,830	,079
2	,845	,053
3	,861	,063
4	,392	,714
5	,118	,784
6	-,175	,772

Grafik 67. Provera kvazi-simpleks strukture interkorelacija preferencija stadijuma na srpskom validacionom uzorku kod ispitanika muškog pola

Odstupanja od predviđenih zahteva su u slučaju ispitanika muškog pola vezana za inverziju zasićenja stadijuma u okviru prekonvencionalnog nivoa, a postoji i pojedinačno odstupanje vezano za zasićenje 3. stadijuma.

Rezultati interkorelacija pojedinih stadijuma koji su dobijeni na podacima poduzorka kojim je obuhvaćen samo ženski pol prikazani su u Tabeli 32.

Tabela 32. Interkorelacije preferencija stadijuma kod ispitanika ženskog pola

Stadijum	1	2	3	4	5
2	0,558**				
3	0,325**	0,333**			
4	0,352**	0,346**	0,150		
5	0,019	0,088	0,226*	0,294**	
6	0,186*	0,073	0,204*	0,246**	0,268**

** korelacija je značajna na nivou 0,01

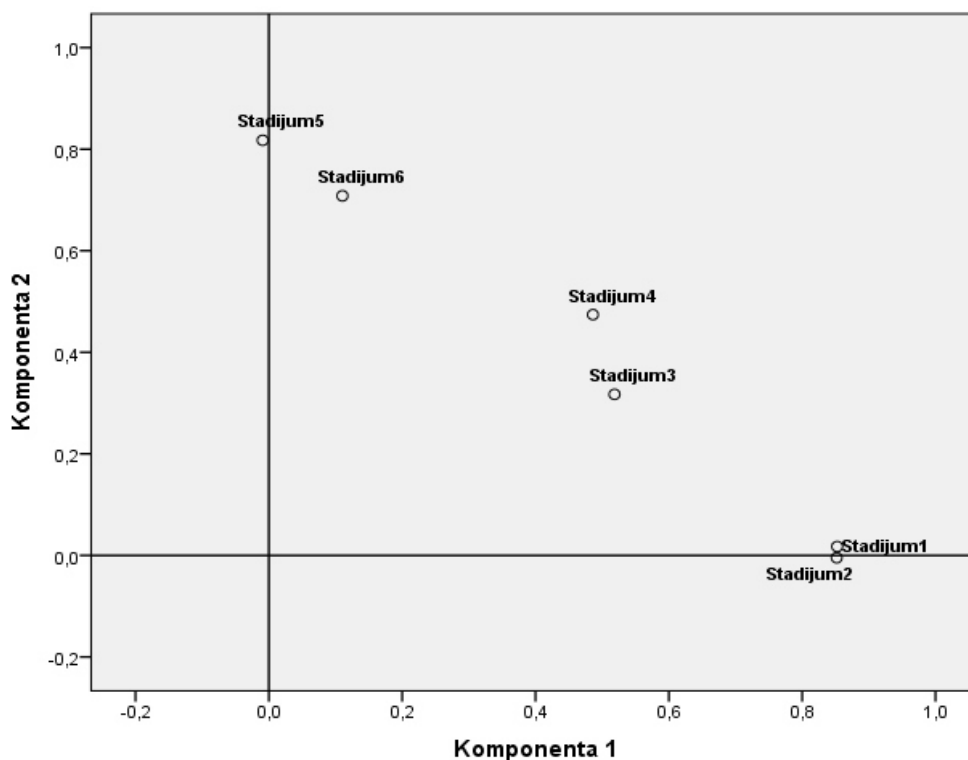
* korelacija je značajna na nivou 0,05

Manja odstupanja od zahteva predviđenih kriterijumom najpre se mogu uočiti kod stadijuma 2 čija je korelacija sa stadijumom 4 nešto izraženija u odnosu na onu sa stadijumom 3. Suprotno očekivanjima, korelacija stadijuma 3 i stadijuma 4 je, u odnosu na ostale stadijume najmanjeg intenziteta. Isti je slučaj i sa interkorelacijama stadijuma 4. Korelacije stadijuma 5 ispunjavaju predviđen kriterijum, dok su kod stadijuma 6 prisutna manja odstupanja koja su vezana za obrnuti intenzitet korelacija sa stadijumima 1 i 2.

U skladu sa Lindovim predlogom, a na osnovu Gutman-Kajzerovog kriterijuma, rezultati dobijeni na osnovu sprovedene faktorske analize na uzorku ispitanica, takođe ukazuju na postojanje dva faktora, pri čemu je prvim faktorom objašnjeno 32,832% varijanse, a drugim 24,926% varijanse (što je ukupno 57,758% objašnjene varijanse). Pregled zasićenja pojedinih stadijuma prikazan je u Tabeli 33 i na Grafiku 68.

Tabela 33. Faktorska zasićenja stadijuma kod ispitanika ženskog pola nakon rotacije

Stadijum	Komponenta	
	1	2
1	,853	,018
2	,852	-,005
3	,518	,317
4	,486	,474
5	-,009	,818
6	,110	,708

Grafik 68. Provera kvazi-simpleks strukture interkorelacija preferencija stadijuma na srpskom validacionom uzorku kod ispitanika ženskog pola

Na uzorku ispitanika ženskog pola, postojeće inverzije zasićenja vezane su za stadijume u okviru pre i postkonvencionalnog nivoa.

Kvazi-simpleks u odnosu na nivo obrazovanja

Validnost kriterijuma ispitana je i na poduzorcima po nivou obrazovanja. Najpre su, u Tabeli 34, predstavljeni rezultati interkorelacija preferencija stadijuma kod ispitanika druge godine srednje škole.

Tabela 34. Interkorelacije preferencija stadijuma kod ispitanika druge godine srednje škole.

Stadijumi	1	2	3	4	5
2	0,533**				
3	0,377*	0,223			
4	0,175	0,264	0,047		
5	-0,136	0,088	0,078	0,513**	
6	0,401**	0,167	0,327*	0,262	0,286

** korelacija je značajna na nivou 0,01

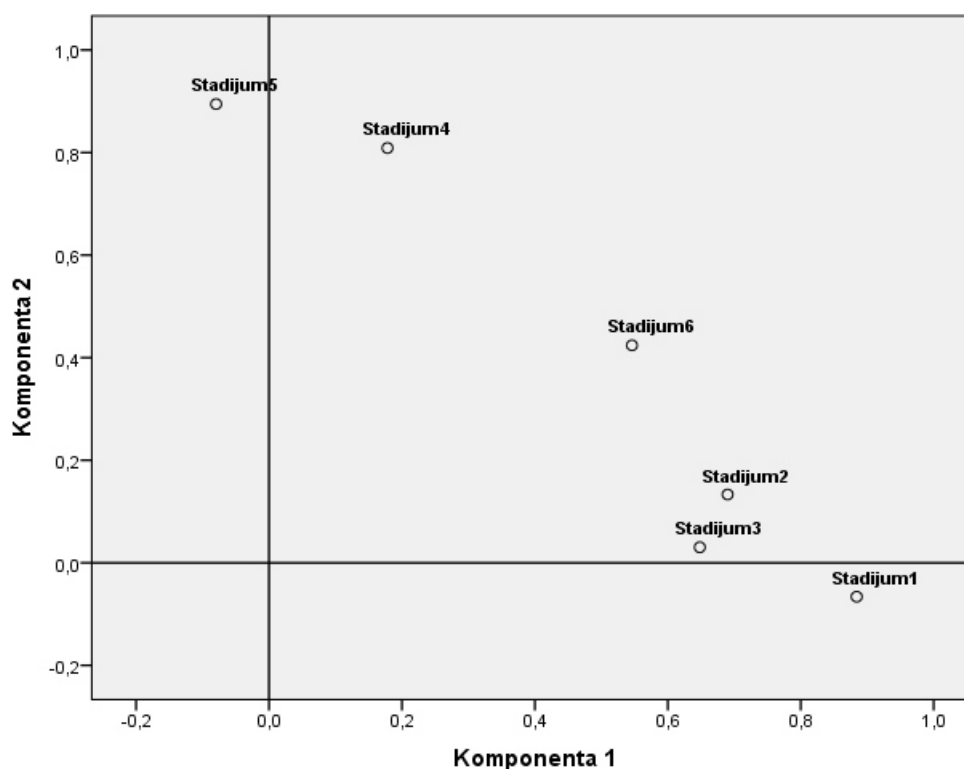
* korelacija je značajna na nivou 0,05

Na osnovu rezultata prikazanih u tabeli može se uočiti da korelacija stadijuma 1 i stadijuma 6 ima veći intenzitet od korelacije ovog stadijuma sa susednim stadijumom 2. Slična situacija važi i za stadijum 2 koji ima višu korelaciju sa stadijumom 4, nego sa stadijumom 3. Odstupanja od kriterijuma uočljiva su i kod stadijuma 3 i 4 čija je međusobna korelacija u oba slučaja najniža u odnosu na sve korelacije koje ostvaruju sa ostalim stadijumima. Intenzitet korelacije stadijuma 6 najveći je sa stadijumom 1.

Gutman-Kajzerov kriterijum u ovom slučaju ukazao je na postojanje dva faktora, od kojih prvi objašnjava 33,57%, a drugi 27,624% varijanse, što zajedno čini 61,194% objašnjene varijanse. Pregled zasićenja pojedinih stadijuma prikazan je u Tabeli 35 i na Grafiku 69.

Tabela 35. Faktorska zasićenja stadijuma kod ispitanika druge godine srednje nakon škole rotacije

Stadijum	Komponenta	
	1	2
1	,884	-,066
2	,690	,133
3	,648	,030
4	,178	,809
5	-,080	,895
6	,546	,424

Grafik 69. Provera kvazi-simpleks strukture interkorelacija preferencija stadijuma na srpskom validacionom uzorku kod ispitanika druge godine srednje

Odstupanja od kriterijuma kvazi-simpleks strukture, uočljiva su i vezana su pre svega za zasićenje 6. stadijuma, pri čemu je prisutna inverzija zasićenja 2. i 3., kao i 4. i 5. stadijuma.

Rezultati interkorelacije preferencija pojedinih stadijuma kod ispitanika četvrte godine srednje škole prikazani su u Tabeli 36.

Tabela 36. Interkorelacije preferencija stadijuma kod ispitanika četvrte godine srednje škole

Stadijum	1	2	3	4	5
2	0,349*				
3	0,308*	0,422**			
4	0,286	0,076	0,144		
5	-0,140	0,042	0,208	0,192	
6	-0,191	-0,229	-0,025	0,103	0,436**

** korelacija je značajna na nivou 0,01

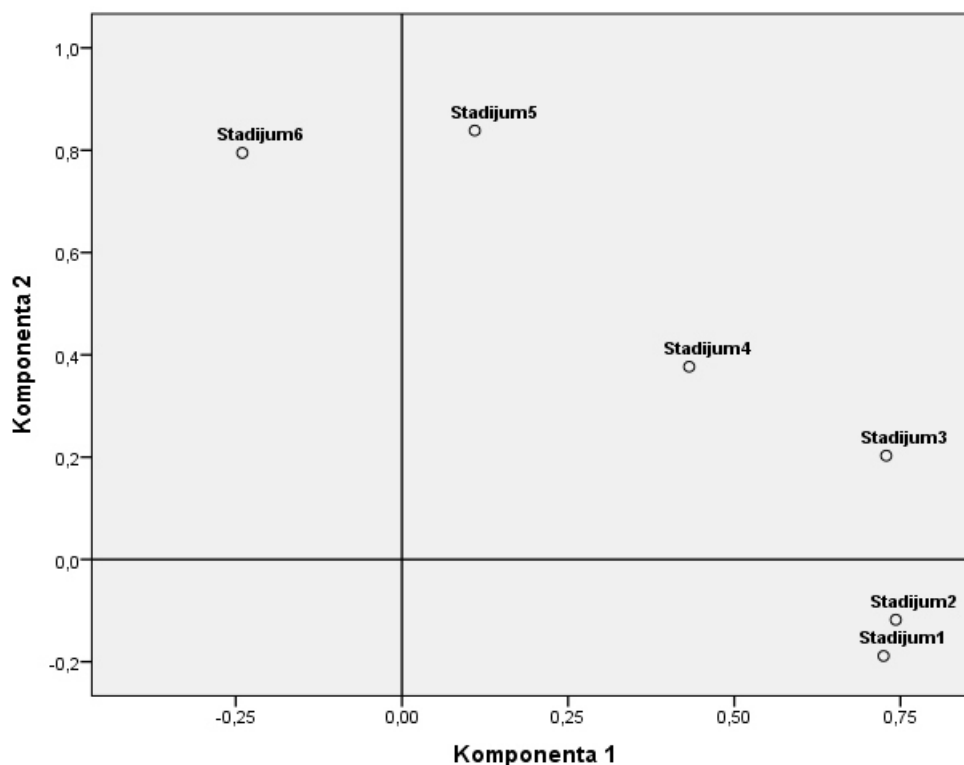
* korelacija je značajna na nivou 0,05

Ukoliko se traže minimalni zahtevi kvazi-simpleks strukture, stadijum 1 ima adekvatne visine korelacija sa ostalim stadijumima. Korelacija stadijuma 3 niža je sa stadijumom 4, nego što je ona sa stadijumima 1 i 5, dok je intenzitet korelacije stadijuma 4 najveći sa stadijumom 1. Odstupanja od zahteva predviđenih kriterijumom vidljiva su i kod stadijuma 5 i 6. Stadijum 5 ima višu korelaciju sa stadijumom 3, nego sa susednim stadijumom 4, dok je korelacija stadijuma 6 sa stadijumom 2 viša od one sa bližim stadijumom 4.

Primenom analize glavnih komponenti na poduzorku učenika četvrte godine srednje škole komponenti na osnovu Gutman-Kajzerovog kriterijuma izolovana su dva faktora koji zajedno objašnjavaju 57,51% varijanse, pri čemu je prvim faktorom objašnjeno 31,18%, a drugim 57,51% varijanse. U Tabeli 37 i na Grafiku 70, prikazani su podaci o dobijenim zasićenjima pojedinih stadijuma.

Tabela 37. Faktorska zasićenja stadijuma kod ispitanika četvrte godine srednje škole nakon rotacije

Stadijum	Komponenta	
	1	2
1	,727	-,200
2	,745	-,128
3	,728	,207
4	,432	,381
5	,099	,841
6	-,244	,792

Grafik 70. Provera kvazi-simpleks strukture interkorelacija preferencija stadijuma na srpskom validacionom uzorku kod ispitanika četvrte godine srednje škole

Kao što se na osnovu prikazanih rezultata na Grafiku 70 može videti, zasićenja pojedinih stadijuma raspoređena su na krivulji tako da formiraju kvazi-simpleks strukturu.

Proverom interkorelacija pojedinih stadijuma na uzorku studenata druge godine fakulteta dobijeni su rezultati prikazani u Tabeli 38.

Tabela 38. Interkorelacije preferencija stadijuma kod ispitanika druge godine fakulteta

Stadijum	1	2	3	4	5
2	0,625**				
3	0,376*	0,432**			
4	0,415**	0,446**	0,246		
5	0,245	0,374*	0,283	0,545**	
6	0,070	0,103	0,023	0,534**	0,252

** korelacija je značajna na nivou 0,01

* korelacija je značajna na nivou 0,05

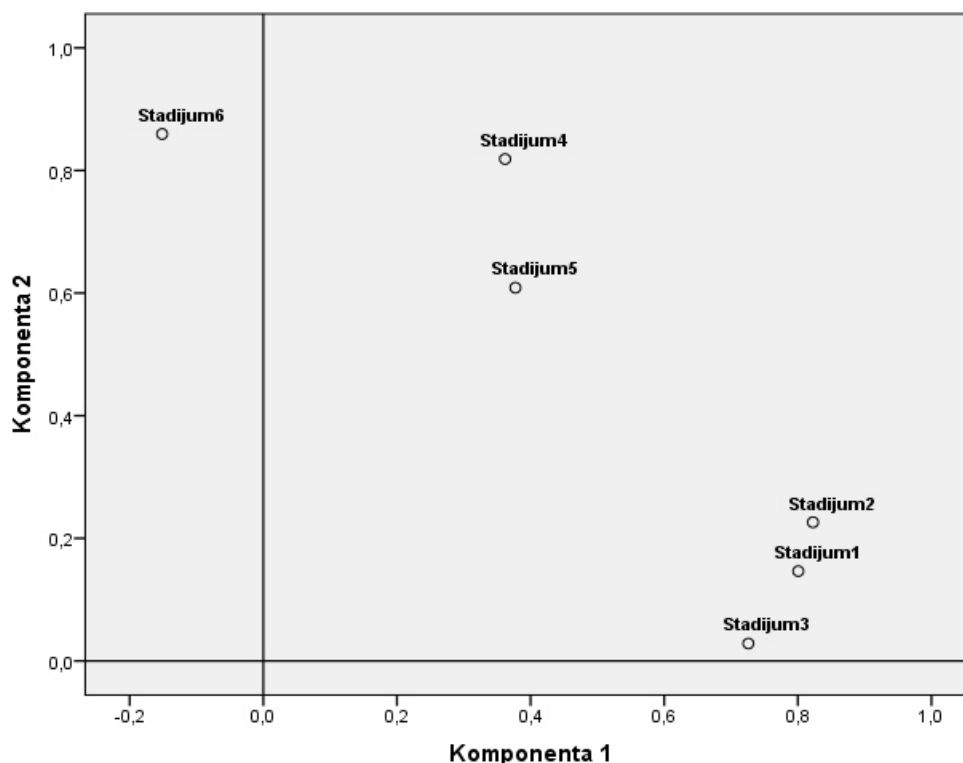
Skoro očekivano, odstupanja se i u ovom slučaju odnose na stadijume 3 i 4. Korelacija stadijuma 3 sa stadijumom 4 niža je od onih koje ovaj stadijum ostvaruje sa stadijumima 1 i 5, a kod stadijuma 4, međusobna korelacija ova dva stadijuma najniža je u odnosu na sve ostale. Korelacija stadijuma 5, u skladu sa očekivanjima, najniža je sa stadijumom 1, ali odmah zatim po intenzitetu sledi korelacija ovog stadijuma sa stadijumom 6. Još jedno blago odstupanje

kod stadijuma 5 i 6 tiče se njihove veze sa stadijumima 2 i 3 koja je obrnutog intenziteta od očekivanog. Iz rezultata prikazanih u tabeli mogu se uočiti da se manja odstupanja od kriterijuma odnose na visinu korelacija stadijuma 1, ali i stadijuma 2 sa stadijumima 3 i 4.

Primenom analize glavnih komponenti na osnovu Gutman-Kajzerovog kriterijuma na podacima studenata druge godine fakulteta ekstrahovana su dva faktora koji objašnjavaju 35,68%, odnosno 30,884% varijanse, što predstavlja ukupno 66,57% objašnjene varijanse. Rezultati zasićenja pojedinih stadijuma ovim faktorima prikazani su u Tabeli 39 i na Grafiku 71.

Tabela 39. Faktorska zasićenja stadijuma kod ispitanika druge godine fakulteta nakon rotacije

Stadijum	Komponenta	
	1	2
1	,801	,146
2	,823	,226
3	,726	,029
4	,362	,819
5	,377	,609
6	-,151	,860

Grafik 71. Provera kvazi-simpleks strukture interkorelacija preferencija stadijuma na srpskom validacionom uzorku kod ispitanika druge godine fakulteta

Odstupanja od kriterijuma najjasnije se mogu uočiti kod faktorskog zasićenja 3. stadijuma, a prisutna je i inverzija zasićenja 4. i 5.

Na kraju je kriterijum kvazi-simpleks strukture proveren i na podacima dobijenim kod ispitanika četvrte godine fakulteta. Rezultati su prikazani u Tabeli 40.

Tabela 40. Interkorelacije preferencija stadijuma kod ispitanika četvrte godine fakulteta

Stadijum	1	2	3	4	5
2	0,668**				
3	0,641**	0,669**			
4	0,503**	0,472**	0,291		
5	0,131	0,048	0,247	0,226	
6	0,191	0,036	0,088	0,240	0,255

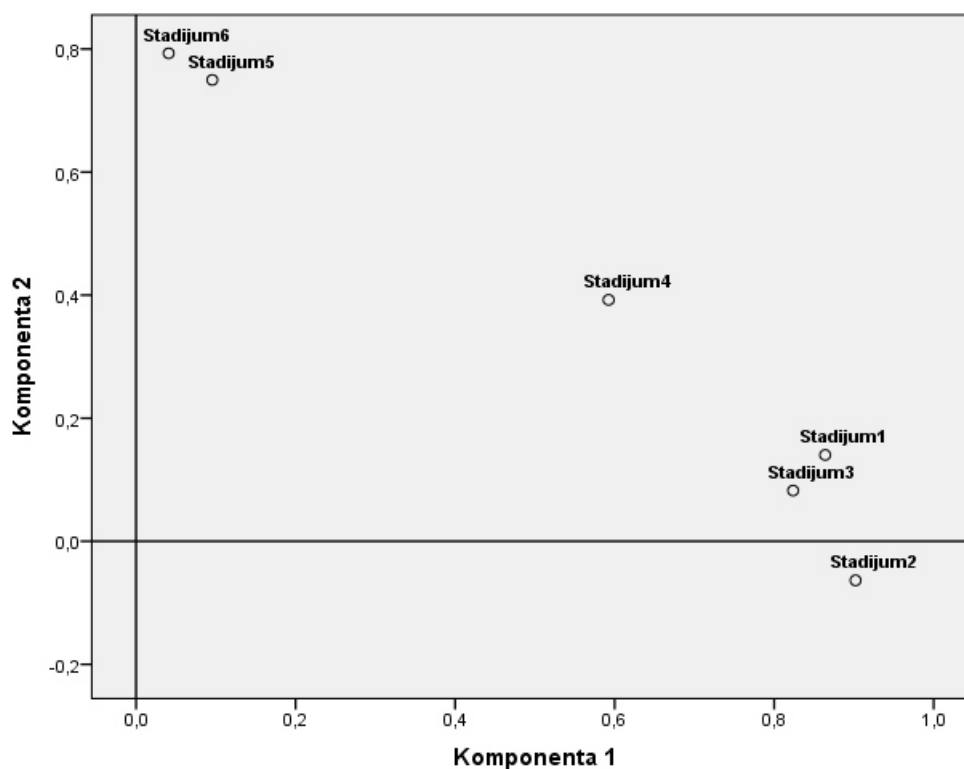
** korelacija je značajna na nivou 0,01

Osim blage inverzije u intenzitetu korelacija stadijuma 1 sa stadijumima 5 i 6, interkorelacije ovog, kao i 2. stadijuma u skladu su sa zahtevima predviđenih kriterijumom. Slična situacija može se uočiti i kod stadijuma 5 i stadijuma 6, čije su korelacije sa 1. stadijumom većeg intenziteta od onih sa stadijumom 2. Uočljivija odstupanja odnose se na stadijume 3 i 4. Njihova međusobna korelacija niža je od one sa udaljenijim stadijumom 1, a ova korelacija kod stadijuma 4 čak je i najvećeg intenziteta.

Kao i do sada, postupkom faktorske analize i na osnovu Gutman-Kajzerovog kriterijuma mogla su se izdvojiti dva faktora od kojih prvi objašnjava 43,34%, a drugi 22,926% varijanse, što ukupno iznosi 66,266% objašnjene varijanse. Pregled rezultata dat je u Tabeli 41 i na Grafiku 72.

Tabela 41. Faktorska zasićenja stadijuma kod ispitanika četvrte godine fakulteta nakon rotacije

Stadijum	Komponenta	
	1	2
1	,864	,140
2	,902	-,064
3	,824	,082
4	,592	,392
5	,096	,750
6	,041	,793

Grafik 72. Provera kvazi-simpleks strukture interkorelacija preferencija stadijuma na srpskom validacionom uzorku kod ispitanika četvrte godine fakulteta

I u ovom slučaju, na uzorku ispitanika četvrte godine fakulteta, zasićenje 3. stadijuma jasno odstupa od zahtevanih uslova kriterijuma, a prisutna je i inverzija stadijuma 1. i 2.

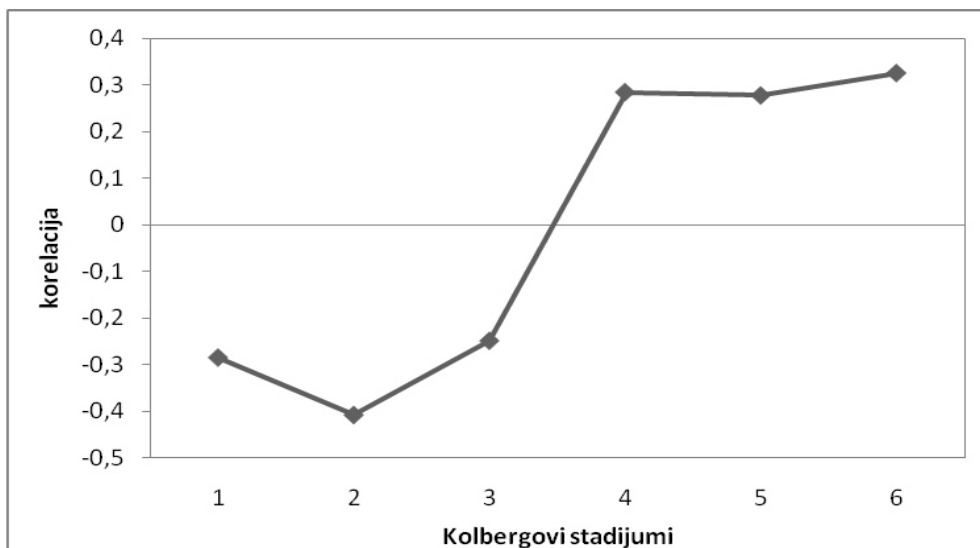
Kognitivno-afektivni paralelizam

Poslednji kriterijum validacije testa – paralelizam kognitivnog i afektivnog aspekta, proveren je na osnovu rezultata Pirsonovog koeficijenta korelacije između C skora i izraženosti pojedinih stadijuma. Rezultati su prikazani u Tabeli 42 i na Grafiku73.

Tabela 42. Korelacija kognitivnog i afektivnog aspekta na srpskom validacionom uzorku

r	Stadijum 1	Stadijum 2	Stadijum 3	Stadijum 4	Stadijum 5	Stadijum 6
Cskor	-0,285**	-0,408**	-0,249**	0,284**	0,277**	0,325**

** korelacija je značajna na nivou 0,01

Grafik 73. Provera kognitivno-afektivnog paralelizma na srpskom validacionom uzorku

Iz rezultata na prikazanom na grafiku, može se videti da postoji očekivani trend povišenja korelacije C skora sa višim stadijumima. Ipak, ovaj trend nije trajan nego se, kao i za veliku većinu prethodnih rezultata, jasno može uočiti kvalitativan skok između 3. i 4. stadijuma Inverzije, uočene prilikom provere kriterijuma hijerarhijske preferencije, mogu se videti i ovde, a odnose se na odnos korelacija 1. i 2., kao i 4. i 5. stadijuma sa C skorom.

Na osnovu dostupnih rezultata nekoliko validacionih istraživanja iz drugih zemalja, proverena je i kongruentnost strukture korelacija dobijene na srpskom uzorku sa strukturama koje su dobijene u ovim zemljama. Provera slaganja struktura korelacija kognitivno-afektivnog paralelizma nemačkog (Lind, 2005a) i srpskog validacionog uzorka, ukazala je na ekvivalentnost dobijenih struktura (Kendalov $W = ,964$). Poređenje je izvršeno i sa strukturama korelacija koje su dobijene u Brazilu (Lind, 1999a; 2000a) (Kendalov $W = ,862$), Pakistanu (Liaquat, 2012), Švedskoj (Weimar, 2010), Kini (Zhang, 2012) i Belgiji (Duriez & Demarez, 2000) (Kendalov $W = ,920$).

Kriterijum je proveren i na podacima za kognitivni i afektivni aspekt koji su dobijeni na dilemama posebno. U Tabeli 43 prikazani su rezultati povezanosti ovih aspekata kod dileme Radnici, a u sledećoj tabeli nalaze se rezultati dobijeni kod dileme Doktor.

Tabela 43. Korelacija kognitivnog i afektivnog aspekta kod dileme Radnici

r	Stadijum 1	Stadijum 2	Stadijum 3	Stadijum 4	Stadijum 5	Stadijum 6
C skor dilema Radnici	-0,150*	-0,180*	-0,100	0,183*	0,183*	0,190*

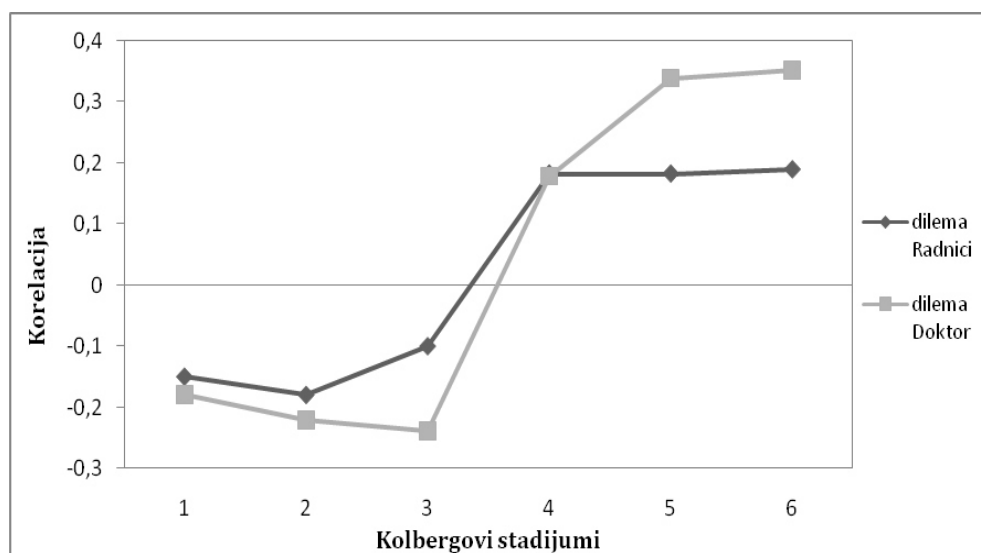
Tabela 44. Korelacija kognitivnog i afektivnog aspekta kod dileme Doktor

r	Stadijum 1	Stadijum 2	Stadijum 3	Stadijum 4	Stadijum 5	Stadijum 6
C skor dilema Doktor	-0,179*	-0,221**	-0,239**	0,179*	0,340**	0,353**

** korelacija je značajna na nivou 0,01

* korelacija je značajna na nivou 0,05

Na Grafiku 74 uporedo su prikazani rezultati kognitivno-afektivnog paralelizma dobijeni nezavisno na dve dileme.

Grafik 74. Provera kognitivno-afektivnog paralelizma paralelizam na dve dileme

Može se videti, na osnovu prikazanih rezultata, da kod dileme Doktor postoje inverzije korelacija kognitivnog i afektivnog aspekta u okviru prva tri stadijuma, dok su rezultati, ukoliko se pogledaju korelacije C skora sa 3., 4., 5., i 6. stadijumom, u potpunosti u skladu sa zahtevima kriterijuma. Kod dileme Radnici, pored blage inverzije korelacija kognitivnog aspekta sa stadijumima prekonvencionalnog nivoa, na višim stadijumima, preciznije kod korelacija sa 4., 5. i 6. stadijumom, nema jasno izražene diferencijacije paralelizma.

Kognitivno-afektivni paralelizam u odnosu na pol

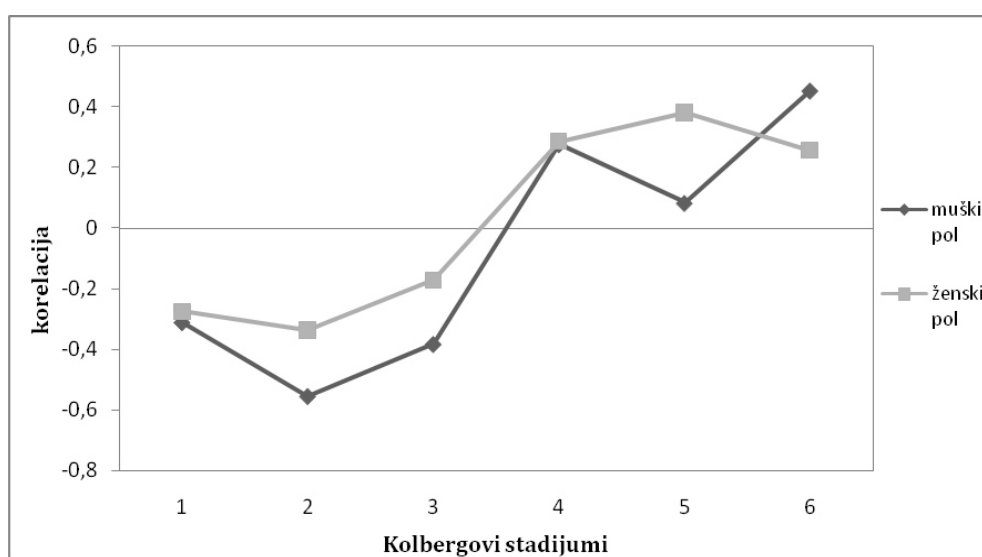
Provera ovog validacionog kriterijuma izvršena je i posebno na podacima koji su dobijeni kod ispitanika različitog pola (Tabela 45 i Grafik 75).

Tabela 45. Korelacija kognitivnog i afektivnog aspekta kod ispitanika različitog pola

r		Stadijum 1	Stadijum 2	Stadijum 3	Stadijum 4	Stadijum 5	Stadijum 6
C skor	Muški pol	-0,311*	-0,555**	-0,383**	0,277*	0,083	0,454**
	Ženski pol	-0,276**	-0,338**	-0,172	0,286**	0,381**	0,256**

** korelacija je značajna na nivou 0,01

* korelacija je značajna na nivou 0,05

Grafik 75. Provera kognitivno-afektivnog paralelizma kod ispitanika različitog pola

Iz prikazanih rezultata, kod ispitanika muškog pola može se uočiti odstupanje od kriterijuma koje se odnosi na inverziju korelacije C skora sa 1. i 2. stadijumom, ali i sa stadijumima 5 i 6. Kod ispitanika ženskog pola, inverzija korelacija C skora sa 1. i 2. stadijumom je nešto blaža, ali je zato prisutna inverzija ove korelacije u okviru stadijuma postkonvencionalnog nivoa.

Kognitivno-afektivni paralelizam u odnosu na nivo obrazovanja

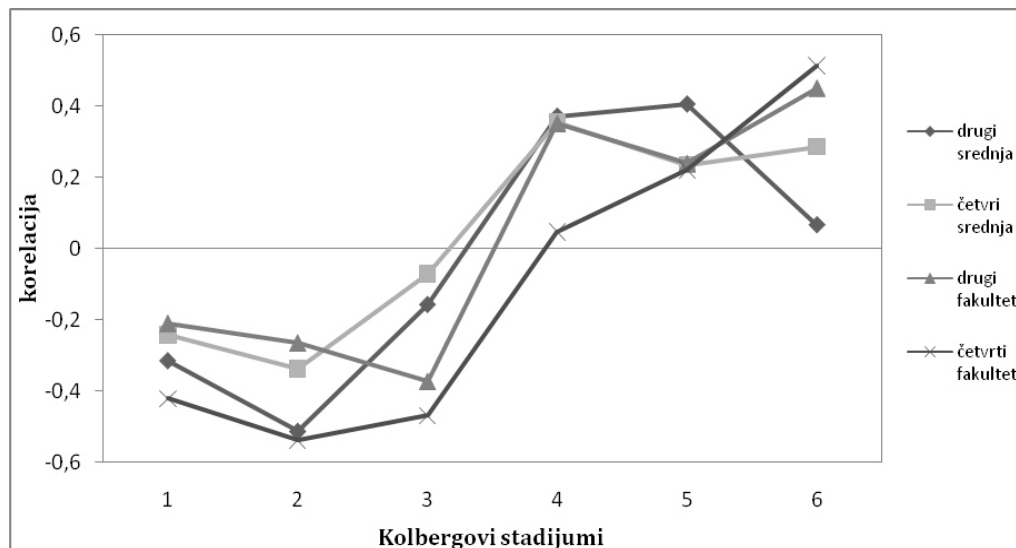
Kriterijum kognitivno-afektivnog paralelizma ispitan je i na poduzorcima ispitanika koji su izdvojeni na osnovu nivoa obrazovanja. U tabeli 46, kao i na Grafiku 75, prikazani su rezultati dobijeni ispitivanjem povezanosti C skora i preferencija pojedinih stadijuma kod ispitanika različitog obrazovnog nivoa.

Tabela 46. Korelacija kognitivnog i afektivnog aspekta kod ispitanika različitog nivoa obrazovanja

r		Stadijum 1	Stadijum 2	Stadijum 3	Stadijum 4	Stadijum 5	Stadijum 6
C skor	Drugi srednje	-0,315*	-0,513**	-0,157	0,372*	0,406**	0,067
	Četvrti srednje	-0,242	-0,338*	-0,071	0,356*	0,236	0,287
	Drugi fax	-0,209	-0,264	-0,372*	0,351*	0,239	0,450**
	Četvrti fax	-0,421**	-0,538**	-0,469**	0,046	0,222	0,514**

** korelacija je značajna na nivou 0,01

* korelacija je značajna na nivou 0,05

Grafik 76. Provera kognitivno-afektivnog paralelizma kod ispitanika različitog nivoa obrazovanja

Kao što se može videti na osnovu rezultata predstavljenih na grafiku, uz određena odstupanja, kriterijum je validan i na poduzorcima po nivou obrazovanja. Osim kod rezultata dobijenih kod ispitanika druge godine fakulteta, inverzija 1. i 2. stadijuma prisutna je na nivou rezultata svih podgrupa. Korelacija C skora najizraženija je sa 6. stadijumom, osim kod rezultata koji su dobijeni na podacima ispitanika druge godine srednje škole. Ipak, najjasnije se kriterijum kognitivno-afektivnog paralelizma može uočiti kod studenata četvrte godine fakulteta.

DISKUSIJA REZULTATA

Diskusija će biti započeta razmatranjem rezultata koji su dobijeni proverom validnosti srpske verzije testa *MJT*. Ukoliko nisu pomenute u okviru početne diskusije o rezultatima, Lindove izmene u shvatanju teorijskih koncepata i metodološkog pristupa će, nakon toga, biti prokomentarisane. Najbitniji razlog ove namere jeste važnost ovih izmena, kako za dublje razumevanje dobijenih rezultata, a što je možda i bitnije za njihovo značenje i primenu.

Rečeno je već da je provera teorijske validnosti na osnovu predloženih kriterijuma izvršena od strane samog autora testa, pri čemu je srpska verzija *MJT* prihvaćena kao da ispunjava date kriterijume <http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/mut/validation/MJT-Serbian-Validation-study.pdf>.

Hijerarhijska preferencija stadijuma

Najpre ćemo, kada je reč o kriterijumu *hijerarhijske preferencije* stadijuma, ponoviti Lindov (Lind, 2000a) zahtev da preferencija šest Kolbergovih stadijuma moralnog razvoja treba da bude u skladu sa teorijskim predviđanjem – najpreferiraniji je stadijum 6, nakon njega stadijum 5, itd. Rezultati dobijeni na osnovu analize varijanse sa ponovljenim merenjem u validacionom istraživanju na srpskom uzorku, podržavaju navedenu pretpostavku. Iz predstavljenih rezultata moglo se uočiti postojanje trenda sve većeg odbacivanja argumenata sa nižih i prihvatanja argumenata sa viših stadijuma. Inverzija stadijuma 1 i 2 postoji, ali ovo odstupanje (kao i ono između preferencija 5. i 6. stadijuma) je, prema Lindu (Lind, 1999a; 2000a; 1995), dozvoljeno i ne utiče na validnost kriterijuma. Pored toga, rezultati post hoc analize LSD postupkom pokazali su da ova razlika u prihvatanju nije statistički značajna, što je dodatno potvrdila i vrednost pokazatelja veličine efekta čija je vrednost ispod preporučenog minimuma od 0, 2 (Tenjović & Smederevac, 2011).

Međutim, izdvojilo se još jedno odstupanje vezano na najveću izraženost preferencija stadijuma 4. Ovaj stadijum podrazumeva orijentaciju na očuvanje reda i zakona, odnosno opredeljivanje prema autoritetu, utvrđenim pravilima i očuvanju društvenog reda. Prema osobama koje rezonuju sa ovog nivoa, poštovanje zaslužuje onaj koji predano izvršava svoju dužnost. Ipak, naknadni rezultati su pokazali da nema statistički značajnih razlika u prihvatanju ovog stadijuma i stadijuma sa postkonvencionalnog nivoa (stadijum 5 koji

podrazumeva preuzimanje legalističke i orijentacije na društveni dogovor i stadijum 6 gde se osoba orijentiše na univerzalne etičke principe), na šta ukazuje i vrednost Koenovog d.

Ukoliko se pogledaju rezultati hijerarhijske preferencije na dve dileme posebno, u pojedinim aspektima, slika je veoma slična. Kao i na rezultatima dobijenim na obe dileme zajedno – i na dilemama posebno javila se inverzija preferencija argumenata sa 1. i 2. stadijuma, pri čemu, uz praktično nepostojeći efekat, nema statistički značajne razlike u izraženosti prihvatanja ovih argumenata. Dakle, moglo bi se zaključiti da ispitanici u ovom istraživanju najmanje preferiraju, odnosno najviše odbacuju argumente sa prekonvencionalnog nivoa, na kome se odluka o tome da li je postupak dobar/loš tumači na osnovu njegovih fizičkih posledica (kazne, nagrade, izmena usluga) ili pod pritiskom autoriteta i fizičke moći osoba koje izriču pravila i odredbe dobrog i lošeg. Pored toga, kao i na rezultatima obe dileme, ni kod dileme Radnici, ni kod dileme Doktor nije bilo statistički značajne razlike između izraženosti prihvatanja argumenata sa 4. i 5. stadijuma.

Međutim, kod dileme Radnici, prihvatanje argumenata 4. stadijuma je najizraženije, a razlika u prihvatanju argumenata sa ovog stadijuma i onih sa stadijuma 6. je, uz veličinu efekta čija se vrednost nalazi tek nešto malo iznad preporučenog minimuma, statistički značajna. Pri tome, kao i kod rezultata dobijenih na obe dileme, ni u ovom slučaju nema statistički značajne razlike u prihvatanju argumenata sa postkonvencionalnog nivoa. Kod dileme Doktor, najviše se prihvataju argumenti sa stadijuma 6. u kome se ispravnost postupka definiše na osnovu odlučivanja po savesti i u skladu sa samostalno izabranim apstraktnim etičkim principima.

Rezultati dobijeni na osnovu ispitivanja razlika u izraženosti prihvatanja argumenata sa istih stadijuma između dve dileme pokazali su da je ova razlika na svim stadijumima statistički značajna. Ono što se moglo uočiti još i ranije je da su svi argumenti kod dileme Radnici procenjeni pozitivno, dok to nije slučaj kod dileme Doktor. To bi značilo da se svi argumenti kod dileme Radnici prihvataju u većoj meri – bez obzira na to da li su za ili govore protiv postupka, dok se kod dileme Doktor pravi jasnija diferencijacija među argumentima. Rezultati, sagledani nezavisno na dve dileme, mogu se protumačiti u skladu sa Lindovim zapažanjem da različite dileme zahtevaju rešenja sa različitih stadijuma.

Iako u većini radova i validiranih verzija testa, prikazanih prilikom razmatranja kriterijuma hijerarhijske preferencije, nema brojčanih podataka – na osnovu rezultata prikazanih na graficima mogla su se uočiti jasna odstupanja, koja, ponovo treba istaći, prema Lindu ne utiču na validnost novih verzija testa.

Rezultati dobijeni na osnovu brazilske verzija testa (Bataglia, 2010), pokazuju sličnu inverziju preferencija stadijuma 1. i 2., kao i stadijuma 5. i 6, pri čemu nema rezultata provere značajnosti ovih razlika. Ista je situacija može se uočiti i kod rezultata dobijenih na nemačkom uzorku (studenti 13. semestra, Lind (Lind, 1986; Lind, 1984/2000), kao i na turskom validacionom uzorku (Diftci, 2000). U belgijskoj (Duriez & Demarez, 2000), jermenskoj (Avetisyan, 2006) i verziji testa validiranog u Pakistanu (Liaquat, 2011; 2012), kao i kod rezultata na dilemi Radnici u trenutnom istraživanju, nema negativnih vrednosti preferencija stadijuma. Mada na makedonskom (Handziska, 2001) uzorku nema inverzije 1. i 2. stadijuma, na osnovu rezultata prikazanih na grafikonu, može se uočiti da, kao i u srpskoj verziji, nema razlike u prihvatanju argumenata sa 4., 5. i 6. stadijuma.

U prva dva validaciona istraživanja u Kini, iz 2003. (Zhao, 2003) i 2008. godine (Shaogang & Huihong, 2008), postoji inverzija 1. i 2. stadijuma, a u ovom drugom i stadijuma 5 i 6. Iako su rezultati o hijerarhijskoj preferenciji iz istraživanja 2012. godine (Zhang, 2012) protumačeni kao da su u skladu sa teorijskim predviđanjem, tj. da postoji monotoni porast preferencije stadijuma – preferencija 5. stadijuma nešto je niža u odnosu na preferenciju stadijuma 4., a zatim ponovo raste kod 6. stadijuma. Slična krivulja preferencije dobijena je i kod preferencije stadijuma na srpskom uzorku. U belgijskoj verziji testa (Duriez & Demarez, 2000) postoji inverzija preferencija 5. i 6. stadijuma, ali i 2. i 3. Ova inverzija preferencija 2. i 3. stadijuma prisutna je i u italijanskoj verziji testa (Comunian, 2002).

U rezultatima prikazanih validacionih provera u različitim zemljama, kriterijum hijerarhijske preferencije nije proveravan na podacima koji su dobijeni nezavisno na dve dileme. Jedino, autoru dostupno, jeste Lindovo istraživanje (Lind, 1986; 2002), koje je sprovedeno u zapadno i istočno evropskim zemljama (Austrija, Nemačka, Holandija, Poljska, Jugoslavija) u kome je korišćena samo dilema Eutanazija (Doktor). Na osnovu dobijenih rezultata, Lind izvodi zaključak da je redosled preferencije stadijuma isti u svim zemljama – iako postoje mala odstupanja. Razloge za nešto veće prihvatanje argumenata sa stadijuma 3. u odnosu na stadijum 4. na poljskom uzorku, Lind pripisuje pogrešnom prevodu jednog od argumenata sa stadijuma 3. Međutim, ukoliko se bliže pogleda prikazani grafik, čini se da se veća odstupanja od kriterijuma mogu uočiti u redosledu prihvatanja stadijuma 1, 2 i 3 (redosled prihvatanja argumenata po izraženosti je 2., 1. i na kraju 3.). Međutim, i rezultati istraživanja sprovedenog u Holandiji, pokazuju postojanje inverzije preferencije stadijuma 2 i 3. Ukoliko rezultate ovih istraživanja uporedimo sa trenutnim, možemo reći da je kriterijum hijerarhijske preferencije potvrđen i na podacima dobijenim na dilemi Doktor.

Na osnovu do sada rečenog, moglo bi se reći da srpska verzija testa zadovoljava kriterijum hijerarhijske preferencije stadijuma. Sveukupno gledano, rezultati sugerišu da je, na našem uzorku struktura hijerarhijska, ali trostepena. Prvi nivo čine 1. i 2. stadijum, 3. stadijum je prelazni, dok stadijumi 4, 5 i 6 čine treći nivo. To važi, kako za rezultate dobijene na podacima obe dileme, tako i na podacima sagledanim na dilemama pojedinačno. Ipak, donošenje ovakvog zaključka zahteva iznošenje nekoliko dodatnih zapažanja.

Na prvom mestu, može se uočiti da ni u jednom od brojnih radova, Lind nigde eksplicitno ne pominje koji su to tačno zahtevi na osnovu kojih sa sigurnošću možemo da tvrdimo da je kriterijum zadovoljen. Ukoliko se vratimo na rezultate ostalih validacionih istraživanja prikazanih u radu, u nekima od njih, pored podataka prikazanih na graficima, dati su i rezultati o statističkoj značajnosti razlika u preferenciji stadijuma. Iz tih podataka ostaje nedovoljno jasno šta se tačno sve uzima u obzir prilikom sagledavanja pomenutog kriterijuma. Na primer, prilikom prve validacije pakistanske verzije *MJT*-a, Lind (Lind u Liaquat, 2012) napominje da rezultati njegove analize nisu u suprotnosti sa tvrdnjom o validnosti, ali je i ne podržavaju. Pri tome, on ovde ne navodi koji to deo rezultata govori u prilog potvrde kriterijuma – pretpostavlja se rezultat o statistički značajnim razlikama, dok se njegov argument koji ne omogućava donošenje jasne odluke, tiče hijerarhije preferencije stadijuma koja je daje prilično ravnu krivulju. Sličnu sliku preferencije, mada Lind (Lind u Weimer, 2010) na ovom mestu ne stavlja prigovor, dali su i rezultati validacije švedske verzije testa, gde se tvrdi da je validnost ovog kriterijuma na maksimalnom nivou.

Lind (Lind u Liaquat, 2012), još kaže i da se u pakistanskoj verziji hijerarhijska preferencija stadijuma jasno pojavljuje (iako se, napominjemo, mogu uočiti i još neke nedoslednosti), ukoliko se pogleda samo u odnosu na rezultate sa dva najviša nivoa obrazovanja (13. i 16. razred). Ostali kriterijumi validacije, prema Lindu, u ovoj verziji nisu zadovoljeni, pa on daje predlog jedne mogućnosti, tj. razloga zbog koga se to dogodilo. On pretpostavlja da podaci nisu najadekvatniji, odnosno da uzorkom nije obuhvaćena dovoljno velika varijabilnost u moralnoj kompetenciji, pa predlaže uključivanje dodatnih grupa, čime bi se izraženost ove varijacije povećala. Ovde se može postaviti pitanje primerenosti ove primedbe u odnosu na osnovna teorijske i metodološke postavke testa. Naime, jedna od osnovnih pretpostavki, koja je ugrađena u sam test, jeste ona da je potrebno da adekvatna mera afektivnog i kognitivnog aspekta omogući njihovo istovremeno, a ipak nezavisno merenje. Stoga, da li bi imalo smisla zahtevati veću varijaciju u kognitivnom aspektu, da bi se došlo do jasnije slike u afektivnom aspektu? Na prvom mestu, ovakav zahtev može se posmatrati kao da sadrži u sebi i dozu cirkularnosti – ukoliko test nije validan, nećemo dobiti

podatke o C skoru (makar ne adekvatne), a u cilju dobijanja adekvatnih podataka o C skoru, moramo najpre da validiramo test na uzorku ispitanika sa dovoljno velikom varijacijom u rasponu C skorova. Lind smatra da će se to obezbediti ukoliko su ispitanici na obrazovnim nivoima čiji je razmak dve godine, a ukoliko se to ne dogodi, kao u gore navedenom primeru – postavlja se pitanje na koji način da je moguće doći do odgovarajućeg uzorka. Pored toga, rečeno je i da je veza C skora sa obrazovanjem odbačena od strane Linda kao validacioni kriterijum. I konačno, ukoliko je preferencija stadijuma univerzalna, zbog čega je potrebno zahtevati posebne uslove pod kojima bi se ona jasno manifestovala?

Treba se još jednom vratiti na određenje samog kriterijuma i uslova kada je on ispunjen. Da li je dopušteno da se samo na osnovu vizuelne inspekcije kriterijum prihvati kao validan ili je za to neophodno proveriti i značajnost u izraženosti preferencija, ali i značajnost razlika među pojedinim stadijumima posebno u situacijama kada je redosled preferencija invertovan. Ukoliko je neophodno, da li dodatno treba uzeti u obzir i rezultate naknadne analize kojom bi proverili koliko su velike ove razlike. Očigledno je da se validacija može izvršiti samo na osnovu rezultata dobijenih na jednoj dilemi, kao što je to Lind učinio u okviru FORM-projekta u različitim zemljama. U našem slučaju, na grafiku redosleda preferencija je, uz dozvoljena odstupanja, kod hijerarhija preferencija stadijuma dileme Doktor jasnije izražena, a procenat varijabiliteta koji se može objasniti preferencijom stadijuma veći je nego kod dileme Radnici.

I sam Lind (Lind, 2000c) kaže da se neke dileme očigledno optimalno mogu rešiti uključivanjem moralnog rezonovanja koje je na nižem stadijumu od stadijuma 6. Moralno zrela ili autonomna akcija može se očekivati na svakom stadijumu – koji će to stadijum biti, zavisi od tipa dileme. Skorovanje u *MJT*-u uzima to u obzir, ali i dalje ne u potpunosti.

Pored toga, ovaj kriterijum je prema Lindu (Lind, 2005a) zasnovan na nalazima Restovih istraživanja (npr. Rest, 1973; Rest et al., 1969) u kojima utvrđeno da subjekti mogu da razumeju moralne argumente sa sopstvenog stadijuma, sa svih stadijuma koji su ispod onog na kojem se nalaze, a obično i argumente sa sledećeg višeg stadijuma. Rest takođe nalazi da ispitanici preferiraju, odnosno biraju kao najbolje, odgovore sa najvišeg stadijuma koji mogu da razumeju i ta pojava je označena kao hijerarhijska preferencija stadijuma. Dakle, ukoliko ispitanici biraju argumente sa najvišeg stadijuma koji mogu da *razumeju*, može se desiti da osoba prilikom procene argumenata suštinski ne razume značenje svakog od njih, posebno onih sa viših stadijuma. Vratićemo se kasnije na ovo pitanje.

Sagledana u celosti, Lindova teorija zaista predstavlja jedan koherentan i, kako se čini, pre svega na logici zasnovan sistem povezanih teorijskih i metodoloških saznanja. Ipak, kao što se i moglo uočiti iz prikazanih rezultata, kako u srpskom, tako u drugim validacionim istraživanjima, postoje određene nedoslednosti i, prema Lindu, dozvoljena odstupanja od predviđenih kriterijuma.

Najpre, kada je reč o ovim odstupanjima, rečeno je da Lind (Lind, 1999a; 1995; 2000a), inverzije preferencija argumenata u okviru 1. i 2., kao i 5. i 6. stadijuma, smatra dozvoljenim i bez uticaja na validnost kriterijuma. Ukoliko je logika autora da prihvatljivim inverzijama smatra one koje se dešavaju samo u okviru pojedinih nivoa – preciznije, pre i postkonvencionalnog, ostaje otvoreno pitanje zbog čega se ne tolerišu inverzije u okviru konvencionalnog nivoa rasuđivanja. Pored toga što se ovakva mogućnost ne pominje, čini se da odstupanja od preferencije koja Lind prihvata mogu biti i izraženija. Na žalost, zbog nedostatka izvornih podataka, kada se dogode ovakve inverzije, ne može se proveriti značajnost pomenutih razlika, tako da i dalje ostaje nejasno kolika odstupanja su dozvoljena. Jedino što Lind (Lind, 1985a) na jednom mestu kaže jeste da, iako postoje odstupanja na nivou pojedinaca i pojedinih subtestova, u proseku se pojavljuje kao socijalna činjenica konzistentan šablon preferencija.

Ono što dalje privlači pažnju jeste i određenje čisto teorijskih konstrukata – najpre sadržaja samih stadijuma, a zatim i definicije sposobnosti moralnog rasuđivanja.

Pre svega, pitanje određenja sadržaja samih stadijuma jeste pitanje kome Lind nije posvetio dovoljno pažnje, već je ovaj sadržaj prosto preuzeo iz jednog od Kolbergovih opisa. Naime, zbog toga što smatra da je među brojnim opisima ovaj najjasniji, Lind je preuzeo opis sadržaja nivoa i stadijuma moralnog rasuđivanja kako je prikazan u radu Kolberga i Turijela (Kohlberg & Turiel, 1971, str. 415-6, prema Lind, 1984/2000, 1985a). Na ovom mestu važno je uočiti sledeće. Određenje sadržaja i broja ovih stadijuma, nešto je što u velikoj meri utiče i na sve ostale rezultate. Odnosno, procena stepena (ne)prihvatljivosti argumenata sa određenih stadijuma, tj. hijerarhijska preferencija stadijuma koji su određeni na specifičan način, utiče na rezultate ostalih kriterijuma koje Lind koristi prilikom validacije (kvazi-simpleks struktura i postojanje paralelizma dva aspekta).

Upravo o problemu određenja stadijuma govori i Bergling (Bergling, 1981) u svojoj kritici kada kaže da jedinstvena definicija ovih važnih konstrukata ne može biti specifikovana. U svom radu on daje tabelarni prikaz 6 verzija određenja stadijuma i nivoa koje je u svojim radovima navodio Kolberg. On pri tome naglašava da je i sam način određenja ovog sadržaja specifičan, pri čemu je upitno da li se na osnovu njega može izvesti validna i prihvatljiva

generalizacija. Naime, definicije su originalno nastale u okviru Kolbergove neobjavljene doktorske disertacije (Kohlberg, 1958, prema, Bergling, 1981). Tu je Kolberg pokušao da definiše stadijume moralnog rasuđivanja koji će ispunjavati određene kriterijume (strukturalna celovitost, invarijantan redosled i hijerarhijska integracija stadijuma). Uzorak njegovog istraživanja za doktorsku disertaciju, u kojoj prvi put i iznosi svoju teoriju, činila su 72 dečaka iz porodica niže i srednje klase u Čikagu, uzrasta 10, 13 i 16 godina (1958, prema Crain, 1985). Upravo su pomenute definicije razvijene na osnovu tipičnih odgovora ovih ispitanika. U tom trenutku Kolberg ih ne naziva stadijumima, već tipovima.

Međutim, nije samo problem određenja stadijuma ono što se dovođilo u pitanje u Kolbergovoj teoriji, već i njihov broj. Na osnovu brojnih istraživanja koje je sproveo sam (npr. Kohlberg, 1968a; 1969; 1975) ili sa saradnicima (npr. Kohlberg, & Hersh, 1977; Rest et al., 1969), Kolberg (Kohlberg, 1975) izvodi zaključak da, iako su daleko od kompletnih, svi do tada prikupljeni dokazi ukazuju na to da stadijumi ispunjavaju predložene kriterijume i ukazuju na kulturalnu univerzalnost sekvencijalnosti stadijuma. Međutim, njegovi rezultati (Kohlberg, 1968a; 1969) dobijeni u istraživanjima u dva izolovana sela – jednog u Jukatenu, drugog u Turskoj, iako veoma slični, ukazuju na postojanje još nekih odstupanja. Dok se konvencionalna moralna misao (stadijumi 3 i 4) postojano povećava od 10. do 16. godine, u 16. još uvek nije dostigla jasnu dominaciju nad premoralnom misli (stadijumi 1 i 2), a stadijumi 5 i 6 potpuno su odsutni iz ovih grupa.

Kolberg (Kohlberg, 1969) još i tada iznosi sumnju kada kaže da nije u potpunosti jasno da li na stadijume 5 i 6 treba gledati kao na odrednice krajnjih tačaka razvoja moralnosti. Rezultati ukazuju na to da je stadijum 4 dominantan stadijum većine odraslih, pa je moguće da se stadijumi 4, 5 i 6 posmatraju kao alternativni tipovi zrelih odgovora pre neko sekvence. Rezultat o nepostojanju razlika u preferenciji navedenih stadijuma, upravo je i dobijen u rezultatima trenutnog istraživanja.

Nekoliko istraživača (npr. Broughton, 1975, prema Bergling, 1981; Fenton, 1977, prema Bergling, 1981; Kurtines & Greif, 1974; Weinreich, 1974, prema Bergling, 1981;) kritikovalo je postojanje 6. stadijuma upravo zbog ovakvih slabih empirijskih dokaza. U jednom trenutku Kolberg (Kohlberg, 1973) pokušava da opravda postojanje ovog stadijuma opisujući način na koji upotreba kategorija prava i dužnosti, odnosno primena principa pravde i pravičnosti, postaje diferenciranija i integrisanija na svakom sledećem stadijumu.

Na kraju, Kolberg i sam napušta ovaj stadijum. Nakon neuspelog pokušaja da pronade 6. stadijum u američkim i turskim longitudinalnim podacima, Kolberg (1978, prema Bergling, 1981) piše: *Rezultati ukazuju na to da je moj 6. stadijum uglavnom teorijska konstrukcija*

zasnovana na pisanju "elitnih" figura kao što je Martin Luter King, a ne empirijski potvrđen razvojni konstrukt. U svetlu analize substadijuma koje je izvršila Kolbijeva, mislimo da bi trenutno najbezbednija interpretacija bila viđenje konstrukta šestog stadijuma kao da predstavlja elaboraciju B (ili naprednog) substadijuma stadijuma 5.

Međutim, nalazi ukazuju na postojanje još nekih izuzetaka od hipoteze. U Nigeriji je na primer stadijum 3 bio slabije zastupljen (Maqsd, 1977a, 1977b, prema Bergling, 1981), dok je u Britanskom Hondurasu samo jedna osoba od njih 84, bila iznad 2. stadijuma, mada čak ni ona nije pripala čistom, već mešanom stadijumu 3(2) (Gorsuch & Barnes, 1973, prema Bergling, 1981). Pored toga, u dva istraživanja na uzorku iz Bahama (White, 1975; White et al., 1978) nisu pronađeni ispitanici koji pripadaju stadijumima od 4 do 6. I Harknesova sa saradnicima (Harkness, Edwards, & Super, 1981) u istraživanju sprovedenom na uzorku muških ispitanika u ruralnoj afričkoj sredini dolazi do rezultata da se svi ispitanici nalaze između 2. i 4. stadijuma. Bergling (Bergling, 1981) smatra da, ma kakva da je interpretacija ovih i sličnih rezultata (npr. da se mogu pripisati različitim religioznim i kulturološkim faktorima) – oni dovode u ozbiljnu sumnju univerzalno važenje i primenljivost Kolbergove teorije van okvira zapadnih industrijalizovanih društava.

Sa problemom konceptualizacije 5. i 6. stadijuma kasnije se ponovo susreću i Nisan i Kolberg (Nisan & Kohlberg, 1982) u istraživanju koje su, primenom novog metoda skorovanja, izvršili u Turskoj. I tada autori kažu da je moguće da se u drugim kulturama poštuju principi koji su drugačiji i da se modaliteti moralnog mišljenja ne uklapaju u strukture koje je opisao Kolberg i da se to najverovatnije odnosi na više stadijume moralnog rasuđivanja. Oni navode i mišljenje Gibsa (Gibbs, 1977, prema Nisan & Kohlberg, 1982) koji je predložio da se samo prva 4 stadijuma posmatraju kao da imaju prirodni razvojni tok, a da se viši stadijumi, kojih skoro i da nema u rezultatima dobijenih na osnovu intervjua, posmatraju kao formalizovane ekstenzije ranijih stadijuma. Autori se slažu u tome da je potrebno dalje ispitivanje na širem uzorku uz korišćenje većeg broja moralnih dilema koje bi bile osmišljene u saradnji sa ekspertima koji dobro poznaju osobenosti date kulture.

U poslednjoj fazi istraživanja i razvoja metode skorovanja, Kolbijeva i saradnici (Colby et al., 1983) prave ponovnu analizu longitudinalnih podataka od 1956. do 1968. godine, uporedo sa analizom kasnije sakupljenih podataka na uzorku istih ispitanika od 1968. do 1976. godine. Posebno važna promena u skorovanju stadijuma moralnog rasuđivanja ovde jeste i odbacivanje 6. stadijuma, pri čemu autori zaključuju da dileme u intervjuu nisu pogodne za pravljenje razlika između 5. i 6. stadijuma. Šesti stadijum, smatraju oni, sadrži jasniji i širi koncept univerzalnih principa (koji uključuje pravdu kao i individualna prava), a

postojeća metoda ne uspeva da dopre do ovog šireg razumevanja. Na kraju, se ovaj stadijum naziva teoretskim, a svi postkonvencionalni odgovori svrstani su u 5. stadijum.

Jedno pitanje koje teoretski razdvaja 5. od 6. stadijuma, smatra Krejn (Crain, 1985), jeste građanska neposlušnost. Osobe na 5. stadijumu više bi oklevale u podržavanju građanske neposlušnosti zbog svoje odanosti socijalnom ugovoru i sklonosti da se zakoni smatraju promenljivim na osnovu demokratskog dogovora. Jedino kada su individualna prava jasno dovedena u pitanje, kršenje zakona se čini opravdanim. Nasuprot tome, na 6. stadijumu, posvećenost pravdi, čini opravdanja za građansku neposlušnost snažnijim i širim. Martin Luter King je na primer, zagovarao ideju da su zakoni validni sve dok su zasnovani na pravdi i da posvećenost pravdi nosi sa sobom i obavezu da se nepravedni zakoni ne poštuju. On je takođe prepoznao i opštu potrebu za postojanjem zakona i demokratskih procesa (stadijum 4 i 5), pa je prema tome i bio spreman da prihvati kaznu za svoje postupke. Međutim, verovao je da viši principi pravde zahtevaju građansku neposlušnost.

Da ova zabuna oko broja stadijuma postane još veća, pre nego što je konačno odbacio 6. stadijum, Kolberg je (Kohlberg, 1973, prema Bergling, 1981) u jednom trenutku postulirao i postojanje 7. stadijuma koji je osnova za teoriju Džejsma Faulera o razvoju vere, koji uključuje kontemplativna iskustva, gde se umesto univerzalno humanističke, preuzima kosmička perspektiva. Prema Berglingu do 1981., a i koliko je autoru poznato, do sada nema empirijskih dokaza za postojanje ovog stadijuma i on je ostavljen po strani kada je Kolberg, kao odgovor na kritiku, odbacio i šesti stadijum iz svoje teorije.

Ukoliko se ponovo vratimo na sadržaj samih moralnih stadijuma, a posebno na samo određenje moralnog domena, treba pomenuti i mišljenje Kneževića (Knežević, 2003) koji iznosi veoma pronicljiva zapažanja o ovom pitanju. On smatra da bi se većina psihologa složila oko toga da se prilikom određenja moralne akcije i ponašanja mora uzeti u obzir i učešće kognitivnih procesa – u ovom slučaju moralnog rasuđivanja, makar u najrudimentarnijem obliku. Naravno da ta forma mora biti zasnovana na nekim kriterijumima, međutim, smatra Knežević (str. 10) *Kada je reč o Kolbergu, onda se ovi moralni kriterijumi iscrpljuju u moralnosti pravde*. Ovo je, iako veoma važan, samo jedan od oblika moralnosti. Pored ovog domena postoje i druge široke kategorije ponašanja koje se smatraju veoma značajnim. Knežević ovde navodi Blasijevu (1999) klasifikaciju ponašanja iz ostalih značajnih domena. Na prvom mestu navodi ponašanja koja su vezana za etiku brige i odgovornosti kako ih je opisala Giliganova. Zatim postoje ponašanja koja se tiču poslušnosti i odnosa sa autoritetom, kao i ponašanja koja proističu iz subjektivnog osećaja dužnosti, bez

realne moralne obaveze da se zaista nešto i učini. Na kraju su tu i ponašanja koja su u vezi sa uređenjem sopstvenog života, a ne bilo kakve dužnosti prema drugima.

Prema Kolbergu (Kohlberg, 1971 prema Стојиљковић, 1998a) moralni postupak zasnovan je na prethodno svesnom mišljenju o njegovoj ispravnosti, odnosno neispravnosti. Znak moralne zrelosti mišljenja jeste sposobnost nezavisnog moralnog rasuđivanja i samostalnog formulisanja moralnih pravila. Moralnost se procenjuje na osnovu formalnog karaktera suđenja, a ne na osnovu sadržaja moralnih sudova. Odnosno, postoje formalni kriterijumi koji čine suđenje moralnim, a te kriterijume u potpunosti ispunjavaju najzreliji stadijumi moralnog rasuđivanja i zreliji stadijumi su, u formalnom smislu, moralno adekvatniji od manje zrelih.

Knežević (Knežević, 2003) parafrazira i kaže da Kolbergov pristup iz kantijanske pozicije podrazumeva da se bez svesnog promišljanja i odluke osobe da se u konkretnoj situaciji ponaša u skladu sa zahtevima kategoričkog imperativa, njeno ponašanje, kakvo god ono bilo, ne može biti okarakterisano kao moralno. ... *pojedinac se može ponašati moralno koliko god hoće, ali ako je moralan samo zato što je dobar, a ne zato što se pokorava zapovestima čistog uma to sa moralom nema nikakve veze* (str. 12.). Na taj način postupci motivisani dobrim namerama i saosećanjem ostaju izvan moralnog domena – jedino je ponašanje na stadijumu 6. u skladu sa principom pravde i moralno u pravom smislu te reči. *Moralno mišljenje motivisano dobrotom i saosećajnošću odražava treći stupanj moralnog mišljenja inferiorniji je, po Kolbergu, od nivoa pridržavanja slova a ne duha zakona, nivoa moralnog mišljenja čiji je rezultat nekritičko i autoritarno potčinjavanje regulama šire socijalne grupe i zajednice. Zaista neobično zanimljiva tvrdnja!* (str. 13). S obzirom na to da su u istraživanjima retko pronalazene osobe čije mišljenje ispoljava formu 6. stadijuma, pa čak i stadijuma 5. pitanje koje se postavlja, a i Knežević iznosi to zapažanje, je koliko bi se ljudi uopšte moglo nazvati stvarno moralnim.

Ipak, Lind u svojoj teoriji zadržava osnovnu šemu stadijuma predloženu od strane Kolberga, pri čemu se odlučuje za prikaz nivoa i odgovarajućih stadijuma moralnog mišljenja koji preuzima iz pomenutog rada Kolberga i Herša. Lind nigde eksplicitno, koliko je autoru poznato, ne daje objašnjenje zbog čega uvodi svih 6 stadijuma, mada na jednom mestu u svom radu (Lind, 1985a) upućuje čitaocu na Kolbergov rad iz 1986. godine, u kome on ponovo razmatra 6. stadijum. Lind i Vakehhat (Lind & Wakenhut, 1985) smatraju da, iako je koncept stadijuma moralnog razvoja kontroverzan, njegova jednostavnost i plodnost čine ga poželjnim konstruktom na osnovu koga se može konstruisati odgovarajući test. Metodološki, kao i normativni preduslovi za to jesu i njihova empirijska zasnovanost, tj. da preferencije

stadijuma formiraju nepromenjeni redosled, kao i da je ovaj aspekt, koji se tiče sadržaja, paralelan kognitivno strukturalnom aspektu.

Lind (Lind, 1985c) izvodi zaključak da su rezultati istraživanja u kojima je korišćen *MJT* pokazali korisnost Kolbergove šeme stadijuma moralnog rasuđivanja. Ali, on pri tome naglašava da je prilikom razmatranje ove šeme potrebno praviti već pomenutu razliku empirijske hipoteze koja je sadržana u teoriji i njene konceptualne šeme. Šema stadijuma se, prema Lindu, ne može odbaciti na osnovu empirijskih dokaza, zbog toga što je ona pretpostavljena bilo kom empirijskom istraživanju. On objašnjava da se ova šema može posmatrati kao manje ili više temeljno konstruisana, ali nikada kao empirijski dokazana ili oborena. Kolbergovih 6 stadijuma moralnog rasuđivanja predstavljaju idealne tipove koji postoje iako se neki od ovih tipova ne mogu upariti sa empirijskom slučajevima. Čak i manifestni slučajevi regresije ne bi pružili razlog protiv nje. I na kraju, Lind zaključuje da je, iako nije empirijska, konceptualna šema 6 stadijuma poslužila kao veoma vredna osnova za istraživanja u oblasti moralnog razvoja.

Ukoliko se na ovom mestu vratimo na Lindovo insistiranje na potrebi simultane validacije teorije i mere, a u vezi sa gore navedenim opravdanjem za korišćenje šeme stadijuma, treba izneti i njegovu opasku o ovom procesu. I sam Lind (Lind, 1995) kaže da ovaj proces, ipak ima nekih nedostataka. Na prvom mestu, ukoliko se predikcija ne ostvari, nema jasnih znakova o tome da li su teorija ili mera nevalidni, a očuvanje cirkularnosti čini i teoriju i meru imunim na empirijske kritike i falsifikaciju. Ukoliko se, na primer, ne ostvari predviđanje o nepromenjenom redosledu, odnosno, ukoliko se pojave slučajevi regresije, ne možemo zaključiti da li je teorija pogrešna ili mera nije validna. Kada su Kohlberg i Krejmer (Kohlberg & Kramer, 1969, prema Lind, 1995) u svom istraživanju naišli na ovakav rezultat, zaključili su da treba da promene teoriju. Kasnije je ipak ovaj nalaz protumačen kao posledica nevalidnosti mere (npr. Higgins, Power, & Kohlberg, 1984). Kolberg je (prema Lind, 1995) narednih deset godina sa kolegama revidirao proceduru skorovanja u cilju prevencije da se dogode ovakvi slučajevi regresije, pri čemu je visoka korelacija sa godinama postala ultimativni kriterijum validnosti mere. I pored toga, iako zanemarimo Lindovo upozorenje na pomenuti nedostatak ovog procesa, na osnovu gore navedenog pokušaja da se opravda korišćenje šeme stadijuma, čini se da nema čak ni smisla da se ona podvrgava ovoj vrsti provere. Jer, ma kakvi rezultati bili, ovu šemu je potrebno prihvatiti. Dakle, ne ostaje nam ništa drugo nego da prihvatimo objašnjenja autora, jer, uprkos Lindovom insistiranju na validaciji i međuzavisnosti teorijskih saznanja i metodološkog pristupa problemu, šema

stadijuma ostaje ultimativni kriterijum validacije koji se ne dovodi u pitanje. Čak i ukoliko se dovede u pitanje – malo šta se može učiniti povodom toga.

Ako sve ovo ostavimo po strani i prihvatimo Kolbergovu šemu stadijuma, kao što je to učinio Lind, i bliže pogledamo sam sadržaj određenih kontra(argumenata), može se uočiti nekoliko stvari. Na prvom mestu Lind (Lind, 1999a) kaže da je u cilju optimizacije teorijske validnosti, konstrukcija *MJT*-a bazirana je na ekstenzivnom pregledu literature, kao i materijala, odnosno intervjuja iz istraživanja u kojima je korišćena Kolbergova metoda i *MJI*. Pored toga, on izveštava i da je sadržaj testa prošao i nekoliko revizija od strane eksperata u ovoj oblasti.

Dakle, ukoliko ne dovodimo u pitanje to da li sam sadržaj stavki odgovara pojedinim Kolbergovim stadijumima, ostaje da se vidi da li postoji mogućnost da sami ispitanici razumeju ovaj sadržaj na isti način i da li ga uopšte razumeju. Za dalju proveru tzv. semantičke validnosti, Lind (Lind, 1999a) kaže da je test zadat maloj grupi ispitanika koji su naglas popunjavali test i zapisivali eventualne komentare, pa se i na taj način moglo da ustanoviti da li postoji neko nerazumevanje argumenata ili pojedinih reči. Međutim, ono što se može dovesti u pitanje jeste razumevanje argumenata od strane laika i ljudi nižeg obrazovnog nivoa. Pitanje je da li će svako prilikom razmatranja argumenata imati u vidu identično značenje koje im je namenjeno od strane samog autora i stručnjaka iz oblasti moralnosti. I sam Lind na ovom mestu kaže da se može desiti da instrukcije i stavke budu u potpunosti semantički korektne, ali da ih ispitanici i dalje razumeju na drugačiji način, tako da i odgovori mogu kasnije biti pogrešno interpretirani. Da li je mala grupa ispitanika na kojoj je Lind proveravao ovo razumevanje dovoljna da obezbedi generalizaciju, čak kroskulturalnu, kako Lind izjavljuje? Posebno prilikom rada na prikupljanju podataka za drugi deo rada koji je između ostalog sproveden i na zatvorskoj populaciji, postaje jasno da je ipak za popunjavanje ovog testa neophodan određeni nivo intelektualnih sposobnosti, ali i opšteg obrazovanja. I pre početka prikupljanja podataka, a tek prilikom samog postupka, autoru ovog rada bilo je prilično očigledno da neće svi ispitanici na isti način razumeti pojedine argumente.

Rest, Toma i Edwards (Rest, Thoma, & Edwards, 1997) komentarišu Lindov stav zasnovan na iskustvu da mere preferencija dobijene na *MJT*-u ne prave razliku između obrazovnih i uzrasnih grupa i da *izgleda da svi poseduju moralne principe* (Lind, 1995, str. 21, prema Rest, et al., 1997). Međutim, autori smatraju da se u *MJT*-u ne čini ništa u cilju minimiziranja problema različite interpretacije stavki. Ispitanici različitog uzrasta preferiraju Lindove najviše stadijume, ali oni to mogu činiti na osnovu različite interpretacije reči.

Upravo se to dogodilo u istraživanju koje je sproveo Rest sa saradnicima (Rest et al., 1997). Kao primer ovakvog različitog razumevanja, navode odgovor jednog od ispitanika na izjavu koja je tipična za 6. stadijum koji kaže: *To je upravo ono što sam i ja rekao. Ukoliko voli svoju ženu njegov je moralni princip da treba da krade za nju. Ukoliko je ne voli, njegov je moralni princip da je se otarasi* (str. 11). Time što je upotrebio reči moralni princip, ovaj ispitanik prihvatio je tipičnu izjavu sa stadijuma 6, zbog toga što mu je ona zvučala kao elegantniji i moderniji način da se da izjava sa 2. stadijuma. I pre toga se pokazalo da on ne poznaje razliku moralnog principa i lične preferencije, ali je dao visoku procenu tipičnog argumenta sa stadijuma 6, zbog toga što su mu se dopale reči moralni princip. Dakle, njegova procena izjave sa stadijuma 6, bila je izraz njenog uzvišenijeg jezičkog izraza i elegantnije verbalizacije, a ne razlikovanja razloga ovog stadijuma. Sve u svemu, problem sa prepoznavanjem podataka je taj što mi nemamo direktan uvid u proces na osnovu koga ispitanici vrše procenu različitih izjava. Određena osoba može da proceni izjavu kao da se sa njom slaže ili ne slaže iz razloga koji imaju malo veze sa pretpostavkama autora testa koje su ugrađene u njih.

Dakle, pitanje je da li ispitanici stvarno i razumeju predstavljene argumente, pa se u slučaju dileme Doktor pitanje očuvanja ljudskog života automatski povezuje sa moralnim principima i savešću, bez suštinskog promišljanja i razumevanja značenja, dok se kod dileme Radnici koja iskustvenija i bliža svakodnevnom životu, odluka o rešenju povezuje sa istim takvim argumentima koji govore o neophodnosti očuvanja društvenog reda i zakona. Ovakva pretpostavka bila bi u skladu i sa uočenom nedoslednošću koja se tiče broja stadijuma – preciznije da se samo mali broj ispitanika nalazi na 5., a skoro nema onih koji rezonuju sa 6. stadijuma.

Ponovićemo da Lind (Lind, 1995; 2008) iznosi mišljenje da mere preferencija dobijene na *MJT*-u, ali i na ostalim testovima preferencije, ne prave razliku između uzrasnih i obrazovnih grupa i da je redosled preferencija stadijuma sličan kod svih. Ovakva izjava pre svega nije u skladu da pomenutim validacionim istraživanjem u Pakistanu, gde Lind iznosi zapažanje da kriterijum hijerarhijske preferencije postaje očigledniji kada se sagledaju rezultati samo onih ispitanika koji se nalaze na višim nivoima školovanja.

Možda je zanimljivo ovde pomenuti istraživanje Resta i saradnika (Rest et al., 1969) čiji rezultati, iako dobijeni primenom drugačije metode (*DIT*), mogu imati značajne implikacije za rezultate dobijene u trenutnom istraživanju. Naime, jedna od instrukcija koju su dobili ispitanici bila je ta da pokušaju da se sete što je moguće više izjava sa različitih stadijuma moralnog rasuđivanja koje su im predstavljene za određenu situaciju. Rezultati su naravno išli

u prilog hipotezi o hijerarhiji stadijuma – počevši od stadijuma -1 (onog koji je ispod stadijuma na kome se nalazi ispitanik), dolazilo je do postepenog opadanja u broju tačnih prisećanja kako su stadijumi bili viši. Međutim, postojala je tendencija ispitanika, za koju autori i dalje smatraju da podržava navedenu hipotezu o hijerarhijskom razumevanju, da, prilikom prisećanja, iskrive izjave u skladu sa sopstvenim ili nivoom koji je ispod. Ovo se posebno odnosilo na one izjave koje su ispitanici procenili kao one koje ne preferiraju i koje su pretrpele distorziju i bili asimilovane na -1 nivo. Ovo je posebno bilo izraženo kod onih izjava koje su za ispitanika bile teške (npr. sa nivoa +2). Dakle, na osnovu dobijenih rezultata autori izvode zaključak da je moguće da izjave sa viših stadijuma moralnog rasuđivanja dobiju odobravanje uz iskrivljeno razumevanje i asimilaciju poruke sa viših stadijuma. Na taj način, određena tvrdnja ili izjava sa viših stadijuma može izazvati određeni stav prema akciji o kojoj je reč, umesto provociranja strukturalnog nivoa misli i rasuđivanja po određenom pitanju.

Ukoliko pogledamo rezultate preferencije argumenata sa određenih stadijuma koji su u ovom istraživanju dobijeni nezavisno na dve dileme – situacija se možda može sagledati i malo drugačije. Može se uočiti da redosled preferencije stadijuma ostaje veoma sličan – pored toga što su procene argumenata sa 4. stadijuma najizraženije, postoje inverzije preferencija 5. i 6. stadijuma kod dileme Radnici i inverzija 1. i 2. stadijuma kod dileme Doktor. Međutim, postoji statistički značajna razlika u izraženosti procena argumenata dveju dilema. Može se videti i da je, kod dileme Radnici, prosečna izraženost svih argumenata pozitivna, kao i da se razlike u izraženosti argumenta sa odgovarajućih stadijuma obe dileme statistički značajno razlikuju i to u korist procene argumenata kod dileme Radnici. Dakle, argumenti bilo sa kog stadijuma u značajno većoj meri se prihvataju kada se radi o dilemi Radnici.

U vezi sa tim, možda bi se fenomen moralne segmentacije mogao sagledati i na malo drugačiji način. Lind (Lind, 2003) navodi nalaze određenih istraživanja u kojima je pronađeno da sposobnost moralnog rasuđivanja, odnosno mera kognitivnog aspekta moralnog razvoja, u nekim kulturama umnogome zavisi od vrste dileme koja je predstavljena, tako da se C skor ispitanika na dve dileme razlikuje u velikoj meri. Međutim, s obzirom na to da se ovaj skor dobija na osnovu procene prihvatljivosti pojedinih argumenata sa različitih stadijuma, čini se sasvim logičnim da će ovakav fenomen imati uticaja i na kriterijum hijerarhijske preferencije stadijuma koji se takođe zasniva na pomenutoj proceni. Fenomen moralne segmentacije rezultat je različitih ograničenja koja osobi ne dozvoljavaju da se na odgovarajući način bavi određenim dilemama. Kao najčešća, Lind navodi razna grupna i institucionalna ograničenja, kao što su na primer ona postavljena od strane crkve ili vojske. Iz primera na uzorku iz

Meksika (Lind, 2000d) i Brazila (Schillinger-Agati, & Lind, 2003), jasno je da postoji eksplicitno pravilo formulirano od strane crkvenih autoriteta o tome da se ne treba mešati u božanske stvari. Međutim, ovo ograničenje koje proističe iz prihvatanja određenih stavova i verovanja može biti zasnovano na situacionim faktorima. Odnosno, može se desiti da se ne radi o svesnom i namernom izbegavanju osobe da se bavi određenom temom ili da se njome bavi u skladu sa prihvaćenim pravilima grupe. Čini se da je u slučaju ovog istraživanja reč o delovanju dugotrajnih frustracija i nezadovoljstva izazvanih uslovima življenja ili se, nasuprot tome, jednostavno može raditi o delovanju faktora poznatosti situacije u dilemi Radnici – što se itekako može odraziti u načinu pristupanja određenom problemu. Poslednjih godina može se čuti da kao o najčešćem izvoru frustracija ljudi govore o nedostatku posla, lošim uslovima rada, a posebno o visini materijalne nadoknade. Iako su ispitanici u ovom istraživanju bili gimnazijalci i studenti, ne može se reći da veliki deo njih ne opaža postojeću situaciju, doživlevši je makar i posredno preko utisaka koje im prenose roditelji ili bližnji. Nije jasno zbog čega Lind ovo različito životno iskustvo ispitanika posmatra kao faktor koji je različit od delovanja institucionalnih pritisaka. Pre nego što je uočio fenomen moralne segmentacije koji je jasno vezan za delovanje religioznih uverenja, i Lind (Lind, 2000d) pokušava da, različito pristupanje pojedinim dilemama od strane ispitanika, objasni upravo različitim životnim okolnostima i iskustvom ispitanika, tj. iznosi mišljenje da ispitanici nisu imali puno veza sa ljudima iz radničke klase i uopšte takvim načinom života, pa su bili i nedovoljno motivisani da procenjuju argumente.

Izgleda da trenutni rezultati ukazuju upravo na ovakvo dejstvo bliskosti i poznatosti situacije koja može uticati na prihvatanje određenih stavova i time na različitu procenu argumenata od strane ispitanika. Odnosno, ljudi će se lakše identifikovati sa pozicijom radnika i žrtve, nego sa pozicijom doktora koja je mnogo apstraktnija i udaljenija. Pretpostavka je nadalje da će se i način rešavanja ovih dilema razlikovati – dok će se odluka o ispravnom rešenju prve dileme zasnivati na većem angažovanju emocionalnih procesa u drugoj – dilemi Doktor, odluka će u većoj meri biti uplivisana dejstvom kognitivnih procesa.

Rezultati nekih istraživanja (Lind, 1985a; Lind, 1984/2000; Portel, 1985, prema Lind, 1985a) ukazuju na to da razlike u sposobnosti moralnog rasuđivanja i moralne svesnosti postoje i pre nego što osoba pristupi određenoj socijalnoj instituciji, odnosno da ove razlike delimično postoje i pre nego što osoba uđe u određenu sredinu. Senger (Senger, 1985) je u svom istraživanju koje je vezano za moralnu segmentaciju kod vojnika došao do sličnih rezultata. U svom radu on pokušava da objašnjenje ovog fenomena iz kognitivno-razvojne pozicije. Po njemu, kada treba rešiti konflikte u različitim socijalnim okruženjima i

okolnostima, dolazi do moralne segmentacije zbog toga što ljudi tada imaju tendenciju da rezonuju na osnovu odgovarajućih, različitih, moralnih stadijuma. Ovaj fenomen inkonzistentnosti koji nastaje zahvaljujući različitim sredinskim faktorima, prema Sengeru, izgleda da je tipičan za moderna industrijska društva – društva čija povećana funkcionalna diferencijacija (politička, ekonomska, obrazovna i porodična) možda još uvek nije dovoljno uravnotežena integrišućim silama. S obzirom na to da postoji sveobuhvatna racionalizacija skoro svake oblasti života koja povlači sa sobom i postojanje specifičnih ciljeva, uloga i obrazaca ponašanja, grupe i njihovi normativni sistemi postali su ekstremno diferencirani. Jedan rezultat ove diferencijacije, naglašava Senger, jeste narastajuća disocijacija između privatne i javne sfere, odnosno primarnih i sekundarnih grupa. Imajući u vidu ove socio-kulturalne uslove, autor smatra da je pojedincu veoma teško da konzistentno realizuje svoju moralnu kompetenciju. On se suočava sa situacijama u kojima se javljaju konfliktne, delimično inkompatibilni ciljevi, norme i obaveze, tako da inkonzistentnost moralnog rasuđivanja postaje gotovo neizbežna. Na kraju, ovo iskustvo nedoslednosti može rezultovati ozbiljnim stresom za ličnosni sistem. Za prevladavanje ovakve situacije, prema Sengeru, postoje najmanje dve strategije. Sa jedne strane, osoba se može truditi da prevaziđe konfliktne situacije na osnovu kvalitativno nove organizacije svog celokupnog života. Sa druge strane, u cilju očuvanja konzistentnosti – makar unutar ovih oblasti, osoba može pokušati da podeli moralne obzire i standarde u skladu sa odgovarajućim sektorima života. Prema tome autor pretpostavlja da je moralna segmentacija verovatnija strategija, ne samo zbog toga što radikalna promena života može biti veoma neugodna i može dovesti do neke vrste krize, već što je i važnije, zbog toga što je u modernim društvima segmentacija postala prihvatljiva u toj meri da delatnik već u startu ima gotovo i prihvatljivo opravdanje.

Ukoliko se ponovo vratimo na sadržaj samih argumenata i njihovo razumevanje, može se uočiti da se u argumentima koji opisuju 4. stadijum dosledno ponavljaju izjave u kojima se insistira na (ne)poštovanju zakona. Dakle, nešto što je iskustveno blisko i lako za shvatanje, konkretno – jezik zakona svi razumemo. Lind (Lind, 2003), prilikom razmatranja pitanja validnosti testova, kaže da u testovima objektivnog tipa kao što je *MJT*, kompleksne moralne misli moraju biti predstavljene u samo jednoj kratkoj rečenici, jer se može desiti da, na primer, preduge ili kompleksne rečenice opterete kratkoročnu memoriju ispitanika, tako da se na kraju može desiti da nismo sigurni na koji se deo rečenice odnosi odgovor ispitanika. Nasuprot ovakvom insistiranju, neke stavke *MJT*-a su prilično složene ili se sastoje od dve rečenice. Ukoliko povežemo gore pomenuti faktor poznatosti situacije i (posrednog ili neposrednog) ličnog iskustva sa načinom razumevanja argumenata, a posebno sa sposobnošću

da se oni razumeju, situacija je jasnija. U obe dileme, i u oba argumenta za 4. stadijum, poštovanje reda i zakona jasno je i nedvosmisleno istaknuto, što jeste verovanja koje je zasnovano na bližoj i poznatijoj situaciji.

Povišenom skorom za preferenciju argumenata sa 4. stadijuma u trenutnom istraživanju u velikoj meri doprinosi upravo izraženost preferencije ovog stadijuma kod dileme Radnici. Pored iskustvene spoznaje, posredne ili neposredne, rečeno je da i sam Lind (Lind, & Wakenhut, 1985) ostavlja mogućnost da svaka dilema ne mora biti rešena sa najviših stadijuma. On napominje da je hijerarhijska preferencija za argumente koji se odnose na pojedine stadijume pod uticajem izbora pitanja koje je izneto u dilemi. Tako se, na primer, kod dileme Doktor najснаžnije prihvataju argumenti sa 6. stadijuma, dok je u slučaju dileme Radnici izraženije prihvatanje rezonovanja sa nižeg, 5. stadijuma, kaže Lind. On objašnjava da ovakva situacija ne ukazuje neophodno na niži stadijum sposobnosti rezonovanja, s obzirom na to da se, sa moralne tačke gledišta, rešavanju dileme Radnici možda zaista najadekvatnije može pristupiti sa 5. stadijuma. Sa druge strane, dileme koje kao centralni problem postavljaju pitanje života i smrti, kao što je dilema Doktor najčešće se rešavaju sa pozicije 6. stadijuma

U trenutnom istraživanju to se i dogodilo kod dileme Doktor – najizraženije je prihvatanje 6. stadijuma, uz postojanje blage inverzije stadijuma 4 i 5, koja nije statistički značajna. Međutim, uprkos većoj izraženosti 6. stadijuma, razlika 4. i 6. stadijuma takođe, nije statistički značajna. Značajnom se pokazala razlika u izraženosti prihvatanja argumenata sa 5. i 6. stadijuma, i to u korist argumenata sa stadijuma 6. Slična situacija kada je u pitanju inverzija 4. i 5. stadijuma uočljiva je i kod dileme Radnici, ali su ovde u odnosu na prihvatanje argumenata sa 4., 5. i 6. stadijuma, najmanje prihvaćeni argumenti sa 6. stadijuma. Razlika u izraženosti prihvatanja argumenata sa 4. i 6. stadijuma statistički je značajna u smeru veće izraženosti argumenata sa 4. stadijuma.

Uopšteno, razlika, bilo da se gleda na nivou zbirnih skorova za obe dileme ili za skorove pojedinačnih dilema, uz vrednosti Koenovog d koje su ispod preporučenog minimuma, nije statistički značajna kada je u pitanju izraženost u prihvatanju argumenata sa 4. i 5. stadijuma. Na taj način rezultati dobijeni na dilemi Radnici mogli bi se nekim načinom uklopiti u opštu pretpostavku o tome da je za rešavanje ove dileme ipak adekvatnije rezonovanje sa nižih stadijuma. Takođe, rezultati dobijeni na dilemi Doktor uklapaju se u pretpostavku da je najadekvatniji pristup za rešavanje ove dileme onaj koji podrazumeva rezonovanje sa 6. stadijuma.

S obzirom na to da je Kolbergova teorija, između ostalog, kritikovana i zbog polne pristrasnosti, u trenutnom istraživanju kriterijum hijerarhijske preferencije ispitan je posebno na uzorku muških i ženskih ispitanika.

Kao potvrdu svog zapažanja da se Kolberg u svojoj teoriji na početku bavio jedino moralnim rasuđivanjem osoba muškog pola, Bergling (Bergling, 1981) navodi i činjenicu da je konvencionalnu orijentaciju stadijuma 4. Kolberg na početku označio kao *dobar dečak*. Kasnije je Kolberg ovom uzorku pridodao i mlađu decu, delinkvente i dečake i devojčice iz ostalih američkih gradova i država (Kohlberg, 1963 i 1970, prema Crain, 1985), tako da je orijentacija promenila naziv u dobar dečak/devojčica. Međutim, Bergling (Bergling, 1981) i dalje naglašava da nije bilo argumenata koji bi bili zasnovani na odvojenoj i nezavisnoj analizi moralnog rasuđivanja osoba ženskog pola. U svom dvadesetogodišnjem longitudinalnom istraživanju čije je rezultate smatrao dodatnom potvrdom osnovnih postavki svoje teorije, Kolberg (Kohlberg & Elfenbein, 1975) je koristio uzorak sastavljen samo od ispitanika muškog pola.

Ipak, najznačajniju kritiku koja se ticala polne pristrasnosti Kolbergove teorije, iznela je Kerol Giligan (Gilligan, 1982). Ona takođe zapaža da su stadijumi razvijeni isključivo na osnovu intervjua sa muškim ispitanicima i da stoga neosporno odražavaju muške orijentacije. Za osobe muškog pola napredno moralno mišljenje uglavnom je vezano za pravila, prava i apstraktne principe. Ideal je formalno određeni pojam pravde u kome sve uključene osobe nepristrasno evaluiraju tvrdnje svih ostalih. Ovakvo određenje ne uspeva da uhvati različito sagledavanje moralnih obzira iz ženskog ugla, smatra Giliganova. Giligan i Belenki (Gilligan & Belenky, 1976, prema Higgins et al., 1984) na osnovu svog istraživanja u kome su intervjuisane žene na temu abortusa, dolaze do postojanja sudova koji se tiču brige i odgovornosti. Ovi sudovi po njima nastaju direktno iz intrinzički vrednovanih veza ili povezanosti među osobama, a ne iz balansiranja individualnih prava kroz reciprocitet i ugovor. Prema Giliganovoj (Gilligan, 1982), za osobe ženskog pola određenje moralnog fokusira se, ne na prava i pravila, već na interpersonalne odnose i etiku brige i saosećanje. Ideal nije impersonalna pravda, već se pre odnosi na afilijativne načine življenja. Pored toga, moralnost osoba ženskog pola je više kontekstualizovana, vezana je za realne i trenutne veze, pre nego za apstraktna rešenja hipotetičkih dilema. Ovakve razlike upravo su razlog zbog koga se i javljaju razlike u postignuću ispitanika različitog pola. Žene prema Kolbergu dostižu i najčešće se zaustavljaju na stadijumu 3 – čiji fokus i jesu interpersonalna osećanja, dok muškarci dostižu 4. i 5. stadijum koji reflektuju apstraktnije koncepcije socijalne organizacije.

Ukoliko bi Kolbergova skala bila osjetljivija na opisane razlike, pokazalo bi se da se i kod žena razvoj moralnog mišljenja razvija i nakon 3. stadijuma, smatra Giliganova.

Sneri (Snarey, 1985) u svom radu daje pregled 17 kroskulturalnih istraživanja sprovedenih u 15 zemalja. Svi rezultati dobijeni su primenom Kolbergovog *MJI*-a. U rezultatima 14 istraživanja nisu pronađene razlike, u preostala tri, rezultati koji su ukazivali na postojanje jasnih polnih razlika, dobijeni su samo u jednom istraživanju u Engleskoj. U istraživanju koje je sprovedeno u Nemačkoj (Gielen, 1982) takođe nisu pronađene značajne razlike, a autor jedino izveštava o tome da osobe ženskog pola više koriste rezonovanje sa trećeg stadijuma nego muški ispitanici. Ovi nalazi su takođe slični rezultatima drugih istraživanja u Americi. Voker (Walker, 1984; 1991) je izvršio pregled 54 istraživanja sprovedenih u Severnoj Americi, pri čemu je u samo 8 slučajeva pronađeno postojanje razlika među polovima. Pri tome Voker izjavljuje da su u istraživanjima u kojima su ove razlike pronađene istraživači pomešali te razlike sa onima u nivou obrazovanja i zanimanju. Prilikom razmatranja ovih razlika, treba se podsetiti i Lindove tvrdnje (Lind, 1989; 2008) da Kolbergova metoda daje pomešane skorove afektivnog i kognitivnog aspekta. Na taj način pomenute razlike dobijaju drugačiji okvir ukoliko se sagledaju u kontekstu nezavisnog merenja dva aspekta.

U trenutnom istraživanju hijerarhijska preferencija stadijuma za obe dileme i na uzorku muških i na uzorku ženskih ispitanika veoma je slična i poklapa se u velikoj meri sa preferencijom argumenata dobijenih na ukupnom uzorku. U oba slučaja prisutna je inverzija preferencija 1. i 2. stadijuma, a takođe ne postoji statistički značajna razlika između prihvatanja argumenata sa 1. i 2., odnosno 4., 5., i 6. stadijuma. Ovakav rezultat pruža podršku trostepenoj hijerarhijskoj strukturi koja je uočena na celom uzorku. Ukoliko se pogledaju relativne izraženosti preferencija stadijuma – na uzorku muških ispitanika najizraženije je prihvatanje argumenata sa 6. stadijuma. Međutim, ukoliko se ova izraženost sagleda u relativnom odnosu, prihvatanje argumenata sa stadijuma 6. izraženije je kod ispitanica. Bez obzira na ovakvu situaciju, uz minimalne vrednosti pokazatelja veličine efekta, nijedna od razlika između izraženosti prihvatanja pojedinih stadijuma kod ispitanika različitog pola nije se pokazala statistički značajnom. Dobijeni rezultat u skladu je sa Lindovim nalazom (Lind, 1986; 1984/2000), kao i rezultatima dobijenim prilikom validacije letonske verzije testa (Malzubris, 2002) u kojima nije pronađena razlika u preferenciji stadijuma između ispitanika različitog pola. Krivulja preferencije dobijena u trenutnom istraživanju ima veoma sličan raspored, kao i ona dobijena u ovom validacionom istraživanju. Takođe, i na uzorku

muških, kao i na uzorku ženskih ispitanika, dobijeni rezultati ispunjavaju zahtev kriterijuma hijerarhijske preferencije preferencija stadijuma – naravno uz prihvatljiva odstupanja.

Zahtevi kriterijuma ispunjeni su i na podacima koji su dobijeni posebno na dve dileme. Rezultati t-testa pokazali su pokazali da nijedna od razlika u prihvatanju argumenata sa pojedinih stadijuma među ispitanicima različitog pola kod dileme Radnici nije statistički značajna. U slučaju rezultata dobijenih na dilemi Doktor, dve krivulje hijerarhijske preferencije skoro da su paralelne, a šesti stadijum je najizraženiji i kod muških i kod ženskih ispitanika. Inverzije preferencija prisutne su i ovde i odnose se na preferencije prvog i drugog, kao i 4. i 5. stadijuma. Kao i kod dileme Radnici, nijedna od razlika nema statističku značajnost.

Dakle, svi rezultati dobijeni proverom kriterijuma hijerarhijske preferencije ukazuju na nepostojanje polnih razlika. Ovi rezultati u skladu su sa Snerijevim pregledom kroskulturalnih istraživanja i pružaju podršku ideji Giliganove da se i kod žena razvoj moralnog mišljenja razvija i nakon 3. stadijuma.

Kada je kriterijum hijerarhijske preferencije proveren kod ispitanika različitog nivoa obrazovanja, dobijeni su rezultati slični onima o kojima je Lind govorio prilikom prvog validacionog testiranja na letonskom uzorku (Lind u Malzubris, 2002). I u trenutnom istraživanju kriterijum hijerarhijske preferencije jasnije se može uočiti što su ispitanici na višem nivou obrazovanja. Validnost ovog kriterijuma na ispitanicima različitog obrazovnog nivoa dodatno su potvrdili i rezultati koji su ukazali na postojanje statistički značajnih razlika u preferenciji argumenata u okviru posmatranih podgrupa, pri čemu je procenat varijanse koji se može objasniti na osnovu preferencija pojedinih stadijuma raste u skladu sa nivoom obrazovanja, tako da je najmanji kod učenika druge godine srednje škole, a najveći kod studenata četvrte godine fakulteta.

Ono što se moglo uočiti na osnovu prikazanih rezultata je da, što su ispitanici na nižem nivou obrazovanja, oni u manjoj meri odbacuju argumente sa nižih stadijuma. Ipak, ukoliko pogledamo apsolutne vrednosti aritmetičkih sredina, suprotno ne bi moglo da se tvrdi, tj. da ispitanici, što su na višem nivou obrazovanja, u većoj meri prihvataju argumente sa viših stadijuma. Rezultati dobijeni na uzorku učenika drugog i četvrtog razreda srednje škole, kao i druge godine fakulteta, ukazuju na, do sada već uobičajenu inverziju preferencija 1. i 2. stadijuma. Na ovim uzorcima 4. stadijum je i najizraženiji. Kod najmlađih ispitanika, preferencija opada nakon 4. stadijuma, dok kod ispitanika četvrte godine gimnazije, nakon pada preferencije 5. stadijuma u odnosi na 4., ona na 6. ponovo raste, mada ne dostiže nivo

četvrtog. Slična tendencija, mada se manjom izraženošću 4. i 5. stadijuma, pokazuje i krivulja preferencije ispitanika druge godine fakulteta.

Očekivani rezultat, dobijen na osnovu sprovedenog post hoc testa, tiče se 1. stadijuma gde je izraženosti prihvatanja argumenata sa ovog stadijuma izraženija kod ispitanika druge godine srednje škole, nego kod ispitanika koji su na četvrtoj godini fakulteta. Takođe, argumenti sa konvencionalnog nivoa, u kojima dominira orijentacija na interpersonalno slaganje i društveni dogovor, prihvaćeniji su od strane učenika oba razreda srednje škole od onih koji su na četvrtoj godini fakulteta. O postojanju ovih razlika svedoče i vrednosti Koenovog d koje pripadaju kategoriji srednje izražene veličine efekta. Ipak, rezultat ANOVA i vrednost F testa ukazali su na to da u strukturama preferencije argumenata među ispitanicima pojedinih obrazovnih nivoa, nema značajnih razlika.

Kada se sagledaju rezultati dobijeni po dilemama posebno, kod obe dileme i na svim obrazovnim nivoima razlike u preferenciji argumenata su statistički značajne. Kod dileme Radnici na svim poduzorcima, osim kod ispitanika četvrte godine fakulteta, najizraženija je preferencija 4. stadijuma – na završnoj godini fakulteta najpreferiraniji je 5. stadijum. Ovaj rezultat ponovo potvrđuje Lindovo zapažanje da se dilemi Radnici najadekvatnije može pristupiti na osnovu rezonovanja sa 5., odnosno 4. stadijuma. Rezultati ANOVA-e pokazali su da kod dileme Radnici nema statistički značajnih razlika u prihvatanju argumenata sa pojedinih stadijuma među ispitanicima različitog nivoa obrazovanja.

Ukoliko se pogledaju rezultati dobijeni na dilemi Doktor – slika postaje nešto drugačija, ali i veoma slična onoj koja je dobijena na poduzorcima po polu. Može se konstatovati da ispitanici u najvećoj meri preferiraju stadijume postkonvencionalnog nivoa. Rezultati sprovedene post hoc analize ukazali su i na postojanje međugrupnih razlika u preferenciji argumenata sa pojedinih stadijuma kod dileme Doktor. Ova razlika, pre svega tiče se veće izraženosti preferencije argumenata stadijuma koji pripadaju postkonvencionalnom nivou od strane učenika srednje škole u odnosu na ispitanike koji pohađaju fakultet. Sve vrednosti veličine efekta u ovim slučajevima se nalaze na nivou srednjih ili visokih.

Objašnjenje za dobijene razlike moglo bi se pronaći u Lindovom (Lind, 1985c) pokušaju objašnjenja tzv. fenomena pseudo regresije. Iako u trenutnom istraživanju nije reč o longitudinalnom praćenju, moguće je povući paralelu između dobijenih rezultata. Lind smatra da u njegovom istraživanju blago opadanje preferencije razloga sa viših stadijuma može imati nekoliko uzroka. Studenti time mogu izraziti protivljenje preteranoj moralnoj sofisticiranosti ili mogu, kao što Dobert i Nuner-Winkler predlažu (Döbert and Nunner-Winkler, 1975, prema

Lind, 1985c) koristiti cinično instrumentalne razloge. Međutim, smatra Lind, moralno rasuđivanje ovih studenata može biti još diferenciranije, što onda izgleda kao sniženje ukupnih skorova zbog nedovoljne osetljivosti metode, što je u najvećoj meri problem postojećeg istraživačkog dizajna.

Na osnovu svih do sada prikazanih rezultata trenutnog istraživanja može se uočiti jedna pravilnost, a ta pravilnost se tiče veće diferencijacije rezultata dobijenih na dilemi Doktor. S obzirom na sve do sada rečeno, možda je ispravno zapitati se da li bi u testu, umesto specifičnih dilema na čije sagledavanje utiče veliki broj sredinskih, ali i kulturoloških faktora (uzmimo za primer Japan i tamošnji pristup radu) – kao što je slučaj u dilemi Radnici, trebalo koristiti samo dilemu Doktor koja je apstraktnija i čije razmatranje nije u toj meri uplivisano trenutnim (ukoliko neko zaista nije imao konkretno životno iskustvo), a ipak dugotrajnim životnim okolnostima kao u našoj sredini. Na ovom mestu nije stvar u tome, da kao na primer kod Lindovih zatvorenika, ispitanici strahuju od kazne, pa iz tog razloga ne žele da diskutuju o dilemi vezanoj za konkretan zatvorski kontekst, već se kod dileme Radnici radi o konkretnom i realnom životnom iskustvu, koje upliviše i ometa čisto kognitivno procesuiranje (ukoliko tako nešto postoji).

Možda bi ovde trebalo pomenuti i razmatranja Kolbijeve i saradnika (Colby et al., 1983) koji smatraju da rezultat dobijen u intervjuu na osnovu hipotetičkih moralnih dilema pruža sliku o generalnoj sposobnosti moralnog rasuđivanja osobe, bez obzira na varijacije u osobi i situaciji koje mogu da utiču na njeno moralno ponašanje u određenoj situaciji. Kako bi potkrepili ovu tvrdnju, oni navode istraživanje Leminga (Leming, 1973; 1976, prema Colby et al., 1983) u kome je umesto klasičnih hipotetičkih dilema koje zahtevaju deontičke sudove, korišćeno praktično moralno rasuđivanje. Odnosno, umesto pitanja *Da li Hajnc treba da ukrade lek?*, postavlja se pitanje *Šta bi ti uradio da si na Hajncovom mestu?* Ovaj modalitet je orijentisan na budućnost, konkretan je i deskriptivan (*Šta bi ti uradio?*), a ne prosto preskriptivan (*Šta bi trebalo uraditi?*) Leming pronalazi da je praktično suđenje sistematski niže od klasičnog. Oni na stadijumu 3. klasičnog, obično su bili na 2. stadijumu praktičnog. Higinis i saradnici (Higgins et al., 1984) smatraju da ovakav rezultat odgovara zdravorazumskom očekivanju da klasično moralno rasuđivanje hvata najvišu kompetenciju, dok praktično suđenje, bliže svakodnevnom životu pokazuje tendenciju da ide lakšim putem.

Ukoliko se pogledaju do sada opisani rezultati, kao i pokušaji da se oni rastumače, čini se da su preferencije stadijuma 4. 5. i 6. povezane na određeni način koji može biti u vezi i sa samim određenjem stadijuma – posebno njihovog sadržaja. Ono što se može izvući kao opšti zaključak je da svakako postoji određeni redosled preferencija i da se ispitanici u najvećoj

meri opredeljuju za rešavanje dilema s tačke gledišta poštovanja društvenog reda i zakona i moralnih principa, umesto da budu orijentisani samo na instrumentalno zadovoljavanje sopstvenih potreba ili izbegavanje kazne. Međutim, samim tim što različite situacije zahtevaju sagledavanje iz različitih perspektiva i uzimanje u obzir različitih pravila, zahtevani redosled preferencija ne može se smatrati važećim za svaku situaciju. I sam Lind (Lind, 1985a), opisujući kriterijume zrelog moralnog rasuđivanja, dolazi do izuzetnog uvida koji se odnosi na određenje pojmova integracije i diferencijacije, čime zaista doprinosi njihovom jasnijem teorijskom razgraničavanju koje predstavlja jednu od sržnih metodoloških okosnica. Pri tome, Lind naglašava da diferencirano rasuđivanje mora uvažavati specifične okolnosti svake dileme i njihove specifične moralne implikacije. Čak iako sadržaj pojedinih stadijuma moralnog rasuđivanja, apstrahovan iz konteksta, može odražavati vrednosti koje su univerzalne, sam kontekst (tj. prema Lindu, specifične okolnosti svake dileme) ostaje nešto što je u velikoj meri određeno kulturološkim i iskustvenim faktorima.

Holstajnova (Holstein, 1976), na osnovu longitudinalnih podataka sakupljenih u periodu od tri godine na uzorku adolescenata i odraslih pripadnika srednje klase izvodi zaključak kojim bi se delimično mogli objasniti rezultati dobijeni u trenutnom istraživanju. Provera hipoteze o nepromenjenom redosledu stadijuma dala je potvrdne rezultate, međutim samo kada se radi o prelasku sa jednog nivoa na drugi, a ne sa stadijuma na stadijum, ali i to za samo prve dva nivoa u postojećoj šemi.

Kvazi-simpleks struktura interkorelacija stadijuma

Sledeći validacioni kriterijum proveren u radu jeste postojanje *kvazi-simpleks strukture* interkorelacije stadijuma. Rezultati dobijeni proverom ovog kriterijuma pokazali su da je na srpskom validacionom uzorku, iako postoje odstupanja od predviđene strukture (pre svega raspored stadijuma 1 i 2), ovaj kriterijum ispunjen.

Sprovedena analiza glavih komponenti sa varimax rotacijom se, na osnovu Gutman-Kajzerovog kriterijuma, može protumačiti u skladu sa Lindovim zahtevom o postojanju dva faktora. Ovakav rezultat u skladu je sa podacima dobijenim prilikom pakistanskog validacionog istraživanja u kome Liakvat (Liaquat, 2012) izveštava o postojanju dva faktora koji objašnjavaju 77,2% varijanse. Visina Kendalovog koeficijenta potvrdila je zadovoljavajuću kongruentnost brazilske i srpske strukture interkorelacija preferencija stadijuma, a vrednost ovog koeficijenta ukazala je na još bolju usaglašenost sa belgijskom strukturom. Struktura interkorelacija na srpskom uzorku upoređena je i sa onom dobijenom u

Kolbergovom originalnom istraživanju (Kohlberg, 1958, prema Lind, 2005a), a dobijeni rezultat ukazuje na zadovoljavajuću podudarnost i ovih dveju struktura.

Rezultati svih istraživanja koja su dostupna na sajtu (od 40 navedenih, 20-ak je nedostupnih) prema Lindu su uglavnom, bez ili sa manjim odstupanjima, u skladu sa predviđenim kriterijumom. Odstupanja se, kao i kod kriterijuma hijerarhijske preferencije, u najvećem broju slučajeva, odnose na, kao i u trenutnom istraživanju, inverziju stadijuma u okviru prvog nivoa (npr. u makedonskoj (Handziska, 2001) i koreanskoj verzija testa (Park, 2011)), a veoma su česta i odstupanja u okviru stadijuma postkonvencionalnog nivoa (npr. u pakistanskom (Liaquat, 2012), italijanskom (Comunian, 2002), koreanskom (Park, 2011) i švedskom validacionom istraživanju (Weimer, 2010)). Mada se u rezultatima nekih verzija mogu uočiti i inverzije zasićenja u okviru ostalih, uglavnom susednih, stadijuma (npr. to je slučaj u pakistanskoj verziji testa na urdu jeziku (Liaquat, 2012), gde je prisutna inverzija zasićenja 3. i 4. stadijuma).

Ukoliko se pogledaju rezultati dobijeni na podacima na pojedinačnim dilemama može se uočiti da se na osnovu primene Gutman-Kajzerovog kriterijuma, ponovo mogu izdvojiti dva faktora. Kod dileme Radnici odstupanja su vezana za inverzije zasićenja 2. i 3., kao i 5. i 6. stadijuma, dok je kod dileme Doktor, osim devijacije zasićenja na 1. stadijumu, struktura gotovo u idealnoj saglasnosti sa kvazi-simpleks strukturom. Struktura interkorelacija koja je dobijena u okviru Lindovog istraživanja (Lind, 1986; 2013a) u pet evropskih zemalja, gde je korišćena samo dilema Doktor, upoređena je sa strukturom na srpskom uzorku, a dobijeni rezultat ukazao je na izuzetno visoku podudarnost dveju struktura interkorelacija na ovoj dilemi.

Kada je validacioni kriterijum proveren na poduzorcima ispitanika po polu, u oba slučaja ponovo su se, u skladu sa Lindovim zahtevom, mogla izdvojiti dva faktora sa karakterističnim vrednostima iznad 1. U oba slučaja prisutne su inverzije zasićenja stadijuma u okviru prekonvencionalnog nivoa, a na uzorku ženskih ispitanika postoji i inverzija u okviru postkonvencionalnog nivoa. Na uzorku muških ispitanika još postoji pojedinačno odstupanje vezano za zasićenje 3. stadijuma. Prisutne inverzije i odstupanja mogu se posmatrati kao minimalne i bez uticaja na validnost kriterijuma.

Svi rezultati provere faktorske strukture na svim poduzorcima po nivou obrazovanja ukazali su da se primenom Gutman-Kajzerovog kriterijuma može doći do dvofaktorske strukture. Međutim, odstupanja u zasićenjima pojedinih stadijuma od kvazi-simpleks strukture veoma se razlikuju. Zahteve kriterijuma jedino u potpunosti ispunjavaju rezultati dobijeni na poduzorku ispitanika četvrte godine srednje škole. Provera kriterijuma kvazi-simpleks

strukture na poduzorcima učenika druge i četvrte godine fakulteta ukazala je na postojanje prihvatljivih inverzija zasićenja 4. i 5., odnosno 1. i 2. stadijuma, a u oba slučaja primetno je odstupanje zasićenja 3. stadijuma. Najveća odstupanja dobijena su na poduzorku koji su činili ispitanici druge godine srednje škole. Pre svega radi se o zasićenju 6. stadijuma, uz prisutnu inverziju zasićenja 2. i 3., kao i 4. i 5. stadijuma.

Iako ovakav rezultat dobijen na podacima samo jednog poduzorka, nikako ne utiče na validnost kriterijuma u celini, on predstavlja dobar povod da se skrene pažnja na još neka odstupanja koja se mogu tolerisati prilikom validacije novih verzija testova. Naime, prilikom prikazivanja rezultata validacionih istraživanja, Lind dozvoljava mogućnost da jedan od kriterijuma ne ispunji zahteve validnosti, a da ipak test u celini može biti korišćen. Pri tome se verzija testa označava kao privremeno (*provisionally*) validna. Takav je slučaj na primer sa jermenskom verzijom testa (Lind u Avetisyan, 2006), u kojoj kriterijum kvazi-simpleks strukture nije ispunjen. Slična situacija, mada Lind nigde ne daje eksplicitan zaključak o (ne)validnosti verzije, dogodio se i prilikom ispitivanja kineske verzije testa (Lind u Zhao, 2003), gde je autor došao do rezultata koji su ukazali na postojanje samo jednog faktora, kao i na to da nema jasne kvazi-simpleks strukture. Zanimljiv rezultat dobijen je u Pakistanu (Liaquat, 2012) na verziji testa na urdu jeziku, gde u kvazi-simpleks strukturi postoje inverzije zasićenja stadijuma u okviru drugog i trećeg nivoa, a Lind ovu verziju prihvata kao potpuno validnu. Prilikom prvog validacionog istraživanja, pakistanska verzija, prema Lindu (Lind u Liaquat, 2012), nije ispunila ovaj kriterijum, a on smatra da se to dogodilo zbog niske sposobnosti moralne kompetencije u uzorku, te nedovoljne varijacije u ovoj sposobnosti. Međutim, iz grafika na kome su prikazani rezultati veze C skora sa nivoom obrazovanja, uočava se da na svim nivoima obrazovanja, osim na jednom, ova sposobnost pripada kategoriji srednje izražene moralne kompetencije. U letonskoj verziji (Malzubris, 2002) takođe, postoje vidljiva odstupanja od predviđene kvazi-simpleks strukture. Međutim, u ovom slučaju Lind (Lind u Malzubris, 2002) iznosi eksplicitnu napomenu da je prvo neophodno ponovo pogledati i, ukoliko je potrebno, revidirati neke izjave. Ipak, za razliku od prethodno pomenutih nalaza, on ovde stavlja napomenu i kaže da bi, ukoliko se uzrok ove devijacije ne može naći, ovu verziju smatrao i dalje u potpunosti kros-kulturalno validnom zbog toga što u potpunosti ispunjava sve ostale kriterijume.

Kurtines i Grif (Kurtines & Greif, 1974) kritikuju metodu Gutmanovog kriterijuma matrice interkorelacija i rezultate do kojih je primenom ove metode došao Kolberg u svom istraživanju. Ta matrica dobijena je na osnovu podataka sakupljenih na njegovom originalnom uzorku (72 dečaka starosti od 10 do 16 godina), a prikazani su rezultati interkorelacija

procenata moralnih sudova dobijenih na svakom od stadijuma. Autori se slažu da inspekcija ove matrice jeste u skladu sa generalnim šablonom koji bi trebalo da pokaže da se razvoj odvija sekvencijalno – u većini slučajeva visina korelacija se smanjuje ukoliko se gleda horizontalno ili vertikalno od glavne dijagonale. Međutim, oni dalje kažu da bliže ispitivanje otkriva da kvazi-simpleks ne pruža nikakvu direktnu podršku pretpostavci o nepromenjenom redosledu stadijuma. Kolberg je računao korelacije za stadijume kada su poređani predviđenim redosledom od 1 do 6. Međutim, oni revidiraju ovu matricu korelacija na taj način što menjaju redosled stadijuma, pa umesto redosleda 1, 2, 3, 4, 5, 6, revidiraju matricu korelacija pri čemu menjaju redosled 2, 1; 4, 3; 6 i 5. Na taj način autori dobijaju šablon korelacija koji je veoma sličan originalnom Kolbergovom. Na kraju iznose zaključak da svaka od ovih matrica pruža podršku pretpostavci o nepromenjenom redosledu stadijuma.

Broton (Broughton, 1978) se međutim, ne slaže u potpunosti sa kritikom Kurtinesa i Grifa o tome da kvazi-simpleks ne pruža nikakvu direktnu podršku pomenutoj hipotezi. Na prvom mestu on kaže da je Kolberg na neki način i sam delimično priznao ovu vrstu kritike izjavom da je šablon korelacije jedino kompatibilan sa kognitivno-razvojnou interpretacijom. Pitanje koje Broton postavlja je zbog čega su, prilikom obrtanja redosleda stadijuma oni to učinili tako da jedino promene redosled stadijuma u okviru nivoa. Ukoliko su želeli da pruže jači dokaz protiv hipoteze o nepromenjenom redosledu stadijuma, trebalo je prosto da nasumično izmene njihov redosled. Razlog zbog koga to nisu učinili verovatno se sastoji u tome što ipak postoji neki redosled, a on se možda odnosi na nivoe, a ne na stadijume. Stoga, njihov izbor pomenute transformacije matrice korelacija u stvari podržava slabiju verziju Kolbergove tvrdnje. Kolberg (Kohlberg, 1963a, prema Broughton, 1978) je svakako i istakao da se glavne tranzicije odnose na one koje se dešavaju među nivoima. Prema Brotonu, nalazi Samsona (1978) svakako potkrepljuju ovakvo stanovište. Još jedno istraživanje čiji rezultati govore u prilog ove mogućnosti jeste i napred pomenuto longitudinalno istraživanje Holstajnovu (Holstein, 1976). Prema njenim nalazima, individualni razvoj se zaista odvija određenim redosledom, ali se ovo pomeranje odnosi na prelazak sa jednog nivoa na drugi, a ne sa stadijuma na stadijum. Pored toga, i ovaj rezultat bio je vezan samo za prva dva nivoa.

Ukoliko se vratimo na prethodni kriterijum hijerarhijske preferencije stadijuma – dobijeni rezultati, odnosno odstupanja koja se tolerišu, takođe se mogu protumačiti u skladu sa ovom idejom. Iako se Kolbergova metoda zasniva na donekle drugačijoj metodologiji i daje, kako Lind naglašava, pomešane skorove afektivne i kognitivne komponente, i u podacima dobijenim na osnovu Lindove metode, inverzije se događaju uglavnom u okviru stadijuma sa prvog i trećeg nivoa, a u nekim slučajevima i između stadijuma sa drugog ili susednih nivoa.

Kognitivno-afektivni paralelizam

Provera poslednjeg validacionog kriterijuma koji se tiče *paralelizma kognitivnog i afektivnog aspekta*, prema Lindu (Lind, 1982a; 1982b; Lind & Wakenhut, 1985), s obzirom na to da nije bilo adekvatnog metoda koji bi omogućio nezavisno, a ipak simultano merenje ova dva aspekta, do sada nije mogla biti adekvatno sprovedena. Da bi ovaj kriterijum bio ispunjen (npr. Lind, 1999a; 2000a), očekuje se da C skor sistematski korelira sa stavovima ispitanika prema šest Kolbergovih stadijuma moralne orijentacije. Odnosno, očekuju se visoke negativne korelacije C skora i skorova za stadijume 1 i 2 sa jedne strane, umerene korelacije ovog skora i stavova sa stadijuma 3 i 4 i značajne pozitivne korelacije sa stadijumima 5 i 6.

Srpska verzija testa ispunjava ovaj kriterijum. Kao i kod do sada opisanih kriterijuma, mala odstupanja se mogu uočiti i prisutna su i u većini ostalih kroskulturalnih istraživanja. Ove devijacije se mogu videti između inverzija korelacija C skora sa 1. i 2. stadijumom, kao i među stadijumima 5 i 6. Ipak, iako je trend povišenja korelacije C skora sa višim stadijumima jasno uočljiv, ovaj trend nije trajan nego se, kao i za veliku većinu prethodnih rezultata, jasno može uočiti kvalitativan skok između 3. i 4. stadijuma

U makedonskoj verziji (Handziska, 2001) je npr., slično kao i kod nas, malo niža korelacija C skora sa 2. stadijumom. U validacionim istraživanjima koja su sprovedena u Švedskoj (Weimar, 2010), Italiji (Comunian, 2002), Koreji (Park, 2011) i Letoniji (Malzubris, 2002), odstupanja su, kao i u rezultatima trenutnog istraživanja vezana za inverziju korelacija C skora sa 5. i 6., stadijumom. Provera slaganja struktura korelacija kognitivno-afektivnog paralelizma nemačkog (Lind, 2005a) i srpskog validacionog uzorka, ukazala je na ekvivalentnost dobijenih struktura. Poređenje je izvršeno i sa strukturama korelacija koje su dobijene u Brazilu (Lind, 1999a; 2000a), Pakistanu (Liaquat, 2012), Švedskoj (Weimar, 2010), Kini (Zhang, 2012) i Belgiji (Duriez & Demarez, 2000), a u svim slučajevima visina Kendalovog koeficijenta ukazala je na kongruentnost ovih struktura. Ukoliko se pogledaju rezultati dobijeni posebno na dve dileme – u oba slučaja ostaje odstupanje vezano za inverziju korelacije C skora sa 1. i 2. stadijumom, mada je kod dileme Doktor ona blaža. Kod dileme Radnici, kao i na rezultatima dobijenim na obe dileme, javlja se, iako ovde jedva primetna, inverzija korelacija C skora sa 5. i 6. stadijumom. Kada se sagledaju rezultati dobijeni kod ispitanika različitog pola, može se videti da kriterijum kognitivno-afektivnog paralelizma daje jasniju sliku na uzorku ispitanica – jedino se mogu uočiti inverzije korelacija C skora sa

1. i 2. stadijumom, kao i ona (do sada već očekivana) sa 5. i 6. stadijumom. Kod ispitanika muškog pola, postoji nešto izraženija inverzija korelacija sa 1. i 2. stadijumom, ali postoji inverzija korelacija C skora sa 4. i 5. stadijumom. I pored toga, struktura kognitivno-afektivnog paralelizma, dobijena na podacima ispitanika muškog pola, saglasna je sa onom dobijenom kod ispitanika ženskog pola. Kada je ovaj kriterijum ispitan u okviru poduzoraka ispitanika prema nivou obrazovanja – kriterijum kognitivno-afektivnog paralelizma najjasnije se mogao uočiti na rezultatima dobijenim na uzorku učenika četvrte godine srednje škole. Korelacije C skora sa pojedinim stadijumima u najvećoj meri odstupaju od predviđenog šablona kod ispitanika na drugoj godini fakulteta. Zaključci Lindovih istraživanja u kojima takođe ima sličnih odstupanja dozvoljavaju da ovaj kriterijum prihvatimo kao validan, kako na celom, tako i na pojedinim ispitanim poduzorcima.

Treba ipak skrenuti pažnju i na to da Lind, prilikom prikaza podataka provere kriterijuma kognitivno-afektivnog paralelizma u svojim istraživanjima, rezultate o hijerarhijskoj preferenciji stadijuma po grupama koje su podeljene u odnosu na visinu C skora, puno puta naziva korelacijom. Na primer, u istraživanju koje je na uzorku srednjoškolaca obavio sa saradnicima (Lind et al., 1985), prikazani su rezultati povezanosti na poduzorcima u odnosu na visinu C skora (Grafik 32). Iako Lind izvodi zaključak da je u ovom slučaju hipoteza o paralelizmu potvrđena –mogu se uočiti slične devijacije. U sve tri grupe (sa niskim, srednjim i visokim C skorom) mogu se videti odstupanja u izraženosti C skora (naviše ili naniže), slično kao i u trenutnom istraživanju, sa 2. stadijumom. Ono što se takođe može zapaziti jeste da je diferencijacija ove povezanosti izraženija, što je veća sposobnost moralnog rasuđivanja. Odnosno, kod grupe sa najnižim C skorovima – krivulja je prilično zaravnjena.

Situacija u kojoj se dešava da krivulja rezultata postaje zaravnjena jeste i kada nema varijacije u C-skorovima. Zbog toga i Lind (Lind, 2013f) traži da prilikom validacionih istraživanja uzorkom budu obuhvaćeni ispitanici među kojima je razlika makar 2 godine – tada se očekuje postojanje razlike u sposobnosti moralnog rasuđivanja. Međutim, izgleda da se ova veza remeti i kada se radi o visini C skora. U navedenom istraživanju Linda i saradnika (Lind et al., 1985) na uzorku srednjoškolaca, što su ispitanici manje dosledni u procenjivanju (kontra)argumenata, paralelizam je manje očigledan. U istraživanju (Lind, 2006), u kome su ispitanici podeljeni u 9 podgrupa u odnosu na visinu C skora, još je očiglednije da što je veći C skor i visina korelacije sa svim stadijumima postaje diferenciranija. Prema tome, ukoliko se gledaju rezultati na nivou grupe, hipoteza o paralelizmu kognitivnog i afektivnog aspekta uglavnom biva potvrđena. Međutim, što su podaci diferenciraniji, u ovom slučaju u odnosu na sposobnost moralnog rasuđivanja – veza je postaje sve manje očigledna. Dakle, ponovo se

vraćamo na mogućnost da je kriterijum zasnovan na cirkularnoj vezi – ukoliko C skor ispitanika nije dovoljno visok, kriterijum kognitivno-afektivnog paralelizma ne može biti ispunjen. Sa druge strane o visini C skora sa sigurnošću zaključujemo tek na osnovu kroskulturalno validnog testa.

Kolesante sa saradnicima (Colesante, Colledge, & Biggs, 2002) iznosi zapažanje da ovu vezu Lind na različitim mestima drugačije tretira, pa da nije najjasnije da li se radi o linearnoj ili nelinearnoj vezi. Na primer, u jednom trenutku, Lind (Lind, 1985) kaže da što je veća sposobnost moralnog rasuđivanja ispitanika, on jasnije prihvata argumente sa viših i odbacuje argumente sa nižih stadijuma, čime zapravo predlaže da su dva aspekta povezana linearno. Odnosno, da su, prema Lindu (Lind, 2005b), moralne orijentacije, pod normalnim uslovima, u visokoj korelaciji sa sposobnošću moralnog rasuđivanja, odnosno da što je veća sposobnost osobe da primenjuje svoje moralne orijentacije u procesu donošenja odluka, to ona više preferira principijelno moralno rasuđivanje, a odbacuje prekonvencionalno rezonovanje. Ipak, nastavljaju autori, on govori o nelinearnoj vezi kada kaže da se očekuje postojanje visoke negativne korelacije C skora sa skorovima na 1. i 2. stadijumu, umerene korelacije C skora sa skorovima na 3. i 4. stadijumu, kao i značajne pozitivne korelacije ovog skora sa skorovima stadijuma 5. i 6.

Ukoliko se ova veza sagleda kao nelinearna, možemo se podsetiti Lindovih (Lind, 1999b) podataka o tipičnim vrednostima koeficijenta korelacije C skora sa pojedinim stadijumima koje se kreću u rasponu od -0,55 do 0,45. Ovakve vrednosti nisu u skladu sa pomenutim visokim negativnim, odnosno pozitivnim vrednostima koje treba očekivati.

Kao i u slučaju prethodno ispitanih kriterijuma, dešavaju se određena odstupanja od kriterijuma koja se tolerišu. Npr. na pakistanskoj verziji testa (Liaquat, 2011; 2012) veza C skora je negativna jedino sa 1. stadijumom. Dakle, kao i za prethodni kriterijum, nema specifikovanih i eksplicitno određenih pravila na osnovu kojih bi se moglo zaključiti da kriterijum zadovoljava predviđene uslove validnosti. Prema tome, ponovo nam vizuelna inspekcija (uz naravno, dozvoljena odstupanja) ostaje ključna za procenu validnosti kriterijuma kognitivno-afektivnog paralelizma.

U ovom trenutku možemo se vratiti i na samo određenje ovih aspekata kako ih je shvatio Lind (Lind, 2013b). On svoje određenje zasniva na Kolbergovom modelu, ali mu pri tome upućuje i već pomenute kritike koje se tiču nedoslednosti u određenju, a posebno njegovog metodološkog rešenja. Kao što je rečeno, u Kolbergovoj metodi intervjua su, prema Lindu, ova dva aspekta pomešana, čak iako ih on u svojim metodološkim i teorijskim razmatranjima razlikuje (Kohlberg, 1984 i 1958, prema Lind 2013b). Ipak, uprkos tome što je

moralni razvoj i ponašanje video kao definisane kroz dva različita aspekta, predložio je samo jedan indeks moralnog razvoja (*stadijumi* ili *skor moralne zrelosti*), čime ih je pomešao. Na primer, Kolberg (Kohlberg, 1984, prema Lind, 2013b) smešta ispitanike na 6. stadijum jedino ukoliko iskažu najsnažniju preferenciju za rezonovanje koje odgovara ovom stadijumu i u isto vreme čine to konzistentno u različitim situacijama. Zbog ovakvog mešanja, ukoliko skor na bilo kom aspektu padne, a ovakav pristup nam ne dozvoljava da odredimo koji, i skor stadijuma pada, smatra Lind.

Možda čak najvažnija i sa najdalekosežnijim metodološkim implikacijama, jeste izmena koju Lind (Lind, 1985a) u ovom trenutku uvodi, a koja se tiče sagledavanja jednog od centralnih koncepata kognitivno-razvojne teorije – strukturalne celovitosti stadijuma. Umesto da je posmatra u skladu sa Kolbergovim pristupom – kao da implicira empirijska predviđanja, u Lindovoj teoriji, strukturalna celovitost postaje kriterijum u odnosu na koji će teorijska validnost mere moralne kompetencije biti evaluirana. Na taj način postaje moguće doći do nezavisnih skorova za afektivni i kognitivni aspekt.

Naime, prema kognitivno-razvojnoj teoriji svaki stadijum moralnog rasuđivanja formira strukturalnu celinu koja ujedinjuje prosuđivačko ponašanje osobe, a ova pretpostavka obično se posmatra kao da implicira konzistentnost odgovora kroz različite aspekte. Međutim, u ovom kontekstu, Lind (Lind, 1985a) posmatra konzistentnost kao relacioni koncept, jer ponašanje ne može biti konzistentno samo po sebi, već uvek u odnosu na nešto – u ovom slučaju u odnosu na funkciju kojoj služi. Dakle, organizacija postupka moralnog rasuđivanja osobe nije određena samo moralnim normama kojima služi (ili ne uspeva da služi), tj. afektivnim sadržajem ponašanja, niti samo formalnim svojstvima, odnosno strukturom rezonovanja osobe, tj. njenom doslednošću. Prema Lindu (Lind, 1985a; 2006), doslednost se određuje uvek u odnosu na neki kriterijum (saglašavanje, slaganje sa mišljenjem ili moralni kvalitet argumenata) i nikada ne postoji sama po sebi. Na taj način određena struktura (kognitivni aspekt) razlikuje se od moralnih sadržaja (afektivni aspekt) – ovi aspekti različiti su i nesvodivi jedan na drugi. Oni nam pružaju bitne, ali različite informacije o prirodi ljudskog ponašanja – afektivni aspekt nam govori o direkciji ili orijentaciji ponašanja, dok se kognitivni tiče njegove organizacije i strukture. Na taj način potpuni opis moralnog ponašanja prema Lindu (Lind, 2000) bi trebalo da obuhvati moralne ideale ili principe jedne osobe ali i kognitivne kapacitete da te principe primeni prilikom donošenja odluke.

Prema tome, Lindovo shvatanje u saglasnosti je, čak i sa zdravorazumskim, razmišljanjem da različite situacije zahtevaju pristup iz različitih pozicija koje se odražavaju u afektivnom aspektu, odnosno sadržaju pojedinih stadijuma. Ovakav pristup ima i svoj

odgovarajući odraz u metodologiji – ove različite pozicije se poštuju, ali istovremeno i omogućavaju da se iskaže sposobnost moralnog rasuđivanja nezavisno od situacije. Lind (npr. Lind, 2000b; 2013b) smatra i da se uz pomoć njegovog modela dva aspekta i fenomen regresije može bolje objasniti, tj. ukoliko dva aspekta merimo simultano, ali ipak odvojeno. Ukoliko dva aspekta merimo na ovaj način, možemo uočiti da, na primer, do regresije dolazi samo u kognitivnom aspektu, odnosno da je sposobnost moralnog rasuđivanja ta koja može da regredira, a ne afektivni aspekt – moralne orijentacije ostaju uglavnom stabilne.

Ono što je potrebno razjasniti, a možda je trebalo čak to učiniti i ranije, jeste upravo preciznije određenje sadržaja afektivnog i kognitivnog aspekta. Značenje samog termina afektivno, pre svega asocira na emocije. Stat (Statt, 2003) na primer, u svom rečniku ovaj termin i određuje kao termin koji je u psihologiji u širokoj upotrebi u značenju osećanja ili emocija. Lind (Lind, 1989; 2002), u svojoj teoriji i kreće od Pijažeovog razlikovanja, i slično kao i on naglašava da se na početku razvija moralni osećaj koji vodi i daje energiju (pokreće) razvoj kognitivno-moralnih struktura. On (Lind, 2006) kaže da nam afektivni aspekt govori o direkciji ili orijentaciji ponašanja, a nezavisno od toga izjavljuje (Lind, 2000a) da se u afektivnom aspektu radi o moralnim idealima ili principima osobe. U svom istraživanju veze moralnog razvoja i pomagačkog ponašanja, Lind (Lind, 1997) npr. određuje afektivni aspekt kao želju osobe da pomogne, dok je kognitivni aspekt tom prilikom određen kao sposobnost osobe da pomogne adekvatno. Emocije Lind (Lind, 2005a) pominje jedino u situaciji kada iznosi pretpostavku da procena kontraargumenata provocira emocije koje imaju cilj da zaštite self, kao i moralne emocije, odnosno tendenciju da se zaštiti sopstveno rasuđivanje i da se traga za moralnom istinom. U istom radu, Lind kaže da prema Teoriji o dva aspekta moralnog ponašanja, ispitanik doživljava snažne emocije kada se suoči sa složenom moralnom situacijom u kojoj treba da donese sud o odluci protagoniste priče. Nadalje iznosi da su neka istraživanja pokazala (npr., Haidt, 2001; Keasey, 1974) da ove emocije mogu postati toliko snažne tako da ozbiljno mogu da ugroze kognitivne procese kao što je moralno rasuđivanje i da je potrebna visoka sposobnost moralnog rasuđivanja kako bi se mogle kontrolisati te snažne moralne i amoralne emocije. Prema tome, određenje afektivnog aspekta daleko je od moralnih emocija. Lind, u pojedinim radovima, naročito kada pravi poređenje sa Restovim *DIT*-om, u opisu instrumenta govori o preferencijama.

Rest i saradnici (Rest et al. 1997) iznose zapažanje da, s obzirom na to da postoje dva aspekta moralnog rasuđivanja (kognitivni i afektivni), od kojih jedan – C indeks predstavlja meru kognicije, za Linda onda to podrazumeva da preferencija stadijuma mora predstavljati meru afektivnog aspekta. Autori zaključuju da Lind izgleda smatra da je mera preferencije

stadijuma mera stepena do koga se osobi nešto sviđa ili ne sviđa, pa je prema tome preferencija stadijuma afektivna mera.

Međutim, u metodološkom kontekstu, odnosno prilikom merenja, Lind (Lind, 1985c; Lind & Wakenhut, 1985) određuje afektivni skor kao sadržaj moralnog rasuđivanja, za koji kaže da je definisan slično kao i klasični stavovi, kao direkcija i intenzitet preferencije ispitanika za argumentaciju sa bilo kog od stadijuma moralnog rasuđivanja Ali, i sami stavovi su uglavnom određeni kao stabilne i dugotrajne naučene predispozicije da se na određene stvari reaguje na određeni način (Statt, 2003). Pored toga sam koncept uključuje kognitivni (verovanje), afektivni (osećanje) i konativni (namera) aspekt (Statt, 2003). Dakle, svaki stav uključuje tri komponente: saznavnu, emocionalnu i motivacionu, jer o pojavi prema kojoj postoji stav uvek se nešto zna i misli, postoji izvesno osećanje prema njoj i često se nešto i čini u vezi sa njom (dakle, nije uvek slučaj da osoba nešto preduzme) (Olson & Maio, 2003). Na taj način, mi bismo u stvari prema Lindu, prilikom same procene tzv. afektivnog aspekta, dobili procenu vezanu za sva tri domena.

Na ovaj problem skreće pažnju i Rest sa saradnicima (Rest et al, 1997). Oni navode da su različiti istraživači govorili o vezi kognitivnog i afektivnog na različite načine, pri čemu su određenja samih aspekata drugačija. Na primer, oni navode Hofmanovo (Hoffman, 1991, prema Rest et al, 1997) razmatranje fundamentalnog afekta empatije i načina na koji kognitivni razvoj transformiše ekspresiju empatije. Kolberg (1969, prema Rest et al, 1997) je govorio o tome kako bazične emocije bivaju određene na osnovu interpretacije značenja socijalnih situacija na različitim stadijumima. Socijalno-kognitivni teoretičari, kao što je, na primer, Bandura (Bandura, 1991), naglašavali su međusobne veze između samoregulacije i afektivno-ponašajnih komponentata. Na kraju se autori pitaju da li Lind želi da kaže da njegov test meri sve navedeno ili samo određene oblasti moralne kognicije i afekata.

Sposobnost moralnog rasuđivanja i MJT

Na kraju se vraćamo određenju centralnog teorijskog i metodološkog konstrukta Lindove teorije – konstrukta sposobnosti moralnog rasuđivanja, ali i samom postupku i instrumentu merenja *MJT*-u. Najpre, što se tiče samog konstrukta koji test meri, Villegas de Posada (Villegas de Posada, 2005) navodi da, u ranijim radovima, Lind (Lind, 1985; Lind & Wackenhut, 1983/2000) pominje da test meri dva aspekta – kognitivno-strukturalni i afektivni sadržaj stavova ili moralnih dispozicija manifestovanih u moralnom rasuđivanju. Međutim,

Lind kasnije (Lind, 1985) izjavljuje da test meri aspekt kompetencije ponašanja moralnog rasuđivanja. Na osnovu ove izjave, moglo bi se reći da postoji promena u definiciji crte koju meri test. Nije jasno da li je kompetencija isto što i aspekti (kognitivno-strukturalni i afektivni) ponašanja moralnog rasuđivanja. Ova neodređenost nije rešena ni Lindovim citiranjem Kolbergove definicije pojma kompetencije, smatra Viljegasova. Ova sposobnost definisana je od strane Kolberga kao kapacitet da se donose odluke i moralni sudovi, kao i da se postupa u skladu sa njima. Ovakva kompetencija se procenjuje u Lindovom testu i zahteva vaganje, odmeravanje argumenata koji su suprotstavljeni sopstvenoj moralnoj poziciji koju osoba zastupa. Ipak se čini da ovaj zadatak odmeravanja suprotstavljenih argumenata, procenjuje ograničeni aspekt moralne kompetencije umesto šireg Kolbergovog određenja.

I Rest sa saradnicima (Rest et al, 1997, str. 20) postavlja pitanje *Šta nam zapravo mera moralnog rasuđivanja zaista govori o tome kako ljudi žive svoj život? Šta nam ova mera zaista predviđa? Da li je moralno rasuđivanje zaista centralno i dovoljno važno da može rasvetliti sve ostale aspekte ličnosti i ponašanja osim samih fenomena koji se ispituju testom? Ponekad izgleda da Lind zastupa ideju da moralno rasuđivanje ne treba da predvidi ništa preko sebe* (Lind & Wakenhut, 1985, str. 96-103). Ipak, navode autori, u nizu radova (Lind, Sandberger, & Bargel, 1981; 1985), Lind sa kolegama predlaže da postoji nešto što on naziva *demokratska ličnost*.

Lind (Lind, 2013c) navodi kategorizaciju vrednosti C skora i, da se podsetimo, kaže da vrednosti ovog skora do 9 treba interpretirati kao veoma nizak skor, odnosno kao posedovanje *nulte moralne kompetencije*, od 10 do 29 je raspon *srednjih* moralnih kompetencija, dok C skorovi preko 30 ukazuju na *visoku moralnu kompetenciju*. Za raspon C skora koji pripada kategoriji *srednjih* moralnih kompetencija Lind (Lind, 2013d) kaže da je onaj raspon u kome treba očekivati da se nađe većina (obrazovanih) ljudi. U vezi sa ovom opaskom, zanimljivo prokomentarisati rezultate koje je Lind (Lind, 1994) dobio u pomenutom istraživanju na uzorku maloletnih delinkvenata, odnosno njegovo tumačenje istih. Naime, ove rezultate on posmatra kao potvrdu generalnog nalaza da delinkventi imaju manju sposobnost da primenjuju svoje moralne principe u diskusiji i prilikom rešavanja konkretnih moralnih problema od nedelinkvenata. Ipak, visina C skora delinkvenata u ovom istraživanju, prema predloženoj kategorizaciji o visini C skorova, pripada kategoriji srednje izraženih moralnih vrednosti. Dakle, kategoriji kojoj, prema Lindu, pripada većina ljudi, a i rezultati prikazanih istraživanja nalaze se u ovom rasponu. Prema tome, kako Lind kaže, ukoliko afektivna komponenta nije ta koja doprinosi razlici u postupanju delinkvenata od nedelinkvenata, očigledno je da nam ni sposobnost moralnog rasuđivanja ne daje informaciju koja bi

omogućila navedeno razlikovanje. Pored toga, sam raspon ovog skora kreće se između 0 i 100, pri čemu vrednost 100 znači da osoba postupa isključivo na osnovu moralnih principa, a skor od 30 i preko, je skor koji ukazuje na visoku moralnu kompetenciju (iako je to dosta daleko od 100). Tako da na kraju ispada da, ili ljudi zapravo vrlo malo sude na osnovu sopstvenih moralnih principa, ili se procena ovih principa sprovodi sa nekom velikom greškom.

Villegas de Posada (Villegas de Posada, 2005) svoje razmatranje Lindove metode započinje izjavom da bi odluka o korišćenju određenog testa trebalo da bude ishod pažljivog razmatranja i prosuđivanja o karakteristikama tog testa. Da bi se doneo sud o adekvatnosti testa, najpre nam je potrebna precizna definicija onoga čemu je test namenjen, kao i informacija o psihometrijskim karakteristikama kao što su pouzdanost i validnost. Autorka smatra da je donošenje ovakvog suda posebno teško u slučaju *MJT*-a, zbog toga što ovaj test postavlja teškoće u povezivanju sa merenom crtom koja je, kako je pomenuto, na različitim mestima određivana donekle drugačije, ali i teškoće vezane za pouzdanost i validnost.

Autorka (Villegas de Posada, 2005) komentariše i Lindov C indeks koji se dobija na osnovu testa i koji prema Lindu (Lind & Wackenhut, 1983/2000) predstavlja konzistentnost u moralnom rasuđivanju, a za koji nakon toga, Lind (Lind, 1998), kaže da meri kognitivni aspekt moralne kompetencije. Međutim, prema de Posadi, on nije vezan ni za jedan stadijum ili stadijum koji se koristi na najkonzistentniji način. Da bi se sračunao C indeks procene date argumentima za i protiv za svaki stadijum se koreliraju, a zatim se ta vrednost kvadrira. Prema tome, C indeks je ekvivalentan r^2 (koeficijentu determinacije) i interpretiran je od strane Linda (Lind & Wackenhut, 1983/2000; Lind, 1998) kao procenat varijacije u totalitetu odgovora individue povezane sa moralnim kvalitetom argumenata. Pošto je C skor nezavisan od stadijuma, dve osobe, na primer, mogu dobiti istu vrednost, iako jedna od njih rezonuje sa 6., a druga sa 3. ili nižeg stadijuma. Prema tome, C indeks jedino predstavlja meru povezanosti i stoga nema nikakve veze sa moralnim razvojem. Sadržaj se može odnositi na stavove, verovanja, znanje – i skor će biti isti. C indeks ne govori o tome da li je moralni razvoj i sposobnost moralnog rasuđivanja niska ili visoka, već samo daje nalaz o konzistentnosti u argumentaciji, zaključuje autorka.

Rečeno je da Lind, prilikom razmatranja polazne osnove za konstrukciju testa moralnog rasuđivanja kreće od Kolbergove izjava da: *Ukoliko želimo da dođemo do strukture koja leži u osnovi odgovora, test mora biti konstruisan tako da pitanja i odgovori na njih omogućavaju da se donese zaključak o strukturi koja im je u osnovi* (1984, str. 401-402, prema Lind,

2000a). Dakle, umesto da se struktura traži u sadržaju nakon što je test već napravljen, konstruktor testa mora postaviti strukturu na početku. U skladu sa tim Lind je (Lind, 1992) konstruisao MJT kao 2 x 2 x 6 eksperimentalnog dizajna. Pri tome je ispitanikova procena prihvatljivosti argumenata označena kao zavisna varijabla. Ceo šablon procena smatra se ponašanjem ispitanika koji predstavlja više od sume pojedinačnih odgovora ispitanika i koji pruža relaciju informaciju na osnovu koje možemo doći do strukture moralnog rasuđivanja ispitanika.

U vezi sa tim, Rest i saradnici (Rest et al., 1997) zapažaju nekoliko stvari. Oni smatraju da je Lind, na osnovu ideje o konzistentnosti stadijuma, izgradio celokupan okvir za istraživanje u oblasti moralnosti. Pri tome, on (Lind 1995, str. 14) izjavljuje da konzistentnost stadijuma predstavlja meru strukture, a da je *MJT jedini test koji procenjuje suštinu strukture, tačnije vezu između individualnih odgovora* i na C indeks gleda kao na jedini *čisti* indeks strukture (str. 21). Nadalje je čak pretpostavio da, s obzirom na to da C indeks meri strukturu, takođe mora da meri i kogniciju (način na koji Kolberg definiše kogniciju – kao konstrukt koji je zagarantovan jedino ukoliko je zasnovan na smislenom redu manifestnih ajtema). Sledeća pretpostavka je da, pošto C indeks meri kognitivnu strukturu, on meri i kompetenciju moralne kognicije. Za Linda (Lind, 1995), moralna kompetencija je *sposobnost da se cene određeni moralni principi nezavisno od činjenice da li se taj principi slaže ili ne sa mišljenjem o jedne osobe o određenom pitanju* (str. 12). Drugim rečima, zbog toga što stadijumi predstavljaju različite moralne principe, onda ukoliko osoba proceni stavke sa istog stadijuma slično – bez obzira na to da li su za ili protiv, da li su u skladu ili nisu u skladu sa sopstvenim mišljenjem o izabranoj akciji – to onda ukazuje na poštovanje moralnog principa koji je u osnovi (odnosno stadijuma), objašnjavaju autori i zaključuju da, za Linda, vrednovanje iskazano konzistentnošću procene predstavlja suštinu sposobnosti moralnog rasuđivanja (kompetencije).

Prema Restu i saradnicima (Rest et al., 1997), Lind koncept strukture koristi u značenju veza ili međusobnih relacija svih delova celine. I zaista, C skor se zasniva na međusobnim vezama celokupnog šablona ispitanikovih procena na testu. Međutim, autori naglašavaju da koncept strukture, kako je zamišljen od strane Pijažea i Kolberga, nije uveden da bi objasnio odnos između stavki na testu, već je ovaj koncept uveden kako bi se njime objasnila konstrukcija značenja integrisanjem aspekata iskustva. Struktura testa drugačija je od strukturišućeg iskustva osobe, smatraju Rest i saradnici.

Dakle, Lind meri sposobnost moralnog rasuđivanja kao konzistentnost prilikom procenjivanja argumenata sa istog stadijuma. Iako je bio inventivan prilikom dolaženja do ovog argumenta, na osnovu svega navedenog, Rest i saradnici (Rest et al., 1997) zaključuju da ovakvo određenje predstavlja usku koncepciju moralne kompetencije, za koju sumnjaju da bi zadovoljila moralne filozofe. Lind je tvrdio da celokupan koncept moralne kompetencije može biti predstavljen C indeksom. Autori smatraju da, čak i ukoliko prihvatimo ovu tvrdnju, i dalje postoje ozbiljni problemi vezani za operacionalizaciju ove ideje. Na prvom mestu, na osnovu procedure za računanje C skora koju Lind preporučuje, konzistentnost među pričama igra isto tako bitnu ulogu kao i konzistentnost stadijuma prilikom određivanja vrednosti C skora, pa ovaj skor nije tako čist kao što je Lind tvrdio. Drugi problem, prema Restu i saradnicima (Rest et al., 1997), je taj što ispitanici treba da grupišu stavke u grupe za koje Lind kaže da predstavljaju Kolbergove stadijume. Ispitanici se, onda makar prećutno moraju složiti sa Kolbergovom teorijom o šest stadijuma – ukoliko neko od njih smatra da ima npr., deset stadijuma, prema Lindovoj operacionalizaciji neće dobiti visok skor. Zbog toga što su se definicije stadijuma donekle menjale u toku godina, verovatno ni Kolberg sam ne bi dobio perfektan skor moralne kompetencije zbog toga što je njegovo grupisanje ulazilo i izlazilo iz okvira Lindove definicije stadijuma. I na kraju, prigovaraju autori, *zbog čega bi se konzistentnost za argumente sa nižih stadijuma uvažavala isto toliko kao i ona za argumente sa viših stadijuma? Nije u skladu sa intuitivnim shvatanjem pojma moralne kompetencije da ispitanici sa perfektnom konzistentnošću argumenata sa stadijuma 2. mogu da imaju isti C skor kao i oni sa istom takvom konzistentnošću, ali na argumentima sa 5. stadijuma* (str. 23).

Slično govori i Knežević (Knežević, 2003) kada konstatuje da je implicitna pretpostavka koja je u osnovi kognitivno-razvojne teorije da postoji potpuno preklapanje psiholoških i etičkih klasifikacija – pogrešna. Na primer, Kolberg smatra da postoji psihološka struktura koja realizuje Rolsov princip pravde – idealnu reverzibilnost ispoljenu u 6. stadijumu, za čije postojanje nema dovoljno empirijskih dokaza. Usvajanjem jedne etičke klasifikacije značajno se umanjuje broj fenomena koji su veoma važni za razumevanje ljudskog moralnog postupanja. Razlog zbog koga se, smatra Knežević, zastupnici kognitivno-razvojnog pristupa drže kognicije jeste taj da *...jedino kognicija u nekim njenim najkompleksnijim aspektima (visok nivo apstraktnog mišljenja, metakognicija) može pružiti potrebne resurse za eventualno usklađivanje ponašanja sa pravilima koje je moguće univerzalizovati.* (str. 15, 16). Na taj način izvor moralnog ponašanja postaje struktura koja obezbeđuje doslednost, koherentnost i nepromenljivost, na primer, kognitivna struktura 6. stadijuma.

Marta 2014. godine, Lind se (Lind, 2014), nakon skoro 40 godina upotrebe testa, odlučuje za promenu njegovog naziva. Umesto starog naziva, koji je i korišćen u ovom radu, Lind uvodi naziv Test moralne kompetencije (*Moral Competence Test, MCT*). On smatra da ovaj naziv više odgovara nameri koja stoji u osnovi testa, koji je zapravo konstruisan da meri moralnu kompetenciju koja je postojana, trajna dispozicija, a ne da meri moralno rasuđivanje koje je efemeralno, trenutno ponašanje. Akt moralnog rasuđivanja ispitanika koji je dostupan posmatranju i koji se može pratiti uz pomoć *MCT*-a, pruža osnovu za dolaženje do moralne kompetencije ispitanika. Do nje se dolazi na osnovu algoritma za računanje C skora, pa predstavlja objektivnu meru koja se može i kritički evaluirati, objašnjava Lind. On smatra da će ovo terminološko pojašnjenje doprineti smanjenju konceptualne konfuzije i olakšati naučni progres u ovom polju. Stari naziv je još uvek u upotrebi, pa je tako i u trenutnom istraživanju, čije je sprovođenje započeto pre nego što je autor uveo promenu, zadržan.

Dakle, Lind smatra da se na osnovu rezultata dolazi do C skora, odnosno mere moralne kompetencije, koje je postojana i trajna dispozicija, a ne moralnog rasuđivanje koje je vezano za trenutak. Ipak, kako se čini, ni ovakvo određenje ne doprinosi mnogo jasnijem određenju merenog koncepta, a možda donekle dovodi i do još veće konfuzije. Naime, Lind (Lind, 2005b) insistira na tome da je *MJT* dizajniran za istraživačke svrhe i svrhe evaluacije programa, a da nije dizajniran i da se nikako ne treba koristiti za donošenje zaključaka o pojedincu, tako da individualne rezultate nikako ne treba interpretirati. Razlog je taj što je sposobnost moralnog rasuđivanja osobe samo jedan od nekoliko faktora koji utiču na prosuđivačko ponašanje u određenoj situaciji. Između ostalih u te faktore on ubraja zamor, stav prema onome ko zadaje test, asocijacije stvorene u vezi dileme, prethodno iskustvo, vremenski pritisak ...Stoga je i Lindova preporuka (Lind, 2014) da se, s obzirom na to da rezultati mogu dosta da variraju, C skorovi na individualnom nivou nikako ne interpretiraju. U redu je, prema Lindu tumačiti prosečne rezultate dobijene na nivou nekoliko ispitanika (od 10 i više) koji imaju nešto zajedničko, zbog toga što možemo da pretpostavimo da je većina drugih faktora koji utiču na individualno ponašanje moralnog rasuđivanja slična ili se međusobno isključuju, tako da možemo doneti bezbedniji zaključak.

Pitanje koje ostaje otvoreno u ovom trenutku jeste koja je to sposobnost – postojana i trajna dispozicija, koja ukoliko se meri adekvatno, a Lind tvrdi da *MCT* to upravo čini, varira u tolikoj meri da onemogućava donošenje sigurnog zaključka. Ukoliko ostavimo po strani Lindove zamerke klasičnoj testnoj teoriji, da li bi to značilo da ne postoji mogućnost procene nijedne trajne crte ličnosti ili sposobnosti na individualnom nivou. Pored toga, faktori o kojima Lind (Lind, 2008) govori, u velikoj meri su neutralisani i prilikom samog postupka

zadavanja testa. U krajnjem, to je po njemu i jedan od zahteva da bi se obezbedila validnost rezultata u celini. Vremenskog ograničenja nema, a u skladu sa Lindovim preporukama, ukoliko se zadaje u sklopu baterije testova, Test Moralnog Rasuđivanja zadaje se na početku. Tako da, ukoliko se na osnovu dobijenih rezultata pokaže da je test validan, postavlja se pitanje zbog čega se individualni rezultati ne mogu tumačiti, makar i u okviru ponuđenih kategorija. I na kraju, Lind insistira na posmatranju individualne strukture odgovora i računanju C skorova na osnovu intraindividualnih varijacija, koje se prema njemu gube u klasičnom testnom pristupu, čime se gubi i pojedinac. Dakle, na osnovu Testa moralnog rasuđivanja ne možemo da zaključujemo o pojedincu, već samo o grupi, izgleda da, na osnovu rezultata testova čiji način konstrukcije Lind kritikuje, iako kao i u svakoj situaciji testiranja deluju slični faktori, možemo da zaključujemo o sposobnostima pojedinca, ali na nivou grupe donosimo netačne zaključke. Međutim, ukoliko i korišćenjem ovakvog pristupa ne možemo da zaključujemo ili predviđamo o pojedincu, možemo se zapitati u čemu se onda sastoji razlika?

Treba istaći da je, kada se govori o samom testu, pitanje validnosti za Linda veoma značajno, pre svega zato što se tiče određenih standarda u odnosu na koje određujemo (ne)moralno. Ukoliko želimo da ti kriterijumi na osnovu kojih ćemo konstruisati test budu univerzalno važeći, smatra Lind (npr. Lind, 1995), moramo voditi računa o tome da standardi merenja zaista budu univerzalni, umesto da predstavljaju primenu vrednosti specifičnih za određenu kulturu. Ove standarde on nalazi u navedenom Kolbergovom određenju sposobnosti moralnog rasuđivanja i njegovoj univerzalističkoj perspektivi u određenju moralnih vrednosti. Na taj način C indeks *MJT*-a, za Linda se računa nezavisno od određenog sistema moralnih vrednosti jedne osobe, pa tako nije vezan za kulturalno specifične načine rešavanja moralnih dilema. Ispitanik može dobiti visok C skor bez obzira na nivo rezonovanja koji preferira (čiji sadržaj predstavljaju Kolbergovi stadijumi), jer ovaj skor odražava sposobnost osobe da u procesu donošenja odluka konzistentno primenjuje sopstvene moralne vrednosti. Ipak, Lind na ovom mestu tvrdi da se radi o sposobnosti osobe da primenjuje sopstvene moralne principe koji su u stvari definisani na osnovu problematične Kolbergove šeme stadijuma.

Lindova tvrdnja o kroskulturalnoj validnosti testa, koja je upravo i omogućena zahvaljujući ovoj univerzalističkoj poziciji koja je u osnovi njegove konstrukcije, mogla bi da se dovede u pitanje. Pre svega, skrenućemo pažnju na fenomen moralne segmentacije i Lindovo objašnjenje istog. Iako Lind o tome ne govori na taj način, dobijeni rezultati zapravo dosta snažno idu u prilog pretpostavci da se radi o diferencijalnom funkcionisanju testa na uzorcima brazilskih, meksičkih i ispitanika iz drugih zemalja u odnosu na ispitanike iz

Nemačke. Nalazi koji govore o tome da situacije opisane u testu nemaju jednako psihološko značenje za ispitanike iz nemačke i ispitanike iz drugih zemalja, zapravo ukazuju na to da test najverovatnije ne funkcioniše jednako na ovim populacijama, što onda dovodi u pitanje upotrebljivost dobijenih nalaza i uopšte opravdanost izračunavanja testovnih skorova na ovim testovnim verzijama. Odnosno ovi rezultati ukazuju na to da poređenje brojevnih vrednosti dobijenih na različitim jezičkim verzijama testa nije opravdano. Rezultati mogu ukazati i na neadekvatnost adaptacije testa prostim prevođenjem sa nemačkog na nenemačke jezike, a time i njegovu primenu na nenemačkim populacijama. Rešenje bi se moglo tražiti u opsežnijem postupku adaptacije testa za svaku populaciju ponaosob, gde bi originalne situacije i tvrdnje, bile zamenjene situacijama i tvrdnjama koje su za drugu populaciju psihološki ekvivalentne. Prema saznanjima ovog autora, takav postupak do sada nije učinjen. Takođe, sa teorijskog stanovišta, činjenica da Lind u svojoj teoriji navodi da je C skor povezan sa obrazovanjem, ali onda konstatuje da to u nekim drugim populacijama nije slučaj, ukazuje da je moguće da su veze između Lindovih teorijskih konstrukata i eksternih varijabli, kao i između teorijskih konstrukata međusobno, možda varijabilne, odnosno da variraju od populacije do populacije, što u trenutnoj verziji nije slučaj. Umesto toga, Lind iznosi iskaze koji se mogu manje-više interpretirati kao stavovi o superiornosti sopstvene populacije i lošijim karakteristikama druge, te opravdanje za varijabilnost u vezama nalazi u neadekvatnosti, odnosno u lošim karakteristikama tih drugih populacija, umesto da predvidi varijabilnost efekata i teoriju formira na decentriraniji način.

Prema Viljegas de Posadi (Villegas de Posada, 2005) i aspekt **validnosti**, odnosno pitanje da li test meri ono čemu je namenjen, teško je proceniti s obzirom na pomenute probleme sa definicijama. Ukoliko test meri konzistentnost moralnog rasuđivanja, on zapravo ima pojavnu i konstrukt validnost, kao što, prema autorki i Lind (Lind, in press) zapaža. Validnost moralne konzistencije kao mere moralnog razvoja za nju predstavlja problematičnije pitanje. Sa jedne strane, osobe koje rezonuju sa različitim stadijuma moralnog rasuđivanja mogu dobiti isti indeks konzistentnosti, a sa druge, Lind ne nudi podatke kojima bi pokazao da na višem moralnom razvoju (u Kolbergovom smislu) postoji veća konzistentnost. U direktnoj suprotnosti, podaci istraživanja sprovedenog u Brazilu i citirani od strane Linda, pokazali su da su osobe koje su rezonovale sa nižih stadijuma pokazale najveću konzistenciju, dok su one koje su rezonovale sa nižih stadijuma iskazale nešto nižu doslednost. Sa statističke tačke gledišta, ističe Viljegas de Posada, ovakav ishod sugerise na korelaciju obrnutog smera od one koja bi trebalo da se dobije. Međutim, objašnjava dalje ona, kada je Lind spomenuo ove podatke u okviru paralelizma, izjavio je da preferencije za najviše

stadijume treba da budu u visokoj pozitivnoj korelaciji sa skorom kompetencije, dok one preferencije za najniže stadijume treba da budu u visokoj ali negativnoj korelaciji sa ovim skorom. Autorka zaključuje i kaže da ova pretpostavka opisuje brazilske nalaze, ali zajedno pretpostavka i nalazi sugerišu da moralno rezonovanje, ukoliko se shvati kao preferencija argumenata sa specifičnog stadijuma, nije povezana sa konzistentnošću.

Još jedna stvar, koju Lind (npr. Lind, 2008) posebno ističe kada govori o validnosti testa, jeste da je uticaj tendencije ispitanika da daju socijalno poželjne odgovore u velikoj meri neutralisan potrebom da se procene i argumenti koji su u suprotnosti sa mišljenjem osobe. Međutim, ukoliko osoba to učini, a veliki broj ljudi poseduje sklonost da daje socijalno poželjne odgovore, mi ponovo ne dobijamo objektivnu sliku o sposobnosti moralnog rasuđivanja. Naime, kao što je rečeno, to je situacija u kojoj može doći do kidanja veze afektivnog i kognitivnog aspekta – tako da, kao i u ostalim testovima, rezultat postaje netačan. Možda je to i razlog zbog koga Lind insistira da se rezultati tumače na grupnom, a nikako na individualnom nivou. Dakle, potrebno je da, možda više nego za neki drugi test, ispitanik bude motivisan (maksimalno kognitivno angažovan pre svega) i iskren u odgovaranju.

Podaci dobijeni na testovima su, prema Lindu (Lind, 2013b) određeni delovanjem više od jednog faktora. Ovi dodatni faktori koji određuju odgovor nisu slučajni (*greške merenja*), već je njihovo delovanje uglavnom sistematsko i stoga predstavljaju deo ispitanikove ličnosti i eksperimentalne situacije. Dakle, Lind (Lind, 1982a; 2000a), odbacuje indeks interne konzistentnosti merene Kronbahovim alfa koeficijentom, ističući da, (suprotno ovom koeficijentu) ova pouzdanost procenjuje konzistentnost testa, umesto konzistentnost osobe. Međutim, Villegas de Posada (Villegas de Posada, 2005), komentariše ovakav stav i kaže da nije jasno šta Lind podrazumeva pod internom konzistencijom, pošto odbacuje sve ostale mere pouzdanosti kao što su na primer, split-half ili test-retest.

I Rest sa saradnicima (Rest et al., 1997) kritikuje Lindov stav koji se tiče provere pouzdanosti testa. On je (Lind, 1995, str 7.) izjavio da je unutrašnja pouzdanost „*ne samo nepotrebna, bezumna konvencija, već je, kao u slučaju kognitivno-strukturalnih teorija moralnog razvoja, štetna za naše razumevanje i naučni progres*“. U skladu sa tom izjavom, kažu autori, on nigde ne prikazuje procenu unutrašnje pouzdanosti testa, čak ni procenu konzistentnosti među pričama. Kao što je pomenuto, Lind je u pravu kada kaže da je unutrašnja konzistentnost upravo fenomen koji želi da proučava, pa da u skladu sa tim ne želi da daje obuhvatnu procenu konzistentnosti stavki. Za autore ovo predstavlja dobar argument protiv korišćenja Kronbahovog α koeficijenta (ili sličnih procena) za C indeks. Međutim, ističu oni, na ovaj način se ne može ostaviti po strani celokupno pitanje pouzdanosti testa, jer i

dalje ostaje problem razlikovanja prave varijabilnosti prilikom sagledavanja konzistentnosti, od loših podataka koje daju ispitanici koji na primer i ne čitaju test, već nasumično daju odgovore.

U *MJT*-u, prema Restu i saradnicima (Rest et al., 1997) ne postoji način da se detektuju ispitanici koji daju nepouzdanе odgovore – svakom odgovoru daje se isti legitimitet, čime su dobri podaci pomešani sa lošim, pa su rezultati nejasni. Problem sa nepouzdanim ispitanicima koji su nasumično izabrani pojavljuje se u glavnim istraživanjima koje Lind (Lind, 1996, prema Rest et al., 1997) navodi kao dokaz validnosti testa. Na primer, oni navode istraživanje u kome je ispitivana mogućnost simuliranja rezultata na *MJT*-u, i gde su obe grupe ispitanika (i ona koja je instruisana da simulira rezultate naviše i ona koja je trebalo da simulira rezultate naniže) pokazale nagli pad na skorovima *MJT*-a prilikom drugog testiranja (Lind, 1995, str. 28, Figura 5). Grupa koja je simulirala viši rezultat opala je sa 25,5 na 8,8; a dok je druge grupa sa 38,6 pala na 0,5. Lind na osnovu ovih rezultata izvodi zaključak da se rezultati ne mogu simulirati naviše, ali se isto tako, prema Restu i saradnicima, može zaključiti da rezultati predstavljaju posledicu nekontrolisane nepouzdanosti ispitanika u drugom testiranju u obe grupe. Rešavanje testa po drugi put može biti dosadno mnogim studentima, tako da se pad u rezultatima može pripisati činjenici da je manje motivisanih ispitanika u drugom testiranju. Pored toga, autorima se čini opravdanim da se postavi pitanje da li ispitanik koji je pokazao visoku konzistentnost na odgovorima jedne priče, takođe iskazuje takv konzistentnost na drugoj (tj. da se zahteva provera unutrašnje pouzdanosti na nivou priče).

Na kraju, iako se stiče utisak da je koncept doslednosti, koji zapravo ima veoma bitne metodološke implikacije, vezan sa samu Kolbergovu definiciju koja je Lindu i služila kao polazna osnova u teorijskom i metodološkom pristupu, on se odlučuje za promenu definicije. Nedugo nakon promene naziva samog testa, Lind (Lind, 2014) izveštava i o promeni koju unosi prilikom određenja sržnog koncepta istraživanja i prakse – sada *moralne kompetencije*. Kao jedan od razloga on navodi i taj što je u literaturi ovaj koncept definisan na mnoge, često i kontradiktorne načine, a često uopšte i nije određen. Ovakva situacija je za moralnu psihologiju, ukoliko nastoji da bude nauka, veoma nepovoljna, smatra Lind. Ukoliko nema odgovarajuće definicije, ne mogu se izvesti ni odgovarajući zaključci, niti je moguće porediti raznorodne rezultate koji bi trebalo da se tiču jedinstvene stvari. U tom slučaju jedino što je izvesno jeste konfuzija.

U cilju razjašnjenja koncepta, Lind je na početku, kao što je rečeno, svoje istraživanje zasnovao na definiciji sposobnosti moralnog rasuđivanja kako ju je odredio Kolberg (Kohlberg, 1964). Nakon što je proučio Habermasovu Teoriju komunikativne etike, on je

proširo definiciju, a takođe je promenio i terminologiju, tako da umesto termina kompetencija (sposobnost) moralnog rasuđivanja, trenutno koristi termin moralna kompetencija. Ova terminološka promena, naglašava Lind (Lind, 2014) bila je motivisana Kolbergovom definicijom u kojoj on insistira na tome da sposobnost moralnog rasuđivanja takođe uključuje (po definiciji) i moralnu akciju. Iz ovog razloga, on smatra da termin kompetencija (sposobnost) rasuđivanja dovodi u zabludu i da su i mnogi autori na taj način bili zavedeni ovom definicijom, pretpostavljajući da moralna kompetencija predstavlja jedino latentni konstrukt koji je nedostupan posmatranju i do koga se može doći jedino na osnovu nekih statističkih postupaka pre nego putem direktne opservacije. On smatra da je nova definicija u potpunosti u skladu sa Kolbergovom namerom, mada to on nije eksplicitno rekao. Dopuna koju Lind predlaže, po njegovim rečima, u potpunosti se slaže sa njegovom osnovnom namerom koja je u osnovi *MJT*-a, koji sada zove *MCT*, kako bi njegovo ime bili usaglašeno sa njegovom namenom.

Za proširenu definiciju koju predlaže Lind kaže da se ona ponovo oslanja na Kolbergova (1958, str. 128-129) razmatranja o tome da zrelo moralno ponašanje mora da uvaži i moralne principe kojima je osoba posvećena i samu situaciju u kojoj se javi moralna dilema. Moralno rasuđivanje stoga mora istovremeno biti visoko konzistentno (u pogledu moralnih principa same osobe i diferencirano (u odnosu na određenu situaciju). Pored toga, nastavlja Lind, prema Habermasu (Habermas, 1990, prema Lind, 2014) moralno ponašanje ima takođe i socijalno-komunikativnu dimenziju. Lind definiše moralnu kompetenciju kao ***sposobnost da se rešavaju konflikti na osnovu moralnih principa (koji su opšte prihvaćeni) putem promišljanja i diskusije, pre nego korišćenjem nasilja, prevare i moći.***

Nakon svega rečenog, postavlja se pitanje da li ima opravdanja za korišćenje Lindovog teorijskog, a posebno povezanog metodološkog pristupa. Jedan od argumenata za, jeste i taj da je srpska verzija testa validirana od strane samog autora. Pored toga, kao što i Lind (Lind, 2003; 2005a; 2005b) naglašava, sama činjenica da je moguće validirati sve prevedene verzije kao kroskulturalno validne – ili nakon prvog pokušaja ili nakon što su ispravljene određene tehničke greške i značenje problematičnih stavki korigovano, dovoljna za tvrdnju da su verzije validne, a da korišćeni kriterijumi zaista predstavljaju univerzalne konstante.

Konstrukt validnost i kroskulturalna ekvivalentnost *MJT*-a proverava se na osnovu kriterijuma za koje je dokazano da univerzalno važe za prirodu ponašanja moralnog rasuđivanja, a šanse da se, uzeti zajedno, ispune su veoma male (Lind, 2005a). Na primer, pomenuto je da zbog toga što su u istraživanjima pronađeni rezultati u kojima redosled preferencija stadijuma 1 i 2, kao i 5 i 6, nije jasan u toj meri kao među ostalim stadijumima,

Lind (Lind, 2005a) dozvoljava manja odstupanja od ove predikcije. Ipak, on naglašava da treba obratiti pažnju na to da je, čak i uz toleranciju za ovo odstupanje, ova predikcija veoma rizična s obzirom na to da je njena a priori verovatnoća veoma niska. Teoretski postoji $4!$ (ili $4 \times 3 \times 2 \times 1 = 24$) načina na koji stadijumi mogu biti poređani, tako da je verovatnoća da budu poređani na predviđeni način $p = 1/24 = 0,042$. Ova, na teoriji zasnovana, empirijska procedura validacije zahteva više vremena i zasnovanosti nego što je obično neophodno. Sam test se podvrgava mnogo rigoroznijem validacionom procesu nego većina psiholoških mera, a kriterijumi validacije su veoma zahtevni, tako da bi i najmanji nedostaci, ukoliko postoje, bili detektovani. Ovi kriterijumi su se pokazali kao veoma efektivni i prilikom obezbeđivanja validnosti novih dilema, kao i prilikom kroskulturalne validacije na više od 30 stranih jezika.

PREDLOG MODELA MORALNE AKCIJE

Pregledom literature, izdvojeni su neki od najčešće pominjanih konstrukata koji su dovođeni u vezu sa moralnošću i moralnim ponašanjem uopšte – kognitivne distorzije, lokus kontrole i moralne emocije (osećanja krivice i srama i empatija). U nastavku rada, ukratko će biti opisani ovi konstrukti, kao i nalazi nekih od istraživanja koji su bili od značaj za problem istraživanja ovog dela rada.

Kognitivne distorzije u službi selfa

Istraživači koji su se u poslednjih nekoliko decenija bavili ispitivanjem veze moralne kognicije i moralnog ponašanja, uglavnom su svoju pažnju usmerili samo na jedan aspekt moralne kognicije – na sposobnost moralnog rasuđivanja. Pri tome je najveći deo ovih razmatranja i istraživanja bio zasnovan na Kolbergovoj teoriji razvoja moralnog rasuđivanja. Međutim, ova istraživanja dala su ograničeni doprinos, smatraju Bariga i saradnici (Barriga, Morrison, Liao, & Gibbs, 2001). Kao potvrdu, oni u svom radu iznose primere istraživanja koja su se bavila ispitivanjem veze moralnog rasuđivanja i antisocijalnog ponašanja, gde je, iako pronađena, ova veza bila generalno slaba (pr. Gregg, Gibbs, & Basinger, 1994; Nelson, Smith, & Dodd, 1990, prema Barriga, Morrison, Liao, & Gibbs, 2001).

Bandura (Bandura, 1991) takođe smatra da, zbog toga što se moralno rasuđivanje sa svakog nivoa može koristiti u cilju odobravanja odnosno odbacivanja prestupničkog ponašanja, forma moralnog mišljenja nije povezana sa određenim ponašanjem. Ljudi mogu da deluju prosocijalno ili mogu da počine prekršaj zbog osećanja obostrane obaveze, zarad socijalnog odobravanja, zbog dužnosti očuvanja društvenog poretka ili iz principijelnih razloga. Ukratko, saznanje o nivou tj. stadijumu moralnog rasuđivanja na kome se osoba nalazi može biti indikator određenih tipova razloga koji će toj osobi delovati najuverljivije, ali na osnovu tog znanja ne možemo predvideti određeno ponašanje osobe.

Prilikom objašnjavanja polnih razlika u antisocijalnom ponašanju, Bariga i saradnici (Barriga, Morrison, Liao, & Gibbs, 2001) naglašavaju da, ukoliko bi stadijumi moralnog rasuđivanja bili jedini faktor koji ima glavni i direktni uticaj na socijalno ponašanje, onda bi polne razlike trebalo posmatrati u skladu sa razlikama u odgovarajućem ponašanju. Ipak, istraživanja su pokazala da su ove razlike ukoliko ih ima, zanemarljive (npr. Walker, 1984; 1986, prema Barriga, Morrison, Liao, & Gibbs, 2001), a da sa druge strane, analize

statističkih izveštaja o kriminalu u nekoliko zemalja konstantno pokazuju više stope hapšenja i osuđivanja muškaraca za veliki broj zločina (npr., pljačka, nasilje, seksualni napadi, zloupotreba droga) (Heidensohn, 1997; U.S. Department of Justice, 1995, prema Barriga, Morrison, Liao, & Gibbs, 2001). Dakle, pored moralnog rasuđivanja, zaključuju autori, moralna kognicija može obuhvatiti i druge varijable koje su povezane sa moralnim rasuđivanjem i utiču na socijalno ponašanje. Među njima, autori poseban značaj daju kognitivnim distorzijama.

Kognitivne distorzije predstavljaju netačne ili pristrasne načine tumačenja ili pridavanja određenog značenja iskustvima (Barriga, Gibbs, Potter, & Liao, 2001, str. 1). Prema Beku i Elisu, kognitivne distorzije podrazumevaju postojanje neistinitih ili netačnih stavova, misli i verovanja. (npr. Beck, 1976 & Ellis, 1977, prema Barriga & Gibbs, 1996). Izgleda da je ovaj termin i usvojen iz oblasti literature o kognitivnoj terapiji depresije – Bek (Beck, 1963, p. 324) originalno određuje ovaj termin kako bi opisao *idiosinkratični sadržaj mišljenja indikativan za iskrivljene ili nerealističke konceptualizacije*.

Istraživački i teorijski napori u ovoj oblasti bili su usmereni ka proučavanju kognitivnih distorzija u okviru, sa jedne strane, antisocijalnog domena, dok su sa druge strane nalazili pokušaje povezivanja ovog koncepta sa fenomenima kao što su depresija i anksioznost (Barriga, Hawkins, & Camelia, 2008). Achenbach (Achenbach, 1998, prema Barriga et al., 2008) je ova dva odvojena ponašajna sindroma označio kao eksternalizujući (agresivna i delinkventna ponašanja) i internalizujući (povlačenje, somatske žalbe, anksioznost i depresija).

Njihova uloga u razvoju ponašanja povezanih sa inhibicijom i povlačenjem decenijama unazad prepoznata je od strane mnogobrojnih istraživača i kliničara, kao što su, na primer, Bek, Elis i Abramson (prema Barriga, & Gibbs, 1996). Međutim, pored ove uloge u razvoju i održavanju psihopatologije povezane sa internalizujućim ponašanjima, njihov doprinos u etiologiji i održavanju eksternalizujućih ponašanja (pr. agresije, delinkvencija) pokazao se kao veoma važan (Barriga, Gibbs, Potter, & Liao, 2001). Barriga, Landau, Stinson, Liao i Gibbs (Barriga, Landau, Stinson, Liao, & Gibbs, 2000) terminom kognitivne distorzije *u službi selfa*, označavaju one koje su povezane sa eksternalizujućim ponašanjem, a termin samo-unizavajuće (*self-debasing*) kognitivne distorzije koriste u cilju opisivanja onih distorzija koje su povezane sa internalizujućim ponašanjem. Zbog svoje veze sa moralnim, posebno antisocijalnim ponašanjem, interes sadašnjeg istraživanja vezan je za kognitivne distorzije koje su u službi selfa. Ovaj tip distorzija proučavan je u sklopu nekoliko polaznih teorijskih osnova.

1950-ih, istraživači su uvideli njihovu protektivnu ulogu u smislu zaštite selfa od osećanja krivice i negativnog self-koncepta, ali i ulogu u dezinhibiciji agresije i drugih oblika antisocijalnog ponašanja (Barriga, Gibbs, Potter, & Liao, 2001). Na primer, u sociološkom pristupu Siksa i Mace (Sykes & Matza, 1957) na njih se gleda kao na pogrešne interpretacije, odnosno one se posmatraju kao racionalizacije pre ili posle prestupa koje služe neutralizaciji potencijalnog osećanja griže savesti i krivice, čime se sprečava promena slike o sebi. U svojoj Teoriji neutralizacije ovi autori iznose pretpostavku da većina kriminalaca opaža sebe i svoje ponašanje kao uobičajeno, konvencionalno, pre nego antisocijalno, kao i da većina njih pokušava da racionalizuje i opravda svoje kriminalne postupke. Oni su opisali pet metoda koje ove osobe koriste u tom cilju: poricanje odgovornosti (*Bilo je slučajno*), poricanje povređivanja (*Niko nije stradao*), poricanje žrtve (*Sam/a je to tražio/la*), osuda onih koji osuđuju (*Društvo je u stvari kriminalac*), pozivanje na viši autoritet (*Nisam mogao da izneverim svoje prijatelje*). Maruna i Kops su (Maruna & Copes, 2005) proširili okvire Teorije neutralizacije i pokazali da ovi šabloni mišljenja igraju veoma značajnu ulogu u održavanju kriminalnog ponašanja.

Pristup Johelsona i Samenova (Yochelson & Samenow, 1976 i 1977, prema Barriga et al., 2000) predstavlja još jednu ranu značajnu teorijsku perspektivu o kriminalnim stilovima rasuđivanja. Ovi autori identifikovali su 52 greške u mišljenju za koje su verovali da hronične prestupnike uvode u kriminalno ponašanje (Yochelson & Samenow, 1976 i 1977, prema Boduszek, & Hyland, 2012).

Iz pozicije teorije socijalnog procesuiranja, kao i za kognitivno-bihejvioralne teoretičare (npr. Barriga, Gibbs, Potter, & Liao, 2001; Barriga, Morrison, Liao, & Gibbs, 2001; Dodge, 1993; Kendall, 1991, prema Barriga, et al., 2000) kognitivne distorzije u službi selfa predstavljaju pristrasne tendencije procesuiranja. Kendal (Kendall, 1991, prema Barriga, et al., 2000) smatra da interpretacija sopstvenog iskustva može doprineti emocionalnim i bihejvioralnim posledicama tog iskustva.

Veza kognitivnih distorzija sa antisocijalnim ponašanjem zapravo je utemeljena u teoriji procesuiranja socijalnih informacija (Dodge, 1980, prema Wallinius, Johansson, Lardén, & Dernevik, 2011) u kojoj su ove pristrasnosti u procesuiranju posmatrane kao medijatori dolazećeg stimulusa i odgovora, tj. ponašanja. Na primer, Dodž, Bejts i Pti (Dodge, Bates, & Pettit, 1990) su na osnovu longitudinalnog istraživanja pokazali da je fizičko zlostavljanje u ranom detinjstvu faktor rizika za javljanje agresivnog ponašanja, a da je ova veza posredovana devijantnim ili iskrivljenim modalitetima procesuiranja socijalnih informacija. Iz Dodžovog rada (Dodge, 1993), saznajemo na primer, da će dečaci koji su agresivni opaziti

neprijateljstvo i tamo gde ga nema i da će se ponašati u skladu sa tom percepcijom, ali da će takođe ponekada i preuveličati određenu situaciju. Krikova i Dodž (Crick & Dodge, 1994) u svom radu daju pregled brojnih istraživanja u kojima je, saglasno do sada navedenim rezultatima, konstantno dokazivana značajna uloga sklonosti da se pridaje hostile namera, ali i uloga drugih iskrivljenih modaliteta procesuiranja socijalnih informacija u agresivnom ponašanju i odbacivanju od strane vršnjaka. Vrednost ovakve racionalizacije očigledna – zbog toga što osoba jedino pokušava da zaštiti sebe, nema potrebe da oseti krivicu ili da ima doživljaj lične odgovornosti. Kada osoba pretpostavi najgore, ne o drugima, nego o sopstvenim sposobnostima u budućnosti, rezultat je često problem sa lošom slikom o sebi, anksioznošću i depresijom. Dakle, kognitivne distorzije eksternalizujućih osoba mogu biti kriminogene utoliko što pomažu očuvanju selfa u situacijama doživljavanja osećanja srama ili negativnog koncepta o sebi, čime dezinhbiraju agresiju ili druge oblike antisocijalnog ponašanja.

Prema stanovištu Bandure (Bandura, 1991; 2002) i njegovoj socijalno-kognitivnoj teoriji, ljudi deluju na osnovu sopstvenih interpretacija socijalnih događaja, a antisocijalno (ujedno i amoralno) ponašanje vezano je za neadekvatno interpretiranje socijalnih situacija, odnosno za postojanje kognitivnih distorzija. Pri tome on kognitivne distorzije opisuje kao mehanizme moralne bezbrižnosti, isključivanja (*disengagement*). Ovo isključivanje se može odnositi na samo ponašanje kome se traži neka vrsta opravdanja ili koje se opisuje na socijalno prihvatljiv način, zatim na minimiziranje sopstvene uloge time što se prebacuje odgovornost, a takođe može uključiti i dehumanizaciju osoba ili okrivljavanje same žrtve (Bandura, 2002). Kaprara i saradnici (Caprara et al., 2014) su u svom istraživanju potvrdili ulogu ovog Bandurinovog konstrukta kao medijatora u vezi iritabilnosti i nasilja, kao i hostilnih ruminacija i nasilja.

Gibs i Poter (Barriga, Gibbs, Potter, & Liao, 2001; Barriga, Morrison, Liao, & Gibbs, 2001; Gibbs, 1991, prema Barriga & Gibbs, 1996; Gibbs, Potter, & Goldstein, 1995) uveli su razlikovanje kognitivnih distorzija u službi selfa na primarne i sekundarne. Primarne kognitivne distorzije obuhvataju prvu kategoriju (Centrirane na self) u tipološkom modelu Gibsa i Potera, dok ostale tri kategorije (Prebacivanje krivice, Minimiziranje/Pogrešno označavanje i Pretpostavljanje najgoreg) čine sekundarne kognitivne distorzije koje služe kao podrška primarnim.

Primarne kognitivne distorzije su stavovi, misli i verovanja centrirani na self koji se često mogu videti u kliničkim zapisima o prestupnicima. Npr., Samenov (Samenow, 1984, prema Barriga & Gibbs, 1996) citira četrnaestogodišnjeg delinkventa: *Rođen sam sa idejom*

da ću raditi ono što budem hteo. Uvek sam osećao da pravila i propisi nisu nešto što se odnosi na mene (p. 160). One predstavljaju primarne i najfundamentalnije kognitivne distorzije koje podržavaju tri sekundarne kategorije, a svoju osnovu imaju u egocentričnoj pristrasnosti. Ova pristrasnost u procesuiranju informacija u određenom stepenu prisutna je i kod odraslih odgovornih osoba, verovatno zbog toga što ljudi doživljavaju sopstvena stanovišta manje ili više direktno, dok viđenja drugih osoba uvek dobijamo na indirektniji način. Ona opada sa godinama, tako da je najprisutnija kod dece koja često pomešaju fer raspodelu sa egocentričnim trenutnim željama. Do sličnog nalaza dolazi i Ajzenbergova (Eisenberg, 1982, prema Barriga, Gibbs, Potter, & Liau, 2001) u svom istraživanju prosocijalnog moralnog rezonovanja – najmlađa deca su najčešće navodila hedonističke razloge. Ova pristrasnost zauzima i posebno mesto u Kolbergovim manje zrelim moralnim stadijumima – na primer u drugom stadijumu u kome dominira naivni instrumentalni hedonizam (Barriga, Gibbs, Potter, & Liau, 2001).

Kognitivne distorzije *Centrirane na self* podrazumevaju uvažavanje sopstvenih stavova, očekivanja, potreba, prava, trenutnih osećanja i želja u toj meri da se legitimna viđenja i očekivanja itd. drugih (ili čak sopstvene dugoročni interesi) jedva uzimaju u obzir ili se u potpunosti zanemaruju (Barriga & Gibbs, 1996; Barriga, Gibbs, Potter, & Liau, 2001; Barriga, Morrison, Liau, & Gibbs, 2001). One kreću od egocentrične pristrasnosti ili nemogućnosti da se stvari sagledaju iz tuđe perspektive kojoj dodaju iskrivljene stavove kao što su *Zbog toga što želim nešto da uradim, to znači i da na to imam pravo*, ili *Zbog toga što nešto želim, to ga čini mojim*. Ovakve osobe poseduju osećaj zaslužnosti koji je toliko snažan da bilo kakvo pružanje otpora doživljavaju kao nečuveno i nefer (Gibbs, et al., 1997).

Sekundarne kognitivne distorzije predstavljaju racionalizacije koje se mogu se javiti pre ili posle počinjenog prestupa i služe tome da *umire* savest, potencijalna osećanja empatije, krivice i srama i time spreče narušavanje slike o sebi (Barriga, Gibbs, Potter, & Liau, 2001). Gibbs (Gibbs, 1991, prema Barriga, & Gibbs, 1996; Barriga, Gibbs, Potter, & Liau, 2001) iznosi mišljenje da sekundarne kognitivne distorzije umanjuju stres koji nastaje kao posledica primarnih distorzija. Dva ovakva stresa koja mogu proisteći iz situacije kada osoba na bilo koji način povredi druge, jesu empatijski distress (i moguća na empatiji zasnovana krivica) i kognitivna disonanca koja se može javiti između prestupničkog i lošeg ponašanja koje povređuje druge i određenja sebe kao nekoga ko ne povređuje druge neopravdano. Sekundarne kognitivne distorzije ili racionalizacije nastaju zbog toga što su čak i oni sa antisocijalnim sklonostima potencijalno osetljivi na doživljavanje neprijatnih osećanja kada nekoga povrede. Ove racionalizacije im omogućavaju da se ponašaju na ugrožavajuće načine sa malo ili nimalo griže savesti (Gibbs, et al., 1997).

Prebacivanje krivice podrazumeva pogrešno pripisivanje krivice spoljašnjim izvorima, najčešće drugoj osobi, grupi ljudi ili trenutnom odstupanju u ponašanju (dejstvo alkohola, loše raspoloženje...). Krivica se u ovom slučaju može pogrešno pripisati i samoj žrtvi ili se nevini ljudi mogu okriviti za nevolje u kojima se nalaze (Barriga & Gibbs, 1996; Barriga, Gibbs, Potter, & Liao, 2001; Barriga, Morrison, Liao, & Gibbs, 2001). O tome kako ovaj tip distorzija može poslužiti za racionalizaciju, Gibbs i saradnici kao primer navode izjavu sedamnaestogodišnjaka koji govori o svojim žrtvama i provalama koju je zabeležio Samenov (Samenow, 1984, p. 115, prema Gibbs et al., 1997): *Ukoliko počnem da se osećam loše, kažem sebi – njegova je krivica, trebalo je da bolje zaključa kuću i uključi alarm* Dakle, umesto da oseti empatiju ili krivicu zbog izazivanja patnje kod nevinih ljudi, on neutrališe ove emocije time što prebacuje krivicu na žrtvu.

Blisko povezana sa prethodnom distorzijom je i *Pretpostavljanje najgoreg*. U ovom slučaju radi se o proizvoljnom pripisivanju hostilnih namera drugima, kao i o predviđanju najgoreg mogućeg ishoda u nizu socijalnih situacija, pri čemu se taj ishod smatra neizbežnim ili osoba pretpostavlja da je pozitivna promena sopstvenog ili tuđeg ponašanja nemoguća (Barriga & Gibbs, 1996; Gibbs et al., 1997; Barriga, Gibbs, Potter, & Liao, 2001; Barriga, Morrison, Liao, & Gibbs, 2001).

Samo sam pokušao da se odbranim predstavlja takođe vrstu racionalizacije koje je označena kao *Minimiziranje/Pogrešno označavanje*. Ovde osoba opisuje antisocijalno ponašanje na taj način kao da u stvari nije počinila nikakvu ozbiljnu štetu ili stvarno povredila nekoga ili određeno ponašanje posmatra kao prihvatljivo, čak i kao ono koje zaslužuje divljenje. Istoj svrsi služi i omalovažavanje drugih i njihova dehumanizacija (Barriga & Gibbs, 1996; Barriga, Gibbs, Potter, & Liao, 2001; Barriga, Morrison, Liao, & Gibbs, 2001). Gibbs i saradnici (Gibbs et al., 1997) navode primer gde u jednom televizijskom intervjuu zatvorenik, koji je ubio prodavačicu, objašnjava nedostatak kajanja racionalizacijom da je žena odbila da sarađuje i prati pravila (odbila je da mu da novac i robu koju je zahtevao). Pored toga što je okrivio žrtvu, pogrešno je označio njeno ponašanje kao nekooperativno i odbio da prizna da su pravila bila njegova i egocentrična. Ponovo, prednost neutralizacije ovih racionalizacija je ogromna.

Prema Gibsu (Gibbs, 2003, prema van der Velden, Brugman, Boom, & Koops, 2010), ukoliko se ne javlja u kombinaciji sa visokim stepenom ispoljavanja kognitivnih distorzija, niska sposobnost moralnog rasuđivanja ne vodi neophodno antisocijalnom ponašanju. Pretpostavka je da, zbog toga što osoba ne smatra sebe odgovornom za svoje ponašanje, kognitivne distorzije blokiraju moralno rasuđivanje. Istraživanja u kojima je korišćena ova

tipologija ukazala su na postojanje značajne i specifične veze kognitivnih distorzija u službi selfa sa antisocijalnim i drugim oblicima eksternalizujućeg ponašanja.

Bariga i Gibs (Barriga & Gibbs, 1996) su sproveli istraživanje na uzorku adolescenata muškog pola koji je bio podeljen u tri grupe – delinkvenata osuđenih za teške prekršaje (napad, oružane pljačke, silovanja i ubistva), ispitanika koji pripadaju srednjoj radničkoj klasi i onih iz javnih škola, ali iz više srednje klase. Dobijeni rezultati su ukazali na postojanje statistički značajnih razlika u izraženosti kognitivnih distorzija u službi selfa na svim pomenutim poduzorcima. Pored toga, pronađena je i povezanost kognitivnih distorzija sa antisocijalnim ponašanjem.

Bariga i saradnici (Barriga et al., 2000) su ispitivali vezu samounižavajućih i kognitivnih distorzija u službi selfa sa eksternalizujućim i internalizujućim problemima ponašanja na uzorku koji je obuhvatio 96 zatvorenika delinkvenata i 66 studenata muškog i ženskog pola. Korelacije svih tipova kognitivnih distorzija u službi selfa i eksternalizujućih ponašanja (delinkventnog i agresivnog ponašanja, kao i neprimerenog ponašanja u zatvoru) pokazale su se značajnim.

U istraživanju Barige i saradnika (Barriga, Morrison, Liao, & Gibs, 2001) na uzorku učenika srednje škole oba pola pronađena je pozitivna veza mere eksternalizujućih (delinkventnog i agresivnog) ponašanja sa kognitivnim distorzijama u službi selfa, kao i negativna povezanost navedenog ponašanja sa skorom moralne zrelosti. Takođe se pokazalo da je skor moralne zrelosti negativno povezan sa kognitivnim distorzijama u službi selfa. Pri tome se raspon skorova moralne zrelosti, dobijen na osnovu skale SRM-SF koja je korišćena u ovom istraživanju kreće se od 1 (prvi stadijum) do 4 (četvrti stadijum). I Bariga, Salivan-Koseti i Gibs (Barriga, Sullivan-Cosetti & Gibbs, 2009) ispitali su vezu zrelosti moralnog suđenja, kognitivnih distorzija ali i empatije. Rezultati su pokazali da je zrelost moralnog rasuđivanja povezana sa izraženijom sposobnošću empatije, dok su kognitivne distorzije bile pozitivno povezane sa nižom empatijskom sposobnošću, a da je zrelost moralnog rasuđivanja negativno povezana sa kognitivnim distorzijama.

Liao, Bariga i Gibs (Liao, Barriga, & Gibbs, 1998) su još ranije sproveli istraživanje u kome su se bavili vezom kognitivnih distorzija i antisocijalnog ponašanja koje može biti ili otvoreno (pr. tuča) ili prikriveno (npr. krađa). Njihovi rezultati su pokazali da delinkventna grupa ispitanika, nasuprot kontrolnoj, ima više skorove kako na kognitivnim distorzijama, tako i na samoizveštajima o antisocijalnom ponašanju. Pored toga, kognitivne distorzije koje se odnose posebno na otvoreno i prikriveno, antisocijalno ponašanje, bile su povezane sa odgovarajućim samoizveštajima o otvorenom, odnosno prikrivenom antisocijalnom

ponašanju. Bariga je sa saradnicima (Barriga, et al., 2008) ovaj rezultat ponovio i u jednom od skorašnjih istraživanja, u kome su ispitivane specifičnosti kognitivnih distorzija u antisocijalnom ponašanju. Uzorkom je bila obuhvaćena i grupa ispitanika srednjih škola sa porodičnim ili problemima u ponašanju, ali bez kriminalne istorije.

Na uzorku 364 adolescenta u Švedskoj kojim su obuhvaćene grupe prestupnika i onih koji to nisu, Valjinius i saradnici (Wallinius et al., 2011) pronalaze veću učestalost kognitivnih distorzija u službi selfa kod grupe prestupnika, ali i njihovu ulogu u predikciji antisocijalnog ponašanja o kome su izveštavali ispitanici. Istraživanje u Švedskoj sproveo je i Larden sa saradnicima (Lardén, Melin, Holst, & Långström, 2005). Oni su, između ostalog, izvršili poređenje zrelosti moralnog rasuđivanja, kognitivnih distorzija u službi selfa i empatije između sparenih grupa delinkvenata u zatvoru i adolescenata. Rezultati su pokazali da delinkventi ispoljavaju više kognitivnih distorzija, kao i da im je moralno rasuđivanje manje zrelo. Pored toga, pokazalo se da su zrelost moralnog rasuđivanja i empatija pozitivno povezani, kao i da su obe mere u negativnoj vezi sa kognitivnim distorzijama. Plant i saradnici (Plante et al., 2012) su u Kanadi došli do rezultata da su delinkventi koji žive u ustanovama strogo zatvorenog tipa posedovali izraženije kognitivne distorzije u službi selfa od delinkvenata koji se nalaze u ustanovama otvorenog tipa ili služe uslovni kaznu. Šabrol i saradnici (Chabrol, van Leeuwen, Rodgers, & Gibbs, 2011) su na nekliničkom uzorku učenika srednje škole pokazali da su, bez obzira na pol, kognitivne distorzije u službi selfa i psihopatske crte značajni prediktori antisocijalnog ponašanja.

Lokus kontrole

Socijalno kognitivna teorija Alfreda Bandure (Bandura, 1991) nudi perspektivu objašnjenja moralnog ponašanja u kojoj se osoba posmatra kao delatnik koji uspostavlja kontrolu nad sopstvenim mišljenjem i ponašanjem kroz proces samoregulacije. Ovaj proces, između ostalog, podrazumeva nadzor sopstvenog ponašanja, kao i uslova u kojima se to ponašanje odigrava, zatim donošenje sudova o vezi ponašanja sa moralnim standardima i okolnostima, kao i regulisanje sopstvene akcije na osnovu posledica. Većina ljudi ima razvijene pomenute standarde moralnog ponašanja o dobrom i lošem koji služe kao polazna osnova za odvijanje ove samoreglativne funkcije. Na taj način, osoba će se ponašati u skladu sa sopstvenim standardima, što doprinosi osećanju zadovoljstva i sopstvene vrednosti, a

uzdržavaće se od ispoljavanja onih ponašanja kojima bi prekršila te moralne standarde i koja bi dovela do samoosude i osećanja krivice. Međutim, samoregulacija može biti selektivno aktivirana i deaktivirana. Ključni proces deaktivacije, odnosno situacije u kojima izostaje ovaj proces samoregulisanja, jesu one u kojima se javljaju već, u okviru razmatranja o kognitivnim distorzijama, pomenuti mehanizmi moralnog isključivanja. Jedan od njih, prema Banduri (Bandura, 2002), jeste i premeštanje odgovornosti. On napominje da je moralna kontrola najjača u situacijama kada osoba prizna da je doprinela povređivanju drugih na bilo koji način. Premeštanje se događa onda kada osoba ne prepoznaje ili ne prihvata odgovornost za sopstveno ponašanje ili umanjuje njegov doprinos određenom ishodu. Najčešće se to događa u situacijama u kojima postoji legitiman autoritet na koga se odgovornost prebacuje. Kao tipičan primer ove situacije Bandura (Bandura, 1991; 2002) navodi već pomenuto eksperimentalno istraživanje Milgrama (Milgram, 1978). Premeštanje odgovornosti ne samo da slabi ograničenja sopstvenih štetnih i ugrožavajućih ponašanja, već i umanjuje osećaj socijalne brige za dobrobit onih prema kojima se loše postupa. Pored toga, percepcija uzročne odgovornosti umanjena je ukoliko osoba opaža posledice akcije kao nenamerne, nepredvidive ili vezane za situaciju. U atribucionom okviru se, prema Banduri ovi faktori posmatraju kao ometajući za sposobnost moralnog rasuđivanja.

Kako bi svoje učenje odbranio od kritika prema kojima se samo na osnovu poznavanja stadijuma moralnog rasuđivanja pojedinca ne može predvideti koje će ponašanje on izabrati, i Kolberg (u Candee, & Kohlberg, 1984; Higgins et al., 1984) u jednom trenutku u svoju teoriju uvodi koncept suda o ličnoj odgovornosti. Naime, odluka (sud) o tome kako bi trebalo postupiti u određenoj situaciji, biva prevedena u moralnu akciju jedino ako je osoba poveže sa sobom i pri tome sebe vidi odgovornom da postupi onako kako joj taj odluka nalaže.

Konstrukt lokusa kontrole u radu Rotera, Simana i Liveranta (Rotter, Seeman, & Liverant, 1962, prema Lefcourt, 1966), posmatran je kao stepen u kome osobe prihvataju ličnu odgovornost za ono šta im se dešava. Sam pojam lokusa kontrole je i vezan za Roterovu (Rotter, 1966; 1975) Teoriju socijalnog učenja prema kojoj osobe, ne samo da različito opažaju potkrepljenja, već ih, na osnovu akumuliranih ličnih iskustava, interpretiraju na različite načine. Jedna od determinanti ove reakcije jeste i stepen u kome osoba opaža da potkrepljenje prati ili se javlja istovremeno sa sopstvenim ponašanjem ili je vezano za neku osobinu, nasuprot stepena u kome osoba oseća da je potkrepljenje kontrolisano faktorima koji su van nje i da se može javiti nezavisno od sopstvenih akcija. *Ukoliko osoba opaža da potkrepljenje prati neku njenu akciju ali da nije u potpunosti zavisno od te akcije, onda će se,*

u našoj kulturi, tipično opažati kao rezultat sreće, šanse, sudbine ili kao da je pod kontrolom moćnih drugih ili će se opaziti kao nepredvidivo zbog velike kompleksnosti sila koje ga okružuju. Kada je događaj interpretiran na ovaj način, to verovanje označavamo kao eksterna kontrola. Ukoliko osoba opaža da je događaj uslovljen sopstvenim ponašanjem ili trajnim karakteristikama, to verovanje označavamo kao interna kontrola (Rotter, 1966, str 1).

Centralnu ulogu u Roterovoj teoriji zauzima konstrukt očekivanja koji predstavlja verovanje ili subjektivni sud osobe da će u nekoj situaciji određeno ponašanje dovesti do potkrepljenja. Pri tome postoje individualne razlike u ovim očekivanjima, tako da će osobe pojedine događaje interpretirati na sasvim različite načine. Potkrepljenje, prema Roteru (Rotter, 1966; 1975) učvršćuje očekivanje da će određeno ponašanje ili događaj biti praćeni tim potkrepljenjem u budućnosti. Generalizovani stav, verovanje ili očekivanje koje se tiče prirode uzročne veze sopstvenog ponašanja i njegovih posledica, može imati uticaja na izbor velikog broja ponašanja u najrazličitijim životnim situacijama. Ova generalizovana očekivanja, u kombinaciji sa specifičnim očekivanjima i zajedno sa vrednošću potencijalnih potkrepljenja, određuju izbor ponašanja, tako da će se, pod određenim uslovima, javiti i individualne razlike.

Roter (Rotter, 1966) pominje pojam defanzivne ekternalnosti koji određuje kao *usvajanje eksternog lokusa kontrole kao načina (defanzivnog) izbegavanja odgovornosti za očekivane negativne ishode* (str 21). Fares i saradnici (Phares, Ritchie, & Davis, 1968) slično govore o tome da verovanje osobe da ima malo kontrole nad dobijanjem potkrepljenja podseća na racionalizaciju – time što se uzrok kontrole potkrepljenja pripisuje spoljašnjim agentima, eksterno verovanje može poslužiti kao način izbegavanja kazne.

Roter (Rotter, 1992) navodi da je, iako nije relevantan u svim situacijama, primarno eksterni kraj lokusa kontrole povezan sa konceptima kao što su pasivnost, zavisnost, impulsivnost i naučena bespomoćnost, dok je interni kraj povezan sa konceptima kao što su planiranje, prevladavanje, istrajnost, analiziranje situacije i drugim tehnikama rešavanja problema. On dalje navodi da, iako nije eksperimentalno provereno, ekstremna internalnost nakon doživljenog neuspeha ili traume može voditi onesposobljavajućem osećanju krivice i samooptuživanju, što može predstavljati neadaptivan odgovor, posebno onda kada je percepcija pogrešna.

Šepers (Schepers, 1995, prema Berg, Buys, Shaap, & Olckers, 2004) pristupa fenomenu lokusa kontrole iz pozicije Teorije Socijalnog učenja i Atribucione teorije. Percepciju lokusa kontrole pri tome opisuje kao opažanje načina dobijanja potkrepljenja iz socijalnog okruženja, kao i njegovog efekta na buduća ponašanja. Dve pomenute teorije, prema Šepersu (Schepers,

2005), zajedno pružaju objašnjenje načina na koji osoba selektuje i prikuplja informacije o stabilnim ili nepromenljivim drugima – o njihovim motivima, namerama i crtama, kao i o karakteristikama okruženja. Ljudi neprekidno tragaju za uzrocima svog i tuđeg ponašanja koji se nazivaju atribucijama. Ove kauzalne atribucije, a stoga i interpretacije, u velikoj meri određuju njihovu percepciju socijalnog sveta – da li je prijateljski ili preteći, pravedan ili nepravedan, predvidiv ili nepredvidiv i najbitnije, određuju percepciju sopstvenih sposobnosti da kontrolišu određene događaje. Dakle, Teorija socijalnog učenja i Atribuciona teorija su blisko povezane. Dok se prva bavi prirodom potkrepljenja i njegovog uticaja na socijalno ponašanje, druga objašnjava način na koji osoba prikuplja informacije iz okolnog sveta.

Veza lokusa kontrole i pripisivanja odgovornosti bila je predmet nekoliko istraživanja (npr. Autry & Langenbach, 1985; Hochreich, 1974; Hyland & Cooper, 1976). Rezultati ovih istraživanja prilično dosledno ukazuju na to da, u odnosu na one sa spoljašnjim lokusom kontrole, osobe sa unutrašnjim lokusom kontrole smatraju, ne samo sebe, nego i druge, odgovornijim za posledice određenog ponašanja. U istraživanju u kome je ispitivana veza lokusa kontrole i reakcije na pretnju (Phares et al., 1968), rezultati su pokazali da su ispitanici koji poseduju unutrašnji lokus kontrole bili voljniji da preuzmu akcije koje imaju za cilj ispravljanje počinjenog, ali i da su spremniji da se suoče sa problemima. Gor i Roter (Gore & Rotter, 1963) u svom radu iznose zaključak da će osobe sa internom kontrolom biti spremnije da se uključe u akciju koja ima za cilj socijalnu promenu, od onih sa spoljašnjim lokusom.

Fars i Vislon (Phares & Wilson, 1972) su na primer došli do rezultata da ispitanici sa unutrašnjim, u odnosu na one sa spoljašnjim lokusom kontrole, i drugima pripisuju više odgovornosti, kao i da su pored toga skloniji određivanju strožijih kazni za prekršaj onima za koje smatraju da su odgovorni (u slučaju ovog istraživanja radilo se o saobraćajnoj nesreći). Rezultati o pripisivanju odgovornosti drugima potvrđeni su i u istraživanju Farsa, ali ovoga puta sa Lamielom (Phares & Lamiell, 1975). Naime ispitanici sa internim lokusom kontrole pokazali su manju spremnost da pruže pomoć osobama kojima je ona bila potrebna (u vidu novca, razumevanja, simpatije), jer su drugačije percipirali zaslužnost tih osoba da dobiju pomoć. Ovakav rezultat u saglasnosti je sa idejom da osobe sa internim lokusom kontrole i druge, kao i sebe, opažaju odgovornijim za sopstvene postupke. Fars i Vilson (Phares & Wilson, 1972) zaključuju da konstrukt internost-eksternalnost može igrati veoma važnu ulogu u interpersonalnom ponašanju i odnosima (npr. ispoljavanje hostilnosti, darežljivosti, prihvatanje...). U vezi sa interpersonalnim odnosima je i Peflijevo (Pefley, 1987) istraživanje u kome je pronašao vezu lokusa kontrole i hostilnosti, pri čemu se pokazalo da izraženiji eksterni lokus kontrole za rezultat ima izraženiju hostilnost. Do suprotnih nalaza, da su osobe

sa internim lokusom kontrole imale izraženiji stepen hostilnosti, ali osećanja krivice, dolaze Brin i Prociuk (Breen & Prociuk, 1976).

Bahrah i saradnici (Bachrach, Huesmann, & Peterson, 1977) posmatraju Roterovo razmatranje (Rotter 1966), internalosti kao povezane sa shvatanjem uzročnosti i moralnog rasuđivanja. Po njima moralno rasuđivanje predstavlja kognitivno razvojni konstrukt koji, u skladu sa Pijaževim određenjem, takođe odražava određene aspekte razvoja shvatanja uzročnosti kod dece. U vezi sa tim, Blumberg (Bloomberg, 1974) se u svom istraživanju direktnije bavio pitanjem veze moralnog rasuđivanja i lokusa kontrole. Autor kreće od razmišljanja da su i prekonvencionalni i postkonvencionalni nivoi moralnog rasuđivanja u vezi sa orijentacijom internalnosti. Rasuđivanje prekonvencionalnog nivoa vođeno je sopstvenim egocentričnim interesima o tome šta je ispravno, dok se na postkonvencionalnom nivou vodi samoizabranim etičkim principima. Nasuprot tome, konvencionalno rasuđivanje utemeljeno je u eksternoj orijentaciji koja se oslanja na spoljašnje standarde određenja dobrog i lošeg. Međutim, osim nalaza da osobe sa unutrašnjim lokusom kontrole u značajno većoj meri rezonuju sa pozicije šestog stadijuma, rezultati nisu potvrdili ostala očekivanja. Autor, za ovako dobijene rezultate, objašnjenje traži u neadekvatnom metodološkom pristupu (korišćeni su Restov *Defining-Issues Test* i Roterov Test Lokusa Kontrole). Ipak, iako se nije eksplicitno bavio moralnošću, Odel (Odell, prema Lefcourt, 1966) je u svom ispitivanju pronašao da su ispitanici sa visoko izraženim eksternim lokusom kontrole skloniji konformističkom rasuđivanju (za koje se pretpostavlja da je povezano sa konvencionalnim nivoom moralnog rasuđivanja). Istraživanja Krauna i Liveranta (Crowne & Liverant, 1963, prema Lefcourt, 1966) potvrdila su ovaj rezultat.

Levensonova (Levenson, 1973; 1981) u svom razmatranju lokusa kontrole kreće od Roterovog određenja. Međutim, za potrebe merenja ovog konstrukta, ona modifikuje instrument na više načina, pri čemu se najbitnija promena tiče shvatanja ovog fenomena kao multidimenzionalnog, što se posebno odnosi na određenje ekternalnosti. Roter je (1966), kao što je rečeno, o kategoriji ekternalnosti već razmišljao u terminima sreće ili moćnih drugih, međutim, ovakvo razlikovanje nije imalo svoj odgovarajući odraz u njegovom metodološkom pristupu koji je podrazumevao dihotomni pristup i jednodimenzionalno rešenje – ekstremni krajevi su podrazumevali interni odnosno eksterni lokus kontrole. Na primeru jedne anegdote iz sopstvenog iskustva koja je i podstakla dalje razmatranje, Levensonova (Levenson, 1981) objašnjava neophodnost razlikovanja ove dva tipa eksternog lokusa kontrole. Ona smatra da će se osobe koje veruju da je svet neuređen, ponašati i razmišljati drugačije od onih koji

veruju da postoji red, ali da moćni drugi imaju kontrolu. U posljednjem slučaju mogućnost kontrole postoji. Prilično je očekivano da osoba koje veruje u kontrolu od strane moćnih drugih može opaziti dovoljno pravilnosti u akcijama tih ljudi kako bi dobila potkrepljenje putem svrsishodne akcije. U skladu sa tim, dimenzije koje predlaže Levensonova su: Internalnost (*Internal* – stepen u kome osoba veruje da ima kontrolu nad sopstvenim životom), Sreća (*Chance* – Sreća, Slučajnost ili Sudbina) i Moćni drugi (*Powerful Others*).

Bitna implikacija koja proističe iz ovakvog stava, smatra Levensonova, je da eksternalost nije uvek nepoželjna ili maladaptivna. A pri tome, ističe ona, ovakvo razumevanje skoro da podseća na Roterovo određenje internalnosti. Pored toga, očekuje se da će se osoba koja veruje da je sve stvar slučajnosti i sreće, razlikovati u kogniciji i ponašanju od osobe koja ima osećaj da sama ne poseduje kontrolu. Opravdanje ovakvog pristupa ona nalazi u rezultatima istraživača koji su zagovarali promenu Roterovog jednodimenzionalnog pristupa (pr. Collins, 1974; Hersch & Scheibe, 1967; Mirels, 1970, prema Levenson, 1981).

Borero-Hernandez (Borrero-Hernandez, 1979, prema Levenson, 1981) koristeći ovako opisan konstrukt u svom istraživanju pronalazi negativnu povezanost eksterne C skale (Sreće, Slučajnosti) i osećanja dobrobiti i odgovornosti, dok je veza ove dimenzije eksternalosti sa sklonošću ka doživljavanju osećanja krivice bila pozitivna. Pretpostavku da će očekivanje da je kontrola u rukama moćnih drugih posebno biti izražena u doživljavanju zatvorenika, potvrdila je Levensonova (1975, prema Levenson, 1981) u svom istraživanju. Pored toga, ustanovila je da su zatvorenici sa najvišim skorovima na ovoj skali, za razliku od onih kod kojih je doživljaj kontrole od strane moćnih drugih manje izražen, bili šest puta više osuđivani na samicu.

Još jedno istraživanje u kome su autori primenili skalu Levensonove, a tiče se i moralnog domena jeste istraživanje Deterta, Trevinja i Švejcera (Detert, Treviño, & Sweitzer, 2008). Njihovi rezultati su ukazali na to da su obe dimenzije eksternog lokusa (Sreća i Moćni drugi) pozitivno povezane sa mehanizmima moralnog isključivanja koje je opisao Bandura. Takođe se pokazalo da su individualne razlike u ispoljavanju empatije, cinizma, kao i eksternog lokusa koji se odnosi na slučajnost ili sreću, kao i mehanizmi moralnog rasuđivanja značajni prediktori neetičkog moralnog rasuđivanja i donošenja odluka.

Moralne emocije

Dugo vremena je među filozofima trajala rasprava o tome da li emocije mogu biti moralne, tj. da li doprinose boljem moralnom rasuđivanju i samom moralnom ponašanju, navodi Ajzenbergova (Eisenberg, 2000). Zbog toga što, po svojoj prirodi, predstavljaju izraz ličnih perspektiva i sklonosti, na njih se u jednom trenutku gledalo kao na ometajući faktor racionalne moralne misli. Ipak, trenutno preovlađujuće, kako filozofsko, tako i psihološko razmišljanje, prema Ajzenbergovoj (Eisenberg, 2000) jeste da su upravo takve emocionalne reakcije opravdane, posebno u smislu doprinosa razlikovanju moralnih karakteristika u specifičnom kontekstu, zatim motivisanja moralnog ponašanja, ali sprečavanja onog koje je nemoralno.

Rezultati brojnih istraživanja govore u prilog zaključku da u svakodnevnim moralnim sudovima emocije imaju značajan udeo. Princ (Prinz, 2006) u svom radu iznosi mnoštvo dokaza koji govore u prilog stavu da su emocije i moralni sudovi, ne samo međusobno povezani, već i da su emocije u određenom smislu neophodne u procesu moralnog rasuđivanja. Hinman (Hinman, 1985) posmatra emocije kao način strukturisanja i razumevanja sveta i davanja smisla. Ova kognitivna dimenzija je ono što čini emocije veoma značajnim za proces razumevanja moralnog i moralnosti.

Očigledno je, već i na osnovu svakodnevnog iskustva, da se emocionalne reakcije javljaju uporedo sa moralnim sudovima – ukoliko smatramo da je prekršeno neko moralno pravilo, obično doživimo i neku negativnu emociju. Odnosno, emocije se javljaju kao odgovor na širok spektar moralno značajnih događaja, uključujući nepristojnost, nepravdu, kršenje zakona, spasavanje života, itd.

Kao dokaz da su emocije neophodne za moralni razvoj i rasuđivanje često se navode rezultati istraživanja na psihopatama. Zbog deficijentnosti negativnih emocija, posebno straha i tuge, čak i teškoće njihovog prepoznavanja na osnovu facijalnih ekspresija ili govora (Blair, 1995; Blair, Jones, Clark, & Smith, 1997), Princ (Prinz, 2006) kaže da su ove osobe perfektni ispitanici na kojima se može testirati ova pretpostavka. Bez sržnih negativnih emocija, oni ne mogu iskusiti ni empatiju, krivicu ili kajanje – i čini se da je ovaj emocionalni deficit ono što je u osnovi njihovog antisocijalnog ponašanja. On smatra da se ove osobe ponašaju loše zbog toga što nisu u stanju da donesu istinske moralne sudove. Oni mogu reći da razumeju izjave vezane za moralni domen, ali postoje dobri razlozi koji govore u prilog tome da ne poseduju moralne koncepte, makar ne one koje poseduju ostali ljudi koji ne pripadaju ovoj kategoriji. Oni mogu označiti svoje kriminalno ponašanje kao loše, ali oni ne razumeju značenje te reči

(Cleckley, 1941, prema Prinz, 2006). Sličan uticaj emocija na moralno rasuđivanje Blasi (Blasi, 1989, prema Bergman, 2002) je pronašao kod dece. Prema njegovim nalazima deca svih uzrasta razumeju da su određene akcije neprihvatljive i pogrešne, međutim, u odgovorima koji se tiču emocionalnih odgovora bilo je jasnih razlika. Čini se da mlađa deca nisu doživljavala emocije u vezi sa onim što su razumela da je loše samo po sebi. Odnosno, njihovo moralno razumevanje nije imalo motivacionu moć neophodnu da se suprotstavi trenutnoj motivaciji.

I Tangnijeva i saradnici (Tangney, Stuewig, & Mashek, 2007) na sličan način opisuju ovu vezu, osim što je njihov fokus na posebnoj grupi – grupi moralnih emocija. Moralne emocije uopšte, prema njima *predstavljaju bitni, ali često zapostavljeni element moralnog aparata ljudi i igraju veoma važnu ulogu u moralnom ponašanju* (str. 347). Time što utiču na vezu moralnih standarda i moralnog ponašanja, one su od izuzetnog značaja za razumevanje da li će se ljudi i u svojim postupcima pridržavati svojih moralnih standarda. Hajd (Haidt, 2003, p. 276) definiše moralne emocije kao one *koje su povezane sa interesima ili dobrobiti ili društva u celini ili makar drugih osoba osim onoga koji prosuđuje ili deluje*. Krol i Egan (Kroll & Egan, 2004, prema, Tangney, Stuewig, & Mashek, 2007) kažu da su moralne emocije te koje obezbeđuju motivacionu silu – snagu i energiju – da se čini dobro i istovremeno izbegne činjenje lošeg.

Naime, moralni standardi, koji su vezani za individualno znanje i internalizaciju moralnih normi i konvencija, delom su određeni univerzalnim moralnim zakonima, a delom imaju svoje specifično kulturalno utemeljenje. Ipak, oko nekih zabrana, vezanih za ponašanja koja imaju negativne posledice po dobrobit drugih, postoji široki socijalni i univerzalni konsenzus da su pogrešna (npr. bilo koja vrsta nasilja, laganje, krađa...). Međutim, iako znaju da se ovakva ponašanja osuđuju i da se protive moralnim normama društva, neki ljudi ih krše. Tangnijeva i saradnici (Tangney, Mashek, & Stuewig, 2007) u svom radu kao potencijalno objašnjenje za nesklad, odnosno nesavršenu vezu, moralnih odluka i namera i aktuelnog ponašanja, ističu značaj moralnih emocija. Ove emocije, mogu da ojačaju ili oslabe veze moralnih standarda i moralnih odluka, odnosno ponašanja, a individualne razlike koje vezane za njihovu anticipaciju i doživljaj, prema ovim autorima, najverovatnije igraju ključnu ulogu prilikom određivanja aktuelnih moralnih izbora i ponašanja. Hjubner i saradnici (Huebner, Dwyer, & Hauser, 2009), na osnovu pregleda istraživanja iz oblasti psihologije morala, kao i iz domena neurobioloških i neuropsiholoških istraživanja potvrđuju primarnu ulogu emocija u motivisanju moralno relevantnih akcija.

Empatija

Veza moralne kognicije i empatije u poslednje vreme dobija na značaju u različitim istraživanjima, posebno u kontekstu opaženog raskoraka moralnog rasuđivanja i akcije (npr. Aridag & Yuksel, 2010; Eisenberg, Shea, Carlo, & Knight, 1991; Lapsley & Hill, 2008; Narvaez & Vaydich, 2008; Reed, 2008; Reed & Stormer, 2008;). Frimer i Voker (Frimer & Walker, 2008) u tom smislu komentarišu da se Kolbergov model moralnosti pokazao kao neadekvatan u objašnjavanju moralne akcije, a Hofman (Hoffman, 1984) u svom razvojnom pristupu moralnoj motivaciji ističe da je neophodno da obuhvatna teorija moralnosti, između ostalog, uključi i empatiju.

Ipak treba pomenuti da ni sam Kolberg (Kohlberg, 1964), iako samo u teorijskim razmatranjima, nije zanemario značaj empatije. Kolberg piše da su *fundamentalni faktori koji doprinose strukturisanju moralnog reda socijalna participacija i preuzimanje uloga, pri čemu moralno preuzimanje uloga podrazumeva komponente emocionalne empatije ili simpatije, ali takođe uključuje kognitivni kapacitet da se definiše situacija u terminima prava i dužnosti u relacijama reciprociteta i perspektive drugih* (str. 395).

Hofman (Hofman, 2003) u svojoj knjizi *Empatija i moralni razvoj*, pominje dva različita pristupa fenomenu empatije u psihološkoj literaturi. Sa jedne strane, empatija je određivana kao kognitivna svesnost o unutrašnjim stanjima druge osobe. Sa druge strane nalazi se određenje ovog konstrukta, čiji je zagovornik i sam Hofman, u kome se ističe primat afektiviteta. U ovom drugom smislu empatija je *posredovana emocionalna reakcija na drugu osobu* (str. 37). Iako govori o empatiji kao o emociji, on naglašava značaj kognitivnih komponenti, posebno u mehanizmima izazivanja empatije kao što su preuzimanje uloga i posredovano asociiranje. *Kognitivni razvoj omogućava ljudima da stvaraju mentalne slike koje predstavljaju ljude i događaje i da zamišljaju sebe u poziciji druge osobe. Zbog toga što ove mentalne predstave mogu da izazovu emocije, nije neophodno da žrtve budu prisutne da bi posmatrači osećali empatiju. Empatija na taj način može biti izazvana kada posmatrači zamišljaju žrtve; kada čitaju o njihovoj nesreći, kada razgovaraju ili raspravljaju o političkim ili ekonomskim pitanjima, čak i kada donose moralne sudove o različitim moralnim dilemama* (str. 90).

I Tangnijeva i saradnici (Tangney & Dearing 2002; prema Tangney, Stuewig, & Mashek, 2007) navode da su u trenutno dominantnoj konceptualizaciji empatije integrisane i afektivna i kognitivna komponenta. Bitno je istaći da, za razliku od ostalih moralnih emocija,

empatija nije diskretna emocija, već je pre emocionalni proces sa značajnim implikacijama za moralno ponašanje. Oni navode definiciju Fešbahove (Feshbach, 1975) koja određuje empatiju kao podeljeni emocionalni odgovor između posmatrača i osobe koja je stimulus. Ova empatijska responzivnost zahteva tri međusobno povezane veštine: kognitivnu sposobnost da se zauzme perspektiva druge osobe, ista takva sposobnost tačnog prepoznavanja i diskriminisanja afektivnog doživljaja druge osobe, kao i afektivnu sposobnost da se lično iskuse različite emocije. I Ajzenbergova sa saradnicima (Eisenberg et al., 1994) sa iste polazne osnove određuje empatiju kao *emocionalnu reakciju koja je zasnovana na razumevanju emocionalnog stanja ili uslova druge osobe i koja uključuje osećanja slična onima koja ta osoba oseća, ili bi se očekivalo da oseća* (str. 776).

Slično kao i pomenuti autori, iako naglašava njen afektivni aspekt, ni Hofman (Hofman, 2003) ne posmatra empatiju jedino kao sposobnost uživljavanja u emocionalno stanje druge osobe. On na empatiju gleda kao na *proces koji leži u osnovi emotivnog odnosa posmatrača i posmatranog* i definiše empatijsko reagovanje kao *uključenost psiholoških procesa koji rezultiraju kod osobe pojavom osećanja koja su u većoj meri saglasna sa situacijom druge osobe nego sa sopstvenom* (str. 38). Kao što je rečeno, ovaj proces podrazumeva postojanje i integraciju i kognitivnih (sposobnost stavljanja na tuđe mesto i tačnog prepoznavanja emocionalnog doživljaja druge osobe) i afektivnih, odnosno motivacionih komponenti.

Upravo je ovaj motivacioni aspekt empatije onaj koji je od značaja za trenutno istraživanje u tom smislu da njegovo postojanje omogućava da se empatija posmatra kao jedan od bitnih faktora koji utiče na vezu moralnih stavova, odnosno moralnog rasuđivanja i moralne akcije. U svom razmatranju uloge emocija u moralnom rasuđivanju Pizaro (Pizarro, 2000) izjavljuje da kada su emocije, kao što je empatija, uključene, usklađenost moralnog rasuđivanja i moralnog ponašanja postaje veća. Kada osoba oseti empatiju, ova empatijska pobuđenost motiviše osobu da donese moralnu odluku. Prilikom objašnjavanja mogućeg mehanizma uticaja empatije na moralno rasuđivanje i Ugazio i saradnici (Ugazio, Majdandžić, & Lamm, 2014) ističu ovaj motivacioni aspekt emocija.

Empatija je isticana kao centralna za moralno-afektivni sistem ljudi iz najmanje tri razloga (Tangney, Stuewig, & Mashek, 2007). Na prvom mestu, empatijska reakcija na druge u nevolji obično izaziva osećanja brige za osobu u toj situaciji. Drugo, ova empatijska briga obično vodi ponašanju kome je cilj da se toj osobi pomogne. Treće, osećanja empatije mogu da deluju kao inhibitori agresije i drugih ponašanja koja mogu naškoditi drugima.

Puno je nalaza koji govore u prilog postojanja veze empatije i prosocijalnog delovanja. Na primer Hofman (Hoffman, 1981; 2003) u svom radu iznosi brojne dokaze, kako iz domena evolucione biologije, tako i iz domena psihologije, koji podržavaju tezu o ulozi empatije u altruističkom ponašanju, odnosno koji daju potvrdu pretpostavci da empatija prethodi pomagačkom ponašanju i motiviše ga.

U razmatranju medijacione uloge empatije u pomagačkom ponašanju, Kouk i saradnici (Coke, Batson, & McDavis, 1978) predlažu model empatijskog reagovanja u kome preuzimanje perspektive druge osobe olakšava empatijsku zabrinutost, što zauzvrat dovodi do želje da se osobi pomogne. Najt sa saradnicima (Knight, Johnson, Carlo, & Eisenberg, 1994) pronalazi da je, na osnovu kombinacije visoko izražene dispozicije da se doživi empatija i iste takve sposobnosti da se preuzme tuđa perspektiva, moguće predvideti da će ispitanici pomoći svom vršnjaku u situaciji kada su mu potrebni. Ova veza potvrđena je i u istraživanju Karla i saradnika (Carlo, Allen, & Buhman, 1999). Istraživanja sprovedena u našoj sredini takođe su ukazala na značajnu ulogu empatije u prosocijalnoj orijentaciji osoba adolescentnog uzrasta (npr., Joksimović i Vasović, 1990; Stojiljković, 1997).

Lind (Lind, 2000) u svom radu govori o tome da, u susretu sa problemima i konfliktima, osobe sa visokim sposobnostima moralnog rasuđivanja i empatije, umesto da primenjuju bilo koji oblik nasilja, preferiraju demokratske načine njihovog rešavanja. Krocket i saradnici (Crockett, Clark, Hauser, & Robbins, 2010) su u svom eksperimentalnom istraživanju o dejstvu serotonina pokazali da, time što intenzivira averziju prema povređivanju i empatijsku brižnost, ovaj neurotransmiter promoviše prosocijalno ponašanje što direktno utiče i na moralno rasuđivanje i ponašanje.

Brojna su istraživanja čiji su rezultati potvrdili vezu moralnog rasuđivanja i empatije (pr. Eisenberg, 2000; Haidt, 2001; Pizarro, 2000) Miler je sa saradnicima (Miller, Eisenberg, Fabes, & Shell, 1996) u svom istraživanju prosocijalnog ponašanja, na uzorku dece uzrasta četiri i pet godina, pronašao vezu moralnog rasuđivanja i empatije. Pokazalo se da su emocionalni odgovori dece povezani sa analognim tipom moralnog rasuđivanja (orijentisanim na druge) i očekivanim načinima da se pruži pomoć i vršnjacima i odraslima. I Batson sa saradnicima (Batson et al., 1997) u svom istraživanju dolazi do sličnih rezultata i zaključka da empatija motiviše moralno ponašanje. Rest i Narvez (Rest & Narvaez, 1991) su pronašli da, kako veštine preuzimanja perspektive i sposobnosti empatije ispitanika postaju bolje, tako postaje naprednije i njihovo moralno rasuđivanje mereno Restovim *DIT*-om. Ejzenbergova sa saradnicima izveštava o rezultatima svog longitudinalnog istraživanja nakon 11 (Eisenberg, Miller, Shell, NcNalley, & Shea, 1991), odnosno 15 godina (Eisenberg, Carlo, Murphy, &

Van Court, 1995). Autori su u ovom istraživanju, u kome su ispitivali međusobne veze moralnog rezonovanja, prosocijalnog ponašanja i emocionalnih procesa povezanih sa empatijom, potvrdili njihovu povezanost.

Rezultati istraživanja u našoj sredini koje je sprovela Stojiljković (Stojiljković, 1998b) potvrdili su postojanje povezanosti empatije i moralnog rasuđivanja merenog *DIT*-om, ali samo kada je u pitanju konvencionalni nivo. Autorka objašnjava ovu vezu na osnovu karakteristika moralnosti ovog nivoa i ističe da empatijska sposobnost ovde može pomoći osobi da se lakše stavi na tuđe mesto i prepozna zahteve i očekivanja drugih u cilju da bude prihvaćena kao *član društva*. Ovaj nalaz je u skladu sa Kolbergovim shvatanjem da je sposobnost stavljanja na mesto drugih ključan preduslov konvencionalnog rasuđivanja. Slično istraživanje sprovedli su ranije Kale i Suls (Kalle & Suls, 1978), a njihovi rezultati su u skladu sa ispred navedenim. Kao objašnjenje za nepostojanje povezanosti viših, postkonvencionalnih stadijuma sa empatijom, autori dopuštaju mogućnost da ova osećanja mogu zapravo na neki način ometati naprednije forme moralnog rezonovanja koje se zasnivaju na apstraktnim principima.

Hofman (Hoffman, 2003) smatra da tokom socijalizacije empatija i moralno rasuđivanje postaju povezani kroz procese klasičnog i operantnog učenja, kao i kroz procese socijalnog učenja. Hofman, na sledeći način opisuje vezu empatije i moralnih principa: *Empatijski doprinos moralnim principima je njihova transformacija u prosocijalne „vruće kognicije“ – kognitivne predstave bivaju energetizovane empatijskim emocijama i time dobijaju motivacionu snagu... ljudi u situacijama moralnih konflikata mogu razmatrati uticaj alternativnih načina ponašanja u odnosu na druge ljude. To izaziva javljanje slika u kojima su druge osobe povređene našim ponašanjem; te slike izazivaju empatijsku uznemirenost i anticipatorno osećanje krivice; slike i empatijski afekti aktiviraju osobne moralne principe; kongruentnost empatije i principa stvara vezu između njih, što principima pruža emotivni naboj* (str. 220). Interesantna za sadašnji rad jeste i Hofmanova opaska o redosledu javljanja empatijskih i kognitivnih komponenti. On pretpostavlja da empatijska komponenta ima primat u situacijama u kojima je uznemirenost žrtve izražena. Međutim, u kognitivnim kontekstima, gde kao primer autor navodi odgovaranje na pitanja Kolbergovog tipa, kognicija se javlja prva i ona može da oblikuje slike žrtava koje zatim izazivaju empatijsku reakciju. Prema Hofmanu (Hofman, 2003), postoji pet osnovnih načina za izazivanje empatije kod ljudi: mimikrija, klasično uslovljavanje, direktna asocijacija, posredovana asocijacija i preuzimanje uloga.

Prema tome, ukoliko je saglasna sa moralnim principima, empatija može igrati važnu ulogu u moralnom rasuđivanju, smatra Hofman (Hoffman, 2003). Iako nema univerzalne

saglasnosti u vezi sa moralnim principima, kao dva koja se izdvajaju i koja se često smatraju univerzalno važećim, Hofman navodi princip brige i princip pravde. Za ove kategorije on kaže da je korisnije da se sagledaju kao *idealni tipovi* (str. 208) koji su primenjivi u različitom stepenu u različitim situacijama. Pri tome naglašava da je pravda centralna tema Kolbergove teorije moralnog razvoja i rasuđivanja, dok je briga centralna tema njegove i teorija naučnika koji proučavaju moralne emocije i motivaciju. Na osnovu razmatranja odnosa empatije i pomenutih moralnih principa, Hofman iznosi zaključak da je empatija kongruentna sa brigom i većinom principa pravde i da je zbog toga ispravno pretpostaviti da se može povezati sa brigom i većinom moralnih principa. Stoga je ispravno pretpostaviti da empatija može igrati važnu ulogu u moralnom rasuđivanju i rezonovanju time što može da utiče na nečiji moralni sud direktno ili indirektno – preko moralnih principa koje aktivira. Odnosno, empatija može aktivirati moralne principe osobe koji zajedno sa njom doprinose procesu moralnog rezonovanja i doprinose procesu razrešenja dilema.

Krivica i sram

Kada se govori o moralnim emocijama, posebno se, pored osećanja empatije, ističe bitna uloga osećanja krivice i srama (Eisenberg, 2000). One pripadaju grupi moralnih emocija pre svega zbog toga što se pretpostavlja da imaju bitnu ulogu u ispoljavanju moralnog ponašanja i inhibiranju svih vrsta moralnih prestupa (Tangney, 1995).

I sam Kolberg (Kohlberg, 1964) smatra da je doživljavanje osećanja krivice značajan aspekt moralnosti koji ima kompleksnu ulogu u moralnom razvoju. On u svom radu navodi istraživanja čiji su rezultati, između ostalog, ukazali na povezanost ovog osećanja i odupiranja izazovu, izbegavanja delinkventnih ponašanja, kao i razvoja moralnog rasuđivanja što sve, po njemu ukazuje na veoma značajnu moralnu funkciju ovog osećanja.

Tangnijeva i Diringova (Tangney & Dearing, 2002) ističu da ove emocije služe veoma bitnim funkcijama, kako na individualnom, tako i na interpersonalnom nivou. Sa jedne strane, kao moralne emocije, spadaju u najprivatnija i najintimnija iskustva. U situacijama greške ili prestupa, self se okreće protiv sebe – procenjujući i donoseći sudove. Stoga, doživljaj ovih emocija može voditi ponašanje i uticati na to kako ćemo izgledati u sopstvenim očima. Sa druge strane, ove emocije su neraskidivo povezane sa selfom u interpersonalnim iskustvima – svoje korene imaju u najranijim odnosima i u toku života vrše dubok i stalan uticaj na naše

ponašanje i doživljavanje. Prema tome, osećanja krivice i srama istovremeno predstavljaju samo-svesne i moralne emocije.

Ove emocije nazivaju se samosvesne zbog toga što se javljaju, kako im samo ime kaže, u toku procesa samorefleksije i samoevaluacije. Ova samoevaluacija može biti eksplicitna ili implicitna, može biti svesno doživljena, ali i ne mora biti registrovana na svesnom nivou. Ono što je najbitnije ovde, jeste da je self objekat ovih samosvesnih emocija, kao i da se javljaju u kontekstima procenjenim kao značajnim za self, pri čemu se procena vrši kako u odnosu na self, tako i u odnosu na druge uključene u određeni kontekst (Eisenbeg, 2000; Fisher & Tangney, 1995; Miller, 2010; Tangney, Stuewig, & Mashek, 2007; Tangney & Tracey, 2012). U situacijama javljanja ovih emocija, procesi, kao što su samorefleksija i samoevaluacija, transformišu ono što bi u ostalim slučajevima bile na primer, emocije straha, besa ili sreće u, relevantnije za self, emocije srama, krivice ili na primer, ponosa (Tracy & Robins, 2004; Tangney & Tracey, 2012).

Ove emocije, pružanjem trenutnog i značajnog fidbeka o socijalnoj i moralnoj prihvatljivosti ponašanja, funkcionišu kao vrsta *emocionalnog moralnog barometra* (Tangney, Stuewig, & Mashek, 2007, str. 2). Ali, nije neophodno da se ponašanje izvrši da bi se ove emocije javile. Prilikom razmatranja mogućih akcija i ponašanja koje treba preduzeti, ljudi mogu da anticipiraju svoje najverovatnije emocionalne reakcije. Na taj način, moralne emocije mogu vršiti snažan uticaj na moralni izbor i ponašanje, pružajući kritički fidbek kako za anticipirano ponašanje, tako i za aktuelno ponašanje. Anticipatorne emocionalne reakcije tipično se zasnivaju na istoriji, odnosno prošlim emocionalnim posledicama koje su bile reakcija na slična ponašanja i događaje (Tangney, Stuewig, & Mashek, 2007).

Hofman (2003, str. 154) u svojoj knjizi govori o anticipatornoj krivici koja zahteva određene kognitivne pretpostavke, kao i pretpostavke u vezi sa kontrolom ponašanja. Naime, osoba mora biti u stanju da poveže sopstvene namere sa akcijama i njihovim posledicama pre nego što se ponašanje odigra, da razmotri perspektivu druge osobe, da kontroliše nagon da izvrši aktivnost. Dakle, anticipatorna krivica bi trebalo da razvojno sledi krivicu prekršioca. U svakom slučaju, efekat anticipatorne krivice je da, umesto da osoba oseti krivicu nakon što nekoga povredi, ona će osetiti krivicu na samu pomisao da povredi drugu osobu.

Istraživači u oblasti moralnih emocija takođe su zainteresovani i za dispozicione tendencije da se dožive samosvesne emocije (odnosno sklonosti ka doživljavanju emocija srama i krivice). Iako većina ljudi poseduje kapacitet za doživljavanje emocija krivice i srama,

postoje individualne razlike u stepenu sklonosti da se doživi jedna ili druga emocija u nizu situacija koje uključuju neki neuspeh ili prekršaj (Tangney & Dearing, 2002; Tangney, Stuewig, & Mashek, 2007). Luisova je (Luis, 1971, prema Tangney, 1990) na osnovu rezultata svojih kliničkih ispitivanja pokazala da, kada su suočeni sa negativnim situacijama, neki ljudi pokazuju konzistentnu sklonost ka češćem doživljavanju osećanja srama, dok drugi češće reaguju doživljavanjem osećanja krivice. Emocionalna dispozicija bi u tom smislu podrazumevala sklonost da se određena emocija doživi u nizu situacija (Tangney, 1990, Tangney, Stuewig, & Mashek, 2007). Iz ove perspektive, osobe koje poseduju sklonost ka doživljavanju osećanja srama bile bi prijemčivije za doživljavanje, kako anticipatornog, tako i srama koji je posledica konkretne akcije. To jest, ovakve osobe doživljavaće osećanje srama kao odgovor na niz potencijalnih ponašanja i ishoda, a takođe će biti sklonije doživljavanju ovog osećanja kao posledice stvarnih neuspeha i prekršaja.

Dakle, sličnosti emocija krivice i srama ogleda se u njihovoj pripadnosti grupi samosvesnih, ali i grupi moralnih emocija. Pored toga, i osećanje srama i osećanje krivice jesu emocije sa negativnom valencom koje tipično nastaju kao odgovor na neki lični neuspeh ili prekršaj (Tangney, 1995). Verovatno su ovo neki od razloga zbog kojih mnogi ljudi, uključujući kako laike, tako i stručnjake i istraživače, koriste navedene termine kao sinonime. Često se u prošlosti u kliničkoj, socijalnoj i razvojnoj literaturi nije pravila jasna razlika između osećanja krivice i srama. Najčešće se termin krivica koristio za označavanje fenomenoloških aspekata obe emocije (prema Tangney, 1995; Tangney & Dearing, 2002).

Ipak, tokom godina su činjeni pokušaji da se razlika među ovim emocijama načini jasnijom, tako da sada postoje brojni teorijski i empirijski dokazi koji ukazuju na to da se ova osećanja razlikuju i da ove razlike imaju veoma bitne i drugačije motivacione, bihevioralne i interpersonalne implikacije (Tangney, 1995; Tangney & Dearing, 2002; Tangney, Stuewig, & Mashek, 2007). Pokušaje razlikovanja ovih emocija Tangnijeva sa saradnicima (Tangney, Stuewig, & Mashek, 2007) svrstava u tri kategorije.

Jedan od pokušaja bio je da se razlika ovih emocija potraži u vrsti događaja koji izazivaju ove emocije. Istraživanjima je ipak konačno utvrđeno da tip događaja ima iznenađujuće malo veze sa time koja će od ove dve emocije biti doživljena, odnosno da su specifične situacije u kojima se javljaju ove emocije izuzetno slične (pr., Tangney, 1992, prema Tangney, 1995; Tangney & Dearing, 2002). Analiza narativa dece i odraslih o doživljavanjima ovih emocija na primer, pokazala je da ima veoma malo tipičnih situacija koje provociraju jednu ili drugu emociju (Tangney, 1992 i Tangney et al., 1993, prema

Tangney, 1995). Odnosno da najveći broj različitih situacija (npr. laganje, krađa, varanje, neposlušnost) neki ljudi povezuju sa osećanjem srama, a drugi sa osećanjem krivice, tako da se moglo ustanoviti da ne postoje situacije i događaji koji tipično izazivaju jedno ili drugo osećanje (Keltner & Buswell 1996; Tangney, 1992 i Tangney et al. 1994, prema Tangney, Stuewig, & Mashek, 2007; Tracy & Robins 2006). Iako su događaji koji se generalno posmatraju kao moralni prestupi u skoro podjednako meri dovodeni u vezu sa osećanjem srama i krivice, bilo je i nekih dokaza o tome da će nedostaci i prestupi koji nisu vezani za moralni domen verovatnije izazvati osećanje srama (Tangney, 1995). Dakle, pokušaj da se razlikovanje zasnuje na ovom kriterijumu ukazao je na još jednu sličnost osećanja krivice i srama – obe emocije tipično se doživljavaju u interpersonalnom kontekstu (Baumeister, Stillwell, & Heatherton, 1995; Tangney, 1995).

Sredinom 20. veka, dominantna antropološka perspektiva (pr. Benedict, 1946, prema Tangney & Dearing, 2002) krenula je od pretpostavke da određena vrsta situacija izaziva osećanja krivice, dok situacije drugačije vrste vode doživljavanju osećanja srama. Tipičan primer jeste sagledavanje prirode prestupa, tj da li je on javne ili privatne prirode (pr. Ausubel, 1955; Benedict 1946, prema Tangney, Miller, Flicker, & Barlow, 1996; Freud, 1896/1953, prema Tangney, 1990). Sa stanovišta ove perspektive, sram je viđen kao više javna emocija koja nastaje u situacijama javnog izlaganja i neodobravanja određenog nedostatka ili prestupa. Krivica je, sa druge strane, smatrana reakcijom sopstvene internalizovane savesti na nedostatke i prekršaje ličnih standarda, koja se može doživeti jedino kada je čovek potpuno sam (Tangney et al. 1996a; Tangney & Dearing, 2002). Rezultati istraživanja, međutim, nisu podržali ovo razlikovanje (Tangney, Miller, Flicker, & Barlow, 1996; Tracy & Robins, 2006). U jednom od istraživanja Tangnijeve i saradnika (Tangney et al. 1994, prema Tangney & Dearing, 2002) nekoliko stotina dece i odraslih dobilo je zadatak da opiše skorašnje događaje u kojima su doživeli osećanje srama, odnosno krivice. Dobijeni rezultati su ukazali na to da se i sram i krivica najčešće doživljavaju u prisustvu drugih osoba, značajan broj ispitanika izvestio je o doživljenom osećanju srama dok su bili sami i, što je značajnije, sram doživljen u situacijama kada je osoba sama bio je prisutan skoro u podjednako meri kao i osećanje krivice u istoj situaciji.

Tangnijeva sa saradnicima (Tangney, Stuewig, & Mashek, 2007) pokušava da objasni poreklo ideje o tome da je sram javnija emocija. Iako su situacije koje provociraju osećanja krivice i srama podjednako javne (u smislu verovatnoće da će drugi biti prisutni i svesni prestupa ili neuspeha) i sa podjednakom verovatnoćom uključuju interpersonalne obzire, čini se da postoji razlika u prirodi ovih obzira. Tangnijeva i saradnici (Tangney et al., 1994, prema

Tangney, Stuewig, & Mashek, 2007) pronalaze da, kada opisuju situacije koje provociraju osećanje srama, ispitanici izražavaju više zabrinutosti oko tuđe procene selfa. Nasuprot tome, kada opisuju iskustva koja su povezana sa osećanjem krivice, ispitanici iskazuju više brige oko toga kakav će biti uticaj na druge ljude. S obzirom na to da osećanje srama podrazumeva fokus na self, dok se osećanje krivice odnosi na određeno ponašanje, ova razlika u egocentričnim, nasuprot obzirima koji su orijentisani na druge, nije iznenađujuća. Prirodno je da će posramljena osoba koja se fokusira na negativnu samoevaluaciju biti zabrinuta zbog procena drugih. Razmišljanje pojedinca o tome kako je loša osoba, nije daleko od razmišljanja o tome kako će ga drugi ljudi proceniti. Sa druge strane, time što se fokusira na negativno ponašanje koje je donekle odvojeno od selfa, osoba koja doživljava osećanje krivice već je relativno decentrirana. Usmeravajući se na loše ponašanje umesto na loš self, verovatnije je da će osoba koja doživljava osećanje krivice prepoznati efekte koje to ponašanje može imati na druge (i biće zabrinuta zbog toga), umesto da se bavi njihovim procenama. Rezultati istraživanja Smita i saradnika (Smith, Webster, Parrot, & Eyre, 2002) na primer, govore u prilog ovoj ideji da se ljudi fokusiraju na tuđe procene jer osećaju sram, a ne obrnuto.

Ovi nalazi u skladu su sa trenutno najdominantnijim stanovištem o polaznoj osnovi za razlikovanje osećanja srama i krivice koju je prva predložila Helen Blok Luis i koju navode autori u brojnim radovima (Luis, 1971, prema Tangney & Dearing, 2002; Tangney, 1995; Tracey & Robins, 2004; Eisenberg, 2000). Ona (Helen Blok Luis, 1971 prema, Tangney, 1995; Tangney & Dearing, 2002) predlaže da je osnovnu razliku emocija krivice i srama moguće napraviti u odnosu na ulogu selfa u ovim doživljajima. Prema Luisovoj, različiti naglasak na self (*Ja sam uradio tu užasnu stvar*), nasuprot naglasku na ponašanje (*Ja sam uradio tu užasnu stvar*), dovodi do različitog fenomenološkog iskustva i doživljavanja osećanja srama, odnosno krivice. Iako ova razlika na prvi pogled može izgledati prilično suptilno, Tangnijeva sa saradnicima (Tangney, Stuewig & Mashek, 2007) navodi da rezultati istraživanja pružaju podršku pretpostavci da ovaj različiti naglasak na self nasuprot ponašanju otvara put veoma različitim emocionalnim iskustvima, kao i veoma različitim motivacionim obrascima, a kasnije i ponašanjima (npr. Ferguson & Stegge, 1995; Ferguson, Stegge, & Damhuis, 1991; Lindzay-Hartz, 1984, prema Tangney, 1995; Lindzay-Hartz, de Rivera & Mascolo, 1995; Tangney, 1989, prema Tangney, 1995; Tangney 1992 i 1993, prema Tangney & Dearing 2002; Tangney, Miller, Flicker, & Barlow, 1996; Tracy, & Robins, 2006). Na osnovu navedenih i brojnih drugih rezultata istraživanja, Tangnijeva (Tangney, 1995; Tangney & Dearing, 2002) elaborira i proširuje opis kognitivnih, afektivnih i motivacionih razlika osećanja krivice i srama predložene od strane Helen Luis.

I osećanje srama i osećanje krivice su negativne emocije i kao takve mogu izazvati intrapsihičku neprijatnost manjeg ili većeg intenziteta. Ipak, osećanje srama se smatra bolnijom emocijom zbog toga što njeno doživljavanje dovodi u pitanje sam self jedne osobe, a ne samo određeno ponašanje. U istraživanju Tangnijeve (1993b, prema Tangney & Dearing, 2002) 65 studenata anonimno je opisivalo svoja iskustva u situacijama u kojima su doživeli osećanja krivice, srama, ponosa i depresije. Njeni nalazi ukazali su na to da je opisivanje doživljaja osećanja srama za ispitanike bilo mnogo bolnije i teže, nego opisivanje osećanje krivice. Osećanje srama je pri tome bilo češće praćeno doživljajem inferiornosti i fizičkog smanjivanja. Pored toga, ispitanici su izveštavali o doživljaju da poseduju manje kontrole u situacijama u kojima su osećali sram, nego u onima u kojima se javilo osećanje krivice. Razlike je bilo i u načinu na koji su doživljavali svoje odnose sa drugim osobama. Kada su se osećali posramljeno, češće su imali doživljaj da su posmatrani od strane drugih i pored toga su bili zabrinutiji time šta će drugi misliti o njima (iako nije bilo objektivne razlike u tome koliko često se doživljava osećanje srama ili krivice kada je čovek sam ili u prisustvu drugih ljudi, niti u tome koliko su često ti drugi bili svesni ponašanja ispitanika). U istraživanju Nidentala i saradnika (Niedenthal, Tangney, & Gavanski, 1994) ispitivano je da li prosto fokusiranje ispitanika na sopstveno ponašanje (umesto na self) može predisponirati ljude da osećaju krivicu, odnosno sram. Dvema grupama ispitanika prikazan je identičan hipotetički scenario (koji može da izazove jedno ili drugo osećanje). Jednoj grupi data je instrukcija da generišu rečenice u kojima će se skoncentrisati na self (*Zamisli da si drugačija osoba*), a drugoj grupi dato je uputstvo da se fokusiraju na ponašanje (*Zamisli da nešto uradiš drugačije*). Ispitanici su zatim procenjivali stepen u kome bi u toj zamišljenoj situaciji doživeli osećanje srama, odnosno krivice. Rezultati su potvrdili očekivano – oni koji su razmišljali o selfu, smatrali su da bi u većoj meri doživeli osećanje srama i obrnuto.

Luisova (Luis, 1971, prema Tangney, 1995; Tangney, Stuewig, & Mashek, 2007) je opisala rascep u funkcionisanju selfa, koji je jedinstven za osećanje srama i u kome on istovremeno postaje i delatnik i objekat posmatranja i neodobravanja. Self kao posmatrač svedok je i osuđuje fokalni self kao manje vredan i dostojan prekora. Sram, kao relativno prolazno emocionalno iskustvo, razlikuje se od globalnije i trajnije kognitivne koncepcije selfa kao što je samopoštovanje, odnosno, osećanje srama ima svoj izvor u specifičnim neuspesima i prestupima. Međutim, procesi uključeni u doživljavanje osećanja srama protežu se dalje od onih koji su uključeni u osećanje krivice. Pošto u ovom slučaju postoji pomeranje fokusa sa ponašanja na self – loše ponašanje ne posmatra se jednostavno kao lokalni prestup koji zahteva određenu vrstu popravke ili izvinjenja, već je ponašanje viđeno kao globalniji

odraz lošeg selfa. Ovaj doživljaj može motivisati ili ponašanje izbegavanja (npr. želju osobe da se sakrije ili da nestane) ili tendenciju da defanzivno uzvratiti ostalima koji su uključeni u situaciju koja je izazvala sram.

Dakle, u tipičnom doživljaju osećanja srama, primarna briga jeste ona o sebi kao osobi. Osećanja srama vezana su sa bolnim negativnim preispitivanjem selfa – osećanjem osobe da je bezvredna, nekompetentna ili loša. Osećanje srama obično je praćeno doživljajem fizičkog skupljanja i smanjivanja, kao i osećajima bezvrednosti i bespomoćnosti. Posramljeni ljudi se takođe osećaju izloženo. Iako osećanje srama ne podrazumeva nužno postojanje realnih posmatrača i publike koja prisustvuje i svedoči o nečijim nedostacima, često je prisutno zamišljanje toga kako bi ovako doživljeni, neadekvatni self, izgledao drugima (Tangney, 1991; 1995; Tangney & Dearing, 2002).

Nasuprot tome, osećanje krivice, tipično je manje razorno i bolno iskustvo zbog toga što je ovde primarni fokus i predmet osude specifično ponašanje, a ne ceo self. Osećanje krivice uključuje negativnu evaluaciju nekog specifičnog ponašanja donekle izdvojenog od selfa, pa na taj način ovo osećanje na zadire u srž selfa koji ostaje jedinstven i netaknut. Umesto potrebe da brani izloženu srž sopstvenog identiteta, ljudi koji doživljavaju osećanje krivice teže da razmatraju svoje ponašanje i njegove posledice. Ovaj doživljaj stvara tenziju, osoba se kaje i žali zbog loše stvari koju je učinila (Tangney, 1995; Tangney, Stuewig & Mashek, 2007). Ipak, i ovo osećanje može biti bolno – uz doživljavanje osećanja krivice vezan je i osećaj napetosti, žaljenja i kajanja zbog učinjene loše stvari. Ljudi izveštavaju da su im, prilikom doživljavanja ovog osećanja, često u fokusu razmišljanja preokupacije o počinjenom delu i željama da su se tada ponašali drugačije ili da razmišljaju o tome da nekako ponište učinjeno. Hipotetički procesi tipično su centrirani na mentalno poništavanje specifičnog ponašanja, a ne na self. I zbog toga što se radi o ponašanju, ljudi koji doživljavaju osećanje krivice manje su fokusirani na sebe i više preispituju efekte svog ponašanja na druge ljude. Tenzija, kajanje i žaljenje u kombinaciji sa fokusom na druge motivišu reparativne akcije – izvinjenje, priznanje ili pokušaj da se na neki način ispravi učinjeno (Tangney, 1990; 1995; Tangney & Dearing, 2002).

Baretova (Barrett, 1995), takođe sa funkcionalističkog stanovišta, pristupa osećanjima srama i krivice i kaže da ove emocije nisu intrinzički loše, već da su one socijalne emocije i da, ukoliko su doživljene u odgovarajućem stepenu, služe bitnim funkcijama za osobu i društvo. Sram ima funkciju isticanja socijalnih standarda i održavanja socijalne hijerarhije. Pored toga, sram privlači pažnju na self kao objekat, čime doprinosi sticanju znanja o sebi. Kao i sram, osećanje krivice služi da istakne standarde i doprinese samosaznanju. Međutim,

ovo saznanje tiče se selfa kao delatnika, pre nego selfa kao objekta. Pored toga, krivica približava osobu drugima, pre nego da je distancira, a takođe i motiviše osobu da preduzme reparativne akcije u cilju ispravke lošeg koje je učinjeno drugome. Isto shvatanje iznose i Maskolo i Fišer (Mascolo & Fisher, 1995) – prilikom doživljavanja osećanja krivice, osoba procenjuje self kao odgovoran za loš postupak, dok je kod osećanja srama, self procenjen kao da nije ispunio postavljene standarde. Ove procene su deo funkcionalnih procesa na osnovu kojih samosvesne emocije, a i emocije generalno, igraju centralnu ulogu u ljudskoj adaptaciji.

Pošto su sram i krivica bolne emocije, često se pretpostavlja da one motivišu pojedince da izbegnu činjenje lošeg, tako da bi anticipirane, ove emocije trebalo da umanje verovatnoću prestupa. Ali, rezultati različitih empirijskih istraživanja jasno su ukazali na to da je sklonost ka doživljavanju osećanja krivice negativno povezana sa antisocijalnim i rizičnim ponašanjem. U istraživanju koje je sprovedeno na studentima (Tangney, 1994, prema Tangney, Stuewig & Mashek, 2007), ova sklonost bila je povezana sa prihvatanjem ajtema kao što je *Ne bih ukrao/la nešto što mi je potrebno, čak i da sam siguran/na da mogu da se izvučem*.

Tibets (Tibbetts, 2003) dolazi do sličnog nalaza u istraživanju koje je sproveo na uzorku studenata. Naime, pokazalo se da je sklonost ka doživljavanju osećanja krivice negativno povezana sa kriminalnom aktivnošću o kojoj su izvestili sami ispitanici. Ova sklonost je u istraživanju Stjuiga i MekKloskog (Stuewig & McCloskey, 2005) bila negativno povezana sa delinkvencijom.

Izgleda da su moralne emocije već ustaljene do perioda srednjeg detinjstva i da imaju veoma bitne implikacije na moralno ponašanje u narednim godinama što u svom istraživanju potvrđuje Diringova sa saradnicima (Dearing, Stuewig, & Tangney, 2005). Oni dolaze do rezultata da je kod dece koja su iskazala sklonost ka doživljavanju osećanja krivice u petom razredu, postojala manja verovatnoća da će u adolescenciji biti uhapšena ili osuđivana. Ovi nalazi ostali su isti i kada su kontrolisana ukupna primanja u porodici, kao i obrazovanje majke. Čak i kod odraslih koji već pokazuju rizična ponašanja, sklonost ka doživljavanju osećanja krivice izgleda da ima zaštitnu funkciju. U longitudinalnom istraživanju na zatvoreniciima (Tangney, Mashek, & Stuewig, 2007), sklonost ka doživljavanju osećanja krivice procenjena neposredno nakon pritvaranja, pokazala se kao značajan prediktor koji je u negativnoj vezi sa recidivizmom i zloupotrebom supstanci u periodu od jedne godine nakon izlaska iz zatvora.

Puno je nalaza istraživanja koji, u skladu sa gore opisanim razlikama, ukazuju na to da ove emocije vode različitim akcionim tendencijama (npr. Lindsay-Hartz 1984, prema

Tangney, Stuewig & Mashek, 2007; Tangney, Miller, Flicker, & Barlow, 1996; Tangney, Wagner, Hill-Barlow, Marshall, & Gramzow; Wallbott & Scherer 1995; Wong & Tsai, 2007). Katelar i Au (Ketelaar & Au, 2003) su pronašli da su ispitanici koji su u prvom delu istraživanja, nakon primenjivanja nekooperativnih strategija u igrovnim situacijama socijalnih pregovora, osetili osećanje krivice, u drugom delu pokazali značajno više nivoe kooperacije u odnosu na one koji nakon prvog dela nisu iskazali osećanje krivice. Jang i saradnici (Yang, Yang, & Chiou, 2010) su ispitivali individualne razlike u sposobnosti preuzimanja perspektive druge osobe (sudovi o tome šta osoba misli) u situaciji doživljavanja osećanja srama, odnosno krivice. Rezultati su pokazali da su, u poređenju sa ispitanicima u neutralnom raspoloženju, oni koji su doživljavali osećanje krivice pokazali bolju sposobnost stavljanja na tuđe mesto, dok su oni koji su doživljavali osećanje srama imali najlošije rezultate.

Bez obzira na godine ispitanika, u mnogim istraživanjima pokazalo se da je sklonost ka doživljavanju osećanja srama pozitivno povezana sa besom, neprijateljstvom i tendencijom da se za negativna dešavanja u sopstvenom životu okrive faktori koji su van osobe (Paulhus, Robins, Trzesniewski, & Tracy, 2004; Tangney & Dearing, 2002; Tangney, Stuewig, & Mashek, 2007). U istraživanju Vejnera (Weiner, 1986, prema Ferguson & Stegge, 1995) sram je uglavnom povezan sa situacijama koje su opažane od strane osobe kao da ne može da ih kontroliše, o krivici je uglavnom izveštavano u situacijama koje mogu da se kontrolišu ili izbegnu. Sram je povezan i sa poremećajima ponašanja i delinkvencijom (Bilmes, 1967; Cassorla, 1986; prema Harder, 1995), kao i antisocijalnom ličnošću (Wright, 1987, prema Harder, 1995).

Rezultati mnogih istraživanja ukazali su i na postojanje snažne povezanosti osećanja srama, posmatranog kako na nivou dispozicije, tako i na nivou stanja, i eksternalizacije besa (npr. Harper & Arias, 2004; Tangney, 1989, prema Tangney, 1995; Tangney & Dearing, 2002). Rezultati longitudinalnog istraživanja Endrjusa i saradnika (Andrews, Brewin, Rose, & Kirk, 2000) na ispitanicima koji su bili žrtve nasilja, sugerišu da i osećanje srama i bes igraju veoma važnu ulogu u fenomenologiji sa kriminalom povezanim PTSP-om. Slično istraživanje o medijacionom uticaju srama u potencijalnoj vezi zlostavljanja i besa i medijacionom uticaju besa u potencijalnoj vezi srama i bihevioralnih problema, sproveli su Benet i saradnici (Bennett, Sullivan, & Lewis, 2005). Dobijeni rezultati su i u ovom slučaju potvrdili vezu ovih fenomena. U istraživanju Tangnijeve i saradnika (Tangney, Wagner, Fletcher, & Gramzow, 1992) na populaciji studenata, sklonost ka doživljavanju osećanja srama bila je povezana sa povišenim osećanjem besa, sumnjičavošću, odbojnošću, iritabilnošću, tendencijom da se za negativne događaje okrive drugi. Luisova (Lewis, 1971, prema Tangney, 1995; Tangney &

Dearing 2002) predlaže objašnjenje da u ovoj situaciji neprijateljstvo usmereno na druge može imati još jednu defanzivnu funkciju – preusmeravajući bes izvan selfa, osoba može pokušavati da povрати osećaj kontrole koji se često gubi prilikom doživljavanja ove emocije.

Među rezultatima dobijenim ispitivanjem osećanja srama nema onih koji bi ukazali na adaptivnu prirodu ovog osećanja. Istraživanja pokazuju upravo suprotno – ovo osećanje može čak i učiniti stvari gorim. U istraživanjima sprovedenim na uzorcima dece, adolescenata, studenata i zatvorenika, pokazalo se da osećanje srama nema iste inhibitorne funkcije kao osećanje krivice (npr. Dearing et al., 2005; Ferguson, Stegge, Miller, & Olsen, 1999; Stuewig & McCloskey, 2005). Diringova i saradnici (Dearing et al., 2005) na uzorcima ispitanika sa problemima zloupotrebe supstanci (2 grupe studenata i grupa zatvorenika) dolaze do rezultata da je sklonost ka doživljavanju osećanja srama pozitivno povezana sa navedenim problemom, dok je sklonost ka doživljavanju osećanja krivice bila negativno ili uopšte nije bila povezana sa problemima zloupotrebe supstanci. Tibets (Tibbetts, 1997, prema Tangney, Stuewig, & Mashek, 2007) pronalazi pozitivnu vezu ove sklonosti i tendencija ka kriminalnom ponašanju.

Nasuprot tome, pokazalo se da je osećanje krivice povezano sa konstruktivnijom konstelacijom emocija, kognicije i ponašanja (nenasilni dijalog, direktna korektivna akcija...) (Tangney, Miller, Flicker, & Barlow, 1996). Adaptivna funkcija osećanja krivice pronađena je u mnogim istraživanjima, a posebno kada je reč o vezi i uticaju na interpersonalno ponašanje (Baumeister, Stillwell, Heatherton, 1994; Baumeister et al., 1995; Hoffman 1981; Tangney, 1991; 1995; Tangney et al. 1992; Tangney & Dearing, 2002). Pored toga što, kako se čini, podstiče prosocijalno i pomagačko ponašanje, osećanje krivice je povezivano i sa ponašanjem izbegavanja, odnosno inhibiranjem onih akcija koje su njegov uzrok (npr. Amodio, Devine, & Harmon-Jones, 2007; Baumeister et al., 1994; Freedman, Wallington, & Bless, 1967; Miller, 2010).

I Hofman (Hoffman, 2003), kada govori o osećanju krivice, naglašava njenu motivacionu ulogu u moralnom ponašanju. Ono što Hofman smatra *zrelom krivicom* postaje moguće kada pojedinac internalizuje i posveti se principima brige ili pravde, kada shvati da ima izbore i mogućnost kontrole i preuzme odgovornost za sopstveno ponašanje. U tom slučaju, osoba će voditi računa o drugima i prema njima će se ponašati pravedno, ne samo zato što empatiše sa njima, već će to biti i izražavanje sopstvenih moralnih principa.

Sve u svemu, Tangnijeva sa saradnicima (Tangney, Stuewig, & Mashek, 2007), kao i Ajzenbergova (Eisenberg, 2000), slažu se u zaključku da se ove emocije ne mogu nazvati podjednako moralnim, kao i da empirijski rezultati ukazuju na to da je osećanje krivice, a ne osećanje srama, to koje efektivnije deluje na motivaciju ljudi kada se nađu u situaciji u kojoj

treba odabrati moralno ispravne putanje. Kapacitet da se oseti krivica u većoj meri podstiče doživotni obrazac moralnog ponašanja, motiviše pojedince da prihvate odgovornost i da preuzmu reparativnu akciju. Nasuprot tome, istraživanja su povezala osećanje srama sa nizom ilegalnih, rizičnih ili na drugi način problematičnih ponašanja. Ukratko, osećanja krivice i srama idu ruku pod ruku. Očajna u pokušaju da pobegne od bolnog osećanja srama, osoba će se ponašati defanzivno, eksternalizujući krivicu i bes napolje ka pogodnom žrtvenom jarcu. Ovo prebacivanje krivice može pomoći osobi da makar donekle povрати osećanje kontrole i superiornosti, ali ne može izbeći dugoročne posledice.

Na osnovu do sada rečenog, može se i pretpostaviti da su ova osećanja drugačije povezana sa empatijom (npr. Tangney 1991; Tangney & Dearing 2002; Tangney, Stuewig, & Mashek, 2007) koja se, razlikuje od njih zato što ne predstavlja diskretnu emociju, već je pre proces koji ima značajne implikacije za moralno ponašanje. Hofman (Hofman, 2003, str. 112) govori o krivici zasnovanoj na empatiji koja je po njemu ključni prosocijalni motiv u svim situacijama koje uključuju nanošenje štete drugima, pri čemu je određuje kao *bolno osećanje obezvređivanja sebe, obično praćeno doživljajem napetosti, žaljenja i urgentnosti, koji su rezultat empatisanja prema nekome ko ima problem, u kombinaciji sa svešću da je sama osoba prouzrokovala sopstvenu neprijatnost*. Baumajster i saradnici (Baumeister et al., 1994) u pregledu istraživanja iznose veliki broj dokaza da krivica prestupnika zasnovana na empatiji motiviše osobu da se izvinjava, da pokušava da nadoknadi štetu, kao i da pomaže drugim osobama, a ne samo žrtvi.

Lejtova i Baumajster (Leith & Baumeister, 1998) su, između ostalih, u svom istraživanju u kome su ispitanici imali zadatak da opišu skorašnji događaj koji je uključivao neki interpersonalni konflikt, pokazali da osećanje krivice i empatija imaju isti pravac delovanja kada se radi o ispoljavanju prosocijalnih akcija. Da su individualne razlike u sklonosti da se doživi osećanje srama negativno povezane sa empatijom, pronašla je i Tangnijeva u svojim istraživanjima (Tangney, 1991; 1995; Tangney & Dearing, 2002; Tangney, Stuewig & Mashek, 2007).

METODOLOŠKI DEO

Problem istraživanja

Opšti problem ovog dela istraživanja usmeren je na testiranje integralnog strukturalnog modela moralne akcije (krivično delo protiv imovine) sastavljenog od konstrukata iz domena moralnosti i različitih konstrukata koji su sa njima povezani (*stadijumi moralnog rasuđivanja, sposobnost moralnog rasuđivanja, moralne emocije, kognitivne distorzije i lokus kontrole*) na uzorku građana Srbije.

Time što uspeva da teorijski i metodološki napravi razgraničenje dva aspekta – kognitivnog i afektivnog, Lind svojim pristupom donekle uspeva da prevaziđe i ublaži ograničenja kognitivno-razvojne teorije. Međutim, uprkos brojnim kritikama koje su upućivane kognitivno-razvojnoj teoriji da je suzila domen moralnosti samo na moralno mišljenje, čini se da Lind, velikim značajem koji pridaje ovom aspektu, čini isto. Pitanje koje se postavlja je da li nam je znanje o manje ili više doslednom rasuđivanju sa određenog stadijuma (Lindov C skor) dovoljno za saznanje o smeru buduće akcije aktera određene situacije. Prema pojedinim autorima, izgleda da nije (pr. Blasi, 1980; Eisenberg, 2000; Eisenberg et al. 1991a; Gilligan, 1982; Hoffman, 1984; 2003; Rest, et al. 1999; Tangney, 1995; Tangney, & Dearing, 2002). Pored stavova i sposobnosti moralnog rasuđivanja, ne treba zanemariti ni značaj ostalih faktora koji su vezani za ličnost i koji mogu bitno, ponekada čak i presudno, uticati na krajni ishod – moralnu akciju. Pregledom literature, izdvojeni su neki od najčešće pominjanih konstrukata koji se dovode u vezu sa moralnošću i moralnim ponašanjem uopšte: moralne emocije, posebno – osećanja krivice, srama i empatija, zatim kognitivne distorzije u službi selfa, kao i lokus kontrole koji se povezuje sa preuzimanjem odgovornosti.

Osnovu modela koji je testiran u ovom istraživanju čini **Lindov model moralne akcije**, ovde ponovo, prikazan na Figuri 1, kojim se pretpostavlja direktan efekat stavova sa pojedinih stadijuma na sposobnost moralnog rasuđivanja koja zatim deluje na moralnu akciju.

Figura 1. Model dva aspekta (izvor: Lind, 2008, str. 191)

Model je najpre dopunjen pretpostavkom o direktnom efektu orijentacija sa pojedinih stadijuma na samu moralnu akciju. Ova pretpostavka zasniva se na Lindovom određenju odnosa afektivnih i kognitivnih aspekata, prema kome osoba može imati visok ili nizak C skor bez obzira na to sa kog stadijuma rasuđuje (Lind, 1982a; 1985a). C skor – kognitivna komponenta određena je doslednošću u prihvatanju argumenata sa pojedinih stadijuma (tzv. integracija), pa pretpostavljamo da će osoba formirati stav sa određenog stadijuma u zavisnosti od situacije (tzv. diferencijacija), a da će ova osnovna orijentacija i sama imati efekta na konačan ishod. Dakle, naše očekivanja je da će, pored ovog indirektnog doprinosa, pojedini stadijum ostvarivati i direktne efekte na kriterijumsku varijablu.

Kognitivne distorzije u službi selfa su, u predlog integralnog modela moralne akcije, uključene u skladu sa Gibsovom (Gibbs, 2003, prema van der Velden et al., 2010) opaskom da, niska sposobnost moralnog rasuđivanja, ukoliko se ne javlja u kombinaciji sa visokim stepenom ispoljavanja kognitivnih distorzija, ne vodi neophodno antisocijalnom ponašanju. Međutim, modelom je pretpostavljen i testiran i direktan efekat ovih distorzija na prestupničko ponašanje. U skladu sa rezultatima brojnih istraživanja i teorijskih razmatranja o njegovom efektu na moralno ponašanje i moralno rasuđivanje (npr. Bandura, 1991; 2002; Bloomberg, 1974; Breen & Prociuk, 1976; Candee & Kohlberg, 1984; Detert et al., 2008; Levenson, 1981; Phares & Wilson, 1972) pretpostavljeno je i da će kognitivni konstrukt **lokusa kontrole** imati direktan efekat na izvršenje krivičnog dela protiv imovine.

U kontekstu pomenutih istraživanja o vezi **empatije** sa mnogim oblicima prosocijalnog i averzivnog ponašanja (npr. Aridag & Yuksel, 2010; Crockett, et al., 2010; Eisenberg, Miller, Shell, McNalley, & Shea, 1991; Eisenberg et al., 1994; Hofman, 2003; Lapsley & Hill, 2008; Lind, 2000; Narvaez & Vaydich, 2008; Reed, 2008; Reed & Stormer, 2008; Tangney & Dearing 2002; Tangney, Stuewig & Mashek, 2007; Pizarro, 2000; Ugazio et al, 2014), očekujemo postojanje direktnog efekta empatije na samo moralno postupanje, u ovom slučaju izvršenje krivičnog dela protiv imovine. Ali, ukoliko prihvatimo i Hofmanovo (Hofman, 2003) razmatranje o indirektnom uticaju empatije na donošenje moralnog suda, očekujemo da će empatija svoj doprinos ostvarivati i preko pojedinih stadijuma moralnog rasuđivanja.

Uzevši u obzir rezultate različitih empirijskih istraživanja i teorijskih razmatranja (npr. Amodio et al. 2007; Baumeister et al. 1994; Baumeister et al. 1995; Dearing et al., 2005; Ferguson et al., 1999; Freedman et al. 1967; Hoffman, 2003; Miller, 2010; Tangney, 1991; 1995; Tangney & Dearing 2002; Tangney, Miller, Flicker, & Barlow, 1996; Tangney et al. 1992; Tangney, Stuewig, & Mashek, 2007; Stuewig & McCloskey, 2005) koji su ukazali na različito motivaciono dejstvo emocija **krivice i srama**, pretpostavljeno je da će i njihova veza

sa ishodom – prestupničkim ponašanjem, biti drugačija. Odnosno očekujemo da će sklonost ka doživljavanju osećanja krivice delovati kao direktan inhibitor prestupničkog ponašanja, a da će sklonost ka doživljavanju osećanja srama dovesti do suprotnog eksternalizujućeg efekta i dezinhibicije nepoželjnog ponašanja.

Prilikom konstrukcije modela i određenja veza varijabli kognitivnog (kognitivne distorzije i lokus kontrole) i afektivnog domena (moralne emocije) vodili smo se, između ostalog, osnovnim teorijskim pretpostavkama Teorije procene (npr. Lazarus, 1984; 1999) o tome da emocije nastaju i diferenciraju se na osnovu subjektivne procene značaja i značenja situacija, objekata i događaja na osnovu brojnih dimenzija. Ove pristrasnosti u proceni mogu biti različite, a neke od njih upravo su i lokus kontrole (npr. Rotter, 1966; 1975; Scherer, 1999; Van Reekum & Scherer, 1997) i kognitivne distorzije (Barriga, et al., 2000; Barriga, Gibbs, Potter, & Liao, 2001; Barriga, Morrison, Liao, & Gibbs, 2001;). Slično gledište o odnosu kognicije i emocije zauzima i Atribuciona teorija (prema Gotlib & Abramson, 1999), kao i Bandura (Bandura, 1991; 2002) u svojoj teoriji Socijalnog učenja, ali i Kendal (Kendall, 1991, prema Barriga, et al., 2000) koji smatra da interpretacija sopstvenog iskustva može doprineti emocionalnim i bihevioralnim posledicama tog iskustva.

I na kraju, ukoliko krenemo od Lindovog određenja stadijuma kao stavova (Lind, 1985c; Lind & Wakenhut, 1985) koji, dodajemo, pored konativne, poseduju kognitivnu i afektivnu komponentu (Olson & Maio, 2003), očekujemo da će varijable iz kognitivnog (kognitivne distorzije i lokus kontrole) i afektivnog domena (emocije krivice, srama i empatije) dati određeni doprinos odgovarajućim komponentama orijentacija sa pojedinih stadijuma.

Ciljevi istraživanja

Osnovni ciljevi ovog istraživanja su sledeći:

1. Testirati integralni strukturalni model kojim se predviđa moralna akcija (indikator – da li je osoba počinila krivično delo) na osnovu veza bitnih konstrukata u domenu moralnosti i konstrukata koji su sa njima povezani (sposobnost moralnog prosuđivanja, moralni stavovi, moralne emocije, kognitivne distorzije i lokus kontrole).
2. Proveriti da li su dobijeni rezultati stabilni na podgrupama ispitanika formiranim prema određenim sociodemografskim varijablama ili postoje razlike.

S obzirom na već veliki broj varijabli koje smo predvideli modelom ali i njihove kompleksne odnose, u teorijskom delu ovog dela rada nismo se bavili ovim varijablama niti njihovim vezama sa psihološkim konstruktima uključenim u model. Pored toga, pretragom literature nije pronađeno nijedno istraživanje, pogotovu istraživanje u kome su sagledane i ove razlike, koje se na ovaj način bavilo za nas relevantnim problemom. Osnovna namera prilikom postavljanja ovog cilja bila je zapravo ispitivanje mogućnosti generalizacije integralnog modela moralne akcije i njegove prikladnosti na poduzorcima ispitanika različitih socio-demografskih kategorija.

Uzorak

Podaci su sakupljeni na uzorku kojim je obuhvaćeno ukupno 393 ispitanika oba pola – od toga 142 ispitanika muškog, 251 ispitanik ženskog pola, pri čemu se njihov raspon godina u trenutku ispitivanja kretao između 19 i 65 godina, ($AS=34,15$). U cilju povećanja varijabilnosti uzorka, istraživanje je sprovedeno i na populaciji zatvorenika, tako da su uzorkom obuhvaćena i lica koja su na izdržavanju kazne zatvora zbog izvršenja nekog od krivičnih dela protiv imovine (krađa, razbojništvo, prevara, iznuda, ucena, utaja, oduzimanje, namerno oštećenje ili uništenje tuđe stvari, neovlašćeno korišćenje tuđeg vozila). Testiranje je obavljeno u sledećim kazneno popravim institucijama: Kazneno-popravni zavod u Nišu, Okružni zatvor u Vranju i Okružni zatvor u Požarevcu.

Namernim uzorkom obuhvaćeno je 80 lica na izdržavanju zatvorske kazne starosti između 24 i 65 godina ($AS=37,72$), od toga 47 zatvorenika i 33 zatvorenice. Zbog nepotpunih podataka, 20 testova iz ove grupe ispitanika, nije uzeto u obzir prilikom analize. Prigodni uzorak sastojao se od 303 ispitanika oba pola (94 ispitanika muškog i 218 ispitanika ženskog pola) uzrasta između 19 i 65 godina ($AS=33,23$). Deo ispitanika ispitan je neposrednim zadavanjem testova, dok je deo popunjavao testove preko interneta. Svi učesnici, osim onih iz populacije zatvorenika, motivisani su za rad obećanom povratnom informacijom o postignutim rezultatima i njihovim objašnjenjem. Ispitanici su mogli da ostave svoje email adrese, a uz pomoć kompjuterskog programa koji je napravio mentor ovog rada, ovo obećanje je i ispunjeno.

Prilikom obrade podataka korišćena je informacija o tome da li su ispitanici, bez obzira na to da li su ili nisu osuđivani, ikada počinili neko od pomenutih krivičnih dela. Prema ovom kriterijumu, ukupan broj ispitanika koji su počinili krivičnih dela iznosi 90 (52 muških i 38 ženskih ispitanika), dok preostalih 303 nikada nije počinilo nijedno krivično delo protiv imovine (213 ženskih i 89 muških ispitanika).

Instrumenti istraživanja

1. **Test moralnog rasuđivanja** (Moral Judgement Test, konstruisan 1975-77, prema Lind, 1999a) opisan je u metodološkom delu prvog dela rada.

2. **Skala Emocionalne empatije** (Caruso & Mayer, 1998). Skala se sastoji od 30 stavki petostepene skale Likertovog tipa kojima se meri 6 nezavisnih komponenti emocionalne empatije (Empatijska patnja, Pozitivno deljenje, Responzivni plač, Emocionalna pažnja, Osećanja prema drugima i Emocionalna zaraza). Generalni skor namenjen merenju generalne izraženosti emocionalne empatije koji je korišćen u ovom istraživanju obuhvata 26 stavki.

3. **Test samosvesnih afekata** (*Test of Self Conscious Affect – Adult, TOSCA-A*, Tangney & Gramzow, 1989; In Tangney & Dearing, 2002). Test je namenjen proceni individualnih razlika u sklonosti ka osećanju Krivice, Srama, Eksternalizacije krivice, Bezbriznosti/nemara, osećanju ponosa sobom (α ponos), svojim ponašanjem (β -ponos). Sastoji se od 15 kratkih scenarija (10 negativnih i 5 pozitivnih), sa kojima se ljudi mogu sresti u svakodnevnom životu. Nakon svakog od scenarija naveden je određen broj povezanih odgovora, a ispitanici na petostepenoj skali Likertovog tipa procenjuju verovatnoću sa kojom bi se ponašali na opisani način. Za potrebe ovog istraživanja korišćeni su samo rezultati dobijeni na subskalama Krivice i Srama.

4. **Kako mislim upitnik** (*How I Think Questionnaire, HIT-Q*, Barriga, Gibbs, Potter, & Liao, 2001). Upitnik sadrži 54 pitanja koje ispitanici procenjuju na šestostepenoj skali Likertovog tipa. 39 pitanja mogu se svrstati u četiri kategorije, odnosno četiri vrste kognitivnih distorzija: Centrirane na self, Prebacivanje krivice, Minimiziranje/pogrešno označavanje i Pretpostavljanje najgoreg. Pored toga, svaka od 39 stavki odnosi se na jednu od četiri kategorije antisocijalnih ponašanja prema DSM-IV klasifikaciji. Kategorije su: Protivljenje/prkos, Fizička agresija, Laganje i Krađa. Suma rezultata na skalama Protivljenje i Fizička agresija formiraju Otvorenu skalu koja se odnosi na direktno konfrontiranje sa žrtvom, dok suprotna Prikrivena skala, predstavlja sumu rezultata na skalama Laganja i Krađe. Od preostalih 15, 8 stavki pripada skali koja meri anomalije u odgovorima (skala laži), a 7 stavki služe da prikriju namenu glavnih 39 pitanja.

5. *Skala Internalnosti, Moćnih drugih i Sreće/Slučajnosti* (*Internality, Powerful Others, and Chance Scales*, Levenson, 1981). Skala se sastoji od 24 stavke, a ispitanici se na skali od -3 do 3 izjašnjavaju o verovanjima koja se odnose na tri dimenzije kontrole – verovanje u ličnu kontrolu (Skala internalnosti), kontrolu od strane Moćnih drugih (istoimena skala) i verovanje u sreću, tj. sudbinu ili slučajnost. Svaka od dimenzija sadrži po osam stavki.

Varijable istraživanja⁴

Varijable koje će biti uključene u istraživanje su sledeće:

1. *Stadijumi moralnog rasuđivanja* (moralne preferencije, stavovi ili afektivni aspekt)
2. *Sposobnost moralnog rasuđivanja* (kognitivni aspekt ili C skor)
3. *Kognitivne distorzije*
  - Centrirane na self
  - Prebacivanje krivice
  - Pretpostavljanje najgoreg
  - Minimiziranje/Pogrešno označavanje
4. *Moralne emocije*
  - Osećanje krivice
  - Osećanje srama
  - Empatija
5. *Lokus kontrole*
  - Moćni drugi
  - Sreća
  - Unutrašnji lokus
6. *Krivično delo* – da li je osoba počinila neko od krivičnih dela protiv imovine
7. *Pol*
8. *Godine*
9. *Partnerski status*
10. *Obrazovanje ispitanika*

---

⁴ Napomena: neke od socio-demografskih varijabli koje su na početku predviđene nacrtom disertacije (osuđivanost i obrazovanje roditelja, prihod u domaćinstvu, posao koji ispitanik radi) neće biti uključene u proveru ili zbog nedostajućih podataka ili zbog malog broje ispitanika u pojedinim kategorijama.

Primenjene mere

Prilikom obrade podataka koji se tiču validacije teorijskog modela biće upotrebljene metode deskriptivne statistike, mere povezanosti, kao i odgovarajuće multivarijatne tehnike (linearna i hijerarhijska regresija, faktorska analiza, metod strukturalnih jednačina).

REZULTATI

Glavni zadatak prvog dela ove analize, ujedno i prvi cilj ovog dela istraživanja, odnosio se na generisanje najboljeg modela sa predloženim prediktorima koji bi objasnio moralnu akciju – u ovom slučaju da li je počinjeno krivično delo. Zbog velikog broja varijabli uključenih u model i njegove kompleksnosti, pre postavljanja konačnog modela izvršen je set analiza. Stoga je konačni model, pored teorijske zasnovanosti, u velikoj meri određen empirijski, tj. samom analizom dobijenih podataka.

Nakon dolaska do konačnog integralnog modela moralne akcije, proveren je i drugi cilj, odnosno ispitana je njegova stabilnost na podgrupama ispitanika koji se razlikuju u odnosu na to da li su ili nisu počinili krivično delo, zatim u odnosu na pol, obrazovanje i partnerski status.

Testiranje integralnog strukturalnog modela kojim se predviđa moralna akcija

Deskriptivna statistička analiza

U Tabeli 47. prikazani su rezultati dobijeni deskriptivnom statističkom analizom.

Tabela 47. Aritmetičke sredine (AS), standardne devijacije (SD), Kolmogorov-Smirnov test (K-S) i

Kronbah alfa koeficijent (α) subskala primenjenih upitnika

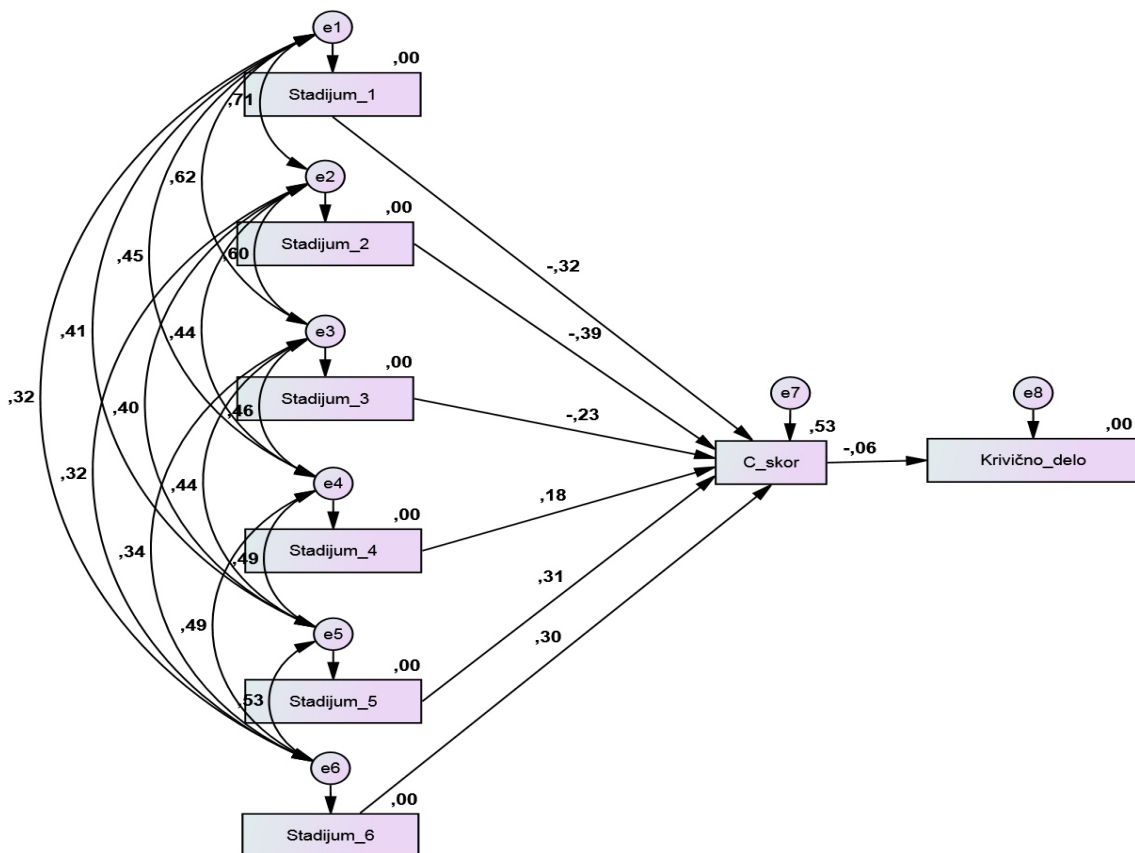
	AS	SD	Minimum	Maximum	K-S	α
Stadijum 1	-1,00	5,96	-16,00	16,00	1,73**	
Stadijum 2	-1,47	5,99	-16,00	16,00	1,39*	
Stadijum 3	0,34	5,55	-16,00	16,00	2,01**	
Stadijum 4	3,10	5,02	-16,00	16,00	1,69**	
Stadijum 5	3,92	4,49	-16,00	16,00	1,77**	
Stadijum 6	3,95	4,61	-14,00	16,00	1,42*	
C skor	15,93	13,01	0,00	74,99	2,19	
Sram	43,77	9,82	16,00	69,00	0,79	0,744
Krivica	65,01	7,73	35,00	80,00	1,72**	0,698
Empatija	3,98	0,49	2,12	4,92	1,07	0,872
Pp_najgoreg	1,96	0,68	1,00	4,73	2,32**	0,805
Centrirana_self	2,30	0,78	1,00	5,22	1,65**	0,763
Prebacivanje_krivice	2,03	0,75	1,00	5,40	1,97**	0,769
Minimiziranje	2,18	0,76	1,00	5,26	2,07**	0,742
Unutrašnji_lokus	8,44	6,23			1,52*	0,585
Moćni_drugi	-4,39	9,02			1,00	0,780
Sreća	-0,68	9,15			0,66	0,798
N 393						

** p < 0,01; * p < 0,05

Rezultati testiranja normalnosti raspodele podataka ukazuju na određena odstupanja od normalne distribucije. Vrednosti Kolmogorov-Smirnov testa, pokazuju da postoje odstupanja od normalne distribucije na većini skala, odnosno subskala koje su korišćene u ovom istraživanju. Normalna raspodela postoji jedino na skali empatije, zatim subskali srama i na dvema subskalama lokusa kontrole – moćni drugi i sreća. Podaci o pouzdanosti stadijuma i C skora, po preporuci autora testa (npr. Lind 1995a), nisu uzeti u obzir. Ovako dobijeni rezultati uvažiće se prilikom sprovođenja postupka strukturalnog modelovanja izborom opcije da se prilikom procene koristi Asimptotički metod slobodan od distribucije.

Statistika zaključivanja

U prvom koraku ove analize proverili smo originalni Lindov model moralne akcije kojim se pretpostavlja direktan efekat stavova sa pojedinih stadijuma na sposobnost moralnog rasuđivanja koja zatim deluje na moralnu akciju. Model je prikazan na Slici 3, a parametri uklapanja empirijskih podataka u teorijski model prikazani su u Tabeli 48.

Slika 3. Model zasnovan na Lindovoj teoriji o dva aspekta moralnosti

Tabela 48. Pokazatelji uklapanja podataka u Lindov model o dva aspekta moralnosti

Model	χ^2 (df)	p	RMSEA	RMR	GFI	AGFI	NFI	NNFI	CFI
1	40,794 (6)	,000	0,122	0,112	0,976	0,855	0,968	0,869	0,972

Na osnovu rezultata datih u Tabeli 48, može se zaključiti da model nije u skladu sa empirijskim podacima. Pored toga što je χ^2 statistički značajan, veličina pojedinih indeksa fitovanja, ne nalazi se u predviđenom rasponu kritičnih vrednosti (Milas, 2009). I na kraju, možda i najbitniji rezultat jeste taj da, u ovako definisanom modelu, varijabla sposobnost moralnog rasuđivanja ne ostvaruje statistički značajan efekat na kriterijumsku varijablu ($\beta = -0,057$; $p = 0,259$).

Drugi korak podrazumevao je proveru međusobne korelacije svih varijabli koje će biti uključene u model. Rezultati su prikazani u Tabeli 49.

Tabela 49. Interkorelacije svih varijabli predviđenih za uključivanje u model

	St1	St2	St3	St4	St5	St6	Cskor	Sram	Krivica	Empat.	PpN	CS	PK	Min	Mdr	Srć	UnL
Kdelo	,170**	,168**	,207**	-,002	,000	-,028	-,057	-,075	-,106*	-,113*	,333**	,205**	,322**	,208**	,209**	,235**	,131**
St1	1	,710**	,615**	,453**	,410**	,320**	-,430**	,089	-,069	,018	,223**	,256**	,245**	,215**	,204**	,257**	,067
St2		1	,601**	,439**	,404**	,321**	-,452**	,120*	-,061	-,031	,269**	,280**	,275**	,238**	,184**	,272**	,041
St3			1	,457**	,437**	,337**	-,339**	,050	,014	,062	,243**	,208**	,207**	,145**	,159**	,210**	,103*
St4				1	,487**	,485**	,059	,054	,097	,071	,044	,181**	,079	,152**	,051	,021	,082
St5					1	,533**	,168**	,091	,155**	,140**	-,025	,042	-,012	,014	,020	,025	,056
St6						1	,247**	,090	,163**	,172**	-,003	,065	,016	,058	,017	,004	,007
Cskor							1	-,036	,060	,073	-,115*	-,079	-,101*	-,038	-,100*	-,159**	,003
Sram								1	,429**	,239**	,158**	,093	,137**	,049	,226**	,267**	-,008
Krivica									1	,497**	-,197**	-,183**	-,169**	-,189**	-,068	-,031	,188**
Empat.										1	-,258**	-,250**	-,245**	-,338**	-,106*	,036	,113*
PpN											1	,678**	,748**	,727**	,447**	,467**	-,001
CS												1	,674**	,725**	,359**	,387**	,045
PK													1	,724**	,448**	,443**	,067
Min														1	,403**	,359**	,016
Mdr															1	,618**	,068
Srć																1	,130**

(PpN – Pretpostavljanje najgoreg; CS – Centrirane na self; PK – Prebacivanje krivice; Min – Minimiziranje; Mdr – Moćni drugi; Srć – Sreća; UnL – Unutrašnji lokus)

**Korelacija je značajna na nivou 0.01

* Korelacija je značajna na nivou 0.05

Kao što se može videti na osnovu rezultata prikazanih u Tabeli 49, između ostalih, pronađene su očekivane i statistički značajne korelacije svih stadijuma međusobno, kao i stadijuma sa sposobnošću moralnog rasuđivanja. Takođe, rezultati su ukazali na postojanje statistički značajnih veza svih moralnih emocija međusobno, svih vrsta kognitivnih distorzija međusobno, ali i kognitivnih distorzija sa oblicima lokusa kontrole sa spoljašnjom orijentacijom. Unutrašnji lokus kontrole povezan je sa empatijom i osećanjem krivice.

Kako bi na što adekvatniji način uvažili očekivani fenomen multikolinearnosti koji je uočen prilikom sagledavanja međusobnih veza stadijuma moralnog rasuđivanja, sprovedena je analiza varijanse sa ponovljenim merenjem na trenutnom uzorku. Pored značajne vrednosti F testa ($F(5) = 161,88$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,292$), rezultati su pokazali da nema značajne razlike u izraženosti 5. i 6. stadijuma na ispitivanom uzorku (Koenovo $d < 0,01$; $p = 0,892$). Sve ostale razlike između stadijuma statistički su značajne na nivou $p \leq 0,01$, osim razlike između izraženosti u prihvatanju argumenata između stadijuma 1 i 2 (Koenovo $d = 0,08$; $p = 0,043$). Međutim, veličina efekta ove razlike nalazi se ispod preporučenog minimuma.

Uzevši u obzir razmatranja različitih istraživača i teoretičara pomenutih u prvom delu rada (Bergling, 1981; Broughton, 1978; Colby et al., 1983; Holstein, 1976; Kohlberg, 1969; Nisan & Kohlberg, 1982), kao i rezultata dobijenih proverom zahtevanih kriterijuma validnosti Lindove teorije (posebno onih o hijerarhijskoj preferenciji stadijuma, ali i onih koji su dobijeni ispitivanjem postojanja kvazi-simpleks strukture između stadijuma), zatim mnogobrojnih istovetnih veza 1. i 2. stadijuma, kao i 5. i 6. stadijuma sa ostalim ispitivanim varijablama (Tabela 49), odlučili smo da je najbolje posmatrati afektivni aspekt kao sastavljen iz 4 komponente – prvog nivoa, 3. i 4. stadijuma i trećeg, postkonvencionalnog nivoa.

Nadalje je sproveden postupak hijerarhijske regresione analize u koji su kao prediktori uključene varijable kognitivnog i afektivnog aspekta Lindove teorije, pri čemu je krivično delo posmatrano kao kriterijumska varijabla (Tabela 50).

Tabela 50. Hijerarhijska regresiona analiza – predikcija krivičnog dela na osnovu kognitivnog i afektivnog aspekta Lindove teorije moralnosti

Model	Prediktori	β	p	r	parcijalne r	R	R ²	F	p
1	C skor	-0,057	0,260	-0,057	-0,057	0,057	0,003	1,271	0,260
2	C skor	0,039	0,491	-0,057	0,035	0,186	0,035	6,970	0,001
	Nivo 1	0,201	<0,001	0,183	0,177				
3	C skor	0,044	0,435	-0,057	0,040	0,219	0,048	6,543	<0,001
	Nivo 1	0,102	0,149	0,183	0,073				
	Stadijum 3	0,155	0,019	0,207	0,118				
4	C skor	0,121	0,047	-0,057	0,101	0,270	0,073	7,639	<0,001
	Nivo 1	0,201	0,009	0,183	0,133				
	Stadijum 3	0,207	0,002	0,207	0,155				
	Stadijum 4	-0,201	0,001	-0,002	-0,162				
5	C skor	0,249	<0,001	-0,057	0,178	0,319	0,102	8,759	<0,001
	Nivo 1	0,311	<0,001	0,183	0,191				
	Stadijum 3	0,265	<0,001	0,207	0,194				
	Stadijum 4	-0,150	0,018	-0,002	-0,120				
	Nivo 3	-0,249	<0,001	-0,016	-0,176				

Ono što se moglo uočiti još na početku na osnovu prikazanih rezultata u Tabeli 49, da se sama sposobnost moralnog rasuđivanja, kao ni stadijumi 4, 5 i 6, ne mogu smatrati statistički značajnim samostalnim prediktorima kriterijumske varijable. Međutim, iz rezultata prikazanih u Tabeli 50, uočava se da pojedini stadijumi, tj. nivoi, gube ili dobijaju na prediktivnoj vrednosti u zavisnosti od veza sa ostalim varijablama. Na primer, Nivo 1 u kombinaciji sa sposobnošću moralnog rasuđivanja jeste značajni prediktor krivičnog dela. Međutim, kada se u model uvede stadijum 3, ovaj kriterijum gubi svoj prediktivni značaj. Ipak značajan efekat C skora, kao i svih stadijuma moralnog rasuđivanja, na kriterijumsku varijablu, javlja se kada se modelom predvidi doprinos svih prediktorskih varijabli.

Iako je fenomen multikolinearnosti uočljiv, različiti smer delovanja prikazanih varijabli, ali i njihova različita veza sa ostalim varijablama koje će uključiti integralni model, smatrali smo dovoljnim razlogom da sve predložene varijable budu uključene u model u skladu sa početnim predlogom i to kao prekonvencionalni nivo – Nivo 1, stadijum 3, stadijum 4 i postkonvencionalni nivo – Nivo 3).

Na osnovu uočenih veza varijabli iz kognitivnog domena (Tabela 49), u sledećem koraku sprovedena je faktorska analiza svih subskala kognitivnih distorzija i lokusa kontrole. Na osnovu Kajzer-Gutmanovog kriterijuma ekstrahovana su dva faktora koji zajedno objašnjavaju ukupno 69,6% varijanse, od čega je prvim faktorom objašnjeno 54%, a drugim 15,6% varijanse. Rezultati dobijene matrice sklopa prikazani su u Tabeli 51.

Tabela 51. Faktorska struktura i zasićenja subskala iz kognitivnog domena

Subskale	Faktorska zasićenja	
	1	2
Centrirana self	0,822	-0,207
Prebacivanje_krivice	0,867	-0,121
Minimiziranje	0,849	-0,246
Pp. najgoreg	0,872	-0,170
Unutrašnji_lokus	0,085	0,752
Moćni drugi	0,658	0,397
Sreća	0,658	0,467

U skladu sa dobijenim rezultatima, uz teorijsku pretpostavku o istom smeru delovanja, varijable iz kognitivnog domena ćemo posmatrati kao jednu latentnu varijablu (tj. faktorski skor KDist_SpLokus) koja se sastoji iz svih subskala kognitivnih distorzija, kao i subskala lokusa kontrole koje imaju spoljašnju orijentaciju. Subskala unutrašnji lokus kontrole (Un_lokus) biće posmatrana kao nezavisna manifestna varijabla.

U tabeli interkorelacija varijabli takođe se moglo videti da su i sve varijable iz domena moralnih emocija međusobno povezane. Međutim, na osnovu prikazanog teorijskog razmatranja i rezultata istraživanja koji govore o različitom efektu ovih emocija na ponašanje, a stoga i očekivanom različitom doprinosu – svaka od njih će biti posmatrana kao pojedinačna manifestna varijabla.

U cilju određivanja najznačajnijih prediktora kriterijumskog ponašanja, ali i dobijanja početnih smernica za uspostavljanje međusobnih veza varijabli, a time i konstruisanje modela, ponovo su sračunate korelacije između ovako modifikovanih varijabli (Tabela 52). Nakon toga, najpre su postupkom linearne regresije određeni značajni prediktori kriterijumske varijable sposobnost moralnog rasuđivanja (Tabela 53), a zatim su primenom istog postupka određeni i značajni prediktori kriterijumske varijable krivično delo (Tabela 54).

Tabela 52. Povezanost varijabli kognitivnog i afektivnog domena moralnosti nakon modifikacije

	pojedinih varijabli									
	Nivo1	Stadijum3	Stadijum4	Nivo3	Cskor	Emp	Sram	Krivica	Kdist_SpLok	Un_lok
Kriv_delo	0,183**	0,207**	-0,002	-0,016	-0,057	-0,113*	-0,075	-0,106*	0,322**	0,093
Nivo1	1	0,658**	0,482**	0,449**	-0,477**	-0,007	0,113*	-0,070	0,331**	0,056
Stadijum3		1	0,457**	0,442**	-0,339**	0,062	0,050	0,014	0,248**	0,085
Stadijum4			1	0,555**	0,059	0,071	0,054	0,097	0,116*	<0,001
Nivo3				1	0,237**	0,178**	0,104*	0,182**	0,027	0,021
Cskor					1	0,073	-0,036	0,060	-0,120*	-0,050
Empatija						1	0,239**	0,497**	-0,256**	0,246**
Sram							1	0,429**	0,185**	0,123*

	Nivo1	Stadijum3	Stadijum4	Nivo3	Cskor	Emp	Sram	Krivica	Kdist_SpLok	Un_lok
Krivica								1	-0,179**	0,219**
Kdist_SpLok									1	,000

** korelacije je značajna na nivou 0.01

* korelacije je značajna na nivou 0.05

Tabela 53. Linearna regresiona analiza – testiranje modela, β koeficijenti i njihova značajnost u predikciji sposobnosti moralnog rasuđivanja

Model	R	R ²	F	p	Prediktori	β	p	r	parcijalne r
1	0,742	0,550	52,065	<0,001	Nivo_1	-0,718	<0,001	-0,477	-0,591
					Stadijum_3	-0,240	<0,001	-0,339	-0,250
					Stadijum_4	0,193	<0,001	0,059	0,219
					Nivo_3	0,566	<0,001	0,237	0,547
					Sram	-0,003	0,948	-0,036	-0,003
					Krivica	-0,114	0,010	0,060	-0,130
					Empatija	0,057	0,168	0,073	0,070
					Kdist_SpLokus	0,134	0,001	-0,120	0,171
					Un_lokus	0,011	0,769	-0,050	0,015

Kombinacija svih prediktorskih varijabli daje značajan model koji predviđa kriterijumsku varijablu C skor ($F(9) = 52,065$; $p < 0,001$). Upoređivanjem doprinosa svih nezavisnih varijabli dobijeni rezultati pokazuju da najveći jedinstveni doprinos predikciji zavisne promenljive ima Nivo 1. Ispitanici koji se nalaze na ovom nivou, u skladu sa kriterijumom kognitivno-afektivnog paralelizma imaće najniže vrednosti C skora. U skladu sa ovim kriterijumom jeste i nešto manji, po veličini, jedinstveni doprinos varijable Nivo 3 – ispitanici kod kojih je ovaj nivo najizraženiji imaće i najviši C skor. Najmanji značajan doprinos predikciji sposobnosti moralnog rasuđivanja ima osećanje krivice, dok statistički značajan efekat ne ostvaruju osećanje srama, zatim empatija, kao ni unutrašnji lokus kontrole.

Tabela 54. Linearna regresiona analiza – testiranje modela u celini, β koeficijenti i njihova značajnost u predikciji krivičnog dela.

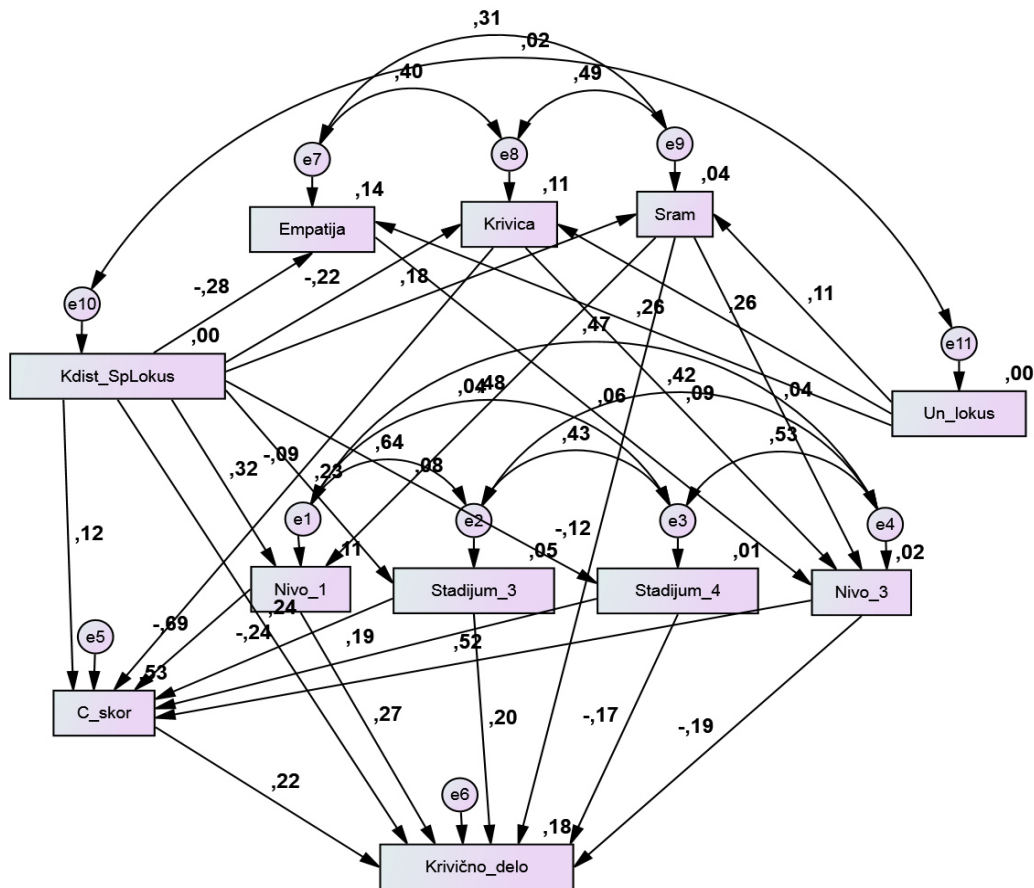
Model	R	R ²	F	p	Prediktori	β	p	r	parcijalne r
1	0,423	0,179	8,307	<0,001	Nivo_1	0,198	0,019	0,183	0,119
					Stadijum_3	0,207	0,002	0,207	0,157
					Stadijum_4	-0,141	0,021	-0,002	-0,117
					Nivo_3	-0,157	0,029	-0,016	-0,112
					C_skor	0,185	0,008	-0,057	0,136
					Sram	-0,150	0,006	-0,075	-0,139
					Krivica	0,049	0,422	-0,106	0,041
					Empatija	-0,041	0,465	-0,113	-0,037
					Kdist_SpLokus	0,274	<0,001	0,322	0,249
					Un_lokus	0,095	0,052	0,093	0,099

Kombinacijom svih kriterijumskih varijabli dobijen je statistički značajan model ($F(10)=8,307$, $p<0,001$) kojim je objašnjeno 18% ukupne varijanse. U ovom slučaju rezultati su pokazali da najveći jedinstveni doprinos predikciji kriterijumske varijable ima varijabla (faktorski skor) KognitivneDistorzije-SpoljašnjiLokus, a zatim dolazi varijabla Stadijum 3. Takođe se pokazalo da osećanje krivice, empatija, kao ni lokus kontrole nisu statistički značajni prediktori krivičnog dela.

Na osnovu svih do sada prikazanih rezultata o međusobnoj povezanosti varijabli, regresiji, ali i razmatranja prikazanih u teorijskom delu rada postavljen je model prikazan na Slici 4. U Tabeli 55 prikazani su indeksi podesnosti ovog modela.

Tabela 55. Pokazatelji uklapanja podataka u Model 1

Model	χ^2 (df)	p	RMSEA	RMR	GFI	AGFI	NFI	NNFI	CFI
1	31,832(19)	0,033	0,042	1,191	0,978	0,924	0,941	0,923	0,973

Slika 4. Model 1

.Iz vrednosti pokazatelja fita datih u tabeli 59 se može izvesti zaključak o prikladnosti *Modela 1* – χ^2 je statistički značajan, ali svi ostali indeksi prelaze kritične vrednosti (Milas, 2009). Ipak, proverom vrednosti regresionih koeficijenata utvrđeno je da u modelu postoje odnosi koji nisu statistički značajni, pa je izvršena respecifikacija modela. Najpre su na osnovu analize reziduala kovarijansi i indeksa modifikacije pretpostavljene dodatne veze između osećanja Krivice i Nivoa 1, istog osećanja i Stadijuma 4, zatim Empatije i Stadijuma 3, kao i Unutrašnjeg lokusa kontrole i Krivičnog dela (Model 2). Logika kojom smo se ovde vodili je da će eventualne dodatne veze uticati i na prediktivnu vrednost ostalih varijabli uključenih u model. Naime, na osnovu rezultata o interkorelacijama varijabli (Tabela 49) očekivali smo da će se na ovaj način eventualno pojaviti interakcija nekih varijabli, čime će se izmeniti i sama struktura prediktivnih veza u modelu. Vrednosti indeksa fita dati u Tabeli 56.

Tabela 56. Pokazatelji uklapanja podataka u Model 2

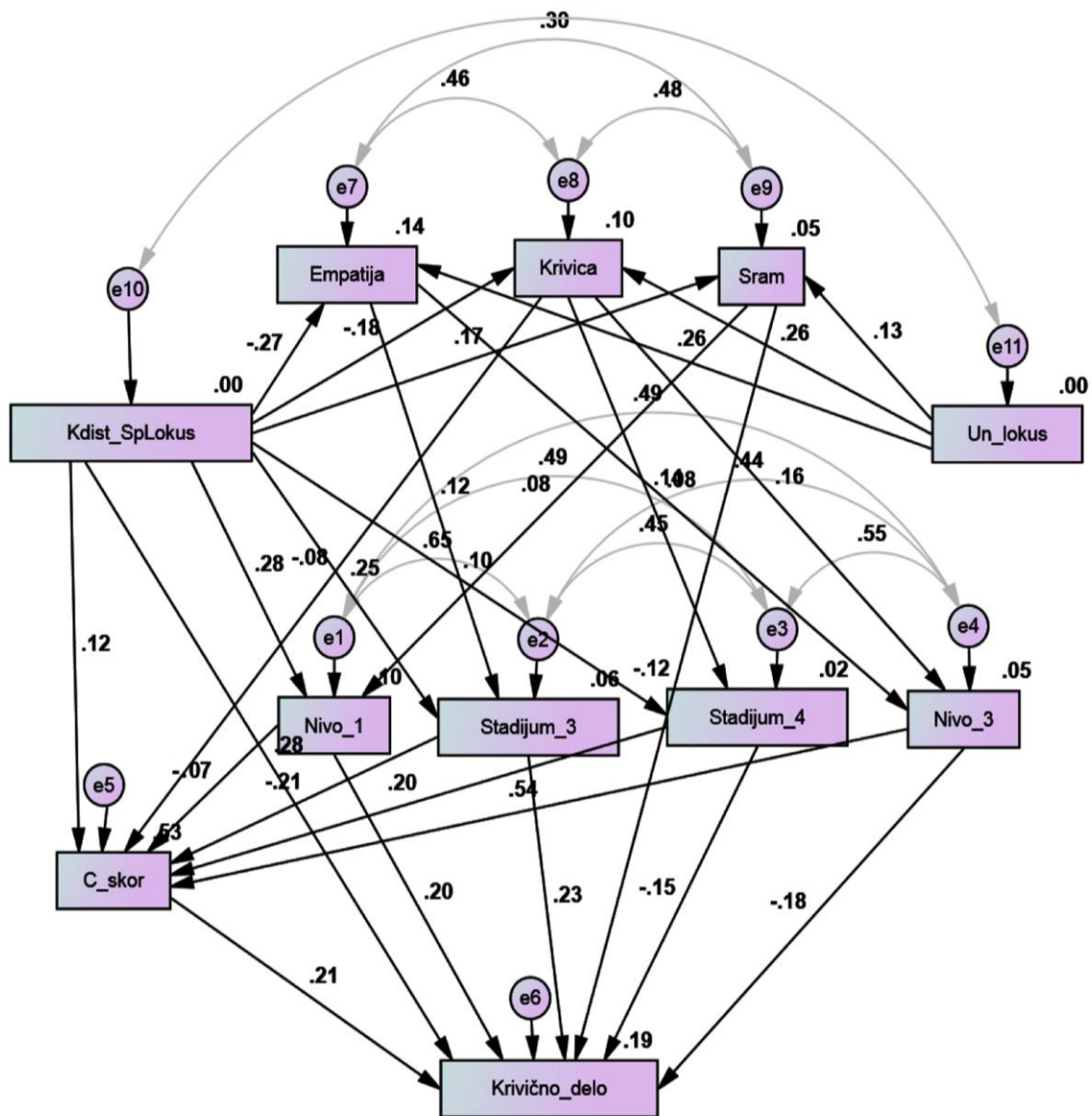
Model	χ^2 (df)	p	RMSEA	RMR	GFI	AGFI	NFI	NNFI	CFI
2	13,246(15)	0,583	0,000	0,623	0,991	0,960	0,975	1,013	1,000

Kao što se može videti iz rezultata prikazanih u Tabeli 56, svi indeksi podesnosti modela ukazuju na njegovu prikladnost. Ipak, s obzirom na to da se navedeni parametri mogu protumačiti i tako da se radi o prezasićenom modelu, u sledećem koraku nastavljeno je sa analizom regresionih koeficijenata. S obzirom na to da se pokazalo da, u ovako definisanom modelu, faktor Unutrašnji lokus kontrole ipak ne ostvaruje statistički značajan efekat na kriterijumsku varijablu Krivično delo ($\beta = 0,070$, $p = 0,188$), ali ni osećanje srama na Nivo3 ($\beta = 0,044$, $p = 0,320$), kao ni osećanje Krivice na Nivo 1 ($\beta = -0,069$, $p = -0,075$), ove staze su izbačene iz modela. Na taj način došli smo do konačnog integralnog modela moralne akcije (Model 3) koji je predstavljen na Slici 5 i kojim je objašnjeno ukupno 19% varijanse kriterijumske varijable krivično delo.

Tabela 57. Pokazatelji uklapanja podataka u integralni model moralne akcije

Model	χ^2 (df)	p	RMSEA	RMR	GFI	AGFI	NFI	NNFI	CFI
3	19,240 (18)	0,377	0,013	0,600	0,987	0,951	0,964	0,992	0,997

Iz vrednosti pokazatelja prikladnosti Modela 3, datih u Tabeli 57, može se videti da je χ^2 statistički značajan, kao i da svi indeksi fita prelaze kritične vrednosti (Milas, 2009). Njihove vrednosti su za nijansu niže u odnosu na one dobijene za model 2, ali kako su na ovaj način isključene veze koje nisu bile statistički značajne u prethodnom koraku, procenjeno je da je ispravnije zadržati Model 3 (Slika 5).

Slika 5. Integralni model moralne akcije (Model 3)

U Tabeli 58 prikazane su vrednosti standardnih regresionih koeficijenata i njihova značajnost.

Tabela 58. Sažetak Integralnog modela moralne akcije

	β	Stand. greška	p
C skor – Krivično delo	0,208	0,002	0,001
Nivo 1– Krivično delo	0,202	0,035	0,015
Stadijum 3 – Krivično delo	0,227	0,005	<0,001
Stadijum 4 – Krivično delo	-0,148	0,005	0,007
Nivo3 – Krivično delo	-0,184	0,027	0,005
Sram – Krivično delo	-0,118	0,002	0,017
Kdist_SpLokus – Krivično delo	0,280	0,023	<0,001
C skor – Nivo 1	-0,721	0,798	<0,001
C skor – Stadijum 3	-0,211	0,132	<0,001
C skor – Stadijum 4	0,198	0,136	<0,001
C skor – Nivo 3	0,542	0,649	<0,001
C skor – Kdist_SpLokus	0,117	0,449	<0,001
C skor – Krivica	-0,077	0,062	0,037
Kdist_SpLokus – Empatija	-0,270	0,025	<0,001
Kdist_SpLokus – Krivica	-0,179	0,407	<0,001
Kdist_SpLokus – Sram	0,173	0,488	<0,001
Kdist_SpLokus – Nivo 1	0,283	0,045	<0,001
Kdist_SpLokus – Stadijum 3	0,254	0,250	<0,001
Kdist_SpLokus – Stadijum 4	0,218	0,101	0,020
Un_lokus – Empatija	0,264	0,022	<0,001
Un_lokus – Krivica	0,258	0,354	<0,001
Un_lokus – Sram	0,126	0,418	0,004
Empatija– Stadijum 3	0,117	0,450	0,004
Empatija– Nivo 3	0,082	0,097	0,087
Krivica– Stadijum 4	0,136	0,027	0,001
Krivica– Nivo3	0,165	0,006	<0,001
Sram– Nivo1	0,082	0,004	0,024

Empatija nije značajan prediktor Nivoa 3. Međutim, ova veza zadržana je u modelu zbog indirektnog doprinosa ukupnom procentu objašnjene varijanse kriterijumske varijable krivično delo (Tabela 54).

U Tabeli 59 prikazane su vrednosti multiplih koeficijenata korelacije svih varijabli, a u Tabeli 60 prikazani su rezultati doprinosa svih prediktorskih varijabli na kriterijumsku varijablu krivično delo.

Tabela 59: Koeficijenti determinacije i procenat objašnjene varijanse

varijable	R ²	% varijanse
Un_lokus	0,00	0
Kdist_SpLokus	0,00	0
Sram	0,05	5
Krivica	0,10	10
Empatija	0,14	14
Nivo_3	0,05	5
Stadijum_4	0,02	2
Stadijum_3	0,06	6
Nivo_1	0,10	10
C_skor	0,53	53
Krivično_delo	0,19	19

Od ukupnog varijabiliteta u pogledu ne/izvršenja krivičnog dela, 19% možemo objasniti na osnovu toga što se ispitanici razlikuju u pogledu ispitanih osobina.

Tabela 60. Standardizovani direktni, indirektni i ukupni efekti prediktorskih varijabli na krivično delo

Prediktorske varijable	Direktni efekti	Indirektni efekti	Totalni efekti
Unutrašnji lokus	0,000	-0,021	-0,021
Kdist_SpLok	0,280	0,059	0,339
Sram	-0,118	0,004	-0,114
Krivica	0,000	-0,042	-0,042
Empatija	0,000	0,015	0,015
Nivo3	-0,184	0,112	-0,072
Stadijum4	-0,148	0,041	-0,107
Stadijum3	0,227	-0,044	0,183
Nivo1	0,202	-0,150	0,053
Cskor	0,208	0,000	0,208

Kao što se može videti iz rezultata prikazanih u Tabeli 60, faktorski skor koji se sastoji od subskala kognitivnih distorzija i dveju subskala lokusa kontrole (Sreća i Moćni drugi) pored neposrednog (0,280) ima i posredni (0,059) efekat na krivično delo i pored toga je prediktor sa najvećim i statistički značajnim ukupnim doprinosom kriterijumskoj varijabli (0,339). Sledeći kriterijum sa manjim direktnim i ukupnim efektom na krivično delo ima sposobnost moralnog rasuđivanja (0,208). Direktne i značajne veze pozitivnog smera sa kriterijumskom varijablom takođe ostvaruju i varijable Nivo 1 (0,202) i Stadijum 3 (0,227), dok varijable Stadijum 4 (-0,148), Nivo 3 (-0,184) i osećanje Srama (-0,118) ostvaruju značajne direktne, ali negativne veze sa varijablom Krivično delo. Pored navedenih direktnih, orijentacije afektivnog aspekta – Nivoi i stadijumi moralnog rasuđivanja, daju i svoje indirektno doprinose predikciji kriterijumske varijable. Indirektno, niske, efekte na predviđanje kriterijumske varijable imaju i dve moralne emocije – negativan Krivica (-0,042) i pozitivan Empatija (0,015), kao i Unutrašnji lokus kontrole (-0,021).

Pošto je su u modelu ispitivani i međusobni odnosi prediktorskih varijabli, u Tabelama 61, 62 i 63, predstavljeni su rezultati ukupnih direktnih i indirektnih međusobnih doprinosa varijabli koje su uključene u model.

Tabela 61. Standardizovani ukupni efekti između varijabli u modelu

	Unlokus	Kdist_SpLok	Sram	Krivica	Empatija	Nivo3	Stadijum4	Stadijum3	Nivo1
Sram	0,126	0,173	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Krivica	0,258	-0,179	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Empatija	0,264	-0,270	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Nivo3	0,064	-0,052	0,000	0,165	0,082	0,000	0,000	0,000	0,000
Stad4	0,035	0,076	0,000	0,136	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Stad3	0,031	0,222	0,000	0,000	0,117	0,000	0,000	0,000	0,000
Nivo1	0,010	0,297	0,082	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Cskor	0,008	-0,143	-0,059	0,039	0,020	0,542	0,198	-0,211	-0,721

Tabela 62. Standardizovani direktni efekti između prediktorskih varijabli

	Unlokus	Kdist_SpLok	Sram	Krivica	Empatija	Nivo3	Stadijum4	Stadijum3	Nivo1
Sram	0,126	0,173	0,000	0,000	,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Krivica	0,258	-0,179	0,000	0,000	,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Empatija	0,264	-0,270	0,000	0,000	,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Nivo3	0,000	0,000	0,000	0,165	,082	0,000	0,000	0,000	0,000
Stad4	0,000	0,101	0,000	0,136	,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Stad3	0,000	0,254	0,000	0,000	,117	0,000	0,000	0,000	0,000
Nivo1	0,000	0,283	0,082	0,000	,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Cskor	0,000	0,117	0,000	-0,077	,000	0,542	0,198	-0,211	-0,721

Tabela 63. Standardizovani indirektni efekti između prediktorskih varijabli

	Unlok	KdistSpLok	Sram	Krivica	Empatija	Nivo3	Stadijum4	Stadijum3	Nivo1
Sram	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Krivica	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Emp	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Nivo3	0,064	-0,052	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Stad4	0,035	-0,024	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Stad3	0,031	-0,032	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Nivo1	0,010	0,014	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Cskor	0,008	-0,260	-0,059	0,116	0,020	0,000	0,000	0,000	0,000

Rezultati prikazani u tabelama ukazali su na nekoliko stvari. Na prvom mestu može se uočiti da varijabla Kognitivnedistorzije-SpoljašnjiLokus, ima direktne i statistički značajne veze sa svim ostalim prediktorskim varijablama, osim sa varijablom Nivo 3. Veza ove varijable sa Nivoom 3 ostvaruje se posredno, preko emocija Krivice i Empatije. Varijabla Unutrašnji lokus

kontrole, preko svojih direktnih doprinosa moralnim emocijama, ima indirektni, iako slab, efekat na afektivni i kognitivni aspekt moralnog rasuđivanja. Osećanje Srama, pored pozitivnog direktnog efekta na Nivo 1, svoj negativan indirektni doprinos daje varijabli C skor. Krivica i Empatija direktno doprinose predikciji Nivoa 3, a pored toga, osećanje Empatije je u direktnoj vezi sa Stadijumom 3, a osećanje Krivice sa Stadijumom 4. Osećanje Krivice ostvaruje direktni negativan i indirektni pozitivan efekat na C skor, dok je efekat osećanje Empatije na istu varijablu samo indirektan i pozitivan.

Stabilnost dobijenih rezultata na podgrupama ispitanika

Deskriptivna statistička analiza

Od ukupnog broja ispitanika 90 (22,9%) njih pripada kategoriji onih koji su počinili **krivično delo**, nasuprot kategoriji od 303 ispitanika koji nisu počinili krivično delo. Uzorkom je obuhvaćeno 142 (36,1%) ispitanika muškog i 251 ispitanik (63,9%) ženskog **polu**. Raspon **godina** starosti ispitanika kreće se od 19 do 65 (AS = 34,15), a ispitanici su u odnosu na godine svrstani u tri kategorije. U prvoj kategoriji nalazi se 176 (44,8%) ispitanika starosti od 19 do 30 godina, u drugoj kategoriji su ispitanici čiji se raspon godina kreće između 31 i 40 i ima ih ukupno 126 (32,1%) i trećoj kategoriji pripadaju ispitanici, njih 91 (23,2%) koji imaju preko 40 godina.

Kada je u pitanju **obrazovanje ispitanika** nema onih koji nisu završili osnovnu školu, a samo ih je 12 koji su završili samo osnovnu školu. Iako ove kategorije jesu značajne za trenutni problem, mali broj ispitanika nije dozvolio njihovo uključivanje u analizu. Takođe, smatramo da su razlike među ovim ispitanicima takve da pridruživanje sledećoj višoj kategoriji – kategoriji onih sa srednjom školom, ne bi imalo smisla. Od ostalih ispitanika njih 140 (35,6%) je završilo srednju, a 36 (9,2%) višu školu, a ove dve kategorije, zbog malog broja ispitanika sa višom školom posmatrane su zajedno (47%). Kategoriji ispitanika koji su završili fakultet ili magistraturu – njih 197, zbog malog broja ispitanika pridružena je kategorija od 8 ispitanika koji su doktorirali (ukupno 205 ispitanika, 52,2%).

S obzirom na svoj partnerski status, ispitanici su svrstani u dve kategorije – kategoriju od 131 ispitanika (33,3%) koji su bez partnera (gde spadaju i razvedeni) i kategoriju od ukupno 262 onih koji imaju partnere bilo da se radi o ljubavnoj vezi ili braku. U tabeli 68. prikazani su rezultati do sada opisanih kategorija ispitanika u odnosu na to da li su počinili krivično delo izraženi u procentima.

Tabela 64. pripadnost ispitanika pojedinim kategorijama socio-demografskih varijabli u odnosu na krivično delo.

Krivično delo		% u okviru varijable	ne	da
Pol	Muški	Pol	63,4%	36,6%
		Krivično delo	29,7%	57,8%
	Ženski	Pol	84,9%	15,1%
		Krivično delo	70,3%	42,2%
Godine	19 do 30	Godine	88,6%	11,4%
		Krivično delo	51,5%	22,2%
	31 do 40	Godine	62,7%	37,3%
		Krivično delo	26,1%	52,2%
	preko 40	Godine	74,7%	25,3%
		Krivično delo	22,4%	25,6%
Obrazovanje	srednja i viša škola	Obrazovanje	61,9%	38,1%
		Krivično delo	36,0%	74,4%
	fax, mr ili dokt	Obrazovanje	94,6%	5,4%
		Krivično delo	64,0%	12,2%
Part. status	bez partnera	Part. status	69,5%	30,5%
		Krivično delo	30,0%	44,4%
	sa partnerom	Part. status	80,9%	19,1%
		Krivično delo	70,0%	55,6%

Kao što se može i videti iz rezultata prikazanih u tabeli, veći procenat ispitanika koji su počinili krivično delo nalazi se u poduzorku muških ispitanika. Najveći procenat ispitanika koji su počinili krivično delo ima između 31 i 40 godina, dok je u grupi ispitanika koji imaju između 19 i 30 godina najveći procenat onih koji nisu počinili krivično delo. Pored toga, veći procenat ispitanika koji su počinili krivično delo pripadaju grupi koja ima srednje ili više obrazovanja. I na kraju, procenat onih koji su nisu počinili krivično delo veći je kod grupe koji imaju partnera, dok se u grupi onih koji su počinili krivično delo ova procentualna razlika smanjuje, iako je i dalje u korist onih koji imaju partnera.

Statistika zaključivanja

U Tabeli 65 date su vrednosti pokazatelja prikladnosti predloženog integralnog modela moralne akcije na ispitanim poduzorcima.

Tabela 65. Pokazatelji uklapanja podataka u integralni model moralne akcije na ispitanim poduzorcima

Poduzorci	Model	χ^2 (df)	p	RMSEA	RMR	GFI	AGFI	NFI	NNFI	CFI
Krivično delo	Ne	24,420(15)	0,058	0,046	1,020	0,981	0,929	0,950	0,937	0,979
	Da	8,978(15)	0,879	0,000	2,680	0,989	0,961	0,937	1,185	1,000
Pol	Muški	20,835 (18)	0,288	0,033	1,806	0,988	0,956	0,937	0,969	0,990
	Ženski	22,931 (18)	0,193	0,033	1,267	0,982	0,933	0,949	0,962	0,988
Godine	do 30	29,971(18)	0,038	0,062	2,528	0,974	0,906	0,930	0,901	0,968
	31 do 40	18,506 (18)	0,423	0,015	1,565	0,993	0,973	0,962	0,996	0,999
	preko 40	11,474(18)	0,873	0,000	3,271	0,983	0,938	0,974	1,053	1,000
Obrazovanje	Srednja i viša škola	15,673 (18)	0,615	0,000	2,012	0,991	0,968	0,942	1,033	1,000
	Fakultet, mr ili dr	25,703 (18)	0,107	0,046	1,834	0,976	0,911	0,940	0,937	0,979
Partnerski status	Bez	10,041 (18)	0,931	0,000	1,268	0,992	0,969	0,964	1,107	1,000
	Sa	28,487 (18)	0,055	0,047	1,091	0,972	0,898	0,928	0,906	0,969

Iz vrednosti prikazanih parametara prikladnosti modela, može se videti da se predloženi model moralne akcije uklapa dobro na svim ispitanim poduzorcima. Ipak, na poduzorcima ispitanika koji nisu počinili krivično, onih koji imaju preko 40 godina, zatim onih koji su završili srednju ili višu školu, kao i onih bez partnera dolazi do prezasićenja modela.

U narednoj tabeli prikazani su procenti ukupne objašnjene varijanse kriterijumske varijable krivično delo na ispitanim poduzorcima.

Tabela 66. Procenat objašnjene varijanse varijable krivično delo na ispitivanim poduzorcima

Poduzorci	Pol		Godine			Obrazovanje		Part. status	
	Muški	Ženski	19 - 30	31 - 40	preko 40	Srednja i viša š	Fakultet ili dr	Bez	Sa
R ²	0,337	0,098	0,133	0,369	0,224	0,179	0,074	0,215	0,148
% varijanse	34%	10%	13%	37%	22%	18%	7%	21%	15%

Na osnovu prikazanih vrednosti u Tabeli 66 može se videti da postoje znatne razlike u mogućnosti predikcije krivičnog dela na osnovu predloženog modela moralne akcije u zavisnosti od poduzorka ispitanika na koji je primenjen. Predložena kombinacija varijabli, najveći doprinos predikciji daje na poduzorku ispitanika čiji su godine starosti između 31 i 40, zatim na

poduzorku ispitanika muškog pola, dok je njihov doprinos najmanji na poduzorku ispitanika koji su završili fakultet.

U cilju jasnijeg sagledavanja doprinosa pojedinih prediktora kriterijumskoj varijabli, u Tabeli 67, prikazani su njihovi standardizovani direktni efekti.

Tabela 67. Standardizovani direktni efekti prediktorskih varijabli na krivično delo na pojedinim poduzorcima i njihova značajnost

Poduzorci/ Varijable	Pol		Godine			Obrazovanje		Part. status	
	Muški	Ženski	19 - 30	31 - 40	preko 40	Sred. i viša š	Fax ili dr	Bez	Sa
Kdist_SpLok	0,353**	0,180*	0,301**	0,518**	0,066	0,248**	0,083	0,168*	0,304**
Sram	-0,020	-0,136*	-0,094	-0,186*	-0,194	-0,146*	-0,092	-0,051	-0,116
Nivo3	-0,278**	-0,066	-0,146	-0,122	-,0318*	-0,240**	0,036	-0,257**	-0,102
Stadijum4	-0,100	-0,170*	-0,057	-0,036	-0,208*	-0,105	0,023	-0,217**	-0,121
Stadijum3	0,531**	0,058	0,053	0,214*	0,099	0,141	0,035	0,403**	0,094
Nivo1	-0,047	0,283*	0,080	0,114	0,419**	0,245*	0,094	0,201	0,190
Cskor	0,155	0,234*	0,041	0,057	0,530**	0,173*	0,261*	0,155	0,168*

** efekat je značajan na nivou 0,01

* efekat je značajan na nivou 0,05

Ono što se može uočiti na osnovu prikazanih rezultata je da se, osim na poduzorcima ispitanika koji imaju preko 40 godina i onih koji imaju visoko obrazovanje, kao statistički značajan prediktor na svim ostalim poduzorcima dosledno pojavljuje faktorski skor sastavljen iz kognitivnih distorzija i lokusa kontrole. Pri tome, kod svih podgrupa, smer regresionih koeficijenata govori o većoj izraženosti ove varijable kod ispitanika koji su počinili krivično delo. Sposobnost moralnog rasuđivanja ne doprinosi predikciji krivičnog dela kod ispitanika muškog pola, zatim u kategorijama onih koji imaju između 19 i 40 godina, kao ni kod ispitanika koji nemaju partnera. Na svim ostalim poduzorcima veza C skor i krivičnog dela je pozitivna, tj. oni ispitanici koji su počinili krivično delo imaju izraženiju sposobnost moralnog rasuđivanja.

DISKUSIJA REZULTATA

Srž pretpostavljenog integrativnog modela čini model moralne akcije prihvaćen od strane Linda (Lind, 2008) koji svoju osnovu zapravo ima u Kolbergovoj ideji (Kohlberg, 1964) da moralno ponašanje mora biti zasnovano na moralnim idealima ili principima, ali i da određenje tog ponašanja kao moralno zrelog, zahteva da ono takođe mora biti vođeno razvijenim moralnim kompetencijama. Dakle, orijentacije sa pojedinih stadijuma, afektivni aspekt prema Lindu ili moralni stavovi, predstavljaju prediktore kognitivne komponente ili sposobnosti moralnog rasuđivanja, na osnovu koje se zatim može predvideti moralna akcija – u ovom slučaju ne/izvršenje krivičnog dela protiv imovine.

Ono što se moglo uočiti još na početku, na osnovu podataka dobijenih postupkom hijerarhijske regresione analize (Tabela 54), ali i na osnovu rezultata o povezanosti varijabli (Tabele 53. i 56), jeste da početna i originalna pretpostavka Lindove teorije (Lind, 1985a; 2008) o direktnom delovanju sposobnosti moralnog rasuđivanja na moralnu akciju nije potvrđena. Naime, sam po sebi C skor nije značajan prediktor sposobnosti moralnog rasuđivanja – on to postaje tek kada se u model uvedu i varijable afektivnog aspekta. Dakle, iako stavovi sa pojedinih stadijuma deluju u okviru sposobnosti moralnog rasuđivanja – bilo je neophodno uzeti u obzir, ne samo indirektno, već i njihovo direktno dejstvo na moralnu akciju. Bez početnih stavova, tj. bez nezavisnog dejstva orijentacija sa pojedinih stadijuma, C skor ostaje samo prazna forma. U suštini, pored Lindove ideje o nezavisnom merenju dva aspekta, pokazalo se da je neophodno pretpostaviti i njihovu nezavisnost prilikom razmatranja moralne akcije. To bi zapravo značilo da će osoba formirati stav koji pripada određenom stadijumu i da će to učiniti zavisno od specifične situacije (tzv. diferencijacija) manje ili više dosledno (C skor, tzv. integracija). Nadalje će ova osnovna orijentacija i sama po sebi imati efekta na konačan ishod. Time je i naše početno očekivanje da će, pored posrednog, pojedini stadijum ostvarivati i neposredne efekte na kriterijumsku varijablu, potvrđeno.

Na ovom mestu treba napomenuti da diskutabilnost C skora kao mere moralnog rasuđivanja, o čemu je bilo reči u prvom delu rada, zahteva i fleksibilnije sagledavanje rezultata dobijenih u postupku testiranja integralnog modela moralne akcije. Time se nikako ne osporava značaj sposobnosti moralnog rasuđivanja za moralno delovanje. Umesto toga, smatramo

primerenijim da doprinos, na ovaj način merenog konstrukta, treba uvek posmatrati u zavisnosti od odgovarajućeg i nezavisnog doprinosa pojedinačnih stadijuma moralnog rasuđivanja.

Preliminarnim testiranjem modela koji je uključivao sve prediktorske varijable pojedinačno, došli smo do veoma kompleksne slike rezultata koje je praktično bilo nemoguće sagledati i interpretirati. Stoga je odlučeno da se, u cilju jasnijeg sagledavanja prediktorskih odnosa i eventualne redukcije broja varijabli, pre konstrukcije samog modela sprovede set analiza.

Prva izmena nastala na osnovu pomenutih analiza tiče se redukcije varijabli iz domena afektivnog aspekta moralnog rasuđivanja. Na osnovu razmatranja različitih istraživača i teoretičara pomenutih u prvom delu rada (npr. Bergling, 1981; Broughton, 1978; Colby et al., 1983; Holstein, 1976; Kohlberg, 1969; Nisan & Kohlberg, 1982), zatim rezultata dobijenih proverom zahtevanih kriterijuma validnosti teorije o dva aspekta moralnosti (posebno onih o hijerarhijskoj preferenciji stadijuma, ali i onih koji su dobijeni ispitivanjem postojanja kvazi-simpleks strukture), kao i rezultata ANOVA-e sa ponovljenim merenjem na trenutnom uzorku, odlučili smo da je najbolje posmatrati afektivni aspekt kroz četiri izdvojene orijentacije – prvog, prekonvencionalnog nivoa, 3. i 4. stadijuma i trećeg, postkonvencionalnog nivoa. Ova modifikacija ni na koji način nije uticala na prediktivni značaj varijabli kognitivnog i afektivnog aspekta u modelu. U skladu sa Lindovim sagledavanjem fenomena diferencijacije i konstatacijom da će se u istim situacijama primenjivati različiti stadijumi, ali i da je moguća i obrnuta situacija (Lind, 1982a; 1985a), kao i na osnovu očekivanja vezanih za kriterijum kvazi-simpleks strukture (npr. Lind, 2003; 2005a), modelom su pretpostavljene i potvrđene međusobne veze varijabli afektivnog aspekta (sve interkorelacije su statistički značajne).

Još jedna modifikacija uvedena je na osnovu provere faktorske strukture svih subskala varijabli kognitivnog domena (4 subscale kognitivnih distorzija, 3 skale testa lokusa kontrole). Rezultati su ukazali na postojanje dva izdvojena faktora – jednog koji se sastoji iz skorova na subskalama kognitivnih distorzija i, uslovno rečeno, subskala spoljašnjeg lokusa kontrole (Moćni drugi, ali i Sreća) i drugog koji se odnosi na Unutrašnji lokus kontrole. I zaista, ukoliko se analizira sadržaj stavki subskala kognitivnih distorzija i lokusa kontrole sa spoljašnjom orijentacijom, može se uočiti da jedan konstrukt uglavnom podrazumeva učešće drugog i da zajedno deluju u istom smeru (npr. stavka testa kognitivnih distorzija *Ukoliko sam pogrešio/la nešto, to je zbog toga što sam upao/la u pogrešno društvo* i na primer stavka skale lokusa

kontrole *To da li ću doživeti saobraćajnu nezgodu ili neću uglavnom zavisi od drugog vozača*). Potvrdu i dodatno opravdanje za ovu promenu dolazi iz nalaza istraživanja Deterta i saradnika (Detert et al., 2008) u kome su autori primenili istu skalu lokusa kontrole, pri čemu su pronašli da su obe dimenzije eksternog lokusa (Sreća i Moćni drugi) pozitivno povezane sa mehanizmima moralnog isključivanja koje je opisao Bandura, tj kognitivnim distorzijama.

Svi stadijumi, tj. nivoi afektivnog aspekta, u skladu sa teorijskim opisom, ostvaruju značajne efekte na kriterijumsku varijablu krivično delo. U kognitivno razvojnoj teoriji svaki sledeći viši stadijum posmatran je kao adekvatniji od onog prethodnog u smislu pružanja preskriptivnijih, dubljih i univerzalnijih rešenja moralnih pitanja i opravdanja moralnih odluka. Na taj način kršenje zakona će biti prihvatljivije osobama koje rezonuju sa prvog nivoa na kome su osobe, uz prisutni egocentrizam u mišljenju, orijentisane na poštovanje autoriteta, izbegavanje kazne i hedonističke posledice akcije. Za osobe sa stadijuma 3 dobro je ono ponašanje koje se dopada drugima i koje drugi odobravaju, pri čemu ima dosta uklapanja u stereotipne predstave o tome šta većina opaža kao *prirodno* ili normalno ponašanje (npr. Kohlberg, 1966; 1969; 1973) – što u ovom slučaju može biti i sama kriminogena sredina u kojoj se nalaze ispitanici. Ovaj nalaz u saglasnosti je i sa onim koji je, na osnovu metaanalize rezultata 50 istraživanja o navedenim razlikama između maloletnih delinkvenata i nedelinkventnih ispitanika, u svom istraživanju dobio Stems sa saradnicima (Stams et al., 2006). Nasuprot tome, nalazi se rezultat da ispitanici koji u većoj meri prihvataju stavove sa stadijuma 4 i postkonvencionalnog nivoa, neće počinili krivično delo. Orijentacija sa stadijuma 4 podrazumeva opredeljivanje prema autoritetu, utvrđenim pravilima i, ono što je ovde najbitnije, ka očuvanju socijalnog reda, dok se na autonomnom ili principijelnom nivou osoba trudi da definiše moralne vrednosti i principe koji su validni i mogu se primeniti nezavisno od autoriteta grupa ili osoba koje ih poštuju, da deluje prema savesti i u cilju očuvanja ljudskih prava (npr. Blatt & Kohlberg, 1975; Kohlberg, 1966; 1969; 1973). U skladu sa tim dobijeni rezultati su ukazali na to da više skorove na prekonvencionalnom nivou i trećem stadijumu imaju ispitanici koji su počinili krivično delo.

Prediktivni doprinos sposobnosti moralnog rasuđivanja izvršenju krivičnog dela u modelu postoji i pozitivan je. Ovakav nalaz nije u skladu sa početnim očekivanjima, ali nije saglasan ni sa rezultatima istraživanja u kojima je pronađena negativna povezanost delinkventnog i agresivnog, ponašanja sa skorom zrelosti moralnog suđenja (Barriga, Morrison, Liao, & Gibbs, 2001; Barriga, Sullivan-Cosetti & Gibbs, 2009; Lardén et al., 2005), niti sa rezultatima

istraživanja u kojima je kao mera moralnog rasuđivanja korišćen C skor (Lind, 1994; Visu-Petra, Borlean, Chendran, & Buş, 2008) i u kojima su, iako male, ipak pronađene razlike u izraženosti ove sposobnosti između grupe prestupnika i onih koji to nisu. Ovakav, naizgled paradoksalan rezultat da ispitanici koji su počinili krivično delo imaju izraženiju sposobnost moralnog suđenja, dobija svoj smisao u kontekstu do sada opisanih rezultata. Na prvom mestu i s obzirom na to da sposobnost moralnog rasuđivanja nema moć samostalne predikcije kriterijumske varijable (iako je očigledno, sprovedena je i dodatna analiza kojom je potvrđeno da s obzirom na varijablu krivično delo, među ispitanicima nema razlike u ovoj sposobnosti ($t(391)=1,127$, $p=0.260$), može se reći da je smer dejstva ove varijable zapravo određen samim orijentacijama sa pojedinih stadijuma koje deluju nezavisno od C skora. Ukoliko orijentacije sa nižih stadijuma (Nivo 1 i Stadijum 3) daju značajan doprinos predikciji, oni to čine kod ispitanika koji su počinili krivično delo, dok su više moralne orijentacije izraženije kod ispitanika koji nisu počinili krivično delo. Dakle, ispitanici koji su izvršili krivično delo doslednije rasuđuju, ali oni to čine polazeći od stavova sa nižih stadijuma moralnog rasuđivanja i obrnuto.

Očekivanje da će kognitivne distorzije, u ovom slučaju, zajedno sa spoljašnjim lokusom kontrole ostvariti direktno negativno dejstvo na sposobnost moralnog rasuđivanja potvrđena je, ali samo na osnovu rezultata o povezanosti ovih varijabli. Ovakav nalaz je u skladu sa početnim očekivanjima i Gibsovom (Gibbs, 2003, prema van der Velden et al., 2010) pretpostavkom da kognitivne distorzije blokiraju moralno rasuđivanje, kao i Bandurininim (Bandura, 1991; 2002) shvatanjem jednog od mehanizama moralnog isključivanja – premeštanja odgovornosti koji se posmatra kao jedan od ometajućih faktora za sposobnost moralnog rasuđivanja. Rezultat je saglasan i sa rezultatima dva nezavisna istraživanja Barige i saradnika, (Barriga, Morrison, Liau, & Gibs, 2001; Barriga, Sullivan-Cosetti & Gibbs, 2009), ali i Lardena i saradnika (Lardén et al., 2005), gde se pokazalo se da je skor moralne zrelosti negativno povezan sa kognitivnim distorzijama u službi selfa. U skladu sa opisanim rezultatima jesu i nalazi Deterta i saradnika (Detert et al., 2008) da su, pored ostalih, obe dimenzije eksternog lokusa kontrole (Sreća i Moćni drugi) značajni prediktori neetičkog moralnog rasuđivanja i donošenja odluka.

Međutim, u kombinaciji prediktora u modelu, ovaj faktorski skor, suprotno očekivanjima, ne deluje kao inhibitor, već daje pozitivan doprinos sposobnosti moralnog rasuđivanja. Ponovo se moramo pozvati na ranije iznetu diskusiju o prirodi C skora i napomenu da u modelu ovaj skor doprinosi predikciji kriterijumske varijable kod grupe ispitanika koji su počinili krivično

delo. U skladu sa tim, i veće skorove na faktorskom skor, ukoliko se sagleda njen doprinos preko sposobnosti moralnog rasuđivanja, imaće ispitanici koji su počinili krivično delo.

Kognitivne distorzije i spoljašnji lokus kontrole pokazale su se kao značajan i istovremeno najznačajniji prediktor kriterijumske varijable krivično delo – veće skorove na ovoj varijabli imaju ispitanici koji su počinili neko od krivičnih dela protiv imovine. Ovakav rezultat u skladu je sa početnim pretpostavkama i većinom teorijskih razmatranja i istraživanja iz domena kognitivnih distorzija i lokusa kontrole. Ovde treba ponovo pomenuti razmatranja Siksa i Mace (Sykes & Matza, 1957) o delovanju kognitivnih distorzija, ali i Marune i Kopsa (Maruna & Copes, 2005) koji su pri tome i pokazali da ovi šabloni mišljenja igraju veoma značajnu ulogu u održavanju kriminalnog ponašanja. Rezultat je saglasan i sa Kolbergovim shvatanjem (u Candee & Kohlberg, 1984; Higgins et al., 1984) da je sud o ličnoj odgovornosti neophodan da bi se odluka o tome kako postupiti u određenoj situaciji, prevela u moralnu akciju. I Bandura (Bandura, 1991; 2002), u svojoj teoriji socijalnog učenja, delovanje mehanizma premeštanja odgovornosti smatra odgovornim za slabljenje ograničenja sopstvenih štetnih i ugrožavajućih ponašanja. Rezultat je saglasan i sa nalazima ostalih istraživanja u kojima je ispitivana veza kognitivnih distorzija i varijabli na ispitanicima iz populacija zatvorenika, delinkvenata i ispitanika sa problemima u ponašanju (Caprara et al., 2014; Crick & Dodge, 1994; Barriga & Gibbs, 1996; Barriga, et al., 2000; Barriga et al., 2008; Liau et al., 1998; Wallinius et al., 2011). Pored toga nalaz je u skladu i sa rezultatima istraživanja Šabrola i saradnika (Chabrol et al., 2011) koji su na nekliničkom uzorku, uzorku učenika srednje škole, pokazali da su, pored psihopatskih crta, kognitivne distorzije u službi selfa značajni prediktori antisocijalnog ponašanja. Vezu maladaptivnih oblika ponašanja i spoljašnjeg lokusa kontrole potvrdili su i nalazima svojih istraživanja Peflij (Pefley, 1987) i Levensonova (Levenson, 1981).

Direktni efekat unutrašnjeg lokusa kontrole nije potvrđen ni kada je u pitanju mogućnost predviđanja sposobnosti moralnog rasuđivanja, ni kada je u pitanju predikcija izvršenja krivičnog dela. Pokazalo se da ova varijabla svoje neznatne efekte ostvaruje na pomenute varijable preko neposrednog pozitivnog dejstva na moralne emocije. Ovako dobijen negativni rezultat mogao bi se delimično pripisati i niskoj pouzdanosti ove subskale na trenutnom uzorku koja je izmerena na osnovu Kronbahovog alfa koeficijenta.

Kao što se moglo videti iz rezultata interkorelacija varijabli prikazanih u Tabeli 5 – Empatija jeste samostalni statistički značajan prediktor – smer koeficijenta korelacije ukazuje na

veću izraženost empatijske sposobnosti ispitanika koji nisu počinili krivično delo. Ovakav rezultat jeste u skladu sa teorijskim pretpostavkama i rezultatima brojnih istraživanja koji su govore o tome da osećanje empatije, pored pozitivnog efekta na prosocijalno ponašanje, može delovati kao inhibitor agresije i drugih ponašanja koja mogu naškoditi drugima (Carlo et al., 1999; Coke, et al., 1978; Crockett, et al., 2010; Eisenberg et al., 1994; Hoffman, 1981; 1984; 2003; Knight et al., 1994; Lind, 2000; Miller, & Eisenberg, 1988; Pizarro, 2000; Tangney & Dearing 2002; Ugazio et al., 2014).

Međutim, u predloženoj kombinaciji prediktora – empatija gubi ovaj direktni prediktivni značaj. Značajne veze koje empatija ostvaruje u modelu u skladu su sa Hofmanovim viđenjem posrednog delovanja empatije. Prema Hofmanu (Hofman, 2003), predstave i slike žrtava koje se kod ispitanika javljaju (u ovom slučaju mogli bi da pretpostavimo da se to dešava prilikom čitanja dilema) aktiviraju empatijsku reakciju putem nekog od pomenutih mehanizama (mimikrija, klasično uslovljavanje, direktna asocijacija, posredovana asocijacija i preuzimanje uloga). Pretpostavka je da bi, u trenutnom istraživanju, poslednja tri od ovih mehanizama mogla ostvariti ovu aktivacionu ulogu. Ukoliko treća osoba govori o nekoj temi ili problemu ili osoba čita o tome, posmatrači mogu empatisati zahvaljujući mehanizmima verbalno posredovane asocijacije ili preuzimanja uloga. Ali ukoliko su ljudi i sami iskusili slične situacije, što bi u ovom slučaju posebno moglo da važi za dilemu Radnici, smatramo da se može uključiti i empatija izazvana direktnom asocijacijom. Ova empatijska reakcija bi zatim, sa svoje strane aktivirala moralne principe osobe, koji bi ovde odgovarali afektivnom aspektu Lindovog modela, odnosno stavovima i vrednostima osobe. Pri tome treba imati u vidu da sposobnost doživljavanja empatije nije kod svih osoba isto razvijena, pa bi manje ili više izražena empatijska reakcija bila ta koja bi ovim stavovima (koji su određeni stadijumima tj. nivoima) pružila emotivni naboj, čime bi njeno dejstvo na donošenje moralnog suda, ali i same moralne akcije, bilo indirektno. U ovom slučaju empatija svoj indirektan doprinos ostvaruje preko pozitivne veze sa Stadijumom 3, koji u svojoj osnovi zapravo i ima orijentaciju na ponašanje koje se dopada ili pomaže drugima, ali i putem iste takve veze sa postkonvencionalnim nivoom koji se zasniva na uvažavanju uzajamnih dogovora i univerzalnih etičkih principa.

Početno očekivanje da je osećanje krivice značajni prediktor kriterijumske varijable krivično delo potvrđeno je delimično. Naime, ukoliko se pogledaju rezultati dobijeni proverom povezanosti ovih varijabli, može se videti da je ovo osećanje izraženije kod ispitanika koja nisu

počinili krivično delo. Ovakav rezultat u skladu je i sa rezultatima opisanih empirijskih istraživanja koji su jasno ukazali na to da je sklonost ka doživljavanju osećanja krivice negativno povezana sa antisocijalnim i rizičnim ponašanjem (Amodio et al. 2007; Baumeister et al. 1994; 1995; Dearing et al. 2005; Ferguson et al., 1999; Freedman et al., 1967; Miller, 2010; Tangney, Mashek, & Stuewig, 2007; Tangney, Miller, Flicker, & Barlow, 1996; Stuewig & McCloskey, 2005). Hofman (Hofman, 2003) takođe, govori o anticipatornoj krivici koja ima inhibitornu ulogu u smislu da, umesto da osoba oseti krivicu nakon što nekoga povredi, ona će osetiti krivicu na samu pomisao da povredi drugu osobu.

Međutim, u kombinaciji prediktora u modelu, osećanja krivice gubi značaj neposrednog prediktora, a svoj efekat ostvaruje posredno i to preko zanemarljivog efekta na sposobnost moralnog rasuđivanja, ali i putem pozitivnog doprinosa orijentaciji sa stadijuma 4. (koja je izraženija kod ispitanika koji nisu počinili krivično delo). Dakle, posredno i u skladu sa predviđanjima, osećanje krivice deluje kao inhibitor prestupničkog ponašanja.

Iako je neznatan, pozitivan doprinos osećanja krivice sposobnosti moralnog rasuđivanja, zahteva dodatno razjašnjenje. Sam smer ove veze suprotan je jednoj od osnovnih postavki modela koja govori o smeru dejstva kognitivnih i afektivnih varijabli. Ipak, i ovom prilikom potrebno je da se ponovo vratimo na prirodu C skora i razmotrimo njegova kognitivna svojstva. Jedan od Lindovih argumenata za nemogućnost simuliranja rezultata na testu jeste upravo taj da ispitanici ne znaju da je doslednost u odgovaranju upravo ono što donosi visoke skorove prilikom računanja sposobnosti moralnog rasuđivanja (Lind 1999a; 2008). Dakle, malo je verovatno, da će bilo koji ispitanik prilikom rešavanja testa imati tu orijentaciju i voditi računa o tome koliko dosledno prihvata odnosno odbacuje argumente sa pojedinih stadijuma. Umesto toga, verovatnije je da će ispitanici davati odgovore u skladu sa sopstvenim ostalim kognitivnim i afektivnim tendencijama isprovociranim opisom konkretne situacije u moralnoj dilemi. Jedna od tih tendencija jeste i ona da se osećanje krivice doživi u manjem ili većem stepenu, ali i da se značenje situacije proceni u skladu sa postojećim kognitivnim distorzijama ili tendencijom da se uzroci dešavanja izmeštaju van sopstvene ličnosti.

Osećanje srama, nasuprot osećanju krivice, status prediktora krivičnog dela dobija tek u međuinterakciji prediktora u modelu. Ipak, suprotno početnoj pretpostavci, ovo osećanje je izraženije kod ispitanika iz grupe onih koji nisu počinili krivično delo. Dakle, umesto očekivanog osećanja krivice, mesto direktnog inhibitora u modelu zauzima osećanje srama. Ovakav rezultat

nije u skladu sa početnom pretpostavkom i rezultatima mnogih istraživanja o suprotnom motivacionom dejstvu ovih emocija (Bennett, et al. 2005; Dearing et al., 2005; Eisenberg, 2000; Ferguson et al., 1991; Ferguson & Stegge, 1995; Ferguson et al., 1999; Harper & Arias 2004; Keltner & Buswell, 1996; Lindzay-Hartz et al., 1995; Tangney, 1995; Tangney & Dearing, 2002; Tangney, Miller, Flicker, & Barlow, 1996; 2007; Tangney et al., 1992; Tracy & Robins, 2004; 2006; Paulhus et al. 2004; Stuewig & McCloskey, 2005). Ovaj nalaz u skladu je sa tumačenjima Luisove (Luis, 1971, prema Tangney, 1995) i rezultatima istraživanja (Tangney, 1995; Tangney, Stuewig, & Mashek, 2007) u kojima je pronađeno da doživljaj srama može motivisati i ponašanje izbegavanja.

Iako nije u skladu sa početnim očekivanjem, sam doprinos unutrašnjeg lokusa kontrole predikciji moralnih emocija u skladu je sa jednim od polazišta za konstrukciju trenutnog modela. Rezultati su pokazali da je odnos svih kognitivnih i afektivnih varijabli u modelu zasnovan na pretpostavkama teoretičara i istraživača (Bandura, 1991; 2002; Barriga, Gibbs, Potter, & Liao, 2001; Barriga, et al., 2000; Barriga, Morrison, Liao, & Gibbs, 2001; Gotlib & Abramson; Lazarus, 1984; Scherer, 1999; Van Reekum & Scherer, 1997) koji smatraju da se pojedine emocije javljaju u skladu sa karakterističnim načinom opažanja pojedinih situacija. Posedovanje unutrašnjeg lokusa kontrole doprineće većoj izraženosti svih moralnih emocija, dok će prisustvo kognitivnih distorzija i spoljašnjeg lokusa kontrole imati negativan efekat na izraženost osećanja krivice i empatije, ali i pozitivan na osećanje srama.

Zanimljiv rezultat, iako nije bio u istraživačkom fokusu, tiče se doprinosa varijabli kognitivnog i afektivnog domena odgovarajućim komponentama stadijuma sa pojedinih stadijuma. Naime, očekivano suprotno dejstvo moralnih emocija empatije, krivice i srama potvrđeno je i može se uočiti tek ukoliko se sagledaju međusobne interakcije varijabli u modelu, posebno rezultati o pomenutom različitom efektu koji na njih vrše kognitivne distorzije i lokus kontrole, kao i rezultati o njihovim indirektnim efektima na kriterijumsku varijablu (putem doprinosa afektivnim komponentama stavova sa pojedinih stadijuma).

Već na početku, rezultat o različitom efektu faktorskog skora Kognitivne distorzije-spoljašnji lokus kontrole na pojedine moralne emocije, ali i pozitivan doprinos koji ostvaruje Unutrašnji lokus kontrole, ide u prilog očekivanjima. Pored toga ovaj faktorski skor daje svoj direktan i pozitivan doprinos stavovima sa svih orijentacija moralnog rasuđivanja, osim onima sa postkonvencionalnog nivoa. Bariga sa Gibsom (Barriga & Gibbs, 1996), kao i sa saradnicima

(Barriga, Gibbs, Potter, & Liao, 2001) upravo i govori o kognitivnim distorzijama kao o stavovima, mislima i verovanjima, koji svoju osnovu imaju u egocentričnoj pristrasnosti koja zauzima posebno mesto u Kolbergovim manje zrelim moralnim stadijumima.

Kada su u pitanju posredni efekti moralnih emocija, osećanje srama utiče na predikciju kriterijumske varijable preko svog direktnog efekta na izraženije prihvatanje stavova sa Nivoa 1, dok osećanje krivice utiče na preuzimanje perspektive sa četvrtog stadijuma. Osećanje krivice, zajedno sa empatijom, ostvaruje pozitivan efekat na rasuđivanje sa trećeg nivoa, dok empatija pored toga ima efekta i na rasuđivanje sa stadijuma 3.

Dakle, da rezimiramo. Značajan pozitivan efekat na zauzimanje stavova sa prvog nivoa moralnog rasuđivanja – nivoa na kome dominira egocentrično rasuđivanje i koji je izraženiji kod ispitanika koji su počinili krivično delo, imaju kognitivne distorzije sa spoljašnjim lokusom i osećanje srama. Međutim, na trećem stadijumu koji je takođe izraženiji kod ovih ispitanika, pozitivne doprinose predikciji, pored kognitivnih distorzija sa spoljašnjim lokusom, daje osećanje empatije. Dakle, osećanje empatije i osećanje srama – suprotno rezultatima pomenutih istraživanja, mogu delovati u istom smeru. Odnosno, ukoliko empatija, uz prisustvo kognitivnih distorzija i spoljašnjeg lokusa kontrole, doprinosi predviđanju stavova čija je osnovna orijentacija ispunjavanje očekivanja bliskih osoba – ishod može biti negativan. Rezultat o negativnom efektu empatije, posebno ukoliko je pristrasna li se, umesto u odnosu na žrtvu, javi u odnosu na počinicu, potvrđen je i nalazima istraživanja (Batson, Turk, Shaw, & Klein, 1995; Happ, Melzer, & Steffgen, 2013; Singer et al., 2006; Smith & Frieze, 2003). Četvrti stadijum negativno doprinosi predikciji krivičnog dela, tj. izraženiji je kod onih koji nisu počinoci krivičnog dela. Ovde se kao značajni pozitivni prediktori javljaju kognitivne distorzije sa spoljašnjim lokusom, ali sada uz ponovo pozitivan doprinos osećanja krivice. I ovde ponovo vidimo suprotno motivaciono dejstvo emocija srama i krivice. Ukoliko je empatija povezana sa stadijumima u čijoj je osnovi poštovanje principa i uvažavanje osoba, ona zaista deluje inhibitorno na prestupničko postupanje. Na ovaj nivo koji je negativno povezan sa krivičnim delom, pozitivno deluje i osećanje krivice – koje dakle posredno inhibira negativno ponašanje. Možemo rezimirati i reći da ukoliko se veze ovih emocija sa krivičnim delom posmatraju izolovano, obe emocije deluju u istom smeru i u cilju sprečavanja da se izvrši krivično delo. Svoje različito motivaciono dejstvo ove emocije ostvaruju tek ukoliko se sagleda i njihov doprinos afektivnoj komponenti pojedinih stadijuma.

I na kraju, i u skladu sa Bandurinom opaskom (Bandura, 1991) zaključujemo da se stavovi sa bilo kog stadijuma, tj nivoa, mogu koristiti u cilju opravdavanja ili odbacivanja bilo kog postupka, pri čemu dodajemo – i u zavisnosti od sadržaja afektivnih i kognitivnih komponenti ovih orijentacija.

Rezultati dobijeni proverom stabilnosti veza prediktorskih varijabli ukazali su na to da na svakom od ispitanih poduzoraka, sa nešto boljim ili lošijim parametrima, predloženi model fituje. Ipak, procenat objašnjene varijanse za varijablu krivično delo dosta se razlikuje na pojedinim poduzorcima. Ova razlika nam govori o tome da rezultati ipak nisu stabilni i da se razlike, pre svega u polu, zatim godinama i obrazovanju, ali i partnerskom statusu ispitanika moraju uzeti u obzir ukoliko želimo da saznamo nešto više o mogućnosti predviđanja protivzakonitih postupaka u ovom slučaju o izvršenju krivičnog dela protiv imovine.

Prilikom razmatranja dobijenih rezultata ne smemo zaboraviti ni procentualnu izraženost ispitanika koji su počinili krivično delo na pojedinim poduzorcima, odnosno stepen varijabilnosti ove varijable na poduzorcima koja u znatnoj meri može da utiče na rezultate. Kod ispitanica je daleko veći procenat onih koje nisu počinile krivično delo u odnosu na isti procenat kod muškaraca. Takođe, najveći procenat ispitanika koji su počinili krivično delo ima između 31 i 40 godina, što jeste kategorija ispitanika u kojoj od ukupnog varijabiliteta u pogledu ne/izvršenja krivičnog dela, čak 37% možemo objasniti na osnovu toga što se ispitanici razlikuju u pogledu ispitanih osobina. U skladu sa tim, predložena kombinacija varijabli najmanji doprinos predikciji kriterijumske varijable ostvaruje na uzorku ispitanika sa najvišim stepenom obrazovanja među kojima je neznatan procenat onih koji su počinili krivično delo.

Ono što se moglo uočiti iz rezultata o direktnim efektima varijabli na ishod jeste izdvajanje kognitivnih distorzija sa lokusom kontrole kao varijable koja daje veoma značajan doprinos predikciji na skoro svim poduzorcima. Pored toga, ova varijabla je i jedini značajan direktan prediktor ishoda na poduzorku ispitanika koji imaju između 19 i 30 godina.

Takođe, moglo se videti da sposobnost moralnog rasuđivanja ne doprinosi predikciji krivičnog dela kod ispitanika muškog pola, zatim kod onih koji imaju između 19 i 40 godina, kao ni kod ispitanika koji nemaju partnera. Na svim ostalim poduzorcima veza C skora i krivičnog dela ukazuje na to da oni ispitanici koji su počinili krivično delo imaju izraženiju sposobnost moralnog rasuđivanja. Kao i prilikom razmatranja rezultata na celom uzorku i ovde objašnjenje moramo potražiti u vezi dominantne orijentacije sa koje ispitanici dosledno rasuđuju

– niži stadijumi (Nivo 1 i stadijum 3) izraženiji su kod ispitanika koji su počinili krivično delo, dok su više moralne orijentacije izraženije kod ispitanika koji nisu počinili krivično delo.

Pojedinačni rezultati koji su se izdvojili odnose se, pre svega, na visoki pozitivan prediktorski efekat stadijuma 3 kod ispitanika muškog pola. To bi značilo da, iz kategorije ovih ispitanika, oni koji su počinili krivično delo dominantno rasuđuju sa stadijuma na kome se naglašava konformizam sa stavovima bliskih osoba i ispunjavanje njihovih očekivanja. Pri tome, za ove ispitanike doslednost u primeni ovih stavova prilikom donošenja moralnog suda (C skor) nema efekta na sam postupak i izvršenje krivičnog dela. Ova doslednost, sa druge strane, daje veliki doprinos predikciji krivičnog dela kod grupe ispitanika koji imaju preko 40 godina. Pri tome će, oni koji nisu počinili krivično delo, doslednije rezonovati sa 1. Nivoa, a oni koji jesu, činiće to zauzimanjem stavova sa 4. stadijuma i postkonvencionalnog nivoa. Sličnu interakciju sposobnosti moralnog rasuđivanja i 1. nivoa i njihov efekat na kriterijumsku varijablu možemo videti i kod grupe ispitanica, osim što ovde, umesto stavova sa postkonvencionalnog nivoa, ovu inhibitornu ulogu preuzima osećanje srama. Istu funkciju osećanje srama ima i kod ispitanika koji imaju između 31 i 40 godina. Međutim, najveći i veoma snažan efekat na predviđanje kriterijumske varijable kod ove grupe ispitanika imaju kognitivne distorzije sa lokusom kontrole koje su, zajedno sa značajnim direktnim doprinosom stavova sa stadijuma 3, izraženije kod ispitanika koji su počinili krivično delo. Počinioci krivičnog dela sa srednjom i višom školom doslednije rasuđuju sa prekonvencionalnog nivoa. Kod ove grupe ispitanika, oni koji nisu počinili krivično delo, uz izraženije osećanje srama, doslednije rasuđuju sa postkonvencionalnog nivoa. Kod ispitanika koji imaju partnere značajan pozitivan doprinos predikciji ishoda daje stadijum 3, a u skladu sa dosadašnjim rezultatima – predikciji negativno doprinose stadijum 4 i nivo 3. Pozitivan doprinos predviđanju prestupničkog ponašanja, pored kognitivnih distorzija i spoljašnjeg lokusa kontrole, daje i sposobnost moralnog rasuđivanja.

ZAKLJUČAK

Na kraju treba istaći da je Lindov pristup oblasti moralnog razvoja nesumnjivo inovativan i predstavlja značajan doprinos kako teorijskom shvatanju, tako i metodološkom, odnosno istraživačkom pristupu u ovoj oblasti. Imajući u vidu da se nalazi u trenutnom istraživanju poklapaju i sa nalazima mnogih istraživanja koji su dobijeni u različitim kulturama i na različitim jezicima, a pre svega to što ispunjavaju zahteve predviđene kriterijumima, oni se mogu uzeti i kao argumenti u prilog validnosti srpske verzije *MJT*-a.

Ono što se, na osnovu provere prvog cilja ovog rada, može izvući kao opšti zaključak jeste da svakako postoji određeni redosled preferencija i da se ispitanici u najvećoj meri opredeljuju za rešavanje dilema s tačke gledišta poštovanja društvenog reda i zakona i moralnih principa. Međutim, samim tim što različite situacije zahtevaju sagledavanje iz različitih perspektiva i uzimanje u obzir različitih pravila, zahtevani redosled preferencija ne može se smatrati važećim za svaku situaciju. U skladu sa tim je i nalaz i uočena pravilnost o većoj diferencijaciji rezultata dobijenih proverom svih kriterijuma na apstraktnijem sadržaju dileme Doktor, koja upućuje na to da je u budućim istraživanjima adekvatnije koristiti samo ovu dilemu. Provera zahtevanih kriterijuma validnosti Lindove teorije, ali i razmatranja drugih istraživača i teoretičara koji su se bavili ovom oblašću, ukazala su na to da je primerenije afektivni aspekt posmatrati kao sastavljen iz 4 komponente – prvog nivoa, 3. i 4. stadijuma i trećeg, postkonvencionalnog nivoa.

Dosadašnja istraživanja upućivala su na to da je, u cilju potpunijeg i dubljeg razumevanja moralnog postupanja ljudi, potrebno proveriti doprinos nekih relevantnih kognitivnih i nekognitivnih varijabli, pre svega moralnih emocija, kognitivnih distorzija i lokusa kontrole. Rezultati su ukazali na to da, ukoliko prilikom razmatranja moralne akcije, ne uvažimo efekat stadijuma moralnog rasuđivanja, tj. moralnih stavova osobe o određenom pitanju, sama po sebi sposobnost moralnog rasuđivanja izražena C skorom, nam ništa ne može reći o budućoj akciji. U rezultatima koji su dobijeni, kako na celom uzorku, tako i na ispitivanim poduzorcima, kao značajna varijabla koja omogućava najdoslednije predviđanje krivičnog dela, izdvojio se faktorski skor sastavljen od Kognitivnih distorzija centriranih na self i Lokusa kontrole sa spoljašnjom orijentacijom. Ove pristrasnosti u proceni mogu biti kriminogene utoliko što doprinose očuvanju selfa i sprečavanju javljanja negativnog koncepta o sebi, čime dezinhbiraju agresiju ili druge oblike antisocijalnog ponašanja. Pored toga, nalazi su ukazali i na različito

motivaciono dejstvo moralnih emocija. Pokazalo se da osećanje srama i empatija, u zavisnosti od svojih interakcija sa ostalim varijablama u modelu, mogu imati pozitivan ili negativan efekat na ponašanje, odnosno izvršenje krivičnog dela, dok osećanje krivice uvek deluje inhibitory i u cilju sprečavanja protivzakonitog postupanja. S obzirom na to da su pojedine varijable u modelu na ispitivanim poduzorcima ostale bez svog značajnog doprinosa predikciji, buduća istraživanja trebalo bi usmeriti na zadobijanje jasnijeg uvida u međusobne interakcije varijabli u modelu posebno u odnosu na najbitnije sociodemografske razlike.

LITERATURA

- Aghbal, A. (2004). Validation of the Arabic version of the Moral Judgment Test (MJT). Preuzeto 9. 12. 2014. sa: <http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/mut/validation/MJT-Marocco-2004.pdf>
- Amodio, D. M., Devine, P. G., & Harmon-Jones, E. (2007). A Dynamic Model of Guilt: Implications for Motivation and Self-Regulation in the Context of Prejudice. *Psychological Science*, 18(6), 524-30.
- Andrews, B., Brewin, C. R., Rose, S., & Kirk, M. (2000). Predicting PTSD Symptoms in Victims of Violent Crime: The Role of Shame, Anger, and Childhood Abuse. *Journal of Abnormal Psychology*, 109(1), 69-73.
- Aridag, N. C., & Yuksel, A. (2010). Analysis of the Relationship between Moral Judgment Competences and Empathic Skills of University Students. *Educational Sciences: Theory and Practice*, 10(2), 707-24.
- Autry, L. B., & Langenbach, M. (1985). Locus of Control and Self-Responsibility for Behavior. *The Journal of Educational Research*, 79(2), 76-84.
- Avetisyan, M. (2006). Validation of the Armenian Version of the Moral Judgment Test. Preuzeto 23. 1. 2015. sa: <http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/mut/validation/MJT-Armenian-2006.pdf>
- Bachrach, R., Huesmann, L. R., & Peterson, R. A. (1977). The Relation between Locus of Control and the Development of Moral Judgment. *Child Development*, 48(4), 1340-52.
- Bandura, A. (1991). Social cognitive theory of moral thought and action. In W. M. Kurtines & J. L. Gewirtz (Eds), *Handbook of Moral Behavior and Development* (Vol. 1. Theory, str. 45-103). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Bandura, A. (2002). Selective Moral Disengagement in the Exercise of Moral Agency. *Journal of moral education*, 31(2), 101-19.
- Barrett, K. C. (1995). A Functionalist Approach to Shame and Guilt. In J. P. E. Tangney & K. W. Fischer (Eds.) *Self-conscious Emotions: The Psychology of Shame, Guilt, Embarrassment, and Pride* (str. 25-63). New York: Guilford Press.

- Barriga, A. Q., & Gibbs, J. C. (1996). Measuring Cognitive Distortion in Antisocial Youth: Development and Preliminary Validation of the “How I Think” Questionnaire. *Aggressive Behavior, 22*(5), 333-43.
- Barriga, A. Q., Gibbs, J. C., Potter, G. B., & Liao, A. K. (2001). *How I Think (HIT) Questionnaire Manual*. Champaign, IL: Research Press.
- Barriga, A. Q., Hawkins, M. A., & Camelia, C. R. T. (2008). Specificity of cognitive distortions to antisocial behaviours. *Criminal Behaviour and Mental Health, 18*(2), 104-16.
- Barriga, A. Q., Landau, J. R., Stinson, B. L., Liao, A. K., & Gibbs, J. C. (2000). Cognitive Distortion and Problem Behaviors in Adolescents. *Criminal Justice and Behavior, 27*(1), 36-56.
- Barriga, A. Q., Morrison, E. M., Liao, A. K., & Gibbs, J. C. (2001). Moral cognition: Explaining the Gender Difference in Antisocial Behavior. *Merrill-Palmer Quarterly, 47*(4), 532-62.
- Barriga, A. Q., Sullivan-Cosetti, M., & Gibbs, J. C. (2009). Moral cognitive correlates of empathy in juvenile delinquents. *Criminal Behaviour and Mental Health, 19*(4), 253-64.
- Bar-Yam, M., Kohlberg, L., & Naame, A. (1980). Moral Reasoning of Students in Different Cultural, Social, and Educational Settings. *American Journal of Education, 88*(3), 345-62.
- Bataglia, P. U. R. (2010). A Validação do Teste de Juízo Moral (MJT) para Diferentes Culturas: o Caso Brasileiro. *Psicologia: Reflexão e Crítica, 23*(1), 83-91.
- Bataglia, P., Schillinger-Agati, M. M, Lind, G., & Quevedo, T. L. (2003). *Testing the segmentation hypothesis with an Extended Version of the MJT*. Poster presented at the meeting of the Association for Moral Education, Krakow, July 19, 2003. Preuzeto 27. 9. 2014. sa: http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/pdf/Bataglia-Lind-2003_mjt-extended.pdf
- Batson, C. D., Turk, C. L., Shaw, L. L., & Klein, T. R. (1995). Information function of empathic emotion: Learning that we value the other's welfare. *Journal of Personality and Social Psychology, 68*(2), 300-13.
- Batson, C. D., Sager, K., Garst, E., Kang, M., Rubchinsky, K., & Dawson, K. (1997). Is empathy-induced helping due to self–other merging? *Journal of Personality and Social Psychology, 73*(3), 495-509.
- Baumeister, R. F., Stillwell, A. M., Heatherton, T. F. (1994). Guilt: an interpersonal approach. *Psychological bulletin, 115*(2), 243–67.

- Baumeister, R. F., Stillwell, A. M., Heatherton, T. F. (1995). Interpersonal aspects of guilt: evidence from narrative studies. In J. P. E. Tangney & K. W. Fischer (Eds.) *Self-conscious Emotions: The Psychology of Shame, Guilt, Embarrassment, and Pride* (str. 255–73). New York: Guilford Press.
- Beck, A. T. (1963). Thinking and Depression: I. Idiosyncratic Content and Cognitive Distortions. *Archives of General Psychiatry*, 9(4), 324-33.
- Bennett, D. S., Sullivan, M. W., & Lewis, M. (2005). Young Children's Adjustment as a Function of Maltreatment, Shame, and Anger. *Child Maltreatment*, 10(4), 311-23.
- Berg, A., Buys, M., Shaap, P., & Olckers, C. (2004). The Comparability of the Construct Validity of Schepers' Locus of Control Inventory for First and Second Language Respondents. *Journal of Industrial Psychology*, 30(3), 87-96.
- Bergling, K. (1981). *Moral development: the Validity of Kohlberg's Theory*. Stockholm, Sweden: Almqvist & Wiksell International.
- Bergman, R. (2002). Why be moral? A Conceptual Model from Developmental Psychology. *Human Development*, 45(2), 104-24.
- Blair, R. J. R. (1995). A Cognitive Developmental Approach to Morality: Investigating the Psychopath. *Cognition*, 57(1), 1-29.
- Blair, R. J. R., Jones, L., Clark, F., & Smith, M. (1997). The psychopathic individual: A lack of responsiveness to distress cues? *Psychophysiology* 34, 192-98.
- Blasi, A. (1980). Bridging Moral Cognition and Moral Action: A Critical Review of the Literature. *Psychological bulletin*, 88(1), 1-45.
- Blasi, A. (1983). Moral Cognition and Moral Action: A Theoretical Perspective. *Developmental Review* 3(2), 178-210.
- Blatt, M. M., & Kohlberg, L. (1975). The Effects of Classroom Moral Discussion upon Children's Level of Moral Judgment. *Journal of Moral Education*, 4(2), 129-61.
- Bloomberg, M. (1974). On the relationship between internal-external control and morality. *Psychological Reports*, 35(3), 1077-78.
- Boduszek, D., & Hyland, P. (2012). Psycho-Sociological Review of Criminal Thinking Style. *Journal of Humanistics and Social Sciences*, 1(1), 28-36.
- Breen, L. J., & Prociuk, T. J. (1976). Internal-external locus of control and guilt. *Journal of Clinical Psychology*, 32(2), 301-02.

- Broughton, J. M. (1978). Criticism and the developmental approach to morality. *SAS Catalog of Selected Documents in Psychology*, 8(4) 82, Ms. 176.
- Candee, D., & Kohlberg, L. (1984). The Relationship of Moral Judgment to Moral Action. In W. M. Kurtines & J. L. Gewirtz (Eds.), *Morality, Moral behavior, and Moral Development* (str. 52-731). New York: John Wiley & Sons.
- Caprara, G. V., Tisak, M. S., Alessandri, G., Fontaine, R. G., Fida, R., & Paciello, M. (2014). The Contribution of Moral Disengagement in Mediating Individual Tendencies toward Aggression and Violence. *Developmental psychology*, 50(1), 71-85.
- Carlo, G., Allen, J. B., & Buhman, D. C. (1999). Facilitating and Disinhibiting Prosocial Behaviors: The Nonlinear Interaction of Trait Perspective Taking and Trait Personal Distress on Volunteering. *Basic and Applied Social Psychology*, 21(3), 189-97.
- Caruso, D. R., & Mayer, J. D. (1998). A Measure of Emotional Empathy for Adolescents and Adults. *Unpublished manuscript*. Preuzeto 15. 11. 2013. sa [http:// www.unh.edu/personalitylab/ Assets/measures-MultEmpathy/Empathy%20Article%202000.pdf](http://www.unh.edu/personalitylab/Assets/measures-MultEmpathy/Empathy%20Article%202000.pdf)
- Chabrol, H., van Leeuwen, N., Rodgers, R. F., & Gibbs, J. C. (2011). Relations between self-serving cognitive distortions, psychopathic traits, and antisocial behavior in a non-clinical sample of adolescents. *Personality and Individual Differences*, 51(8), 887-92.
- Coke, J. S., Batson, C. D., & McDavis, K. (1978). Empathic Mediation of Helping: A Two-Stage Model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 36(7), 752-66.
- Colby, A., Kohlberg, L., Gibbs, J., Lieberman, M., Fischer, K., & Saltzstein, H. D. (1983). A Longitudinal Study of Moral Judgment. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 48(1/2), 1-124.
- Colby, A., & Kohlberg, L. (1984). Invariant Sequence and Internal Consistency in Moral Judgment Stages. In W. M. Kurtines & J. L. Gewirtz (Eds.), *Morality, Moral behavior, and Moral Development* (str. 41-51). New York: John Wiley & Sons.
- Colby, A., Kohlberg, L., Abrahami, A., Gibbs, J., Higgins, A., Kauffman, K., Lieberman, M., Nisan, M., Reimer, J., Schrader, D., Snarey, J., & Tappan, M. (1987). *The Measurement of Moral Judgment: Theoretical Foundations and Research Validation* (Vol. 1). Cambridge University Press.
- Colesante, R. J., College, S., Biggs, D. A. (2002). A test of the dual aspect theory of moral judgment competence. *Unpublished manuscript*. Preuzeto 28. 10. 2014. sa:

http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/material/artikel/MJT/Colesante-2002_MJT_dual-aspect-theory.pdf

Comunian, A. L. (2002). Validation of the Italian Version of the Moral Judgment Test (MJT).

Preuzeto 18.7.2014. sa: <http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/mut/validation/MJT-Italian-validation-graphs.pdf>.

Crain, W. C. (1985). *Theories of Development*. Prentice-Hall. str. 118-36. Preuzeto 4.9.2013.sa:

http://www.esociales.fcs.ucr.ac.cr/biblioteca/boletin_esoc/alfabet/KXYZ/Kolberg%20desarrollo.pdf

Crick, N. R., & Dodge, K. A. (1994). A Review and Reformulation of Social Information-Processing Mechanisms in Children's Social Adjustment. *Psychological bulletin*, 115(1), 74.

Crockett, M. J., Clark, L., Hauser, M. D., & Robbins, T. W. (2010). Serotonin selectively influences moral judgment and behavior through effects on harm aversion. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 107(40), 17433-38.

Dearing, R. L., Stuewig, J., Tangney, J. P. (2005). On the importance of distinguishing shame from guilt: Relations to problematic alcohol and drug use. *Addictive Behaviors*, 30(7), 1392-404.

Detert, J. R., Treviño, L. K., & Sweitzer, V. L. (2008). Moral Disengagement in Ethical Decision Making: a Study of Antecedents and Outcomes. *Journal of Applied Psychology*, 93(2), 374-91.

Diftci, N. (2000). Validation of the Turkish Version of the Moral Judgment Test (MJT). Preuzeto 27. 9. 2014. sa: <http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/mut/validation/MJT-tuerkish-Nermin-2000.pdf>

Dodge, K. A. (1993). Social-cognitive mechanisms in the development of conduct disorder and depression. *Annual Review of Psychology*, 44(1), 559-84.

Dodge, K. A., Bates, J. E., & Pettit, G. S. (1990). Mechanisms in the Cycle of Violence. *Science*, 250(4988), 1678-83.

Duriez, B., & Demarez, P. (2000). Voorstelling en validering van de Morele Oordeel Test (MOT), de Nederlandstalige versie van de Moral Judgment Test (MJT). Preuzeto 4. 11. 2014. sa: <http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/mut/validation/MJT-flemish-1997-duriez-validation.pdf>

- Edwards, C. P. (1975). Societal Complexity and Moral Development: A Kenyan Study. *Ethos*, 3(4), 505-27.
- Eisenberg, N. (2000). Emotion, Regulation, and Moral Development. *Annual Review of Psychology*, 51(1), 665-97.
- Eisenberg, N., Carlo, G., Murphy, B., & Court, P. (1995). Prosocial Development in Late Adolescence: A Longitudinal Study. *Child Development*, 66(4), 1179-97.
- Eisenberg, N., Fabes, R. A., Murphy, B., Karbon, M., Maszk, P., Smith, M., ... & Suh, K. (1994). The Relations of Emotionality and Regulation to Dispositional and Situational Empathy-Related Responding. *Journal of Personality and Social Psychology*, 66(4), 776-97.
- Eisenberg, N., Miller, P. A., Shell, R., McNalley, S., & Shea, C. (1991). Prosocial Development in Adolescence: A Longitudinal Study. *Developmental Psychology*, 27(5), 849-57.
- Eisenberg, N., Shea, C. L., Carlo, G., & Knight, G. P. (1991). Empathy-Related Responding and Cognition: A "Chicken and the Egg" dilemma. In W. M. Kurtines & J. L. Gewirtz (Eds.), *Handbook of Moral Behavior and Development (Vol 2. Research, str. 63-88)*. Hillsdale, NJ, Hove and London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Emler, N. (1996). How can we decide whether moral education works? *Journal of Moral Education*, 25, 117-126.
- Emler, N., Renwick, S., & Malone, B. (1983). The Relationship between Moral Reasoning and Political Orientation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45(5), 1073-80.
- Ferguson, T. J., & Stegge, H. (1995). Emotional States and Traits in Children: The Case of Guilt and Shame. In J. P. E. Tangney & K. W. Fischer (Eds.) *Self-conscious Emotions: The Psychology of Shame, Guilt, Embarrassment, and Pride* (str. 174-97). New York: Guilford Press.
- Ferguson, T. J., Stegge, H., & Damhuis, I. (1991). Children's Understanding of Guilt and Shame. *Child Development*, 62(4), 827-39.
- Ferguson, T. J., Stegge, H., Miller, E. R., & Olsen, M. E. (1999). Guilt, Shame, and Symptoms in Children. *Developmental Psychology*, 35(2), 347-57
- Fisher, K. W. & Tangney, J. P. (1995). Self-Conscious Emotions and the Affect Revolution: Framework and Overview. In J. P. E. Tangney & K. W. Fischer (Eds.) *Self-conscious Emotions: The Psychology of Shame, Guilt, Embarrassment, and Pride* (str. 3-22). New York: Guilford Press.

- Freedman, J. L., Wallington, S. A., & Bless, E. (1967). Compliance without pressure: The effect of guilt. *Journal of Personality and Social Psychology*, 7(2), 117-24.
- Frimer, J. A., & Walker, L. J. (2008). Towards a new paradigm of moral personhood. *Journal of Moral Education*, 37(3), 333-356.
- Gibbs, J. C., Potter, G. B., Goldstein, A. P., & Brendtro, L. K. (1997). Equipping Youth to Think and Interact Constructively. *Reclaiming Children and Youth: Journal of Emotional and Behavioral Problems*, 6(2), 120-26.
- Gilligan, C. (1982). *In a different voice: Psychological Theory And Women's Development*. Harvard University Press.
- Gore, P. M., & Rotter, J. B. (1963). A personality correlate of social action. *Journal of personality*, 31(1), 58-64.
- Gotlib, I. H., & Abramson, L. Y. (1999). Attributional Theories of Emotion. In T. Dalgleish & M. J. Power (Eds.) *Handbook of Cognition and Emotion* (str. 613-636). John Wiley & Sons.
- Haidt, J. (2001). The Emotional Dog and Its Rational Tail: A Social Intuitionist Approach to Moral Judgment. *Psychological Review*, 108 (4), 814-34.
- Haidt, J. (2003). Elevation and the positive psychology of morality. In C. L. M. Keyes & J. Haidt (Eds.) *Flourishing: Positive psychology and the life well-lived* (str. 275-289). Washington DC: American Psychological Association.
- Handziska, M. (2001). Validation of the Macedonian Version of the Moral Judgment Test (MJT). Preuzeto 16. 7. 2014. sa <http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/mut/validation/MJT-Mazedonia-2001-valid-Handziska.pdf>
- Happ, C., Melzer, A., & Steffgen, G. (2013). Superman vs. BAD man? The Effects of Empathy and Game Character in Violent Video Games. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 16(10), 774-778.
- Harder, D. W. (1995). Shame and Guilt Assasment, and Relation of Shame- and Guilt-Proneness to Psychopatology. In J. P. E. Tangney & K. W. Fischer (Eds.) *Self-conscious Emotions: The Psychology of Shame, Guilt, Embarrassment, and Pride* (str. 343-67). New York: Guilford Press.
- Harkness, S., Edwards, C. P., & Super, C. M. (1981). Social Roles and Moral Reasoning: A Case Study in A Rural African Community. *Developmental Psychology*, 17(5), 595-603.

- Harper, F. W., & Arias, I. (2004). The Role of Shame in Predicting Adult Anger and Depressive Symptoms among Victims of Child Psychological Maltreatment. *Journal of Family Violence, 19*(6), 359-67.
- Higgins, A., Power, C., & Kohlberg, L. (1984). The Relationship of Moral Atmosphere to Judgments of Responsibility. In W. M. Kurtines & J. L. Gewirtz (Eds.), *Morality, moral behavior, and moral development* (str. 74-106). New York: Wiley-Interscience.
- Hinman, L. (1985). Emotions, morality, and understanding. In C.G. Harding (Ed.) *Moral dilemmas. Philosophical and psychological issues in the development of moral reasoning* (str. 57-70). Chicago: Precedent Publishing Inc.
- Hochreich, D. J. (1974). Defensive externality and attribution of responsibility. *Journal of Personality, 42*(4), 543-57.
- Hoffman, M. L. (1981). Is Altruism Part of Human Nature?. *Journal of Personality and Social Psychology, 40*(1), 121-37.
- Hoffman, M. L. (1984). Empathy, Its Limitations, and Its Role in a Comprehensive Moral Theory. In W. M. Kurtines & J. L. Gewirtz (Eds.), *Morality, moral behavior, and moral development* (str. 283-302). New York: Wiley-Interscience.
- Hofman, M. L. (2003). *Empatija i moralni razvoj: značaj za brigu i pravdu*. Beograd: Dereta.
- Holstein, C. B. (1976). Irreversible, Stepwise Sequence in The Development of Moral Judgment: A Longitudinal Study of Males And Females. *Child Development, 47*, 51-61.
- Huebner, B., Dwyer, S., & Hauser, M. (2009). The role of emotion in moral psychology. *Trends in Cognitive Sciences, 13*(1), 1-6.
- Hyland, R., & Cooper, M. A. (1976). Internal-external control and attribution of responsibility for a positive accident. *The Journal of Social Psychology, 99*(1), 147-48.
- Joksimović, S. i Vasović, M. (1990). *Psihološke osnove čovekoljublja*. Beograd: Prosveta.
- Kalle, R. J., & Suls, J. (1978). The relationship between Kohlberg's moral judgment stages and emotional empathy. *Bulletin of the Psychonomic Society, 11*(3), 191-192.
- Keasey, C. B. (1974). The influence of opinion-agreement and qualitative supportive reasoning in the evaluation of moral judgments. *Journal of Personality & Social Psychology, 30*(4), 477-82.

- Keltner, D. & Buswell, B. N. (1996). Evidence for the Distinctness of Embarrassment, Shame, and Guilt: A Study of Recalled Antecedents and Facial Expressions of Emotion. *Cognition & Emotion*, 10(2), 155-72.
- Ketelaar, T. & Au, W. T. (2003). The effects of feelings of guilt on the behavior of uncooperative individuals in repeated social bargaining games: An affect as-an-information interpretation of the role of emotion in social interaction. *Cognition and Emotion*, 17(3), 429-53.
- Knežević, G. (2003). *Koreni amoralnosti*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja: Centar za primenjenu psihologiju.
- Knight, G. P., Johnson, L. G., Carlo, G., & Eisenberg, N. (1994). A Multiplicative Model of The Dispositional Antecedents of a Prosocial Behavior: Predicting More of The People More of the Time. *Journal of Personality and Social Psychology*, 66(1), 178-83.
- Kohlberg, L. (1963). The Development of Children's Orientations Toward a Moral Order: I. Sequence in the Development of Moral Thought. *Vita Humana*, 6, 11-33.
- Kohlberg, L. (1964). Development of Moral Character and Moral Ideology. In M. L. Hoffman & W. L. Hoffmen (Eds.) *Review of Child Development Research* (Volume 1, str. 383-432). New York: Russel Sage Foundation.
- Kohlberg, L. (1966). Moral Education in the Schools: A Developmental View. *The School Review*, 74(1), 1-30.
- Kohlberg, L. (1968a). Early Education: A Cognitive-Developmental View. *Child Development*, 39(4), str. 1013-62.
- Kohlberg, L. (1968b). The Child as a Moral Philosopher. *Psychology Today*, 2(4), str. 24-30.
- Kohlberg, L. (1969). Stage and sequence. The cognitive developmental approach to socialization. In D. A. Goslin (Ed.) *Handbook of socialization theory and research* (str. 347-480). Chicago: Rand McNally.
- Kohlberg, L. (1973). The Claim to Moral Adequacy of a Highest Stage of Moral Judgment. *The Journal of Philosophy*, 70(18), 630-46.
- Kohlberg, L. (1974). Education, Moral Development and Faith. *Journal of Moral Education*, 4(1), 5-16.
- Kohlberg, L. (1975). Moral Education for a Society in Moral Transition. *Educational Leadership*, 33(1), 46-54.

- Kohlberg, L. (1985). Resolving moral conflicts within the just community. In C. Harding (Ed.), *Moral Dilemmas – Philosophical and Psychological Issues in the Development of Moral Reasoning* (str. 71-98). Chicago, Illinois: Precedent Publishing Inc.
- Kohlberg, L., & Elfenbein, D. (1975). The development of moral judgments concerning capital punishment. *American Journal of Orthopsychiatry*, 45(4), 614-40.
- Kohlberg, L., & Gilligan, C. (1971). The Adolescent as a Philosopher: The Discovery of the Self in a Postconventional World. *Daedalus*, 1051-86.
- Kurtines, W., & Greif, E. B. (1974). The development of moral thought: Review and evaluation of Kohlberg's approach. *Psychological bulletin*, 81(8), 453-70.
- Kohlberg, L., & Hersh, R. H. (1977). Moral Development: A Review of the Theory. *Theory into Practice*, 16(2), 53-59.
- Kuhn, D. (1976). Short-Term Longitudinal Evidence for the Sequentiality of Kohlberg's Early Stages of Moral Judgment. *Developmental Psychology*, 12(2), 162-66.
- Lapsley, D. K., & Hill, P. L. (2008). On dual processing and heuristic approaches to moral cognition. *Journal of Moral Education*, 37(3), 313-332.
- Lardén, M., Melin, L., Holst, U., & Långström, N. (2005). Moral judgement, cognitive distortions and empathy in incarcerated delinquent and community control adolescents. *Psychology, Crime & Law*, 12(5), 453-62.
- Lazarus, R. S. (1984). On the Primacy of Cognition. *American Psychologist*, 39, 124-29.
- Lazarus, R. S. (1999). The cognition-emotion debate: A bit of history. In T. Dalgleish & M. J. Power (Eds.) *Handbook of Cognition and Emotion* (str. 3-19). John Wiley & Sons.
- Lefcourt, H. M. (1966). Internal versus external control of reinforcement: a review. *Psychological Bulletin*, 65(4), 206-20.
- Leith, K. P., & Baumeister, R. F. (1998). Empathy, Shame, Guilt, and Narratives of Interpersonal Conflicts: Guilt-Prone People Are Better at Perspective Taking. *Journal of Personality*, 66(1), 1-37.
- Levenson, H. (1973). Reliability and Validity of the I, P, and C Scales-A Multidimensional View of Locus of Control. *Paper presented at American Psychological Association Convention* (Montreal, Canada, August, 1973).

- Levenson, H. (1981). Differentiating among internality, powerful others, and chance. In H. Lefcourt (Ed.), *Research with the Locus of Control Construct* (Vol. 1, str. 15-63), New York: Academic Press. Preuzeto 3. 6. 2015. sa <http://www.hannalevenson.com/locus.pdf>
- Liau, A. K., Barriga, A. Q., & Gibbs, J. C. (1998). Relations between Self-Serving Cognitive Distortions and Overt vs. Covert Antisocial Behavior in Adolescents. *Aggressive Behavior*, 24(5), 335-46.
- Liaquat, A. W. (2011). Moral Judgment Test (MJT) in Urdu: Translation and Validation. *Ethics in Progress Quarterly*, 2(2), 47—67.
- Liaquat, A. W. (2012). Validity analysis of Moral Judgment Test-Urdu (MJT-Urdu). Preuzeto 17. 7. 2014. sa: http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/mut/validation/MJT-Urdu-%28c%29-Liaquat-2012_validation.pdf
- Lind, G. (1982a). Experimental Questionnaires: A new approach to personality research. In A. Kossakowski, & K. Obuchowski (Eds.) *Progress in the Psychology of Personality* (str. 132-144). Amsterdam: North-Holland.
- Lind, G. (1982b). Der ‘Moralisches-Urteil-Test‘ (mut) in der Kritik – Eine Replik auf Schmieds Analyse. *Diagnostica*, 28, 80-9.
- Lind, G. (1983) *Validation of the German version of the Moral Judgment Test (MJT) Data: Longitudinal Study of University Students* (1977-1983, FORM-Project). Preuzeto 17. 6. 2014. sa: <http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/mut/validation/MJT-deutsch-Validierung-1983-Lind.pdf>
- Lind, G. (1984/2000). Theorie und Validität des “Moralisches-Urteil-Tests.” Zur Erfassung kognitiv-struktureller Effekte der Sozialisation. In: G. Framhein & J. Langer (Eds.). *Student und Studium im internationalen vergleich* (str. 166-187). Klagenfurt: Kärntner Druck- und erlagsgesellschaft. Preuzeto 26. 6. 2014. sa: http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/pdf/Lind-1984_MUT-Validitaet.pdf
- Lind, G. (1985a). The Theory of Moral-Cognitive Development: A Socio-Psychological Assessment. In G. Lind, H. A. Hartman, & R. Wakenhut (Eds.) *Moral development and the social environment. Studies in the philosophy and psychology of moral judgment and education* (str. 14-44). Chicago: Precedents Publishing Inc.
- Lind, G. (1985b). Attitude Change or Cognitive-Moral Development? In G. Lind, H. A. Hartman, & R. Wakenhut (Eds.) *Moral development and the social environment. Studies in the*

philosophy and psychology of moral judgment and education (str. 173-192). Chicago: Precedents Publishing Inc.

- Lind, G. (1985c). Growth and regression in cognitive-moral development of young university students. In C. Harding (Ed.) *Moral Dilemmas – Philosophical and Psychological Issues in the Development of Moral Reasoning* (str. 99-114). Chicago, Illinois: Precedent Publishing Inc.
- Lind, G. (1985d). *Inhalt und Struktur des moralischen Urteilens – Theoretische, methodologische und empirische Untersuchungen zur Moral und Demokratiekompentenz bei Studierenden*. Sozialwissenschaftliche Fakultät der Universität Konstanz Dissertation zur Erlangung eines Doktorgrades. Preuzeto 14. 7. 2014. sa: http://www.uni-konstanz.de/FuF/SozWiss/fg-psy/ag-moral/pdf/Lind-1985_Inhalt-und-Struktur.pdf
- Lind, G. (1986). Cultural differences in moral judgment? A study of West and East European University Students. *Behavioral Science Research*, 20, 208-225.
- Lind, G. (1989). Measuring Moral Judgment: A Review of 'The Measurement of Moral Judgment' by Anne Colby and Lawrence Kohlberg. *Human Development*, 32(6), 388-97.
- Lind, G. (1992). *The Measurement of Structure: A New Approach to Assessing Affective and Cognitive Aspects of Moral Judgment Behavior, and Findings from Research*. Paper presented to the Department of Psychology, Fordham University, 1 Bronx, New York April 15, 1992. Preuzeto 3. 1. 2013. sa: http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/pdf/Lind-1992_MUT-Fordham.pdf
- Lind, G. (1994). Why do juvenile delinquents gain little from moral discussion programs. In *AERA-meeting* April 4.-8., 1994, New Orleans USA/ Panel: Failures and Mistakes in the Just Community Process. Preuzeto 31. 10. 2013. sa: http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/pdf/Lind-1994_MU-Delinquenz.pdf
- Lind, G. (1995). *Cultural fairness and the measurement of morality*. Paper presented at the Conference of the Association for Moral Education (AME), New York, November 16- 18, 1995 Preuzeto 6. 1. 2013. sa: http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/pdf/Lind-1995_Cultural%20Fairness%20MU-95.pdf
- Lind, G. (1997). *How moral is helping behavior?*. American Education Research Association (AERA), Chicago, IL. Preuzeto 6. 1. 2013. sa: http://www.uni-konstanz.de/FuF/SozWiss/fg-psy/ag-moral/pdf/Lind-1997_Helping-and-morality.pdf

- Lind, G. (1999a). *An Introduction to the Moral Judgment Test (MJT)*. Unpublished manuscript, Preuzeto 19. 2. 2011. sa: http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/pdf/Lind-1999_MJT-Introduction-E.pdf.
- Lind, G. (1999b). Lind, G. (1996). The optimal age of moral education. A review of intervention studies and an experimental test of the dual-aspect-theory of moral development and education. Paper presented at the SIG MDE, ERA meeting, New York, April 1996. Preuzeto 25. 1. 2013. sa: <http://www.unikonstanz.de/ag-moral/optimal.htm>
- Lind, G. (1999c). *Scoring of the the Moral Judgment Test (MJT)*. Preuzeto 1. 11. 2012. sa: http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/pdf/Lind-1999_MJT-Scoring-E.pdf
- Lind, G. (2000a). *Review and appraisal of the Moral Judgment Test*. Invited paper for the Meeting of the Association for Moral Education , Glasgow, 6.-11. July 2000. Preuzeto 26. 9. 2012. sa: www.unikonstanz.de/ag-moral/pdf/Lind-2000_MJT-Review-and-Appraisal.pdf.
- Lind, G. (2000b). Moral regression in medical students and their learning environment. *Revista Brasileira de Educacao Médica*, 24(3), 24-33.
- Lind, G. (2000c). The importance of role-taking opportunities for self-sustaining moral development. *Journal of Research in Education*, 10(1), 9-15.
- Lind, G. (2000d). Off limits. A cross-cultural study on possible causes of segmentation of moral judgment competence. In *annual scientific meeting of the American Educational Research Association*, April (pp. 24-28). Preuzeto 14. 7. 2014. sa: http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/pdf/Lind-2000_Off-limits-Segmentation.pdf
- Lind, G. (2002). *Ist Moral lehrbar? Ergebnisse der modernen moralpsychologischen Forschung*. [Can morality be taught? Research findings from modern Moral Psychology]. Berlin: Logos-Verlag.
- Lind, G. (2003). *Empirical Findings on the Cross-Cultural Validity of the Moral Judgment Test (MJT)*. Paper presented at the 2003 Annual Meeting of the American Educational Research Association, April. Preuzeto 4. 1. 2013. sa: http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/pdf/Lind-2003_cross-cultural-validity-MJT.pdf
- Lind, G. (2005a). The Cross-Cultural Validity of the Moral Judgment Test (MJT) – Confirmation of 17 Cross-Cultural Adaptations. Paper prepared for the MOSAIC conference in Konstanz, Germany, July 20th - 22nd, 2005. Preuzeto 4. 1. 2013. sa: <http://www.uni->

[konstanz.de/FuF/SozWiss/fg-psy/ag-moral/pdf/Lind-2005_Cross-cultural-validity-of-the-MJT.pdf](http://www.uni-konstanz.de/FuF/SozWiss/fg-psy/ag-moral/pdf/Lind-2005_Cross-cultural-validity-of-the-MJT.pdf)

Lind, G. (2005b). The Cross-Cultural Validity of the Moral Judgment Test: Findings from 29 Cross-Cultural Studies. Paper prepared for the American Psychological Association AP 1 A, Aug. 18-22, 2005. Preuzeto 26. 4. 2012. sa: http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/pdf/Lind-2006_Cross-Cultural-JME.pdf

Lind, G. (2006). Moral Cognition or Affect or Both? Test and Educational Implications of Piaget's Parallelism Theory. Paper presented at The annual meeting of the American Educational Research Association. San Francisco, April 7 - 11. Preuzeto 1. 11. 2012. sa: http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/pdf/Lind-2006_cognitive-affective-parallelism.pdf

Lind, G. (2008). The meaning and measurement of moral judgment competence revisited - A dual-aspect model. In D. Fasko, & W. Willis (Eds.) *Contemporary Philosophical and Psychological Perspectives on Moral Development and Education* (str. 185-220). NJ, Cresskill: Hampton Pres.

Lind, G. (2009). Is Morality a Competence? Can It be Taught. Opening presentation to the symposium #1 "Can morality be taught? Is it a competence?", at the conference with the same title, July 27 - 31, 2009, in Konstanz Preuzeto 25. 1. 2013 sa: http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/kurse/conference-texts/Lind-2009_Can_%20morality%20be%20taught_Symposium.pdf

Lind, G. (2013a). 30 Years of the Moral Judgment Test – Support for the Dual-Aspect Theory of Moral Development. In C. S. Hutz, & K. de Souza L (Eds.), *Festschrift for Angela Biaggio*. (pp. 1-39). Porto Alegre, Brazil: Universidade Federal do Rio Grande do Sul.

Lind, G. (2013b). The Dual Aspect Model of Moral Behavior: An Experimental Test of Piaget's Theory of Affective-Cognitive Parallelism. *Schème-Revista Eletrônica de Psicologia e Epistemologia Genéticas*, 5, 4-39.

Lind (2013c) <http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/mut/mjt-intro.htm>

Lind (2013d) http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/mut/mjt-intro.htm#c_score

Lind (2013e) <http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/mut/mjt-engl.htm#reliable>

Lind (2013f) <http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/mut/mjt-certification.htm>

Lind (2014) <http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/mut/mjt-engl.htm#dear>

<http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/mut/mjt-engl.htm#measure>

- Lind, G. & Wakenhut, R. (1985). Testing for Moral Judgment Competence. In G. Lind, H. A. Hartman, & R. Wakenhut (Eds.), *Moral development and the social environment. Studies in the philosophy and psychology of moral judgment and education* (str. 79-105). Chicago: Precedents Publishing Inc.
- Lind, G., Sandberger, J. U., & Bargel, T. (1981). Moral Judgment, Ego Strength, and Democratic Orientations: Some Theoretical Contiguities and Empirical Findings. *Political Psychology*, 3(3/4), 70-110.
- Lind, G., Sandberger, J., and Bargel, T. (1985). Moral Competence and Democratic Personality. In G. Lind, H. A. Hartmann, & R. Wakenhut (Eds.), *Moral development and the social environment. Studies in the philosophy and psychology of moral judgment and education* (str. 56-77). Chicago: Precedents Publishing Inc.
- Lindzay-Hartz, J., de Rivera, J., & Mascolo, M.F. (1995). Differentiating Guilt and Shame and Their Effects on Motivation. In J. P. E. Tangney & K. W. Fischer (Eds.) *Self-conscious Emotions: The Psychology of Shame, Guilt, Embarrassment, and Pride* (str. 274-300). New York: Guilford Press.
- Malzubris, G. (2002). Validation Study of the Moral Judgment Test (MJT) In Latvian Language. Preuzeto 10. 12. 2014. sa: <http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/mut/validation/MJT-latvia-2002-Validation.pdf>
- Maruna, S., & Copes, H. (2005). What Have We Learned from Five Decades of Neutralization Research? *Crime and Justice*, 32, 221–320.
- Mascolo, M. F. & Fisher, K.W. (1995). Developmental Transformations in Appraisals for Pride, Shame, and Guilt. In J. P. E. Tangney & K. W. Fischer (Eds.) *Self-conscious Emotions: The Psychology of Shame, Guilt, Embarrassment, and Pride* (str. 64-113). New York: Guilford Press.
- May, L. (1985). The Moral Adequacy of Kohlberg's Moral Development Theory. In C. Harding (Ed.), *Moral Dilemmas – Philosophical and Psychological Issues in the Development of Moral Reasoning* (str. 115-137). Chicago, Illinois: Precedent Publishing Inc.
- Milas, G. (2009). *Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Milgram, S. (1978). *Obedience to authority*. Preuzeto 15. 2. 2013. sa: <http://www.gyanpedia.in/portals/0/toys%20from%20trash/resources/books/milgram.pdf>

- Miller, C. (2010). Guilt and Helping. *International Journal of Ethics*, 6(2-3), 231-52
- Miller, P. A., & Eisenberg, N. (1988). The relation of empathy to aggressive and externalizing/antisocial behavior. *Psychological bulletin*, 103(3), 324.
- Miller, P. A., Eisenberg, N., Fabes, R. A., & Shell, R. (1996). Relations of Moral Reasoning and Vicarious Emotion to Young Children's Prosocial Behavior toward Peers and Adults. *Developmental psychology*, 32(2), 210-19.
- Moir, D. J. (1974). Egocentrism and the Emergence of Conventional Morality in Preadolescent Girls. *Child Development*, 45, 299-304.
- Narvaez, D. (1998). The influence of moral schemas on the reconstruction of moral narratives in eighth graders and college students. *Journal of Educational Psychology*, 90, 13-24.
- Narvaez, D., & Vaydich, J. L. (2008). Moral development and behaviour under the spotlight of the neurobiological sciences. *Journal of Moral Education*, 37(3), 289-312.
- Niedenthal, P. M., Tangney, J. P., & Gavanski, I. (1994). "If Only I Weren't" Versus "If Only I Hadn't": Distinguishing Shame and Guilt in Counterfactual Thinking. *Journal of personality and social psychology*, 67(4), 585-95.
- Nisan, M., & Kohlberg, L. (1982). Universality and Variation in Moral Judgment: A Longitudinal and Cross-Sectional Study in Turkey. *Child Development*, 53(4), 865-76.
- Olson, M. J. and Maio, R. G. (2003). Attitudes in Social Behavior. In I. B. Weiner, T. Millon & J. M. Lerner (Eds.) *Handbook of Psychology, Volume 5 – Personality and Social Psychology*. (str. 299-326). Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons.
- Parikh, B. (1980). Development of Moral Judgment and its Relation to Family Environmental Factors in Indian and American Families. *Child Development*, 51, 1030-39.
- Park, G. Y. (2011). Validity Analysis of the Korean Version of the Moral Judgment Test (MJT). Preuzeto 14. 12. 2014. sa: <http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/mut/validation/MJT-korean-2011-validation-study.pdf>
- Paulhus, D. L., Robins, R. W., Trzesniewski, K. H., & Tracy, J. L. (2004). Two Replicable Suppressor Situations in Personality Research. *Multivariate Behavioral Research*, 39(2), 303-28.
- Pefley, W. R. (1987). Locus of Control and Hostility: Sex Differences. *The Journal of Psychology*, 121(4), 329-34.

- Phares, E. J., & Lamiell, J. T. (1975). Internal-external control, interpersonal judgments of others in need, and attribution of responsibility. *Journal of Personality*, 43(1), 23-38.
- Phares, J. E., Ritchie, E. D., & Davis, W. L. (1968). Internal-external control and reaction to threat. *Journal of Personality and Social Psychology*, 10(4), 402-05.
- Phares, E. J., & Wilson, K. G. (1972). Responsibility attribution: Role of outcome severity, situational ambiguity, and internal-external control. *Journal of Personality*, 40(3), 392-406.
- Piaget, J. (1948). *The Moral Judgment of the Child*. Glencoe, Illinois: The Free Press.
- Pizarro, D. (2000). Nothing More than Feelings? The Role of Emotions in Moral Judgment. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 30(4), 355-75.
- Plante, N., Daigle, M. S., Gaumont, C., Charbonneau, L., Gibbs, J., & Barriga, A. (2012). Validation of the 'How I Think Questionnaire' in a Population of French-speaking Adolescents with Externalizing Behaviors. *Behavioral Sciences & the Law*, 30(2), 196-210.
- Prinz, J. (2006). The emotional basis of moral judgments. *Philosophical Explorations*, 9(1), 29-43.
- Popović, B. V. (1992). Greška rasparčavanja u psihologiji morala. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 24, 62-73.
- Popović, B. V. (1997). U potpunost "celovitosti": vraćanje u kolo brige, osećajnosti, ideala i vrednosti. U: *Vaspitanje i altruizam* (19-46). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Rotter, J. B. (1966). Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychological Monographs: General and Applied*, 80(1), 1-28.
- Rotter, J. B. (1975). Some Problems and Misconceptions Related to the Construct of Internal Versus External Control of Reinforcement. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 43(1), 56-67.
- Rotter, J. B. (1992). Some comments on the "Cognates of personal control". *Applied and Preventive Psychology*, 1(2), 127-129.
- Reed, D. C. (2008). A model of moral stages. *Journal of Moral Education*, 37(3), 357-76.
- Reed, D. C., & Stoermer, R. M. (2008). Towards an integrated model of moral functioning: an overview of the Special Issue. *Journal of Moral Education*, 37(3), 417-28.
- Rest, J. R. (1973). The hierarchical nature of moral judgment: A study of patterns of comprehension and preference of moral stages. *Journal of Personality*, 41(1), 86-109.

- Rest, J. R., Davison, M. L., & Robbins, S. (1978). Age Trends in Judging Moral Issues: A Review of Cross-Sectional, Longitudinal, and Sequential Studies of the Defining Issues Test. *Child Development, 49*, 263-279.
- Rest, J. R. & Narvaez, D. (1991). The college experience and moral development. In W. M. Kurtines & J. L. Gewirtz (Eds.), *Handbook of Moral Behavior and Development (Vol 2. Research, str. 229-245)*. Hillsdale, NJ, Hove and London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Rest, J. R., Narvaez, D., Bebeau, M., & Thoma, S. (1999). A neo-Kohlbergian approach: The DIT and schema theory. *Educational Psychology Review, 11*(4), 291-324.
- Rest, J., Thoma, S., & Edwards, L. (1997). Designing and Validating a Measure of Moral Judgment: Stage Preference and Stage Consistency Approaches. *Journal of Educational Psychology, 89*(1), 5-28.
- Rest, J. R., Turiel, E., & Kohlberg, L. (1969). Level of moral development as a determinant of preference and comprehension of moral judgments made by others. *Journal of Personality, 37*(2), 225-52.
- Schillinger-Agati, M., & Lind, G. (2003, April). Moral judgment competence in Brazilian and German university students. *2003 Annual Meeting of the American Education Research Association* (pp. 1-7). Preuzeto 27. 10. 2014. sa: http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/pdf/Schillinger-Lind-2003_moral-development-Brazil.pdf
- Scherer, K. R. (1999). Appraisal theory. In T. Dalgleish & M. J. Power (Eds.) *Handbook of Cognition and Emotion* (str. 637-663). John Wiley & Sons.
- Schepers, J. M. (2005). The construction of a normative scale of locus of control. *SA Journal of Industrial Psychology, 31*(3), 1-11.
- Senger, R. (1985). Segmentation of Soldiers' Moral Judgment. In G. Lind, H. A. Hartmann, & R. Wakenhut (Eds.) *Moral Development and the Social Environment. Studies in the Philosophy and Psychology of Moral Judgment and Education* (str. 221-257). Chicago: Precedents Publishing Inc.
- Shaogang, Y., & Huihong, W. (2008). The features of moral judgment competence among Chinese adolescents. *Asia Pacific Education Review, 9*(3), 296-307.
- Singer, T., Seymour, B., O'Doherty, J. P., Stephan, K. E., Dolan, R. J., & Frith, C. D. (2006). Empathic neural responses are modulated by the perceived fairness of others. *Nature, 439*(7075), 466-469.

- Slovackova, B. & Slovacek, L. (2007). Moral judgment competence and moral attitudes of medical students. *Nursing Ethics*, 14(3), 320-28.
- Smith, C. A., & Frieze, I. H. (2003). Examining Rape Empathy from the Perspective of the Victim and the Assailant. *Journal of Applied Social Psychology*, 33(3), 476-98.
- Smith, R. H., Webster, J. M., Parrot, W. G., & Eyre, H. L. (2002). The Role of Public Exposure in Moral and Nonmoral Shame and Guilt. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83(1), 138-59
- Snarey, J. R. (1985). Cross-Cultural Universality of Social-Moral Development: A Critical Review of Kohlbergian Research. *Psychological bulletin*, 97(2), 202-32.
- Stams, G. J., Brugman, D., Deković, M., van Rosmalen, L., van der Laan, P., & Gibbs, J. C. (2006). The moral judgment of juvenile delinquents: A meta-analysis. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 34(5), 692-708.
- Statt, D. A. (2003). *The concise dictionary of psychology*, 3rd Edition. Taylor & Francis e-Library.
- Stuewig, J. & McCloskey L. (2005). The Impact of Maltreatment on Adolescent Shame and Guilt: Psychological Routes to Depression and Delinquency. *Child Maltreatment*, 10(4), 324-36
- Sykes, G. M. & Matza, D. (1957). Techniques of Neutralization: A Theory of Delinquency. *American Sociological Review*, 22(6), 664-70.
- Stojiljković, S. (1995). Ograničenosti kognitivističkog objašnjenja moralnosti. U: *Moralnost i društvena kriza* (str. 138-147). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Stojiljković, S. (1997). Osetljivost za druge i altruističko ponašanje. U knjizi: *Vaspitanje i altruizam* (str. 197-209). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Stojiljković, S. (2002). Ka holističkom proučavanju moralnosti. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 34, 49-61.
- Стојиљковић, С. (1998а). *Личност и морал*. Београд: Институт за педагошка истраживања.
- Stojiljković, S. D. (1998b). Personality characteristics and moral judgment. *Facta universitatis-series: Philosophy and Sociology*, 1(5), 507-14.
- Tangney, J. P. (1990). Assessing Individual Differences in Proneness to Shame and Guilt: Development of The Self-Conscious Affect and Attribution Inventory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59(1), 102-11.

- Tangney, J. P. (1991). Moral Affect: the Good, the Bad, and the Ugly. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61(4), 598-607.
- Tangney, J. P. (1995). Shame and Guilt in Interpersonal Relationships. In J. P. E. Tangney & K. W. Fischer (Eds.) *Self-conscious Emotions: The Psychology of Shame, Guilt, Embarrassment, and Pride* (str. 114-139). New York: Guilford Press.
- Tangney, J. P., & Dearing, R. L. (2002). *Shame and guilt*. New York: Guilford Press.
- Tangney J. P., Mashek, D., & Stuewig, J. (2007). Working at the social-clinical-community criminology interface: The GMU Inmate Study. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 26(1), 1-21.
- Tangney, J. P., Miller, R. S., Flicker, L., & Barlow, D. H. (1996). Are Shame, Guilt and Embarrassment Distinct Emotions? *Journal of Personality and Social Psychology*, 70(6), 1256-69.
- Tangney, J. P., Stuewig, J., & Mashek, D. J. (2007). Moral Emotions and Moral Behavior. *Annual Review of Psychology*, 58, 345-72.
- Tangney, J. P., & Tracey, J. L. (2012). Self-conscious emotions. In M. R. Leary & J. P. Tangney (Eds.) *Handbook of self and identity* (str. 446-478) New York: Guilford Press. Preuzeto 6. 4. 2015. sa: http://ubc-emotionlab.ca/wp-content/files_mf/tangney_tracy_self_and_idhandbkchapterinpress.pdf
- Tangney, J. P., Wagner, P., Fletcher, C., & Gramzow, R. (1992). Shamed into anger? The relation of shame and guilt to anger and self-reported aggression. *Journal of Personality and Social Psychology*, 62(4), 669-75.
- Tangney, J. P., Wagner, P. E., Hill-Barlow, D., Marschall, D. E., & Gramzow, R. (1996). Relation of shame and guilt to constructive versus destructive responses to anger across the lifespan. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70(4), 797.
- Tenjiović, L., & Smederevac, S. (2011). Mala reforma u statističkoj analizi podataka u psihologiji: malo p nije dovoljno, potrebna je i veličina efekta. *Primenjena psihologija*, 4(4), 317-333.
- Tibbetts, S. G. (2003). Self-Conscious Emotions And Criminal Offending. *Psychological Reports*, 93, 101-26.
- Tracy, J. L., & Robins, R. W. (2004). Putting the Self Into Self-Conscious Emotions: A Theoretical Model. *Psychological Inquiry*, 15(2), 103-25.

- Tracy, J. L., & Robins, R. W. (2006). Appraisal Antecedents of Shame and Guilt: Support for a Theoretical Model. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 32(10), 1339-51.
- Turiel, E. (1966). An experimental test of the sequentiality of developmental stages in the child's moral judgments. *Journal of Personality and Social Psychology*, 3(6), 611-18.
- Ugazio, G., Majdandžić, J., & Lamm, C. (2014). Are empathy and morality linked? Insights from moral psychology, social and decision neuroscience, and philosophy. In H. Maibom (Ed.) *Empathy in Morality* (str. 155–171) Oxford: Oxford University Press. Preuzeto 19. 5. 2015.sa:http://ppcms.univie.ac.at/fileadmin/usermounts/lammc5/Ugazio_BookChapter_OUP14.pdf
- van der Velden, F., Brugman, D., Boom, J., & Koops, W. (2010). Moral cognitive processes explaining antisocial behavior in young adolescents. *International Journal of Behavioral Development*, 34(4), 292-301.
- Van Reekum, C. M., & Scherer, K. R. (1997). Levels of Processing in Emotion-Antecedent Appraisal. In G. Matthews (Ed.) *Cognitive Science Perspectives on Personality and Emotion* (259-300). Amsterdam: Elsevier Science.
- Villegas de Posada, C. (2005). Some problems in use of the Moral Judgment Test. *Psychological Reports*, 96, 698 - 700.
- Visu-Petra, G., Borlean, C., Chendran, L., & Buş, I. (2008). An Investigation of Antisocial Attitudes, Family Background and Moral Reasoning in Violent Offenders and Police Students. *Cognitie, Creier, Comportament/Cognition, Brain, Behavior*, 12(2), 143-59.
- Walker, L. J. (1982). The sequentiality of Kohlberg's Stages of Moral Development. *Child Development*, 53(5), 1330-36.
- Walker, L. J. (1984). Sex Differences in the Development of Moral Reasoning: A Critical Review. *Child development*, 55, 677-91.
- Walker, L. J. (1991). Sex Differences in Moral Reasoning. In W. M. Kurtines & J. L. Gewirtz (Eds.), *Handbook of Moral Behavior and Development (Vol 2. Research, str. 333-364)*. Hillsdale, NJ, Hove and London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Wallbott, H. G., & Scherer, K. R. (1995). Cultural Determinants in Experiencing Shame and Guilt. In J. P. Tangney & K. W. Fischer (Eds.) *Self-conscious Emotions: The Psychology of Shame, Guilt, Embarrassment, and Pride* (str. 465-487). New York: Guilford Press.

- Wallinius, M., Johansson, P., Lardén, M., & Dernevik, M. (2011). Self-Serving cognitive distortions and Antisocial behavior among adults and adolescents. *Criminal Justice and Behavior*, 38(3), 286-301.
- Weimer, K. (2010). Validation of the Swedish Version of the Moral Judgment Test (MJT). Preuzeto 2. 12. 2014. sa: <http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/mut/validation/MJT-swedish-validierung-20010-Weimer.pdf>
- White, C. B. (1975). Moral Development in Bahamian School Children: A Cross-Cultural Examination of Kohlberg's Stages of Moral Reasoning. *Developmental Psychology*, 11(4), 535-36.
- White, C. B., Bushnell, N., & Regnemer, J. L. (1978). Moral Development in Bahamian School Children: A 3-Year Examination of Kohlberg's Stages of Moral Development. *Developmental Psychology*, 14(1), 58-65.
- Wong, Y., & Tsai, J. (2007). Cultural models of shame and guilt. In J. L. Tracy, R. W. Robins & J. P. Tangney (Eds.) *The self-conscious emotions: Theory and research* (209-223). New York: Guilford Press.
- Yang, M. L., Yang, C. C., & Chiou, W. B. (2010). When guilt leads to other orientation and shame leads to egocentric self-focus: Effects of differential priming of negative affects on perspective taking. *Social Behavior and Personality: An International Journal*, 38(5), 605-14.
- Zhang, J. (2012). Factors of Chinese Adolescent's Moral Judgment Competence—Findings from Hubei Province. *Ethics in Progress Quarterly*, 3(1), 83-95.
- Zhao, B. (2003). Validation of the Chinese Translation of the MJT, 2003 Translation & Validation. Preuzeto 17. 7. 2014. sa: <http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/mut/validation/MJT-chinese-2003-Zhao-Validation.pdf>

Biografija

Milica Ristić rođena je 14. 09. 1982. godine u Leskovcu. Osnovne akademske studije psihologije završila je na Filozofskom fakultetu u Nišu 2007. godine na Departmanu za psihologiju sa prosečnom ocenom u toku studiranja 9.83. Doktorske akademske studije psihologije upisuje školske 2008/2009. godine na Departmanu za psihologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a sve ispite uspešno polaže sa prosečnom ocenom 10.00. Učestvovala je na brojnim naučnim skupovima, a jedan od radova objavila je u časopisu koji se nalazi na SCI listi. Od 2011. godine uzima učešće na projektu Ministarstva za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije br. 179002. Jedan je od urednika monografije *Odnosi na poslu i u porodici u Srbiji početkom 21. veka* koja je nastala u sklopu pomenutog projekta. Edukaciju iz Kognitivno-bihejvioralne psihoterapije započela je septembra 2012. godine. Trenutno radi na Pedagoškom fakultetu u Vranju kao asistent za užu naučnu oblast psihologija na predmetima Opšta psihologija, Razvojna psihologija i Pedagoška psihologija.

Универзитет у Нишу

ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ

Изјављујем да је докторска дисертација, под насловом

Провера Теорије о два аспекта моралности на узорку грађана Србије

која је одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Нишу:

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да ову дисертацију, ни у целини, нити у деловима, нисам пријављивао/ла на другим факултетима, нити универзитетима;
- да нисам повредио/ла ауторска права, нити злоупотребио/ла интелектуалну својину других лица.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци, који су у вези са ауторством и добијањем академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада, и то у каталогу Библиотеке, Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Нишу, као и у публикацијама Универзитета у Нишу.

У Нишу, 13.1.2016.

Аутор дисертације: Милица Н. Ристић

Потпис аутора дисертације:

M. Ristic

Универзитет у Нишу

**ИЗЈАВА О ИСТОВЕТНОСТИ ШТАМПАНОГ И ЕЛЕКТРОНСКОГ ОБЛИКА
ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ**

Име и презиме аутора: Милица Н. Ристић

Наслов дисертације: *Провера Теорије о два аспекта моралности на узорку грађана Србије*

Ментор: проф. др Владимир Хедрих

Изјављујем да је штампани облик моје докторске дисертације истоветан електронском облику, који сам предао/ла за уношење у **Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу**.

У Нишу, 13.4.2016

Потпис аутора дисертације:

M. Ristić

Универзитет у Нишу

ИЗЈАВА О КОРИШЋЕЊУ

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Никола Тесла“ да, у Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу, унесе моју докторску дисертацију, под насловом:

Провера Теорије о два аспекта моралности на узорку грађана Србије

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском облику, погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију, унету у Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу, могу користити сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons), за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прераде (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да подвучете само једну од шест понуђених лиценци; опис лиценци дат је у Упутству).

У Нишу, 13.1.2016.

Аутор дисертације: Милица Н. Ристић

Потпис аутора дисертације:

M. Ristić

Примљено: 17.02.2016.			
Орг. јед.	Бр. п.	Свој	Свадност
ОБРАЗАЦ 6			

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

ИЗВЕШТАЈ О ОЦЕНИ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ
-обавезна садржина – свака рубрика мора бити попуњена-

1. ПОДАЦИ О КОМИСИЈИ
Датум и орган који је именовео комисију: Наставно-научно веће Филозофског факултета у Нишу, 20.1.2016. године
Састав комисије са пазнаком имена и презимена сваког члана, звања, назива уже научне области за коју је изабран у звање, датума избора у звање и назив факултета, установе у којој је члан комисије запослен: 1. Др Владимир Хедрих, вапр. проф. Филозофског факултета у Нишу, УНО Психологија, 19.11.2013. године   2. Др Снежана Стојиљковић, ред. проф. Филозофског факултета у Нишу, УНО Психологија, 21.1.2013. године   3. Др Горан Голубовић, ред. проф. Филозофског факултета у Нишу, УНО Психологија, 13.12.2011. године   4. Др Сениша Лакић, доцент Филозофског факултета у Бањој Луци, УНО Методологија у психологији, 26.3.2015   5. Др Благоица Златковић, ред. проф. Учитељског факултета у Врању, УНО Психологија, 1.8.2015. године
2. ПОДАЦИ О КАНДИДАТУ
Име, име једног родитеља, презиме: Милица, Н. Ристић
Датум рођења, општина, република: Лесковац, Лесковац, Србија
Датум и место одбране, назив мастер рада (или магистарске тезе): 24.10.2007, Филозофски факултет, Ниш <i>Циљеви постигнућа, самопоштовање и перфекционизам гимназијалаца</i>
Научна област из које је стечено академско звање мастер (или магистар наука): Психологија
Објављени научни радови (са категоријом публикације М): Ристић, М., Хедрих, В. (2015). Способност моралног расуђивања на узорку адолесцената из Србије. <i>Годишњак Учитељског факултета у Врању</i> , књига VI. Врање: Учитељски факултет, стр. 103-114. ISSN 1820-3396; COBISS.SR-ID 174488844. M52 Ристић, М. (2014). Интерперсонална оријентација родитеља и деце. <i>Годишњак Учитељског факултета у Врању</i> , књига V. Врање: Учитељски факултет, стр. 193-207. ISSN 1820-3396; УДК 159.922.8; 159.922.3; 159.922.73. M52 Рањеловић, К., Стојиљковић, С. и Милојевић, М. (2013). Персонални фактори синдрома изгарања код наставника у оквиру теорије самоодређења. <i>Зборник</i>

Института за педагошка истраживања, 45(2), стр. 260-281. DOI:10.2298/ZIP11302260R; UDK: 159.944.4:371.12.011.3-051; 159.923.2; ID BROJ: 203649292. M24

- Милојевић, М.** и Митровић, М. (2013). Ставови према ментално оболелим особама и процена особина личности на основу фотографија лица. *Годишњак за психологију*, Вол. 10, Но. 12, стр. 102-114. ISSN 1451-5407; UDK 159.97:316.647-057.875. M53
- Хедрих, В., Симић, И., **Ристић, М.** (2013). Односи на послу и у породици у Србији – методологија истраживања, у *Односи на послу и у породици у Србији почетком 21. века* (уред. Хедрих, В., Тодоровић, Ј., Ристић, М.). Ниш: Филозофски факултет, стр. 311-349. ISBN 978-86-7379-313-9. M44
- Ранђеловић, К., **Ристић, М.** и Ракић-Бајић, Г. (2013). Психометријске карактеристике примењених психолошких скала, у: *Односи на послу и у породици у Србији почетком 21. века* (уред. В. Хедрих, Ј. Тодоровић, М. Ристић). Ниш: Филозофски факултет, стр. 215-243. ISBN 978-86-7379-313-9. M44
- Ристић, М.**, Ранђеловић, К. и Белић, М. (2013). Разлике у изражености варијабли с обзиром на најзначајније социодемографске карактеристике, у *Односи на послу и у породици у Србији почетком 21. века* (уред. В. Хедрих, Ј. Тодоровић, М. Ристић). Ниш: Филозофски факултет, стр. 321-341. ISBN 978-86-7379-313-9. M44
- Милојевић, М.**, Златковић, Б. (2013). Преглед најутицајнијих модела гласачког понашања – како вршимо избор? *Годишњак Учитељског факултета у Врању*, књига IV. Врање: Учитељски факултет, стр. 181-191. ISSN 1820-3396. M52
- Малиновић-Јовановић, Н., **Милојевић, М.** (2013). Прича и мотивација при изграђивању и формирању почетних математичких појмова. Међународни научни скуп *Књижевност за децу и њена улога у васпитању и образовању деце школског узраста*. Врање: Учитељски факултет, стр. 176- 188. ISBN 978-86-6301-005-5. M33
- Милојевић, М.**, Митровић, М. и Ранђеловић, К. (2013). Обрасци афективног везивања адолесцената и њихових родитеља, у: Милосављевић, В. (ур.) Зборник радова *Наука и традиција*. Филозофски факултет, Универзитет у Источном Сарајеву, стр. 973-990. ISBN 978-99938-47-47-2; COBISS.BIH-ID 3643160. M14
- Милојевић, М.**, Хаџи-Пешић, М. (2012). Интерперсонална психотерапија. *Клиничка психологија*, 5 (1-2), стр. 81-94. ISSN 1847-3172. M52
- Хедрих, В., **Милојевић, М.** (2012). Социоекономски статус и задовољство животом породица с децом из нишког региона. Тематски зборник радова *Породица, адолесценци, традиција* са симпозијума Центра Сану и Универзитета у Нишу, стр. 67-82. ISBN 978-86-7025-581-4; УДК 159.942.53: 316.344.23/24-055.52. M45
- Милојевић, М.**, Златковић, Б. (2012). Мотивација постигнућа – развој и савремена теоријска одређења. Годишњак Учитељског факултета у Врању, књига III. Врање: Учитељски факултет, стр. 207-220. ISSN 1820-3396. M52
- Митровић, М., **Милојевић, М.** и Ранђеловић, К. (2012). Партнерска афективна везаност, самопоштовање и емоционална компетентност. *Радови Филозофског факултета*. Источно Сарајево: Филозофски факултет, 14, стр. 445-459. ISSN 1512-5858; COBISS.BIH-ID 7948294; UDK:0/9. M51
- Златковић, Б., **Милојевић, М.** (2011). Образовање учитеља усмерено на исходе учења. Међународни научни скуп *Учитељ у балканским културама*. Врање:

Учитељски факултет, стр. 280-291. COBISS.SR-ID 186201100 ISBN 978-86-82695-82-0.

Милојевић, М., Тасић, М. (2011). Неки од приступа проучавања личности у политичкој психологији. *Годишњак за психологију*, 8(10), стр. 55-66. ISSN 1451-5407. M33

Златковић, Б., **Милојевић, М.** (2010). Представе о половима у основношколским уџбеницима – принципи равноправности или очување традиционалног културног обрасца. Тематски зборник радова *Мogućност националног васпитања у време глобализације*. Врање: Учитељски факултет, стр. 173-182. COBISS.SR-ID 176593932 ISBN 978-86-82695-71-4. M45

Милојевић, М., Стојиљковић, С., Тодоровић, Ј., Кашић, К. (2009). Циљеви постигнућа и перфекционизам гимназијалаца. *Психологија*, 42 (4), стр. 517-534. YU ISSN 0048-5705 UDC 159.9. M23

Тодоровић, Ј., Хедрих, В., **Милојевић, М.** (2006). Редослед рођења и представа о родитељима студената Филозофског факултета. *Емпиријска истраживања у психологији – Зборник радова*. Београд: Институт за психологију, Филозофски факултет, стр. 213-219. COBISS.SR-ID 136450316 ISBN 86-83797-53-8. M33

Ристић, М., Хедрих, В. (2013). Израженост способности моралног расуђивања адолесцената. *Емпиријска истраживања у психологији XX*, књига резимеа, стр. 165, 166. ISBN 978-86-88803-47-2. M64

Милојевић, М., Митровић, М. (2013). Задовољство социјалном подршком мушкараца и жена различитих старосних категорија. Научни скуп *Наука и глобализација*. Пале: Филозофски факултет, стр. 334-335. ISBN 978-99938-47-49-6. 34

3. ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Наслов (на српском и енглеском језику):

Провера теорија о два аспекта моралности на узорку грађана Србије

Evaluation of the Dual-aspect Theory of Morality on a Sample from Serbia

ПРЕГЛЕД ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ:

Докторска дисертација Милице Ристић написана је на укупно 261 страни текста са прилозима. Састоји се из два велика дела са теоријом и резултатима и заједничког закључка и литературе. Први део посвећен је провери Линдове теорије о два аспекта моралности на српској популацији, а други део посвећен је предлогу модела моралне акције. Ради се о два посебна, али повезана истраживања која је кандидат спровео, а која заједно чине тему докторске дисертације. Сваки од делова има свој теоријски део, методолошки део, резултате и дискусију. Рад садржи 67 табела, 76 графика и 5 слика. Списак коришћених референци заузима 22 стране текста. На почетку рада налазе се апстракти на српском и енглеском језику који су еквивалентних садржаја.

ВРЕДНОВАЊЕ ПОЈЕДИНИХ ДЕЛОВА ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ:

Кратак приказ сваког релевантног дела докторске дисертације.

Након наслова и апстраката на српском и енглеском језику у којима кандидат укратко представља рад и његове најважније резултате следи поглавље посвећено теоријском уводу у проблем докторске дисертације. У овом поглављу кандидат прво разматра различите теоријске приступе концептуализацији феномена развоја моралности, а потом детаљно представља теорију о два аспекта моралности Георга Линда која чини теоријски оквир истраживања спроведеног у овој докторској дисертацији. У првом делу овог поглавља кандидат описује структуре и стадијуме о којима говори ова теорија и пореди их са Колберговом теоријом моралног развоја на којој су делом засновани. Потом наводи и детаљно представља критеријуме које Линд наводи као начине за проверу претпоставки његове теорије. Следи методолошки део првог истраживања у коме кандидат описује методе и поступке који ће бити коришћени са циљем провере претпоставки Линдове теорије на испитиваном узорку. У делу о резултатима кандидат описује резултате провера да ли заиста постоји хијерархијска преференција стадијума моралног развоја како теорија претпоставља, да ли мере одговора са различитих стадијума заиста граде квазисимплексе структуре, те резултати провере поставки о когнитивно-афективном паралелизму, посебно у односу на пол и ниво образовања. Следи дискусија ових резултата.

Део текста посвећен другој спроведеној студији почиње разматрањем додатних варијабли укључених у нацрт, а које ће кандидат касније увести у модел моралне акције који ће тестирати. Прво следи део текста о когнитивним дисторзијама у служби селфа, потом део о локусу контроле, а последњи је део о моралним емоцијама. Следи методолошки део у коме кандидат излаже поступке и методе које је користио за реализацију овог дела истраживања. У делу о резултатима, кандидат предлаже и тестира интегрални модел којим се предвиђа морална акција поступком структуралног моделовања, а потом тестира стабилност овог модела на подгрупама по полу, годинама, образовању и партнерском статусу. Следи дискусија резултата у којој кандидат разматра добијено и констатује да се предложени модел моралне акције уклапа податке, а да иста ситуација остаје и када се тестирање ради на подгрупама. Кандидат, даље, такође образлаже у чему предложени модел који је тестиран одступа од поставки Линдове теорије, наводећи да се ради о емпиријски добијеном моделу. Рад се завршава закључком, као и пописом литературе, те обавезним прилозима прописаним правилима за припрему докторске дисертације.

Из резултата ове докторске дисертације до сада су објављена два рада:

Ристић, М., Хедрих, В. (2015). Способност моралног расуђивања на узорку адолесцената из Србије. *Годишњак Учитељског факултета у Врању*, књига VI, Врање: Учитељски факултет, стр. 103-114. ISSN 1820-3396; COBISS.SR-ID 174488844. M52

Ристић, М., Хедрих, В. (2013). Израженост способности моралног расуђивања адолесцената. *Емпиријска истраживања у психологији XX*, књига резимеа, стр. 165, 166. ISBN 978-86-88803-47-2. M64

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА И ЗАКЉУЧЦИ

Кратак приказ

Докторска дисертација кандидата Милице Ристић имала је два циља – проверу поставки Линдове теорије о два аспекта моралности на узорку грађана Србије и развој и тестирање модела моралне акције, који би спецификовао како различите психолошке варијабле доводе односно предвиђају одлуку о моралној акцији, овде операционализовану преко податка о томе да ли је особа причинила или није кривично дело. Када је у питању први циљ, он је операционализован преко претпоставке о хијерархијској преференцији стадијума, квазисимплексе структури корелација између мера заступљености одговора са различитих стадијума и претпоставке о когнитивно-афективном паралелизму. Кандидат наводи да добијени резултати уз одређена одступања подржавају претпоставку о хијерархијској преференцији старијума. Исти је случај и када је у питању претпоставка о квазисимплексе структури односа између степена преференција различитих стадијума, као и хипотеза о паралелизму два аспекта моралности. Кандидат је потом ове исте провере радио на подгрупама формираним према полу, образовању и старости испитаника. Резултати ових провера дали су резултате који су генерално у складу са теоријским претпоставкама, али уз већа или мања одступања на одређеним подгрупама.

Када је у питању друга студија спроведена у оквиру ове дисертације, кандидат је прво тестирао модел моралне акције формиран на основу Линдове теорије који је обухватао само варијабле преференције стадијума. Ц скор и варијаблу која је садржала податке о томе да ли је особа учинила кривично дело или није. Иако су неки од показатеља уклапања података у овај модел били на адекватном нивоу, са другима то није био случај, те кандидат констатује да се подаци у тај модел не уклапају адекватно и врши одређене модификације. Водећи се емпиријским налазима из своје студије, кандидат формира модел који укључује мере Линдовог теста моралног расуђивања, али и остале варијабле укључене у ову студију – варијабле локуса контроле, моралних емоција и когнитивних дисторзија. Кандидат развија и представља модел који укључује ове варијабле и неке од варијабли Линдовог теста који се уклапа у податке. Након тога тестира ове резултате на подзорцима формираним према полу, годинама, партнерском статусу и образовању испитаника.

Кандидат закључује како резултати показују да свакако постоји редослед преференција стадијума моралног развоја сличан оном који је предвиђа Линдова теорија, али се уздржава од претеране генерализације, допуштајући могућност да се са другачијим тестовним материјалом можда могу добити и другачији резултати. Такође, на основу другог дела своје студије, кандидат закључује да се приликом разматрања моралне акције, мора узети у обзир и стадијум моралног расуђивања на коме је особа, јер без тога, по кандидату, способност моралног расуђивања изражена Ц скором не каже ништа о будућој акцији. Указује на значај факторског скорa састављеног од когнитивних дисторзија центрираних на селф и спољашњег локуса контроле за предвиђање моралне акције, те на различито дејство моралних емоција.

ОЦЕНА НАЧИНА ПРИКАЗА И ТУМАЧЕЊА РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА

У својој докторској дисертацији, кандидат је спровео истраживања на која се обавезао темом и нацртом докторске дисертације. Резултате и релевантне податке је приказао адекватно и методолошки исправно тумачио.

Имајући ово у виду комисија даје **ПОЗИТИВНУ** оцену докторске дисертације кандидата Милице Ристић

КОНАЧНА ОЦЕНА ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ:

Комисија констатује:

- да је дисертација написана у потпуности у складу са образложењем у пријави теме.
- да дисертација садржи све битне елементе, које захтевају стандарди научног писања и који су предвиђени усвојеним нацртом и темом докторске дисертације.
- да је дисертација оригинални допринос науци јер даје податке о функционисању Линдове теорије о два аспекта моралности на узорку грађана Србије и на основу тога предлаже модел моралне акције, односно модел којим се на основу низа психолошких варијабли може предвидети моралност понашања, овде операционализована као чињење/нечињење кривичног дела.
- да недостаци дисертације произилазе пре свега из недостатака метода које су коришћене (тестови самопроцене, ограничен опсег обухваћених понашања) и ограничених ресурса доступних за спровођење истраживања (пригодни узорак), те да је по том критеријуму студија у нивоу методолошког стандарда у овој научној области.

Главни научни допринос дисертације (до 100 речи)-на српском и енглеском језику

Резултати добијени у овом истраживању потврдили су главне претпоставке Линдове Теорије о два аспекта моралности на узорку грађана Србије, те тако у одређеној мери и његову адекватност на популацији грађана Србије. Провером структуралног модела који предвиђа моралну акцију (извршење кривичног дела против имовине) који је укључио одређени број релевантних когнитивних и некогнитивних варијабли (способност моралног расуђивања, морални ставови, моралне емоције, когнитивне дисторзије и локус контроле), проширена су знања о психолошким факторима повезаним са моралним расуђивањем што доприноси бољем разумевању моралног поступања људи у социјалним интеракцијама. Знања о адекватности овог модела у различитим субпопулацијама спрам социодемографских особина проширена су испитивањем његове адекватности у сличним подгрупама из узорка истраживања.

Results obtained in this research confirmed main assumptions of Lind's Dual-Aspect Theory of morality on a sample from Serbia, and thereby to some extent his adequacy on a Serbian population. Testing structural model that predicts moral action (whether person committed crime against property) which included certain number of relevant cognitive and non-cognitive variables (moral judgment competence, moral attitudes, moral emotions, cognitive distortions and locus of control) expanded the knowledge about psychological factors linked with moral judgment and contributed better understanding of moral conduct of people in social interactions. Knowledge about adequacy of this model in a different socio-demographic subgroups had been expanded by testing its adequacy in similar subgroups from research sample.

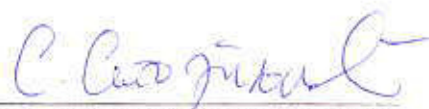
ПРЕДЛОГ КОМИСИЈЕ:

На основу укупне оцене дисертације, комисија предлаже да се докторска дисертација кандидата Милице Ристић, под насловом „Провера теорије о два аспекта моралности на узорку грађана Србије“ прихвати, а кандидату одобри одбрана.

Чланови комисије:

проф. др Владимир Хедрих

проф. др Снежана Стојиљковић

проф. др Горан Голубовић

доц. др Сениша Лакић

проф. др Благница Златковић

Ниш, Бања Лука, Врање, 8.2.2016. године